Profesör
MEHMED ALİ AYNÎ

Hayatı ve Eserleri

> Un savant turc très distingué. Mehmed Ali Ayni, professeur d'histoire de la philosophie à Constantinople, a publié un volume sur Gazali, inspiré du mien, mais où l'article consacré à İbni Arabi est beaucoup plus développé.
>
> Les penseure de l'İslame: 374
>
> B. Carra de Vaux

Yazan:

ALİ KEMALİ AKSÜT

İSTANBUL

AHMET SAİT MATBAASI

1944

MUHARRİRİN DİĞER ESERLERİ

I — İlim üzerine müesses terbiye

II — Kanunu Medenîden her türkün bilmesi lâzım gelen şeyler

III — Erzincan (Tarihî ve içtimaî tedkikler)

IV — Terceme hakkında düşünceler ve tatbikata aid bazı nümuneler

V — Medenî memleketlerde istatistik usulleri (İstatistik U. Müdürlüğünce bastırılmıştır)

VI — Avrupanın tarihi (Senyobos'un)

VII — Muhteşem Süleyman

VIII — Koçi bey risaleri (hiç basılmamış kısmiyle)

IX — Tepedelenli Ali paşa

X — Avrupanın siyasî tarihi (Edmon Rosiye'nin)

Basılacak olanlar

I — Sosyoloji

II — Tarih çiçekleri (Telmihlerin izahı) «Basılıyor»

III — Sultan Azizin seyahatları.

BAŞLAMADAN ÖNCE

Hayattan bir kaç safha, tarihten bir kaç sahife, ilim dünyasından bir nebze... Bu kitab, işte şu üç esastan bahseder. Müteakib sahifelerde göreceğiniz, hep bu üç türlü tezahür olduğu için, yani okurken yarım asrı aşan bir faaliyet hayatının kâh tedris rahlelerinde, kâh idare sandalyelerinde ve kâh -makale ve kitab vasıtasile- matbuatta ne uğraşmalar, ne didinmelerle geçtiğini mutalâa edeceğiniz için, burada ayrıca bir teşriha girişmek, fikrimce, lüzumsuz. Yalnız bu mevzu için Mehmed Ali Ayniyi intihab edişimin sebebi ne? Bunu anlamak istersiniz elbette. Söyleyim:

Üstad okutmak, idare etmek ve bilgiyi yaymak gibi üç büyük hizmeti nefsinde toplamış bir şahsiyettir. Belki emsali de var; fakat o, aynı zamanda muvaffak da olmuş ve imtisale değer bir örnek teşkil etmekte bulunmuştur. İşte sebeblerin biri.

İkincisi de şu: Memleketimizde İslâm felsefesinin son mümessillerinden biri sayılır. Şark ve Garbde ün salmış böyle bir üstadı bütün mahiyetile gençliğe tanıtmak, bugünün karışık ve dumanlı hâdiseleriyle yorulan dimağlara hakikati daha iyi anlamak vasıtalarını vermek elzemdir. Bu vazifeyi imkân varken yerine getirmek icab etmez miydi?

Gerek siyasî, gerek içtimaî tarihin, nekadar ufak ve naçiz olursa olsun, bol malzemeye muhtaç olduğunu hepimiz biliriz; fakat yine hepimiz teslim ederiz ki, bu malzeme memleketimizde ya hiç bilinmiyen ve bilinmiyecek olan ellerde mahvolup gidiyor, yahud dağınık ve perişan şurada

burada çürüyor veya -nihayet- hafızalarda yatıp duruyor. Bir yere toplanması, neşredilmesi -itikadımca- vatanî bir hizmettir. Mehmed Ali Ayninin, vazife dolayısile, ilgilenmiş olduğu, haddı zatında mühim, bu çeşit malzemeyi, vakit vakit ağzından duyduğum gibi; bu kıymette vesikaları, bana tevdi ettiği evrak ve muharreratında gördüğüm gibi tarihe mal etmeğe çalışmakla ben bu vatanî hizmeti de ifa etmiş olacağıma inandım. Bu da sonuncu sebeb!

Okuyucularım şahsî ve maddî her türlü menfaat kaydından beri olan maksadımın husul bulduğunu kabul ederlerse duyacağım zevk ve sürura payan olmıyacaktır.

Allahtan tevfik dilerim. [*]

26 Sonkânun 1944 - Kadıköy
ALİ KEMALİ AKSÜT
Esbak Bilecik valisi

[*] Bu kitabı yazarken merhum Hüseyin Vassaf Beyin, üstad hakkında «Aynülhayat» namile yazıp neşredememiş olduğu eserden de istifade ettim. Bu vesile ile merhumu rahmetle yadeylerim.
A. K. A.

SERFİCE

Tarihin zabtettiği zamanlardanberi her vakit cidale sahne olan bir yer var ki ismi sarahaten söylenmese de bilinir: Makedonya.

Mevkian ehemmiyetinden başka feyiz ve bereketile de Şark ve Garb fatihlerine gıbtalar vermiş olan bu güzel kıt'a, Osmanlıların, daha ilk devirlerinde, dikkat nazarlarını çekmiş, kıt'anın merkezi hükmünde olan **Selânik** de birinci Sultan Murad zamanında fetholunmuş idi.

Türkleri Avrupa kıt'asında görmek istemeyen, görmeğe tahammül edemeyen Rum kayzerleri, Venedik doçları o ticaret benderinin, kudret ve satveti günden güne artmakta olan genç bir Devletin eline geçmesine razı olmadılar Anadoluda çıkan gailelerden, bilhassa Timurlenk badiresinden istifade ile tekrar istilâ ettiler.

İkinci Murad intikamını almakta geç kalmadı: 834 senesinde Selânik'i muhasara ve zaptetti. Sonra, ilerileyerek, **Yanya** kalesini -beldenin usul ve adâtına riayet ile- ahalisi elinden teslim aldı ve **(Jan Kastiriyoti)** nin de memleketini Osmanlı ülkesine ilhak ederek, **Filip** ile **Pirus**'u tarihin ibretlerle dolu sahnesinde kendine hayretle baktırdı.

Bu geniş fütuhat sahası içinde, Selânik körfezinin garb sahilinde yükselen dağların arkasında, **Manastır** ile iklimi daha çok mutedil olan Yenişehir feneri arasında, Makedonyanın belki en müstesna yerinde bir kasabacık vardır ki kudret elinin o havalide işlediği en güzel, en nefis tabiat lâvhalarının tecelligâhıdır: **Serfice.**

«Bu şehre arifanı seyyahanı rum (Küçük Bursa) namını vermişlerdir. Zira Bursa gibi cemi bağları dut ağaçlı olub nice bin kantar ipek ve ibrişimi olur, harir emaneti ayrıcadır. Abü havası da hemen Bursa gibidir... Sanayiinin memduhatı ibrişim münakkaş pişkirleri ve havlı hamam gömlekleri, havlı makramaları, makbul harir kenarlı rakik gömlek bezi olur ki bu gömleği bir mısır kamışı içine koyup vilâyet bevilâyet padişahlara gönderirler. Hattâ bir gömleği on dirhem gelir. Hilâli bezleri olur...»

Evliya Çelebinin bu tasvirine memleketin naibi ve **Tezkerei Şuara** sahibi Âşık Çelebinin Serficeyi vasf ve tarif yolunda söylediği küçük kasideyi de kaydediverelim:

Canfezay olup demi badsimat-ı Serfice
Ruhperverdir nem-i Abı hayat-ı Serfice
Hikmetâmuz olsa nola sözlerim Lokman gibi
Bana söyler hal-i dilile benat-ı Serfice
Heşt cennet, nüh felek, heft asüman ta'neder
Rub'i meskûn içre hakka şeş cihan-ı Serfice
Ben de nice genc-i pür zer bağladım kim ayni mal
Cem'i maletdimse nola ger kazayi Serfice
Zan sebeb kim şiir-ü inşa ha dırarcem, şüd
Şüd müverrih in heme ba varidat-ı Serfice

973

Serficenin, fethinden sonra, anavatana rabıtası takviye olundu: Her vakit, her yerde olduğu gibi, harbden sonra nüfusu azalmıştı. Osmanlılar, Morayı da fethedip, Rumeli dedikleri kıt'aya gereği gibi yerleşince o nimet ve servet yuvasına başka bir ehemmiyet verdiler. Anadolunun muhtelif yerlerinden ve daha ziyade Konyadan bir hayli nüfusu bu kıt'anın ve hususile **Makedonyanın** şirin ve zengin ovalarına naklederek öbek öbek köyler, yer yer kasabalar,

irili ufaklı mescidleri, bembeyaz minareleri, çeşme ve medreselerile Şark medeniyetinin birer timsali denilebilecek mamureler vücude getirdiler. Yerli rumlar onları, menşe'lerine izafeten **Konyar** ismile anarlardı.

Serficenin nüfus kütüğüne bakınız: Erdoğmuş, İğneoaba, Akpınar, Sarıhanlar, Yunuslu, Kozköy, Akçılar, İshak, Kestanelik, İnhanlı, Öküzoba, Yağışlar, Bahçalı, Demirciler, Şahinler, Yeniköy, Köseler, Aşağıoba, Kocamutlu... ve daha bir-çok köyler. Civarda da Cuma, Sarıgöl nahiyeleri, Kayalar, Vodina, Kesriye gibi kasabalar vardır. Zaten Tuna boyundan Mataban burnuna kadar bütün Balkan yarımadasının, bütün o geniş kıt'anın en güzel, askerlik bakımından en ziyade ehemmiyeti haiz noktalarına, bütün sevkülceyiş mıntakalarına Osmanlı erkânı harbiyesi, Osmanlı siyasîleri Türk unsurunu yerleştirerek memleketin halen refahını, âtiyen emniyyetini temine büyük dikkat ve gayret sarfetmişlerdi. Bulgar komitacılarının, Sırb haydutlarının, Yunan palikaryalarının tecavüzlerine; Slav entrikalarına, Avusturyanın ve sonra bütün Avrupa müstemlekecilerinin tahrikât ve ihtirasatına asırlarca ancak bu sayede mukavemet olunabilmiş idi.

Cihan Harbine (1918) kadar memleketlerinde kalan Serficeliler ve Serficenin etrafını şenlendiren köylerdeki diğer Türkler, ya Rabbi ne garib tecelli! O feci harbin sonunda tatbik edilen **«mübadele»** usulüne tebean ekseriyetle Antalya, İsparta ve Konyaya yani hududu ile **Konya** vilâyetine gönderilerek tavtin edilmişlerdir. Heyhat-... Şimdi bu yeni yurdda atalarının ruhundan uçan sıcak bir muhabbet ve iştiyak havasından başka bir şey yoktu: Yeni obalar, yeni ocaklar kurmak, düşmanın verdiği zayiatı telâfi etmek, muhite uymak ve yeni baştan çalışmak icabediyordu: Serficeyi hiç bir vakit unutmamak şartile.

SAN'A

Yemen, Osmanlı İmparatorluğu içinde, âdeta her tarafı meçhul bir kıt'a idi. Yemeni seven yoktu: Giden geri gelmez diyorlardı. Buna hükûmet de sebeb olmuş idi. Çünkü Rumeliden de, Anadoludan da Yemene binlerce ve binlerce Türk yavrusu gönderilmiş idi de bir daha nam ve nişanları işitilmemiş idi.

Fakat Yemen, bir taraftan da, adı kulaklarda çınlayan bir varlık diyarı idi. Oradan gelebilenler **«Cibal kısmı»** nın tabiî güzelliklerini, kahve ağaçlarını, açıkgöz bazı rumların -içlerinde Yanyanın Zagor nahiyesinden olanları da var idi- iskelelerde yerleşerek, ticaret vasıtasile nasıl kolayca servet kesbetdiklerini tarif ile bitiremezlerdi. Hele **San'a** geniş ufukları, pek mutedil havası, her nevi sebze ve meyva yetiştiren bahçelerile bir **«cennet»** gibi tasvir olunuyordu.

Necib efendi 1293 de San'aya gitmiş idi. Kardeşi Şerif efendi orada muhasebe mümeyyizi idi. Kardeşinin yanına gidişini Necib efendinin orada, biraderinin delâletile, iyi bir memuriyete tayin olunmak emelinde bulunduğuna hamletmek hatıra bile gelmemelidir. Filvaki Yemen valisi müşir Asım Pş. merhum, ehliyet ve istikametini tahkik edip öğrendiği Necib efendiyi -haberi olmaksızın- bir malmüdürlüğüne tayin ettiği halde o, memuriyeti kabul etmemiş idi; ticareti haline daha uygun saymakta ve hürriyeti herhangi bir kayda mürеccah görmekteki ilk fikrini muhafaza ediyordu. İstiğnası valiyi kızdırmadı; bilâkis Necib efendiye karşı âlicenabane bir muamele yapmağa sevketti: Onu, San'ada yaptıracağı bazı binaların inşasına muktazi malzemeyi mübayaa için İstanbula gönderdi ve ticaret sahasında daha geniş bir kâr temin etmesine sebeb oldu.

Necib efendi, **Yemeni** -hayat ve maişet itibarile- çok

müsait bulmuş idi. Artık çocuklarını da buraya getirtebilir idi.

İstanbula gideceği şayi olunca ona bir çok kimseler türlü türlü siparişler vermişler,başına büyük bir gaile açmışlardı. Fakat o mütevekkil olduğu kadar metin ve hayırhahtı. Etrafında husule gelen teveccüh çenberini mümkün olduğu kadar genişletmek, temettüünü artırmak, ticaretini büyütmek için tanıdıklarının siparişlerini umumiyetle kabulediyordu.

İşte, bir sene sonra, İstanbula gelmiş, ailesini San'aya nakliçin tedarikâta başlamıştı. Ismarlanmış eşyayı ve kendi ticaretine ait emtiayı da alarak 1294 senesinde tekrar Yemen seyahatına çıkmıştı.

Mehmet Ali o zamanlar Çiçekpazarındaki rüşdiye mektebine gidiyordu. Babası onu İstanbulda bırakmıştı. Fakat Mehmed Alide bu seyahattan yalnız zayıf bir hâtıra buluyoruz: Yemen seyahatı deniz yolile, Süveyş Kanalından geçilerek yapılmış, Hüdeyde iskelesine çıkılmış, San'aya varılmış. Yolculuk Port - Saide kadar rahat geçmiş, fakat onden sonra Kızıldenizin rütubetli sıcağından ve Hüdeydenin ağır havasından bütün aile efradı çok sıkılmışlar...

Mehmed Ali San'ada, **«o güzel ve lâtif şehirde»** askerî rüşdiyesine yazdırılmıştı. İki sene kadar oraya devam eden çocuğa, hususî olarak, fransızca dersi aldırılmış idi. Hocası, askerî hastahanesi tabiblerinden bir binbaşı idi. Fakat bu hekim, Bulgar olduğu için, Berlin kongresinin teşekkülüne karar verdigi Bulgaristan Prensliğinde hizmet etmek üzere San'ayı bırakarak memleketine dönmüştü. Bu zat Mehmed Alinin sây ve kabiliyetini takdir ediyor ve her vesile ile onu lisanı öğrenmeğe teşvik eyleyordu.

Mükâfat, ne şekilde olursa olsun, terbiyevî bir kıymeti haizdir. Bu kanaat -elli sene evvel- daha umumî ve daha

kuvvetli idi. Ders senesi sonunda mekteblerde yapılan mükâfat tevzii rasimeleri hep bu kanaatın mahsulü idi. San'a rüşdiyesinin **«tevzii mükâfat»** resmine vali, müşir Asım Paşanın halefi, ferik İsmail Hakkı Pş. da gelmiş idi (1). Merasimde Mehmed Ali hocasının yazdığı fransızca nutku ezber söylediği için Paşa ona iki kitab hediye etmiş idi. Birisi **Ollendorf**, diğeri fransızcadan türkçeye bir lûgat. Sonraları fransızcaya pek ziyade ehemmiyet vermesine bu mükâfatın çok tesiri olduğunu Mehmed Ali bizzat söyler.

Fakat, neden bilinmez, Necib efendi San'adaki ikametini iki seneden ziyade sürdürmedi. Ticareti için bir ortağını Yemende bırakarak, kendisi, 1296 senesinde, bütün ailesile İstanbula döndü. Avdet seyahatı bu defa, o zamanın vasıtalarına göre, bir dereceye kadar sıkıntıyı mucib olmakla beraber, Süveyşden İskenderiyeye kadar şömendöferle yapılmıştı ve, denilebilir ki, bu Yemen gidiş ve gelişi Mehmed Alinin ileride yapacağı bir çok -uzun, kısa- seyahatlerin nüvesini teşkil etmişti.

Mehbed Aliyi bu defa İstanbulda **Soğukçeşme** rüşdiyesine vermişlerdi. Çünkü o devirde bu mekteb, diğer askerî rüşdiyeler gibi, mülkiye rüşdiyelerinden çok üstün bir halde idi ve yalnız civar çocukları için değil, uzak semtlerden gelen talebe için de bir irfan yuvası sayılıyordu. Mehmed Ali son sınıfta iken, sene nihayetlerine doğru, **Gülhane** rüşdiyesine nakletmiş ve şehadetnamesini 1299 **(Hicrî)** da bu rüşdiyeden almışdı. Reşid **(H. Nazım)** ile Soğukçeşmede ve Ali Kemal **(Peyam başmuharriri)** ile Gülhanede tanışmış ve dost olmuştu.

Mehmed Ali gayet uslu idi, bütün arkadaşları ile çok iyi geçiniyordu, oyunlarında da hep rıfk ve mülâyemetle hareket ederdi. Bütün derslerine ayni gayret ve ciddiyetle

(1) Şair merhum Celâl Sahirin babası.

çalışıyordu. Hocaları kendisini hep severler, takdir ederlerdi. On dört yaşını bitireli pek az bir zaman olmuş idi ki bu mektepten -o zamanın tâbirile- aliyyülâlâ derecede bir şehadetname ile çıkmıştı.

ÇOCUKLUK VE TAHSİL

Hicretin 1285 senesi Zilkadesinin 25 ci Perşembe günü **(25 Şubat 1869)** Aynî oğullarının evinde velveleli bir sevinç vardı: Necib Efendinin bir oğlu dünyaya gelmişti.

Bütün dindar türk ailelerinde cari âdete tebean, mahalle imamı, tekbir getirerek, adını okumağa hazırlanırken Necib Efendi, babasının ismini -ihtiyaten- telâffuz etti ve imam da yüksek sesle **««Ali Rıza»** diye bağırdı.

«Mekteb i Mülkiye i Şahane» ye girinceye kadar bu adı taşıdı. Fakat sınıfta Ali çoktu. Bunları biribirinden ayırd etmekte zahmet çeken mubassır Ali Rizanın **«Riza»** sını hazf ve önüne bir **«Mehmet»** ilâve ederek genç şakirde kendiliğinden bir isim uydurdu.

Ailenin taşıdığı, fakat ilim tarihinde büyük mevkii olan müverrih ve muhaddis Ayintablı **Aynî**'den mi, başka bir yerden mi, hasılı nereden geldiği bilinemiyen **«Aynî»** adını da o iki isme ilâve eden Mehmed Ali, bir soy adı almak mecburiyetinde kalınca, ailesinin irsî mahlasını bırakmak istemedi: 1935 senesinde, kanuna uyarak, **Kızıltoprak** nüfus memuruna müracaat etti ve **«Aynî»** yi resmen tescil ettirdi; fakat biraz sonra **Kadıköy** kazası nüfus memurunun itirazına uğradı: Bunun **«türkçe»** olmadığı iddia ediliyordu. Nüfus memurunu, reddedemiyeceği bir ilmî delil ile ikna zarureti baş göstermişti: **«Kelime türkçedir, YAKUT lehçesinde aynen mevcuttur...»** delili memurun iddiasını geri almasına

kâfi gelmiş, «Aynî» adı da sicilden silinmekten kurtulmuş idi.

Necib Efendi eski bir sipahi ailesine mensubtu: Babası sipahi, dedesi sipahi idi. Sultan Mahmud zamanında yapılan islâha meyanında sipahilikler lâğvolunup, timarlar alınarak sahiplerine kaydı hayat şartile maaş bağlanmış idi. Necib Efendi babasının vefatı üzerine bir müddet kaza idare meclisi âzalığında bulunmuş, fakat **Selânik**'e ve hususile İstanbula naklettikten sonra hiç bir vakit memuriyet aramamış, kayd ve tazyik altında yaşamaktan ise hür kalmağı, dilediği gibi çalışmağı, binaenaleyh ticaret yapmağı tercih eylemiş idi. Zevcesi, **«Zaim»** lerden Celâleddin Efendinin kızı, Refika hanım da Serficenin eski bir ailesinden idi; babası ve dedesi zaimlerdendi. Aile bütün diğer türk aileleri gibi dinî an'anelere riayetkâr idiler. Çocuklarını, Mehmed Aliyi - ve ondan üç sene sonra doğup, pek küçük yaşta ölen Cavide hariç olmak üzere -, Fatıma ve Hasan Tahsini sıbyan mektebine verinceye kadar evlerinde hususî bir terbiyeye tâbi tutmuşlardı; fiil ve hareketlerile de onlara güzel misaller vermişlerdi. O zamanın terbiyesine göre camide ezan okunduğu vakit konuşulmaz, **«ALLAH»** lâfzı söylendiği vakit onu işidenler derhal **«Cellecelâlühü»** derlerdi. Her müslüman evinde perşembe günleri behemehal Kur'an okunur ve sevabı ölmüşlerinin ruhlarına hediye edilirdi.

Bu ebeveyin terbiyesinin tesirleri Mehmed Alide gitgide kuvvet kesbetmiş, tâli ve âli tahsilleri sırasında - değişmiyen aile muhiti âmil olmakta daima berdevam olarak - inkişaf bulmuş, ileride takip edeceği fikir ve vicdan mesleğini tayin hususunda çok müessir olmuştur. Alasonyalı müderris Ali efendi de Mehmed Alinin ruhî terbiyesi üzerinde müessir olan zevattandır. Bu Ali efendi İkinci Abdülhamid devrinin son yirmi beş senesinde İstanbul medrese âlimleri arasında bilhassa ahlâkî faziletlerile temeyyüz etmiş idi.

Meşrutiyetin ilânı üzerine medreselere yeni bir ruh vermek istenildiği vakit Meşeyhat, onu, pek mühim bir makam olan **«Ders vekâleti»** ne getirmiş idi. Mehmed Alinin, ileride **«Huccetülislâm İmamı Gazalî»** gibi en yüksek âlimlerin hayatı üzerine yazdığı kitapların neşrinde de bu ders vekilinin manevî bir tesiri olmuştur zannederim.

Serficenin her evi gibi Necib efendinin evi de bir bahçe ortasında idi: Bilhassa yasemin çiçekleri ve elma ağaçlarile dolu bir bahçe. Mehmed Ali çocukluğunun en tatlı günlerini bu bahçede böcekler ve kelebeklerle oynayarak geçirmiş, Serficenin meşhur erik bahçelerini de - bütün ahali gibi - kendine mesire edinmişti.

«Taşlık mahallesi» ndeki sıbyan mektebine yedi yaşında başlamıştı. Bir sene kadar devam etti. O sırada Yunan eşkiyası **Rumeli**'nin baş belâsı olmuş idi. Çünkü 1821 de teşekkül etmiş olan Yunan kırallığı 1834 de bir **«Maarifi Umumiye»** kanunu neşretmiş, ilk tahsili mecburî ve meccanî yapmış olduğu için halkın millî şuur ve vicdanı daha ziyade uyanmış, daha çok kuvvet bulmuş idi. Diğer taraftan millî cemiyetlerin en kuvvetlisi olan **«Hetairie Philadelfique»**, yunanca konuşan bütün memleketlerde - o vakit 8 milyon tahmin olunan - elenlerin ittihadı fikrini her tarafa yaymış idi. Bu sebeplerle evvelâ Girid adasında korkunç bir isyan yüz göstermiş idi. Yunan hükûmetinin alenî ve resmî sahabetini gören bu isyanın şiddetli rüzgârı Tesalya cihetinde de esmeğe başladı ve Necib efendi, bundan dolayı, ailesi için daha emin, daha müsait bir yer telâkki ettiği Selânik'e göç etmeği düşünüyordu. Bir gün:

— Selânik'e gideceğiz, bakalım ahval nasıl olur, diye kararını bildirdiği vakit bütün aileyi bir hayret kaplamıştı. Lâkin Mehmed Ali seviniyordu. Bu muhacereti çok saf bir çocuk hissile adi bir seyahat, bir eğlence sanıyordu. Bu sebeple **«Taşlık Mahallesi»** sıbyan mektebinden ayrıldığı zaman acıdan ziyade inşirah duymuştu.

Selânik'te o vakit münevver ve genç bazı **«dönme»** lerin açmış oldukları mektebe devama başladı. Bu mektepte türkçe yeni bir usulde gösteriliyordu ve Mehmed Alinin bu mektepteki talebeliği yedi ay kadar sürdü. Aile tekrar Serficeye dönecekti. Fakat bu avdet kolay olmadı. Yunan eşkiyası tecavüzlerini arttırmışlar, mühim geçitleri ele geçirmişlerdi. Bu sebeble Necib efendi ailesile Selânik'ten **Golos** yolu ile **Yenişehir**'e geldiği vakit orada kiraladığı bir evde bir ay beklemeğe mecbur olmuştu: Yunan eşkıyası **«Karageçid»** den kuş uçurtmuyordu. Nihayet asker o boğazı eşkıyadan temizledi ve Necib efendi **(Alasonya)** yolu ile Serficeye döndü.

MÜLKİYYE

Kurulduğu gündenberi, Mülkiyye, tahsile heveskâr gençleri cezbeden bir irfan müessesesi idi. 1299 senesinde leylîye kalbedilmiş idi. O sene Gülhaneyi bitiren Mehmed Ali, büyük bir şevk ile, Mülkiyyleye kaydolunmuş idi. Mektebin müdürü Abdurrahman Şeref efendi, muavini -sonradan, rivayet olunduğuna göre, müdürün ayağına karpuz kabuğu koymak suretile müdürlüğe geçen- Recaî bedyi.

Bu sonrakinin gerek tedris, gerek idare cihetinde hiç bir tesiri yoktu. -Zaten bütün hayatında böyle silik kalacak bir bedbahttır.- Fakat Abdurrahman Şeref, derin olmamakla beraber, iyi bir hoca idi. Derste -münasebet aldırarak- ufak fıkralar, hikâyeler nakleder, daima **«molla»** diye hitabettiği talebesinin fikrini tenşit etmeğe, gözünü açmağa çalışırdı.

Fakat Mülkiyyenin belli başlı hocaları Kırımlı Settar ef., Murad bey, Ali Şahbaz efendi, Recaî zade Ekrem bey, Portokal Mikael paşa, Sakızlı Ohanes ef., Aristokles ef... idi.

Murad bey tarih hocasıydı. Sade, fakat müteheyyiç bir lisan ile dersini takrir, talebeyi vak'aları muhakeme etmeğe teşvik eder ve daima fikir hürriyetini telkin gayesini güderdi.

Ali Şahbaz efendi, aslen Kaysarlı bir Ermeni idi. Fakat ihtida etmiş ve âdeta türkleşmiş idi. İhtidasını, bir kadın meselesinden dolayı Patrikhane ile olan münazaaya hâtime vermek, karısını boşayabilmek hud'asına hamledenler vardı. Lâkin geçen asır içinde islâm hukuk ilimlerinin hiç şüphesiz en büyük üstadı olan Cevdet paşanın büyük teveccühünü kazanmıştı ve, ne olursa olsun, talebe indinde muhteremdi. Derslerini bütün gençler şevk ile takip ederlerdi (1).

Recaî zade Ekrem bey, edebiyat hocalığını, o zamana kadar görülmemiş bir tarzda yapıyordu. Okuttuğu **(Talimi Edebiyyat)** kitabı Şarkın belâğat kitaplarına benzemiyordu, tıpkı bir Garb edebiyat kitabı idi; Ekrem bey, şiir ve inşaya büyük bir meyelân uyandırıyor idi. Mehmet Alinin edebiyata hevesi Recaî zadenin telkinatile başlar.

Sakızlı Ohanes efendi vakur, ciddî, âdeta resmî idi. Yalnız dersile meşgul olur, dersinden başka hiç bir şeyden bahsetmezdi. **«İlmi serveti milel»** -o zaman kullanılan tâbir bu idi- dersini mükemmel surette okuturdu. Bugün de, üslûb bakımından, selâset ve ceyadetini muhafaza etmekte olan kitabını gençler elden düşürmüyorlardı.

Mikael Portokal paşa **«Maliye»** hocasıydı. Kendisinin harikulâde bir iktidar sahibi olduğunu rivayet ediyorlardı. Lisanı pek fasihdi; zaten Türk âdetlerini, Türk yaşayışını tamamile benimsemiş, âdeta Türk olmuş idi. **«Ders verir-**

---

(1) 1316 da vefat etti, Rumelihisarı kabristanında medfun.

ken talebeye pek müfid nasihatlarda bulunurdu.» Onun için talebe Portokal paşanın dersine müstesna bir ehemmiyet verir, zevk ile onu dinlerdi. Ziraat Bankalarını tesis eden Portokal paşa, bu müessese ile bütün Devlet dairelerine bir intizam nümunesi de göstermiş ve Bankayı talebesiyle doldurmuştu.

Bu ehliyet ve iktidar mevkiinin terbiye üzerindeki tesirleri pek barizdi, günden güne de artıyordu. Mülkiye talebesinin bilgisi vüs'at kesbetdikçe ahrarane temayülâtı kuvvet bulmakta idi. Hele talebede tasvire sığmaz heyecanlar husule getiriyordu: Robespiyeri taklit edenler, Danton rolünü takınanlar, Mara gibi hareket edenler, Mirabo gibi nutuk söyliyenler, bağıranlar, çağıranlar, mektep bahçesini temaşaya değer bir heyecan sahnesine çevirenler vardı. Ve buna hiç kimse ses çıkarmazdı. Ders seneleri hep bu marifet ve hürriyet havası içinde geçiyor, Mülkiyye gittikçe artan bir inkişaf ile vatana büyük hizmetler yapacak dimağlar yetiştiriyor idi.

1304 yılı iptidalarında idi. Mektebin gerek idare heyetinde, gerek talebesinde hem takdire, hem hayrete delâlet eder bir hal ansızın hâsıl olmuştu. Bir sabah -başta Ali Kemal ile Sadık Beliğ olmak üzere- birkaç şakirdin birleşip Paris'e gittikleri işitilmiş idi. **«Avrupaya kaçmak»** ondan evvel de görülmüş vak'alardandı. Lâkin o zaman kaçanlar, daha ziyade siyasîler, maruf kimselerdi. Bu gençler ise pasaport alarak açıktan gitmişlerdi. Vak'anın ehemmiyeti Mülkiyyeye taallûkuna mebni idi.

Gidenlerden Sadık Beliğ Paristen Cenovaya geçerek orada yerleşmiş ve üniversite tahsilini bitirinciye kadar sebat etmiştir. Diğerleri 3-4 ay sonra İstanbula dönmüşler, tekrar Mülkiyyeye girmişlerdi. Çünkü Parise tahsil için gitmişlerdi.

Ali Kemal mektebe tekrar girişinde Avrupada gördüğü talebe hareketlerini takliden ilmî bir cemiyet teşkilini düşünmüş, fikrini en muhteriz arkadaşlarına bile kabul ettirmiş, onları etrafında toplamağa muvaffak olmuş idi. Cemiyete -ileride bu yüzden bir belâya uğramamak için- **«Encümeni Hamidî»** adını vermeği münasip görmüşlerdi. Cemiyet mensupları her hafta cuma günleri, öğleden sonra, Ali Kemalin **Süleymaniye**'de, **(Babımeşeyhat)** civarındaki evinin büyük bir odasında toplanacaklardı. Cemiyetin reisleri, kâtibleri, defterleri olacaktı. Âzadan herbiri, bir hafta içinde hazırlayacağı bir etüdü içtima günü cemiyette mübahase mevkıine koyacak ve müdafaa edecekti. Bunlara münakaşalı konferanslar denilebilirdi.

Yirmi otuz genç bu suretle her hafta muntazaman Süleymaniyede toplanmışlardı. İlmî, edebî müzakereler yapmışlar, hattâ **«müşaarelere bile kalkışmışlardı.»** Bütün arkadaşlar **«bu içtimalara pek ciddî müstahzarat ile gelirlerdi.»**

Cemiyete bir nizamname yaptılar. Hattâ bir **«alâmeti farika»** olmak üzere cemiyetin bütün efradı kırmızı fes, mavi püskül taşıyacaktı. Ali Kemal ikinci, üçüncü içtimalarda böyle bir kırmızı fes ve mavi püskül ile hazır bulunmuştu.

İkinci içtimada Ali Kemali reis intihab etmişlerdi. Âzalar seçildiği vakit Mehmed Ali reisin sağında, Reşid **(H. Nazım)** sol tarafında mevki almışlardı.

Müzakereler pek sürekli idi. Bir kere **«eski medeniyet»** ile **«yeni medeniyet»** arasında, ahlâk noktai nazarından, bir müvazeneye girişmişlerdi. O gün cemiyetin dördüncü haftası, son içtima günü idi. Müzakereyi açan Ali Kemal, Recai zade Ekrem beyin, oğlu Nejad için o vakit söylemiş olduğu manzumelerden birini ezberen okumuştu. Yerine oturduktan sonra sözü Mehmed Aliye vermişti. Mehmed Ali eski münkariz medeniyetlerle Avrupa medeniyeti arasındaki farklar üzerine hazırlamış olduğu etüdü kâğıda bakmıyarak takrir etmiş idi. Diğer âzalar da eserlerini irad eyledikten

sonra Mehmed Ali ile Reşid arasında şiddetli bir mübahase, bir münakaşa başlamıştı. İlmi daima sağlam temeller üzerine bina etmek arzusu her vakit onu münakaşalara ve intikadlara sevkedecek, bir hayli **«İntikad ve Mülâhazalar»** yazdıracaktır.

Reşidle yaptıkları münakaşaya diğer bazı arkadaşları da karıştığı için vakit hayli gecikmişti. Esasen yeniden ve biraz ateşli bir surette geçen intihabat da buna ayrıca sebeb olmuştu. Meğer bu sırada evi hariçten polis ve asker kuşatmış, içeri bazı memurlar girmişti. Gençlerin bunların hiçbirinden haberi yok idi. Müzakere bittiği vakit odadan sofaya ilkç ıkan Mehmed Alinin göğsüne bir el dayanarak kendisini içeriye atmış idi. Meğer bu, -sonradan öğrenildiğine göre- hafiyelerin başı Ahmed Celâleddin paşanın eli imiş. Onu dört beş kişi daha takip etti. İçtima odasına girdikten sonra derhal kapıyı kapattılar. Gençlerin birer birer üzerlerini aradılar. Buldukları kitapları, kâğıtları hep topladılar, bir çantaya doldurdular...

Gençler o zaman kısmen düşünceye daldılar, bazılarını bir korkudur aldı. İstibdadın hüküm sürdüğü bir devirde bu hareketi nasıl yapmışlardı, hükûmet de dört haftadanberi buna nasıl müsaade etmişti? Şimdi bağteten vukubulan bu baskın ne idi? Kimin ihbarile vukubulmuştu? Bundan sonra ne olacaktı?...

Maamafih Ahmed Celâleddin paşa nazikâne ve müşfikâne muamelede bulundu. Hattâ parişahın affedeceğini, atıfete bile mazhar kılacağını söyledi. Bu sözlerine mukabeleten içlerinden biri, hafif bir sesle:

Gölge etme, başka ihsan istemem

mısraını okudu. Diğer arkadaşları gülüştüler. Ahmed Paşa da bir parça bozulur gibi oldu.»

Nihayet kapının önüne getirilmiş olan arabalara bindirdiler. Her arabaya iki genç ile bir polis koymuşlar, arabacının yanına da ayrıca bir polis oturtmuşlardı. Böylece on beş, yirmi kadar arabadan mürekkep bir hafile halinde onları doğruca Beşiktaş karakoluna götürmüşlerdi. Orada üst kattaki büyükçe bir koğuşa doldurmuşlardı.

Sonra tahkikat başladı. Meğer İkinci Abdülhamid bu işe pek büyük bir ehemmiyet vermiş imiş. O sebeple tahkikata Beşiktaş zabıta memuru Müşir Haşan Paşadan başka kurenadan Ragıb Beyle Nişli hacı Mahmud Bey de memur edilmişti. Bunlar gençleri birer birer aşağıya, Hasan Paşanın odasına çağırıp istintak ediyorlardı. İsticvap edilenler koğuşa iade olunmuyordu.

Mehmed Ali en sonraya kaldı. Onun da ifadesi alındıktan sonra Ragıb Bey hepsini yanına çağırdı. Bıyık altından gülerekten nasihatlar verdi. Öyle göklere çıkardıkları Kemal Beylerin, Ziya Paşaların o derece harikulâde olmadıklarını isbat etmek istedi. Derken Hasan Paşa da bahse karıştı, ve Ali Kemale -kızarak- mürted diye hitap etti. Nihayet gençler, yine arabalara bindirilerek, **Gümüşsuyu kışlası**'na gönderildiler. Orada da konuldukları yer, berbat bir koğuştu.

Tahkikat bütün gece devam ettiğinden gençler Gümüşsuyuna geldikleri vakit zaten sabah olmuştu.

Serin, lâtif bir yaz sabahı. Arabalar kışlanın kapısında dizi dizi. Acaba ne olacaktı?.. Biraz sonra, tutulan istikamete bakarak, Yıldız sarayına gitmekte olduklarını anladılar. Filvaki şimdi Bankitabet dairesinde **(Ali Kemal Ceybi Hümayunda diyor)** idiler. Beş on dakika beklediler. Sonra herbirine parişah tarafından yirmişer **(Ali Kemal 25 diyor)** mecidiye ihsan edilmiş. Paraları içlerinden Sami denilen genç yüklendi. Mabeyinden öylece çıktılar, Hademei Şahane kışlasına geldiler. Süleyman paşa namında ihtiyar bir ferik bunları karşıladı. Öğle yemeğini yediler ve Mabeyin kâtip-

lerinden Hüseyin Kâzim beyin (**Bilâhare Bükreş, Roma sefaretlerinde bulunmuş ve nihayet bir gün Abdurrahman Şeref ef. ile gezerlerken Cihangirde yangın yerinde üstü kapatılmamış bir kuyuya kazara düşerek ölmüş olan zat**) refakatinde, yine arabalar ile, Cağaloğluna, maarif nazırı Münif paşanın (**şimdiki Tasviriefkâr matbaası olan**) konağına gönderildiler.

Nazır paşa hepsini huzuruna çağırmıştı. Hüseyin Kâzım bey de Başkâtib tarafından maarif nazırına yazılmış olan tezkereyi orada ayakta okumuştu. Bu tezkerenin meali şu idi:

«Mektebi Mülkiyye efendilerinin böyle hususi evlerde toplanmaları, derslerini bir tarafa bırakarak Jan Jak Ruso'nun âsarı gibi dine ve ahlâka muzir mutalâalarla meşgul olmaları rızayı âliye münafi olduğu için bir daha bu çeşid harekâtı gayri lâyıkadan tevakki olunmak lâzımdır. Esasen Şevketmeab kendileri için Yıldız sarayı civarında mükemmel ve muntazam bir kütübhane yaptıracaklardır. Bundan sonra oraya gidip -mekteb zamanı haricinde- çalışmalarını tensib buyurmuşlardır. Bu sefer affettiler. Fakat böyle nizamsız hareketlerinden dolayı mektebe beş gün hapsolunmaları fermanı hümayun iktizasındandır.»

Bu tezkereyi dinledikten sonra Münif paşa gençlere nasihat vermişti:

«— Hem Jan Jak Rusonun eserleri mütalâa olunur mu? Onlar Avrupaca bile medhuldür... demişti. Lâkin bu sözleri öyle garip bir tarzda söylemişti ki gençlerin çoğu âdeta gülmüşlerdi. Paşa kendi de dayanamamış, gülmüştü. Çünkü Rusonun yazılarını lisanımıza ilkönce terceme edenlerden biri bizzat Münif paşa idi.»

Bununla beraber, fermanı hümayunu yerine getirmek üzere, paşa tezkereyi mekteb müdürü Abdurrahman Şeref efendiye tebliğ etti ve gençleri mektebe gönderdi.

Mektepte yatakhanelerden biri boşaltılarak güya hapishane haline konmuş, mektep müdürü de -âdet yerini bulsun kabilinden- onları haşlamıştı.

BİR İMTİHAN VE BİR KADİRŞİNASLIK

Sene 1304 (1888). Mehmed Ali «**Mülkiyyei Şahane**» den çıkmış; hayata karışmak üzere. Fakat nasıl? Tabiî memuriyete sülûk edecek. O seneye gelinceye kadar Mülkiyye mezunları İstanbulda resmî dairelere yerleştiriliyor ve kendilerine altışar yüz kuruş maaş veriliyordu. Fakat işte o sene mezunların hiç biri o muameleyi görmemişti. Çünkü tahsisat bitmişti. İstenilen yeni tahsisat için karşılık aranıyormuş.

Ne yapmalı? Arkadaşlar arasında yapılan müzakere üzerine Mehmed Ali, günün birinde, Reşid (**H. Nazım**) ile birlikte Maarif Nezaretine müracaat etmiş idi. Nazır Münif paşa. İlmü irfanı kadar hayırhahlığı ve gençlere muhabbeti ile meşhur. Herhalde Mülkiyye mezunlarını himaye ve sahabet edecek.

— Benim elimde bir şey yok; oraya gidiniz!

Paşanın bu cevabı hiç memul ve muntazar değildi. Fakat anlaşılıyordu ki vaziyet hakikaten mühim, hakikaten uğraşmağa değerdi. «**Oraya gidiniz-**» ne demekti? Orası neresi?

Paşanın sadrâzamı kasdettiği anlaşılınca, iki arkadaş yine o gün Babıâliye giderek, Kâmil paşaya müracaat ettiler. Cesaret. Amma «**cesur merzuk olur**» demiyorlar mıydı? Herhalde cesaretlerinin mükâfatını göreceklerdi. İntizar salonunda bir müddet beklediler. Nihayet Sadaret Mühürdarı Asaf bey gelip de ne istediklerini sorunca Mahmed Ali, Maarif Nazırı ile geçen muhavereyi anlatmış.

Mühürdar gençlerin mühik ve hararetli sözlerini Kâmil paşaya arzetmiş. Biraz sonra salona geldiğinde:

— Paşa hazretleri, dedi, merak etmesinler; yeni tahsisat bulup vereceğiz ve kendilerini birer işe koyacağız, buyurdular.

Bu cevab, belki doğru idi. Fakat neticeye kadar beklemek müşküldü. Hem ne zamana kadar beklenecekti? İşsizlik can sıkmakda idi. Mehmed Ali, nihayet, bir maarif müdürlüğüne tayinini rica için yine Münif paşaya müracaat etti.

— Evvelâ seni imtihan edeyim.

Münif paşanın her vazife taleb edene yapdığı bu azametli teklifi Mehmed Ali bittabi kabul etmekde hiç tereddüt göstermedi, ve nazır paşanın, masası üstünden uzattığı **«GÜLÜSTAN»** ı aldı, bir kaç sahife okuyup terceme etti.

Bundan sonra Münif paşa:

— Şunu al bakalım, diyerek, Tiyer'in **(Histoire de La revolution Française)** adlı eserini verdi, ve gelişi güzel bir yerini okutup terceme ettirdi. Tarih muallimi ve **(MİZAN)** muharriri Murad bey o sırada tesadüfen nazır paşanın yanında idi. Talebenin şimdi bir de böyle yüksek bir makamda, âlî bir zat huzurunda geçirdiği heyecanlı -hattâ biraz da ıztırablı- imtihana şahid oluyordu.

Tiyer... O ne kadar büyük bir müverrih ise üslûbu o derece metin, o derece parlak bir muharrir idi. Bütün vuzuhuna rağmen kolay terceme edilemezdi. Mehmed Ali okuduğu sahifede bilmediği bir kaç kelimeye tesadüf etti. Bunlara mâna vermekde tereddüd ettikçe Münif paşa yardım ediyor, sıkıntısını gideriyordu. Bilemediği kelimelerden biri de **«hardiesse»** idi. Paşa bunun da mânasını söyleyince Murad bey, nazıra hitaben:

— İl n'oubilera jamais le mot hardiesse.

demiş idi ki, işte Mahmed Ali şimdi yalnız o kelimeyi değil, Murad beyin sözünü bile hatırlamaktadır.

Maarif nazırı tam bir imtihan yapmak istiyordu. Sıra Türkçeye gelmiş idi. Masası üzerinden bir kitab aldı ve Mehmed Aliye uzatarak emir verdi:

— Oku!

Genç mülkiyyeli -hayret- türkçe kitabı okuyamıyordu. Hele bir kelime var ki, aman ya Rabbi, nasıl okumalı?

— Zerre.

— Hayır; öyle değil.

— Zire.

— Hayır.

— Züre.

— Hayır.

Paşanın sert ve âdeta istihfafkâr redleri Mehmed Aliyi, teessürle memzuc bir hiddete düşürdü. Münif paşaya hitaben:

— O değil, bu değil. Ya nedir?

— Bu bir arab yemeğidir.

— Peki efendim, ya benim okuduğum sahife nedir?

— Bu okumağa çalışdığın kitab **«Siyeri Veysi»** dir. Hazreti Alinin Fatıma ile evlenmesine aid tafsilât... Ve, paşa ilâve etti: — Efendi, sen türkçe bilmiyorsun, sana memuriyyet veremem.

Bu kestirip atmak kabilinden bir şeydi. Lâkin haksız bir hükümdü. Mehmed Ali paşayı yumuşatırım ümidile:

— Çalışıp onu da öğrenirim efendim, deyince paşa:

— Senin, dedi, ilmin kuvvede. Bize fiile çıkmış ilim lâzım.

Artık Nezaret odasından çıkıp gitmeği ihtar eden bu söz üzerine Mehmed Ali sersemleşdi; çok müteessir, çok mahzun bir halde Nezaret makamından çıkdı. Fakat metaneti derakab ele aldı. Bu mahcubiyyetden sıyrılmağa azmetmişdi ve mutlaka meramına erecekdi.

Aradan bir hafta geçmiş idi. Tekrar Nezarete gitdi ve odacının ilkönce vâki mümanaatını izale etdikten sonra Münif paşanın yanına girdi. Haydi bir muhavere daha:

— Yine ne istiyorsun?

— Efendim, ben türkçe bilmiyorum amma bildiğim şeyler de vardır.

— Ne biliyorsun?

— Hesab, Hendese, Cebir, Tarih, Etnoğrafya, Fizik, Kimya...

— Daha, daha?..

— Hukukudüvel, Usulü maliye, Hukuku Ticaret, Mecelle ..

— Daha, daha?..

— İlmi servetimilel..

«Economie Pilitique» ilmine o zaman bu isim veriliyordu ve Münif paşa bu ilmin mütehassısı geçiniyordu. Mehmed Ali bunu telâffuz eder etmez paşa, **«Dur bakalım»** diyerek, ona **«İKTİSAD»** ilminin muhtelif bahislerine müteallik sualler sordu ve aldığı cevablardan pek memnun kalarak:

— Şimdi, dedi, söyle bakalım, ne istiyorsun?

— Beni Mülkiyye mektebinde hocamız Sakızlı Ohanes efendiye muavin veriniz.

— Onu bırak, o bir şey bilmez. Bu dersi Hukuk mektebinde ben okutuyorum. Seni kendime muavin alacağım.

Paşa, Mehmed Ali için hayırlı bir mukaddeme olan bu taltifini ifade ederken bir taraftan da resmî emrini verdi, ve Mehmed Ali haftada üç gün, Maarif Nazırının muavini olarak, Hukuk mektebine devam etmek üzere tekrar başlayacak olan hocalık hayatına atıldı.

MÜLKİYYEDE FRANSIZCA DERSLER

İnanmak istemiyorsunuz galiba? Evet, Mülkiyenin son sınıfında, müretteb derslerin üçü, fransızca okutuluyordu. Okutanlar Abdurrahman Şeref beyle Maarif Meclisi âzasından Aristoklis efendi idi. Evvelkisi Tüccarî Coğrafya ile İstatistik, beriki de Etnoğrafya dersini veriyorlardı.

Takibetdikleri metod bir değildi: Abdurrahman bey derslerini fransızca yazdırmakla iktifa eder, takrir etmez, talebenin bu dersleri doğru mu, yanlış mı yazdığını hiç sorup araştırmazdı. Aristoklis efendi, mevzuu itibarile bir kıymet ve mâna ifade etmemekle beraber, Etnoğrafyasını büyük bir talâkat ve fevkalâde bir ehemmiyetle takrir ederdi. Her dersde hemen her kelime için bir münasebet düşürerek, bunun aslı Yunancadır der, izahat vermeği unutmazdı.

«Kurt tüğünü değiştirir, huyunu değiştirmez» meselini -milliyyet prensipine tatbikan- Aristoklis ef. için zarbetsek hatâ mı olur?

— Hâşâ.

İLK KAZANÇ

Mülkiyyeyi bitirdikten sonra, alnının terile bir para kazanmağı düşünen Mehmed Ali, Abdurrahman Şeref beyin, Nazarî ve Amelî İstatistik hakkında yazdırdığı sahifeleri Türkçeye çevirip bastırmağı muvafık buldu. Bu, arkadaşlarına da bir hizmet olacaktı. Fakat o sahifeler bir kitab olacak kadar uzun değildi. Acaba Abdurrahman bey onları nereden almışdı? Araştırmalar sonunda fransız iktisadçılarından Moris Blok (**Maurice Block**)un:

TRAITE THEORİQUE ET PRATIQUE DE STATISTIQUE

adlı eserini buldu ve hulâsaten tercemesine girişdi. Terceme biraz ilerileyince o vaktin en büyük kitabcısı olan **Karabet**'e müracaat etti. Karabet, kitabcılıkda kurt olmuşdu. Müsveddeleri görünce Mehmed Ali'ye her forma için, hakkı telif olarak, bir lira -tabiî altun!- vermeği teklif ve kitabın ancak sekiz forma olabileceğini tahmin etmişdi. Bu hesab ile Mehmed Aliye yalnız sekiz lira verdi, ve ondan sonraki yazılarını tahmininin haricinde sayarak para vermekden imtina etti.

İşte Karabet'den âdeta zorla kopardığı bu para Mehmed Alinin kendi sâyile ilk kazancıdır.

ŞAPUR ÇELEBİ, GİZLİ TEŞVİKLERİ

İster mizah yolu ile, ister tezyif maksadile **Şapur Çelebi diye** anılan sadrâzam Said paşa, bir nadiredir. Hâtıratı dirayet ve kiyasetine ölmez bir şahiddir, velevki bazılarınca «**nefsini medih**» den ibaret sayılsın.

Burada kendisini Valide mektebinin yanındaki Mülkiyye mektebini sadareti esnasında -sık sık inşaat mevkiine uğramak ve inşaat masrafları için Maliye Nazırını sıkışdırmak suretile- yapdırmış olduğu için **(Sene H. 1299)** hayır ile yâd ederken şunu haber verelim ki bu gayur ve himmetperver vezir mazul ve menkûb bulunduğu zamanlarda bile memleketin ilmine, irfanına aid işlerle alâkasını kesmiyordu.

Mehmed Alinin tercemesi basılırken o yine mazul olarak konağında oturmakda idi. Kitabcı Karabet bu eseri de

formaları basıldıkça -o zamana kadar mutadı olduğu veçhile- Said paşaya gönderirmiş, paşa da eseri okudukdan sonra mütercimine Karabet vasıtasile hem selâm yollar, hem esere dair bazı mülâhazalarını bildirirdi.

İkinci Abdülhamidin insafsız ve merhametsiz istibdadına rağmen -velev gizli olsun- bir genci ilim ve marifete tergib ve teşvik etmek ne ülüvvücenabdır!

BİR VESİKA

Mehmed Alinin ilk eseri ne şerait altında basılmışdı? Suretini ayniyle aşağıya koyduğumuz vesika o zaman kitabların neşri hususunda nasıl bir sansür usulü takib ve ne müşkülât ika olunduğunu da göstermek itibarile pek ziyade dikkate şayandır

No: 27 KÜTÜBÜ RESAİL RUHSATNAMESİ

(Çizilen yerlerin çıkarılması meşruttur.)

Mehmed Ali efendi tarafından tab'ü neşri için rühsat taleb olunan (Amelî ve Nazari İstatistik) nam Türkçe risalenin tab'ında beis olmadığı anlaşılmış olmağla badettabı matbuunun aslına tatbikile tasdiki zımnında Encümen-i teftiş ve Muayeneye irae olunup aslı ile iki nüshası Maarif Nezaretine terk ve ita edildikten sonra neşredilebilmek üzere işbu ruhsatname ita kılındı.

17 receb 306 ve 7 mart 305

Bu zorluklar ileride, istibdadın zülm ve zülmeti arttıkça çoğalacakdır....

SAİD PAŞANIN BİR BÜYÜKLÜĞÜ

Aradan on dört sene geçmişdi. Said paşa tekrar sadarete getirilmişdi. Mehmed Ali o sırada Kastamonu mektubcusu idi. Terfi etmek, bir Liva mutasarrıflığına gitmek istiyordu. Bir mektub ile kendini yeni sadrâzama hatırlatmak münasib miydi acaba? Mektubu, istediği neticeyi vermese de bir şey lâzım gelmiyecekdi. Fakat Said paşa mademki kadirşinasdı ve mademki idare reislerini genç ve faal unsur arasından seçmek ötedenberi mutadı idi; o halde vaktile selâm ve iltifatına mazhar olmuş olduğunu arz ile bir mutasarrıflık istemek hiç de cür'etkârane bir teşebbüs olamazdı.

Bu tahmin doğru çıkdı: Said paşa, Mehmed Alinin bir Sancağa tayini hakkındaki inhası üzerine, Kastamonu valisi Enis paşaya yazdığı resmî mektubda:

«**Mehmed Alinin de mektubunu aldım. Kendisini bir mutasarrıflığa inha etmesi için Dahiliye Nezaretine tezkere yazdım.**» mealinde cevab vermişdi.

Küçüğü taltıf etmek, sâyü gayreti mükâfatlandırmak eski vezirlerin çoğunda ve hassaten Said paşada çokça görülen bir haslet, bir büyüklükdü.

ÜZÜNTÜLÜ BİR MUALLİMLİK

Münif Pş., Şark ve Garbın bir kaç lisanında mütebahhir (1) olan bu nihrir, muavininin fikrî hayatında mühim bir inkişaf âmili olmuşdur. Mehmed Ali ona muavinlik etmekden hususî bir zevk duymakda idi. Mahrekinden uzaklaşmayan bir peyk gibi, ondan ayrılmak istemiyordu. Fakat faaliyyet ve cevvaliyyetine daha müsaid bir muhit bulmak, daha müreffeh bir hayat yaşamak ve daha müemmen bir istikbal hazırlamak ihtiyacını hissediyordu. İdadî hocalığı bu ümidleri vâdediyor gibi idi.

(1) Arapça ve Farsçadan başka Fransızca, Almanca ve İngilizce bilirdi. Zeki Pâkalının tetkikatına göre eserleri yirmi bire baliğdir.

O senelerde Devlet vilâyetlerde «**Rüşdiyye**» lerin fevkinde «**İdadî**» mektebleri açmış idi. Lâkin bu mekteblere muallim bulunamıyordu. Derslerin bir çoğunu oralardaki zabitler yahut sarıklı hocalar veriyorlardı. Bu suretle tedrisatda istikrar temin etmek, asrî kafalar yetişdirmek, masruf emekler nisbetinde mahsul almak mümkün olamıyordu. Bu mahzurları kaldırmak için Maarif Nezareti, muallimliği meslek edinmiş kimseler almak, bunun için de Galatasaraydan ve Mülkiyyeden çıkan gençleri muallimliğe intisab etdirmek istiyor, rağbetlerini mucib olacak maaşlar veriyordu.

Esasen Mülkiyyeden çıkanların bir çoğu, yaşları itibarile, kaza kaymakamlıklarına gönderilemiyordu. Halk onları «**çoluk çocuk**» makulesi addeder, hattâ saymazdı bile. Memleketi idare edenlerin kerli ferli adamlar olmaları, oturdukları yeri doldurmaları, hattâ sakallı bulunmaları lâzımdı.. Muallimlikde bu külfetlerin hiç biri yokdu; fazla olarak muallimlik tenevvür ve tefeyyüz için daha müsaid bir meslekdi.

Yaşı mülkî bir vazife deruhde edemiyecek kadar küçük olan Mehmed Ali buralarını düşündü ve Maarif Nezaretinin gösterdiği arzuya, diğer bir çok gençlerin başında olarak, muvafakat etti. 1889 (1305 temmuz) da Edirne idadisi tarih, türkçe, ilmi servetimilel muallimliğine tayin olundu.

Edirne... Camileri, âbidelerile, bir kaç padişahın menakibine tecelligâh olmuş sarayları ve bahçelerile meşhur bir şehir; Osmanlı saltanatının ikinci payitahtı. Bir taraftan ders vermek, bir taraftan da Türk mimarîsinin, Türk san'atinin, Türk tarihinin fahrü mübahat veren eserlerini ted-

kik ve tetebbü etmek ne büyük zevk... Dimağında canlanan bu hayal ile Mehmed Ali kendisinde daha kuvvetli bir zevk, daha hararetli bir çalışma arzusu duyuyordu. Lâkin her şeyden evvel okutacağı derslerin müfredat proğramını öğrenmek lâzımdı.

Türkçe dersi sarf, nahiv, belâğat, usulü şiir ve inşa, ilmi aruz...u ihtiva ediyordu. Acaba bunları ne dereceye kadar ve nasıl okutacakdı? O şimdiye kadar bu ilimlerin bazılarını -ezcümle aruz ilmini- öğrenmemişdi, bilmiyordu. Ne yapacakdı? Tarih dersinde de **«Tarihi sanayi»** namile bir fasıl var idi. Fakat bu, ne idi? Maarif Nezaretinin, tanıdığı en maruf, en muktedir erkânı bile bunu bilemiyorlardı. Hepsince malûm olan tek şey, faslın ismi idi. Demek ki Nezaret tayin ettiği muallimlerin ehliyyet ve iktidarını tedkik etmediği (**Haniya Nezaret makamında yapılan imtihanlar? Münif Pş. nın kulağı çınlasın!**), her muallimin her dersi okutabileceğini sellemehüsselâm farz eylediği gibi okutulacak dersler için müfredat programları tertib ve tanzim etmiş değildi. (**Bu, ancak otuz, kırk sene sonra yapılabilmiştir**).

Bununla beraber, **«Tarihi sanayi»** bahsi fikrini kurcalamakda berdevam idi. Bir aralık Sahafları dolaşdı. **«Tarihi Keşfiyyat»** adlı bir kitab buldu, sevindi. Yazık ki basılış itibarile çok ibtidaî olan bu kitabın mündericatı da pek gülünçdü. Meselâ: Hilkatden başlıyarak hangi yılda sakal tıraşı icad olunmuşdur... gibi garibelerden bahsediyordu. Bittabi dersi için bu kitabı kabul etmeği münasib görmedi. Daha iyi bir eser buluncaya kadar Murad beyin tarih kitabındaki medeniyyete aid mebfasları okutdu. Parisden getirtdiği kitab kataloklarını yoklamakdan da hiç geri durmıyirdu. Nihayet bu kataloglarda **Histoire de l'Industrie** isminde bir kitab bulup, derhal getirtti ve terceme ile talebesine okutmağa başladı.

Dedeağacına tahvil ettiği için tercemesini bitirememişdi; ikmalini kendisine halef olan merhum İhtifalci Ziya beye bırakmış idi. Hayrülhalef. Hakikaten İhtifalci Ziya eseri tercemeye ve iki sene sonra neşre muvaffak olmuş idi. Mehmed Ali ancak kırk yıl sonra tesadüfen anlamış idi ki **«Tarihi sanayi»** den maksad, güzel san'atlar tarihidir. Ne elîm vaziyyetde imişiz...

Türkçe dersler için de direktif alacak kimse bulamamışdı. Maarif Nezaretinin erkânı ne yamandı, bundan kolayca anlaşılır. Yol gösteren bulunmasa da mes'eleyi halletmek elzemdi. Bunun için Cevdet Pş. nın **«Belâğat-i Osmaniyye»** sini okutmağı düşündü. Sahaflarda bulduğu bir iki aruz kitabını da satın alıp okumağa ve okutmağa çalışdı. Belâğat-i Osmaniyye... Güzel; lâkin anlamak ve anlatmak ne kadar müşküldü... Hele aruz, hele aruz...

Onun için, bu dersler Mehmed Aliye pek ağır ve üzüntülü gelmiş idi.

VALİ VE İSKELET

Edirneye giderken, Mehmed Ali, on dokuz yaşında idi. Necib efendi, oğlunun ilk gurbet zahmetlerini bir dereceye kadar giderebilir düşüncesiyle, ticaret işlerinde kullandığı Hilmi namında bir adamını ona terfik etmiş idi. Hilmi Edirnede on gün kaldı, sonra İstanbula döndü. Mehmed Aliyi taşra hayatına ve yalnızlığa alışdı zannetmiş idi. Fakat o gitdikden sonra Mehmed Ali bir hafta daha durabildi, sonra İstanbula firar etti...

Hem firar, hem bunu kendine âr etti. Endişeli ve mükedder duruyordu. Necib efendi onun bu halinden müteessir olarak, her ihtiyacını temin edeceğini, fakat evde surat

asıp durmamasını annesi vasıtasile ihtar etti. İzzeti nefsine ağır gelen bu ihtar üzerine Mehmed Ali tekrar Edirneye döndü, derslerine devam etti.

İki ay sonra **«Tevzii mükâfat»** resmi yapılacakdı. Fakat -her yerde olduğu gibi- mektebde değil, hükûmet konağında. İdadî mektebi güzel, büyük bir bahçe içinde idi, geniş salonları var idi. Mektebe müteallik merasim -bu güzel yer bırakılarak- hükûmet konağının üst katındaki sofada yapılacağı haberi herkesi hayret ve meraka düşürmüş idi. Meğer bu da vali İzzet paşanın başka bir garibesi imiş: Türlü türlü acib hal ve hareketleri dillerde destan olan Erzincanlı İzzet paşa İdadî mektebinin müzesinde tabiiyat derslerine aid nümuneler arasında bir skelet bulunduğunu işitmiş, mektebe gitmekden korkuyordu.

Merasim yapıldı. Sonunda Mehmed Ali valinin önüne gelip bir nutuk söyledi. Orada hazır bulunanlardan bir çoğu onun muallim olduğunu bilmiyorlar, tahmin etmiyorlar, birbirlerine: «— **Bu kimin oğludur, hangi sınıfdadır?»** diye soruyorlardı.

Bu nutuk dedikodulara sebeb olmuş, saraya ihbarlar vukuuna vesile teşkil etmişdi. Bereket versin ki, hal ve hareketleri garib olsa da, namuskârlığı şüphe götürmeyen İzzet paşa sarayın sualine münasib cevap vermiş, Mehmed Aliyi müdafaa etmiş, bir kabiliyyetin sönmesine meydan bırakmamışdı.

İzzet paşa yüksek bir şairdi. Sami paşa zade Subhi paşa Suriye valiliğine tayin olunduğu zaman onu bir manzum telgrafla tebrik etmişdi:

«Talii subh oldu Şamın, eylesin Süriyye sur.»

Diyarıbekirde **«Senüben»** isminde bir mesire var. Gençlerin aramgâhıdır. İzzet paşa orada vali iken mesireyi ziyaret etmiş, pek güzel bir gazel söylemişdi. Gençler o gazelin şu beytini zevk ile okurlardı:

«Gösterirdim sana sinemde olan yareleri
Olmasa kimse bu gülzarda, illâ Benüsen.»

Mehmed Ali Edirnede iken bir askerî hastahane yapılmış, kapısındaki mermer lâvhaya İzzet paşanın **inşa tarihini gösteren** şu güzel beyti yazılmışdı:

Şifa vü sıhhat üzre hep giren bimar ola dilşad
Yapıldı hastahane leşkeri Abdülhamid hane.»

Bu kudretli şair herkesden ve her şeyden iğrenir, kimsenin elini tutmazmış. Onun için Mehmed Aliye, Edirneye giderken, Maarif Nezaretinden verilen emirnameyi valinin eline vermemesini, maşası üzerine bırakmasını sıkı sıkı tenbih etmişlerdi. O da, filhakika, öyle yapmış idi. Lâkin ne garibdir ki bu kadar çekingen, bu kadar titiz olan valinin oturduğu koltuk - hizmetçilerin el sürmesi memnu olduğu için - toz içinde, örümcek kaplamış bir halde idi.

Mehmed Ali Edirnede iken Şarkî Rumeli Bulgaristan ile henüz birleşmiş, Bulgaristan prensi Ferdinand Şarkî Rumeli valisi olmuş idi. Gerek onun, gerek diğer Bulgar ricalinin fevkalâde meharet ve dirayet sahibi olduklarını duydukça genç muallim, İkinci ordunun dünyadan haberi olmıyan müşiri arnavut Veysel Paşayı ve iskeletden korkan Edirne valisini gözünün önüne getiriyor, mücavir iki memleketin siyaset ve idaresindeki büyük tezaddı, yüreği burkularak, düşünüyor, düşünüyordu...

DEDEAĞAÇ

Edirne, Mehmed Aliye hiç yaramamışdı. Bütün itinalarına ve bütün ihtimamlarına rağmen genç muallim tam bir senesini hep zâf, hep dermansızlıkla geçirmişdi. Onun

için 1306 senesinde Dedeağaçda bir idadî mektebi açılması Maarif Nezaretince kararlaştırılıp, müdürlüğünün kendisine ihale olunduğunu haber aldığı zaman pek ziyade sevinmişdi.

Kıyıları Marmara sularile yıkanan bu şirin kasaba ayni isimdeki livanın merkezi idi. Liva mutasarrıflığında Bahaeddin bey bulunuyordu. Bu zat, Sultan Mecid devrinin mühim ricalinden ve ediblerinden **«Şeyhülharem-i-Nebevî»** Ziver paşanın oğlu idi. Kerim ve alicenabdı. İdadinin tesisine memuriyyetini natık emri Mehmed Ali kendisine verdiği zaman, onun gençliğine ve acemiliğine acımış, deniz kenarında bulunan jandarma dairesinde, Dedeağacı ziyarete gelen büyük misafirlerin ikametine muhassas odayı derhal ona verdirmişdi.

Mehmed Ali tebdili havadan istifade ettiği gibi denize girmekden de çok faydalanmış, sıhhati yerine gelmiş, tamamile kuvvet kesbeylemişdi. Bahaeddin beyin her suretle gösterdiği kolaylıklar sayesinde mekteb, bir ay içinde, açılmışdı.

Fransız edebiyatına ve musikiye de bihakkin âşina olan Bahaeddin bey Mehmet Aliyi -yorulmak bilmiyen sâyini takdir ile- seviyor, fikrî inkişafına hizmet edeceğini tahmin eylediği bazı fransızca kitabları verip okutuyordu. Fakat mutasarrıf bey pek intizamperver ve hele kitablarına karşı alâkası bir şaheserdir. Mehmed Aliye herhangi bir kitabı verdiği zaman: **«Bunu bir hafta içinde okuyup geri verecceksiniz»** ihtarında bulunur, yedi gün sonra adam gönderip kitabı aldırırdı. Bu intizam ve alâka Mehmed Alide de vardır. Acaba Dedeağaç ekzersizleri mi buna âmil?

Mehmed Aliye Dedeağaçda yardım edenlerden biri de Rüsumat müdürü Boğos beydir: Bahriye Nezareti tercemanı Vartan Pş. zade. Gayet iyi fransızca bildiğini haber alan Mehmed Ali onunla çarçabuk ahbap olmuş ve bu dostluk fransızcasını ilerletmesine çok yardım etmişdir.

«Vakit nakiddir» hikmetini tamamile takdir eden Mehmed Ali resmî meşgale haricindeki zamanını faydalı bir suretde kullanmış olmak için **«Hukukudüvel-i-Bahriyye»** adlı kitabın (1) tercemesine çalışmış idi.

ARABCA HOCASI

Maarif Nezareti muallim intihabında bilerek hareket etmediğini yeni açılan Dedeağaç idadisine gönderdiği arabca hocasile de göstermişdi.

Bu, bir sarıklı idi ve, emsalinin büyük ekseriyeti gibi, işinin ehli değildi. Mehmed Ali, gûya müşkülünü hal için, fakat muhakkak daha çocukluğunda kendisinde beliren tenkid meylini tatmin için, hattâ biraz da muziblik için hocaya bazı arabca beyitler okur, mânasını sorardı.

Hoca: — Bunlar edebiyyata aiddir, der, mâna vermekden çekinirdi. Esasen ilmi, yalnız Emsile, Bina ve Avamilden ibaret sanıyordu.

Mehmed Ali bu biçareye, nihayet, şu beyti ithaf ve hakkındaki düşüncesini ifşa etmişti:

Ey DEDEAĞACInın tuti-i şöhret perveri
Ademe rif'at mı bahşeyler Avamil ezberi?

VALİ İZZET PAŞA VE HUKUKUDÜVEL

Hayatının üç buçuk senesini ılık sahillerinde geçirdiği Dedeağaç, Mehmed Ali için maddî ve manevî bir tefeyyüz ve terakki merhalesi oldu Mekteb müdürlüğü burada baş-

(1) Uzun bir macera geçirmiş olan bu terceme intişar edememiştir.

lar; ilim sahasında vücude getirdiği ikinci mühim eseri burada bitti. Hakikaten, zamanına göre, çok değerli bir eser olan **«Hukukudüvel-i-Bahriyye»** tercemesini Mehmed Ali Dedeağaçda -ve ilk ders yılı içinde- ikmal etmişti.

Liva mutasarrıfı kadirşinaslığını bir kere daha göster-di. Takdirkâr bir inha ile ve müsveddeleri Mehmed Aliye tevdi ile kitabı vali İzzet paşaya gönderdi. Koca paşa, inhayı okudukdan sonra, Mehmed Aliye ne dese beğenirsiniz?

— Bizim memleketin, demiş, limanları hanei bi minnet gibidir. Bu Hukukudüvel'in ne kıymeti var?

İşte zamane valisinin anlayışı! Maamafih bu, bir itiraz-dır ki daha ziyade tariz mânasını mutezammindir; yanlış da sayılamaz. Zira Avrupalılar Osmanlı İmparatorluğunu diledikleri gibi kullanabilecekleri bir malikâne addederler, bütün Türk iskeleleri arasında kendi vapurlarını işletirlerdi. Hepsi de sömürücü olan o devletler Hukukudüvel'i, yalnız kendi memleketlerinde cereyanı lâzım bir ilim telâkki eylerlerdi.

Maamafih vali paşa kitabı nezdinde alıkoymadı, devrin Bahriye Nazırı Bozça adalı Hasan paşaya gönderdi. Bu da herhalde ünvanındaki **«bahriyye»** kelimesinden çıkma bir düşünce olacak. Öyle bir münasebet düşünülmeseydi kitabın Maarif Nezaretine gönderilmesi icabetmez miydi?

HASAN PAŞA VE HUKUKUDÜVEL

Sâyinin kıymetli mahsulünü, bütün seyrü cevelânında, bizzat takib eden Mehmed Ali, Bahriyye Mektubcusu Tahsin (sonra Mabeyin Başkâtibi olan Tahsin Pş.) delâletiyle Hasan paşanın huzuruna çıkarak, kitabının tab'ına emir verilmesini niyaz etmişti. O vakit nezaretde bir **«fen komisyonu»** var idı, Nazır kitabı oraya göndermişti. Bu komisyon iki ay kadar kitabı tetkik ettikden sonra bir takdirname yazmışdı Tahsin bey de bunu hususî bir mektubla Dedeağaçda Mehmed Aliye göndermiş, kitabın Bahriye Matbaasında basılacağını bildirmişti.

Kitab Nezaret makamına iade edilince Hasan paşa onu bir defa da damadı Hikmet beye (sonra amiral Hikmet Pş.) tedkik ve bazı bahrî ıstılahları tashih ettirmiş, sonra Bahriyye Nezareti mektubî kaleminde yazısı pek güzel bir kâtibe tebyiz ettirip **«Mabeyni Hümayun Başkitabeti»** ne takdim ve tab'ına müsaade olunmasını İkinci Abdülhamidden hassatan rica etmiş idi. Yazık ki kitab oradan bir daha çıkmamışdı.

Kitabın Bahriyye Nezaretine verilmesinden bir sene sonra idi, Mehmed Ali tatil münasebetile Dedeağaç'dan İstanbula gelmişti. Eserinin ne olduğunu anlamak için Hasan Paşayı görmeği tasarlamış ve, yine mektubcu Tahsin beyin delâletiyle, Nazırın huzuruna çıkınca kitabının macerasını heyecanla sormuş idi.

— Oğlum, ben burada hangi bir hayırlı işe teşebbüs edersem mâni oluyorlar. Asker gemide çamaşır yıkamak için su kaynatır, baca tüter, gemiden hafif bir duman yükselir yükselmez beni Saraya çağırıp isticvap ediyorlar: Gemileri nereye kaldırıyorsun diye soruyorlar. Bu şartlar içinde ben ne yapabilirim?...

İşte heyecanlı sualin cevabı! Ve bir şey yapamamakdan galiba ruhan müteezzi olan Hasan paşa hiç değilse bir nişanla genç müellifi taltif etmek uygun olacağını düşünmüş olacak ki o suretle bir inha yazmış, Mehmed Aliye de -iki sene sonra- üçüncü rütbeden Mecidiye nişanı ihsan olunmuş idi.

Devrin garabetlerine bu da başka bir nümune!

HALEBE GİDİŞ

Münif paşanın yerine Maarif Nezaretine Zühtü paşa gelmişdi. Başlıca icraatından biri, idadî mekteblerini çoğaltmak, evelce açılmış idadîlerden bazılarını leylîye çevirmekdi. Haleb idadîsi bu ikinciler arasında idi. Bu mektebe faaliyyet ve ehliyyeti Nezaretce tasdik edilmiş bir müdürün tayini düşünüldüğü sırada Mehmed Ali hatıra gelmiş idi.

Mehmed Ali Dedeağaçdan İstanbula çağırıldı, uhdesine Haleb idadîsi müdürlüğü tevcih olunduğu ve beraber kimi götürmek isterse intihabda serbest bulunduğu tebliğ edildi. O da üç, dört kişi seçerek aldı. Fakat karşısına Haleb P. ve T. başmüdürü Bedri bey de dikildi: Rüşdiyyeden mezun olan oğlu Mazhar beyin de bir muallimliğe iintihab ve tayin edilmesini musırren istedi. Esasen Nezaret makamına da müracaat etmiş olduğu için Mazharı (1) -eğer beğenirse- bir hocalığa tayin edilmesi hususunda Mehmed Aliye tam ruhsat ve salâhiyet verilmişti. Bu salâhiyetini Halebe vâsıl olunca istimal eden Mehmed Ali nihayet Mazharı emeline mazhar kılmış idi.

Vilâyetin Maarif müdürü Tosun Paşa zade Tevfik beydi, fevkalâde gayur ve işgüzar bir zat. Mehmed Ali gelinceye kadar mektebin leylîye tahvili için her ne lâzımsa hepsini yapmış, her müşkülü yenmiş idi.

Bu hal Mehmed Aliyi mütehassis etti ve bu tahassüs üzerine o gece şu kıt'ayı yazmışdı:

Tevfikini Tevfik beye yaver eder Hak
Tevfik-i Hüdâ gayrete vabeste muhakkak

(1) Muahharen Kosva, Ankara ve Haleb valiliklerinde bulunmuş olan zat. Asabî, acûl ve mağrur olduğu için işlerinde hiç de muvaffak olamazdı.

Ülviyyet-i dil, safvet-i efkâr ile gayret
Sermayesi olmuşken olmaz mı muvaffak?..

Ertesi günü -yaranmak maksadiyle değil, samimî bir tebcil hissile- Tevfik beye takdim ettiği vakit hiç de ummadığı bir çehre ile karşılaşmıştı. Kimse ile geçinmeyen Tevfik bey, manzumeye baktıktan sonra, sert sert:

— Bana manzumenin lüzumu yok; iş isterim.

Cevabını verdi. Ne kadar mahcub olmuş idi!... Fakat ne yapabilirdi? Geçinmeğe karar vermiş idi. Öteki ne kadar haşin ise Mehmed Ali -bütün izzeti nefsini muhafaza ile beraber- o nisbette mülâyimdi.

Ali Kemal **«Ömrüm»** de Tevfik beyin geçindiği gayet mahdud adamlar arasında Mehmed Alinin de bulunduğunu -tahsin makamında- yazıyor.

HALEBDE GÖRDÜKLERİ

Vali düsturu mükerremdi: Daha eski zamanlarda vezir olan valilerde, parişah namına tuğra çekerek, istediğini öldürtmek imtiyazı var idi. Bu sebeble halk onlardan pek ziyade korkuyordu. Vâkıa **Tanzimat-ı-Hayriyye»** bu imtiyazı kaldırmıştı, fakat halkın korkusu yine devam ediyordu. Onun için bir yere yeni bir vali tayin olunduğu zaman ahali ona son derece bağlanırdı.

Müşir Topal Osman paşanın büyük bir şöhreti vardı: Hicazda Şerif Abdülmuttalibi makamından indirmesi ve İstanbul'a göndermesi Arab âleminde büyük bir tesir icra etmiş, herkese kendisinden hakikaten korkmak lâzım geldiği kanaatini vermişti.

Hicaz valiliğinden Halebe tahvil edildiği haberi üzeri-

ne bütün Halebin yerinden oynaması bundan ileri gelmiş idi.

Vali eşrafdan kime misafir olacakdı? Şehrin ileri gelenleri arasında bu, halecanlar uyandıran bir mesele idi. Konaklarda, her ihtimale karşı, hazırlıklar yapılıyor, istikbal için tertibler yapılıyordu. Paşayı karşılamak için Beyrut'a, İskenderun'a kafile kafile gidenler olmuşdu; fakat bu oğurda küllî masraflar yaparak Mısır'a kadar gidenler bile var idi. Nihayet vali İskenderundan hareket ettiği vakit bütün Haleb istikbale koşmuştu, mekteb talebesinin başında Mehmed Ali de beraber.

Sonraları kendi hakkında da bu türlü istikballerin yapıldığını, Mamuretülâzizde, Yanyada, Trabzonda görmüş olan Mehmed Ali halk ile hükûmet arasında münasebatın nasıl tanzimi lâzım geldiğini mülâhaza için bunu kendine azimet noktası ittihaz eylemişti.

Topal Osman paşanın oğlu Ziya (Mütareke senelerinde Harbiyye Nazırı olan Ziya paşa ki namus ve istikametile tanınmıştır) ve sonra valinin damadı olan Çürüksulu Mahmud (Osmanlı İmparatorluğunda Bahriyye ve Nafia Nazırlıklarında bulunan ve cesareti medeniyyesile şöhret bulan âyandan Mahmud paşa) beyler. beş on gün içinde, Mehmed Ali ile dost olmuşlar ve Haleb idadîsinde birer hocalık almışlardı.

Müşir Osman paşa kızını evlendirecekdi. Düğün yapmak niyyetinde olduğunu icabedenlere söylemiş, Haleb eşrafını velimeye davet etmiş idi. Davete «yol» ile icabet etmek bütün Anadoluda ve Arabistanda en müstahsen âdetlerden olduğu için memleketin ileri gelenleri paşanın kızına lâyık hediyeler götürdükleri gibi, çölde yaşayan kabile şeyhleri

de pek kıymetdar düğün armağanları göndermişlerdi. Düğün efsanevî bir debdebe içinde yapılmışdı: Çürüksulu Mahmud bey Topal Osman paşanın damadı olmuş idi.

İkinci Abdülhamidin zamanında, devrin en bariz hususiyyetlerinden biri de, sansür usulü idi. Payitahtda ve vilâyetlerde gazeteler mündericatının kaç kereler tedkikden geçirildiği ve bu tedkiklere rağmen de imtiyaz sahiblerile muharrirler hakkında ne cankûdaz takibler yapıldığı -burada tekrarına hacet kalmayacak derecede- malûmdur. Bir de kitab sansürü var idi ki bu, taşrada posta ve telgraf idarelerinde bulundurulan lisan bilir memurlara, yahud, bu türlü teşkilât yok ise, diğer memurlardan lisan bilen kimselere yaptırılırdı.

Halebde bu işi Mehmed Aliye tahmil etmişlerdi: P. ve T. idaresi vakit vakit çuvallar dolusu kitablar gönderip Mehmed Aliye tedkik ettirirdi. Bu kitablar arasında bir tanesi çıkmış idi ki Paris'de basılmış idi, ve **«Yezidi»** lere müteallikdi. Meğer o sırada Musulda (**Kuvvei İslâhiyye Kumandanlığı**)nda bulunan ferik Ömer paşa yezidî reislerini Musula çağırır, meclisi idare huzurunda islâm dinine davet eder ve kabul etmeyenleri şiddetle tenkil eylermiş. Bu şiddetli muameleler Musuldaki konsoloslar tarafından büyük Devletlere aksettirilmiş.

Ahvali tahkik için (**Dahiliye Nezareti Mektubî Müdürü**) Beylikçi Sadık beyle (1) diğer iki zat memur edilmişlerdi. Halebden bir tahtırevana binerek Musula gitmişlerdi. Yaptıkları tahkikat üzerine Ömer paşa oradan kaldırılmış idi.

İşte o kitab bu taifenin tarihî hallerinden ve itikadlarından bâhisdi. Mehmed Ali bunu okuduktan sonra yurdun

(1) Mülkiyye mektebinde kitabeti resmiyye ve edebiyyat hocamızdı; tenkit usulünü tatbik etmeğe cür'etinden dolayı kitabcı Arakel'e ağır ağır küfürler savururdu ve lisanımızın tenkide muhtaç olmadığı iddiasında bulunurdu!..

muhtelif yerlerinde yaşayan türlü akideli taifeler hakkında daha derin malûmat toplamış, bilgisini haylice genişletmişti.

İkinci Abdülhamidin siyasetinde **«İslâmcılık»** mühim bir yer tutmakta idi. Buna binaendir ki **«Nusayri»** lerin (1) Nusaydîler bilhassa **Antakya** dahilinde sakindiler. Kazanın bütün Nusayrî köylerinde birer ilkmekteb açılması Maarif Nezaretinden tebliğ edilmiş idi. Maarif müdürü Tevfik bu işi ifa ve ikmale memur edilerek Antakyaya gönderilmiş idi.

O zamandan itibaren nusayrîlere, resmî evrakda, yeni bir isim verildi: **Hüdaiyye taifesi.**

Haleb idadisi intizam ve mükemmeliyeti günden güne artan bir müessese olmuş idi. Haleb gençleri hemen umumiyetle bu mektebe girmeğe çalışıyorlardı.

Mehmed Alinin, okutduğu **«Malûmatı fenniye (2)»** derslerini vilâyet matbaasında bastırarak, talebeyi kitab sıkıntısından kurtarması; Ali Kemalin, hocası olduğu edebiy-

(1) Nusayriler, Lâzkiye ve Trablusşam havalisindeki dağlarda sakin olurlar. Şam ile Salihiyyede dahi bulunurlar. Bunlar Batıniyyeden bir fırkadır. Dürziler gibi mezheb ve diyanetlerini saklayıp islâm kıyafetinde görünürler. Tanasüha kaildirler. Ukkal ve Cühhal sınıfları vardır. Bu noktadan Dürzilere benzerlerse de itikad cihetinden ayrılırlar. Dürziler zinadan ictinab ederek iffet gösterirler, fakat Nusayriler zinayı mübah sayarlar. (Fazla tafsilât için Tarih-i Cevdet'e bak).

(1) Bu risale çok ibtidaî bir şekilde basılmışdır. Baş tarafında «program» ünvanı altındaki fihristi mündericatının şunlardan ibaret olduğunu gösteriyor: Cismi insan, - azayı esasiyei beden, - Cihazi hazmî, - Cihazı deveranı dem, - cihazı teneffüs, - Havassı hamsei zahire - Ter ve terlemek.

yat dersini yepyeni bir metodla gayet cazib bir suretde vermesi ve talebeyi her dersde başka bir edebî zevk ile neş'eyab etmesi, faydalandırması mektebe karşı rağbeti arttırmakta idi.

Sonra kaleminin parlaklığile iştihar eden İsmail Müştak, hâlen İstanbul Üniversitesi Rektörü olan Cemil Bilsel işte o zamanın ve Mehmed Ali ile Ali Kemal'in talebesinden idiler.

DİYARIBEKİR YOLUNDA

Maarif Nezareti Haleb idadisindeki terakki ve inkişafı adım adım takib ve bunun -kısmen- Mehmed Ali tarafından sarfolunan himmetin mahsulü bulunduğunu takdir ediyordu. Bu çok gayretli genci taltif etmek lâzımdı. Zaten vesile de zuhur etmiş idi: iyarıbekir maarif müdürü aklını oynatmış, yeri münhal kalmıştı.

Giridli Hasan Tahsin isminde olan bu zat gayet natuk, fikren cevval bir ilim adamıydı. Her nedense aklî müvazenesini -bir gün- kaybetmiş, evine kapanarak, valiye: **«Hükûmeti mülkiyyeye itimadım kalmadı; zati şahanenin başkumandanı bulunduğu ordunun himayesine sığınıyorum...»** mealinde bir tezkere yazmış ve bittabi vazifesini tamamiyle bırakmış idi.

Vali Giridli Sırrı Paşa idi. Hemşehrisinin uğradığı bu musibetden müteessir olmakla beraber, tebdili lüzumunu Maarif Nezaretine yazdı. Nezaret de Mehmed Aliyi Diyarıbekir Maarif müdürlüğüne terfian tayin eyledi.

Mart 1309 iptidası idi. Mehmed Ali tedarik ettiği kira atına bindikten sonra hem sevinç, hem teessür içinde Halebe veda etti. Yolculuk tam altı gün sürmüş idi. Vücu-

dü hamdı. Hiç alışık olmadığı at yürüyüşü belini, omuz ve bacaklarını kımıldatamıyacak derecede sarsmış, bütün adalelerini gerip katlaştırmış, hâsılı mecalsiz düşürmüş idi. Bu hal içinde işe başlamak bittabi mümkün değildi. Bunu kendini karşılamak üzere gelen dostu Süleyman Nazifle mekteb müdürü Giridli Hüseyin Celâl beye de **(Umumî Harbde Bağdad valisi olan Hüseyin Celâl)** söylemiş idi.

Esasen Ramazan (Hicrî S: 1312) içinde bulunulduğu için dairelerde gündüzleri çalışılmıyor, mesai iftardan sonra başlayordu.

Mehmed Alinin muvasalatı vilâyetçe haber alındı. Vilâyet yaveri gelip kendisini iftara davet etti. Sırrı paşanın konağında her akşam bir çok davetli bulunur, iftar topunu müteakib ayak üstü oruc açılır ve hemen akşam namazı kılınırdı. Yemek namazdan sonra yenilirdi.

O akşam da, tabiatile, bu tertibe riayet olunmuş idi. Fakat Mehmed Ali namaza iştirâk edememiş idi. İftardan sonra valinin yanına giderek hem memuriyyetinden, hem yolculuğun mucip olduğu metaib ve mezahim sebebile namaza iştirâkteki mazeretinden bahsetti. Sırrı paşa bu sözleri bir maval gibi dinleyerek öyle istihfafkârane tebessüm etmiş idi ki, Mehmed Ali gerçekten müteessir olmuş idi: Paşanın sanki: **«Haydi, ben senin ne kâfir olduğunu bilirim, bunları püskülüme anlat!...»** demek ister gibi bir vaziyyeti vardı. Halbuki o hem sözünde sadık, hem imanı vâsık bir adamdı. Valinin hakkında böyle bir **«suizan»** beslemesini asla arzu etmiyor ve maslahata dahi muvafık bulmayordu.

Meğer... Meğer Mehmed Alinin maarif müdürlüğüne tayinini haber alır almaz Fransız konsolosu valiyi ziyaret etmiş ve yeni maarif müdürünün **«müthiş bir farmason»** olduğunu söylemiş idi. İşte Sırrı paşanın bütün itimadsızlığının sebebi!..

Tanımadığı, bilmediği bir ecnebinin, hakkında bu suretle tezviratta bulunmasının illet ve hikmetini Mehmed Ali, bütün gayretlerine rağmen, öğrenememişti, hâlâ da bilmiyor...

Muvasalatından on beş gün sonra **«Maarif Nezareti Mekâtibi İdadiyye Müdürü»** Cemal beyden bir mektub aldı. Bu zat, Mehmed Aliye sakal koyvermesini -nazır paşanın emrile- tavsiye etmekte idi. Genç ve çok yakışıklı olan Mehmed Ali bu tavsiyeye riayeti zaid görmüş ve 1310 senesi eylülünde altı ay mezuniyyetle İstanbul'a geldiği vakit **«arzuyu nezaretpenahi»** ye unutmuştu bile.

Zühdü paşayı ziyarete gitti. Paşanın ilk sözü şu oldu:

— Niçin sakal bırakmadınız?

Bu sual o kadar infiale delâlet eden bir ağır eda ile irad olunmuş idi ki Mehmed Ali bunda bütün teveccühün zail olmuş bulunduğunu mündemic görmüştü. Maarif mesleğini terk etmesine de bu sualdeki mâna sebeb olmuş idi...

Mehmed Alinin bu mezuniyeti müşir Cevad paşanın sadareti zamanına müsadifti. Cevad paşa, Mehmed Alinin Diyarıbekire avdet niyetinde olmadığını öğrendiği için, ora maarif müdürlüğüne Necib Nadir'in tayin olunmasını Maarif Nezaretine biribirini müteakib bir kaç tezkere ile emretmiş idi.

Lübnan ahalisinden olan Necib Nadir daha evvel Varnada Rüşdiyye mektebi müdürü idi. Her ne sebebe mebni ise, oradan azlolunmuş; bin kuruş maaşla **(fakat hiç bir işle mukayyed olmamak üzere)** Diyarıbekire sürülmüştü. Sadrâzama münasebeti varmış.

Zühdü paşa, ne olursa olsun, bu adamı tayin etmek istemiyordu. Fakat sadrâzamın tazyiklerinden nasıl kurtulmalıydı? İşte paşa burada gerçekten kimsenin hatırına gelmiyecek bir tedbir keşif ve tatbik etmişti: Maarif müdürlüğünü lâğvetmek!..

Bu harikalı buluşu Sadarete yazdı, Cevad paşayı susturdu; Diyarıbekire yazdı, vilâyeti hayrette bıraktı!

BİTLİSLİ HOCA

Sırrı paşa tab'an kadirşinasdı; ilme, ülemaya da çok hürmet ederdi. Bu sınıf erbabına elinden gelen hizmet ve muaveneti yapmakdan -meselâ muallim Naci gibi, meşhur âlimlerden Harputlu hacı Hamid efendi gibi zatlara el altından para göndermekden- haz duyardı. Onun bu mizacına vâkıf olan Bitlisli bir hoca kendisine müracaat ederek fazlü kemaline inandırmış, geçinebilmek üzere -az, çok maaşlı- bir vazifeye tayin etmesi niyazında bulunmuşdu.

— Gelsin Maarif Müdürü!

Mehmed Ali paşanın Bitlisli hocayı -kuvvetli bir riyaziyye âlimi olduğu cihetle- behemehal ikdar etmesi hakkındaki emrini alır almaz mekteb müdürü Hüseyin Celâl beyi gördü ve valinin kat'î arzusunu tebliğ etti. Hoca idadî mektebine alındı.

Talebe bu yeni «allâme» yi büyük bir alâka ile karşılamıştı. Hemen şüyu bulan riyaziyeciliğinden tamamile istifade ümidleri uyanmıştı. Fakat hoca daha ilk dersde, çorapsız ayaklarını göstererek, o çetrefil dilile:

— Ne diye bu sıralarda oturursuz? Koca yer yetmedi mi?

Deyince Ziya Gökalpler, Faik Âliler, Feyziler... bütün o zeki ve çalışkan şakirdler şiddetli bir sukutu hayale uğradılar.

Mekteb ve maarif müdürleri bu eski kafalı adamın derhal mektebden def'i lâzim olduğuna kanaat ettiler, icabını da hemen yaptılar. Yaptılar amma Sırrı paşa Mehmed Aliye pek ziyade küsdü. Mehmed Ali bunu hissetmiş idi. Bir akşam mutadı veçhile paşayı ziyarete gitti; fakat yaver -tabiî almış olduğu emre binaen-:

— Paşa yoklar efendim! demez mi?

Dünya başına yıkıldı zannetmiş. Paşanın teveccühünden mahrum kalmak onca büyük bir musibet olduğu gibi âtisini müteessir edecek bir darbeye uğraması da muhtemeldi ki bu, ayrı bir elemdi. Âdeta ağlayarak evine döndü ve, paşaya hitaben, şu manzumeyi karaladı:

Tevalii gumumi dehri bipayan bir yandan
Husufii mehi ikbal-i pür taban bir yandan
İçirdi zehr-i mihnet kalb-i gamâgınime Hayfa
Huzuru bal ü fıkrı eyledi talân bir yandan
Feza tenk oldu piş-i çeşmi me'yusumda bin heyhat
Gönül pür ye's ü husran, dideler giryan bir yandan
Kusuru olsa da bir bende-i dirinenin bilmem
Görülemez mi Acab affetmeğe şayan bir yandan?
Hüdavenda. Vezira. Asafa lâyık mıdır itsün
Zaman bir çaker-i memlükünü nalân bir yandan
Perişan hatırım. Cemiyyet-i fikrim teban oldu
Acab yok mu benim bu derdime derman bir yandan
Fakat sıdk ü hulûs-i kalbine lâyık mıdır (Ayni)
Kemal-i lûtfünü ol asafın nisyan bir yandan
Hulûs-i pâkle ümid ü sabret kim zuhur eyler
Kariben iltifatı safayı devran bir yandan.

14 Teşrinievvel 1309

Hakikati anlamış olan Sırrı paşa, bu manzumenin kenarına kırmızı kalemle ve şüphesiz maarif müdürünün kırılmış kalbini tamir maksadile, şu cevabı yazmışdır:

Temayül gösterirsen sevdiğim ağyare bir yandan
Beni de âkıbet yer bu unulmaz yare bir yandan
Değil beyhude ayın neşri envar etmesi böyle
Rekabet eyleyor zu'munca o da yare bir yandan
Seherde buy-i gülden almak içün sade bir şemme
Bakın bülbül nasıl yaltaklanır bin hare bir yandan
Beni kümkerde rah-i aklü idrak eyleyor billâh
O ateşdare bir yandan dil-i avare bir yandan
Ümid etmez idim bu vaz'ı (sırri) dilsitanından
Eder senk-i sitemle kalbi pare pare bir yandan

Şiir, âmir ile memurun anlaşma ve barışmasına müessir oldu: Kur'an, belâğatile, taassubu eğilmeğe mecbur etmedi mi?

TÜRBE Mİ, KERESTE ANBARI MI?

Mehmed Ali ülemayı sever, onlara karşı duyduğu hürmeti izhara her vakit vesile arar, zuhur eden her vesileden istifade ederdi.

Diyarıbekirin Fâzıl efendi isminde büyük bir âlimi vardı ki ona Süleyman Nazif de meclûbdu. Zaten babası Said paşa dahi Fâzıl hocayı pek beğenir ve severmiş...

Bir bayram günü Mehmed Ali, Nazifi de alarak, Fâzıl efendiyi tebrike gittiler. Efendinin evi eski bir camie karşı idi. Lâkırdı esnasında koca âlim, oradaki bir türbeyi işaretle:

— Şu da, demiş, Özdemir oğlu Osman paşanın türbesi.

Mehmed Ali tarihî bilgisine hiç uymıyan bu sözü, velev ki Fâzıl efendiden sadır olsun, kabul edemedi:

— Efendim, dedi, Özdemir oğlunun burada nasıl bir türbesi olabilir ki kendisi İran seferinde, Tebrizi zaptettikten sonra, orada ölmüş ve defnedilmiştir? Bunda bir yanlışlık olsa gerek!

— Hayır, yanlışlık yok. Gidin, görün.

Tarih ile mütevağğil bir maarif müdürü değil, kim olsa merak eder. İki dost türbeye gidip bakmışlar. İlkönce kapı üzerinde şu kitabeyi okumuşlar:

Budur Sultan Murad hanın veziri
Ki fetholdu ilinde mülki Şirvan
Yedi yıl terki taht etti ilinden
Hudabende Muhammed Şahı İran
Teter Han oldu âsi padişaha
Onun ref'i olundu buna ferman
Koyup Şirvana gitdi âsi hane
Kesip başın yerine dikdi bir han
Dönüp Tebrizi aldı oldu tarih
Cihanda nam koydu göçdü Osman.

Şair bütün hakikati şu bir kaç beyitde icmal etmiş idi. Mehmed Ali, itirazından mahcub, kendisine bilmediği bir şeyi öğretmiş olan Fâzıl efendiye kalben müteşekkir olarak, evine dönünce derin derin düşünmeğe başlamışdı. Bir kaç defa ziyaretden sonra Osman paşa hakkında şu manzumeyi inşad eyledi:

Öztimur oğlunun nümayandır
Türbesinde azîm bir satvet
Ziri hâkinde çünkü pinhandır
Kahramanı yegânei ümmet.

Bir zamanlar semendi himmetine
Cevelângâh iken diyarı Yemen
Şimdi olmuş teni celâdetine
Bu mehabetli türbe bir mesken.

Bir zamanlar memaliki Şirvan
Paymali semendi kahrı iken
Şimdi olmuş türab içinde nihan
O gadanfer feridi dehri iken.

Zairi vakfei tefekkür eder
Özdemiroğlu türbesindeki hal
Âdemi garkai tahayyür eder
O mehabet, o anlı, şanlı kemal.

Ne büyük bir mehabet ü azamet
Duyarım her ziyaretimde anı
Olurum âşinayi sad hikmet
Görürüm dil gözile Osmanı.

Şiddetü satvetü besaletde
Gelmemişken nazîri Osmanın
Bırakırken cihanı hayretde
Cilvei tiğü tiri Osmanın.

Neye bu inkılâbı günagün
Bir avuç hake eylesin taklib
Carhi bidad ü bisebat ü sükûn
Özdemiroğlunu garib garib.

Olurum bunda hisseyabı hikem
Nüktei biemali dünyayı
Anlarım. Belki büsbütün bilmem
Gafilâne zevali dünyayı.

Diyarıbekir'de Maarif müdürü iken Süleyman Nazifle birlikte (solda).

Nekadar şanlı, anlı hayderler
Bu güzergâhdan mürur etmiş
Nerde bu mülkü fetheden erler
Gelmek üzre bir gelen gitmiş.

Gayeti bir meali hiçahiç
Sadhezaran meşakkatü kederin
Akıbet bir hayali hiçahiç
Gösterir ruyu dehri kineverin.
25 Haziran 310. Cumartesi

Fakat ne yazık, ne yazık ki, bu çok değerli kahraman Türkün türbesi kimbilir hangi idraksiz kafanın veya hangi hain mankafanın tensibile kereste anbarı yapılmış idi. Ataların mirasına, milletin mukaddesatına kıymet ve ehemmiyet vermeyen kör ve cahillerin bu küstah tecavüzünü Mehmed Ali derakab vilâyet kadısı Ramiz Monla beye haber verdi. Monla devrin en mütehayyiz ilmî ricalinden ve Midhat paşa merhumun yâranından olduğu için, nüfuzlu idi. Mehmed Aliyi dinledi, dinledi ve derhal türbe içindeki keresteyi başka yere taşıttırarak, içini dışını yeniden badana ettirdi.

Özdemiroğlunun büyük bir incelikle ve bir san'at zevkile işlenmiş mermer lâhdi, işte bu suretle meydana çıkmış oldu.

MECLİS ODASININ TEFRİŞİ

Diyarıbekirde İdare Meclisinin toplandığı oda, diğer vilâyetlerin hemen hepsinde olduğu gibi, perişan bir halde idi. Sırrı paşa meclisin haysiyyet ve şerefile mütenasib bir şekle sokmağı münasib görmüştü. Bu işi kime havale etmeli?

Maarif müdürü yüksek tahsil görmüş, İstanbulda büyümüş, bilgili, görgülü bir zat. En münasibi o. Aman, zaman, filân kâr etmedi. Emir, emirdir. Mehmed Ali çaresiz bu vazifeyi kabul ederek at nalı şeklinde bir masa ve Diyarıbekir fabrikalarından birine dokutduğu ipek kumaşlarla odayı döşetmiş, iş bitince keyfiyeti vali paşaya arzeylemiş idi.

Takdire mazhar olacağını umuyordu. Fakat Sırrı paşa odayı teftiş ettiği vakit perdelerin desenini, masanın şeklini beğenmemiş, hiddetlenmiş; sonra yanına çağırttığı Süleyman Faik beye:

— Maarif müdürünün bilgisi çok, amma zevki yok.

Demiş, hayli atıp tutmuş idi!..

ERMENİLER

HAMİDİYE KAZASI — İDARESİ MÜŞKÜL VİLÂYET

O tarihlerde Diyarıbekirin nüfusu çok, ticareti ileride idi. Esasen Bağdad yolu üzerinde bulunmak itibarile şehir her vakit kalabalıktı. Diyarıbekir - Bağdad yolculuğunu temin eden kelekler burada yapılırdı. Dicle üzerinde günlerce imtidad eden seyahatın bu yegâne icra vasıtası Diyarıbekir için mühim kazançlar temin eden bir san'at idi.

Ticaret Ermenilerin elinde idi. Bu sayede pek ziyade zengin olan bu unsur, askere de gitmediği için, huzur ve refah içinde, çoğalmış ve tehlikeli bir hal almış idi. Tavırlarından, hattâ yürüyüşlerinden her an bir vak'a çıkarmak istedikleri anlaşılıyordu. Mehmed Ali, Süleyman Nazif ile gece ve gündüz bu unsurun ahval ve harekâtını tarassut ediyor ve bu meydan okuyucuların er, geç fena neticeler vereceğini

his ile müteessir ve müteessif oluyordu. Hakikaten bu müşahedelerin üzerinden çok bir zaman geçmemişdi ki Diyarıbekirde gayet kanlı çarpışmalar vukua gemliş idi. Bitlis, Mamuretülâziz, Erzincan taraflarında dahi ayni zamanda bu türlü hâdiselerin zuhuru, Ermeni isyanının -muayyen bir pilân dahilinde- bir merkezden idare olunduğunun en bariz delilidir.

Mehmed Ali Diyarıbekirde cereyan eden facianın bütün mes'uliyyetinin oradaki Ermenilere ve bunları sevk ve idare eden menhus ve hunhar komitacılara aid olduğu kanaatındadır.

Anadolunun hemen her vilâyeti, idaresi müşkül birer ülke halinde idi. Lâkin Diyarıbekir o hususda hepsinden ziyade müşkülât arzediyordu: Evvelâ, liva ve kazalardakilerden başka vilâyet merkezinde büyük ve eski hanedanlar var idi. Bunlar ötedenberi halk üzerinde tesis ettikleri nüfuz ve kudreti -eskisi gibi- yaşatmak, maddî ve manevî mevcudiyyetlerini okşayan derebeylik hayatını -eskisi gibi- sürmek ve hükûmetin satvet ve kuvvetini tanımamak sevdasında idiler: Kanuna hürmet ve riayeti kendileri için âdeta şeyin sayarlar, bir taraftan da çirkin bir mürailikle vilâyet işlerini karıştırmaktan çekinmezlerdi.

Sonra halk arasında gayet nüfuzlu hocalar, sarıklı âlimler var idi. Bu sınıfın, zühdü takva perdesi altında, oynadığı roller çok elimdi.

Daha sonra Ermenilerin, keldanilerin, süryanilerin yüksek rütbeli reisi ruhanileri vardı. Bunlar o cemaatlar arasında eskidenberi devam eden münaferet ve husumetleri -ekseriya şahsî menfaatları için- körükleyen ve en ufak vesilelerle vilâyet makamını taciz eyleyen fesadcılardı. Bun-

ların kiliselerdeki teşvik ve iğvaları olmasaydı, hiç şüphe yok, faciaların büyük bir kısmı vukua gelmiyecekti.

Nihayet vilâyetin bir ucu Elcezire çöllerine dokunuyordu. Oralarda **Aneze** ve **Şammar** gibi mikdarları çok, cengâverlikleri meşhur- biribirine gâh hasım, gâh muin- aşiretlerin cevelângâhı idi; ve bunlar vilâyet hududunda sık sık talanlar yaparak asayişi bozuyorlardı. Diğer taraftan **Viranşehir** civarında **Milli** aşireti sakindi. Bu aşiretlerin reisi İbrahim paşa -ki padişahın **Hamidiyye** namile ve **«idare ediyorum»** zu'mile teşkil etmiş olduğu alaylarda ferik rütbesini almıştı- kendini hiç bir kayıd ve nizamla mükellef saymıyordu.

Bütün bu ahval vilâyette emniyyet ve asayişi tesis ve idame etmek, hükûmetin nüfuzunu herkese tanıtmak vazifesini pek ziyade zorlaştırmakta ve vilâyet makamını işgal eden zatı hakikaten yormakda idi. Bu tarihde vali, Giridli Sırrı paşa idi ki, bütün o mâniaları kıran, her türlü daiye ve dahiyeleri susduran ve ortadan kaldıran yüksek meziyetlerile kendini büyük, küçük herkese sevdirmiş, sözü ve kalemile de vatanın her tarafında tebcilâta mazhar olmuştu.

Babıâli göçebe halinde yaşayan aşiretleri iskân etmeği düşünmüş, buna mukaddeme olmak üzere, **Hamidiyye** adile bir kaza teşkil ederek, **Mardin**'in cenubundaki bazı aşiretleri iskâna tevessül eylemiş idi.

Fakat bu kaza yaşayamadı. Niçin? Bunu hiç kimse tedkik etmemiş idi. Zaten yaptığımız işlerin umduğumuz ve istediğimiz neticeleri vermemeleri hep böyle tedkik ve tahkik etmemekliğimizden ileri gelmiyor mu di? Kazanın ahalisi ne sebebden dağılmıştır, o civarda meskûn olarak yaşayan daha bazı aşiretler vardı, onlar da hadariyyeti terk ve bedeviyyeti ihtiyar etmişlerdi. Bu halin sebebi ne? Acaba taarruzlara mı uğramışlardı? Bu cihetler esaslı ve derin bir suretde araştırılmamışdır. Yalnız henüz sadarete geçen müşir Cevad paşa Haleb, Şam, Diyarıbekir, Musul ve Bağdad valileri ve müstakil Zor livası mutasarrıfı ile bir çok muhabereler yaparak, nihayet **«estersüvar»** taburları teşkil etmek tedbirini bulabilmiş, bu sayede Elceziredeki aşiretlerin mamurelere tecavüzlerinin menedileceğini ummuşdu. Bu bir dereceye kadar müessir olabilirdi; fakat -şübhesiz- gayri kâfiydi. Maamafih o kadarı bile yapılamamışdı. Çünkü Cevad paşa sadaretten çekilmiş idi; müteakiben de ermeni vak'aları zuhur ederek, Babıâli onlarla uğraşmış, diğer bir hayli işler gibi, **«estersüvar»** teşkilâtına aid teşebbüsleri neticeye ulaştıramamış idi.

Bu ihmaller bize neler, neler kaybettirmiştir...

DEBA GAZETESİ ve SIRRI PAŞANIN BİR MEKTUBU

Tebdilhava için bir aralık **Ergani**'ye gitmiş olan Diyarıbekir valisi, Parisde çıkan **Deba** gazetesinden kendisine bir nüsha geldiğini, içinde bir de sened bulunduğunu görmüşdü. Ecnebî matbuatını her günkü iradelerle **«memaliki şahane»** sine girmekden menetmeğe çalışan Abdülhamid, bu gazetelerin, hiç bir mâniaya uğramaksızın, böyle tâ uzaklara girdiklerini, hattâ Sırrı paşa gibi mutemedi olan zevata kadar vardıklarını ve hüsnü kabul gördüklerini hiç hayalinden geçirmiş miydi acaba?

Her yer, herkes **«havadis»** e susamışdı. Kendi gazetelerimiz ne dahili siyaset, ne haricî politika hakkında bir

şey yazıyorlardı. Halbuki cihan «cihanı kevnü fesad» dır. Her gün binlerce hâdisat vukubuluyor ve bunların bir çoğu, hiç değilse bazıları bizi alâkadar ediyordu. O hususda az, çok malûmat edinmek şiddetli bir ihtiyaç halini almışdı. Bu da ancak ecnebî gazetelerini okumakla mümkün olabilirdi. Amma padişah bunları yasak ediyordu, memlekete sokmayordu. Varsın etsin, memlekete sokmamağa çalışsın. İşte onlar -bütün hailleri aşarak- geliyorlardı.

Sırrı paşa **Deba**'nın gelmesinden büyük bir sevinç duymuş. Bunda şübhe yok. Zarurî olan ihtiyatkârlığına rağmen bunu, kendi eliyle yazıb Mehmed Aliye göndermiş olduğu mektubda ne mahirane ifade ediyor:

«İzzetlû oğlum efendim,

«Deba gazetesinin birnüshası bu kerre namı âciziye olarak gelmeğle leffen savbı saadetlerine irsal kılındı. Bunun içinde bir de abone senedi zuhur eyledi. Mürsilinin maksadı gazeteye abone olmamız ise bir senelik bedelini gönderelim. Gazete geldikçe siz okursunuz. Müندericatı mühimmesinden bizi de agâh edersiniz. Hemen bedeli senevîsi kaç kuruş idüğinin tarafı âciziye iş'arı mütemennadır efendim. 5 Mayıs 310 SIRRI».

Demek ki Mehmed Ali, az zaman içinde, kendini Sırrı paşaya beğendirmiş, oğlum diye hitab ettirecek kadar sevdirmiş, onun tamamile itimadını kazanmışdı.

ALEKSANDR MEHMED VEB

Dinî hâdiseler, şümul ve ehemmiyetleri itibarile, Mehmed Aliyi alâkadar etmişlerdir. İslâmiyyete dair bazı eserleri merhum Mahmud Esad efendi tarafından dilimize nakledilen **Gulyem**'ın **Liverpul**'da ihtidası, sonra Amerikada Aleksandr namında birisinin (1) müslümanlığı kabul ile tamimine gayret ve itinası, bu cihetle, onu hep şevk ve heyecan içinde bırakmışlardı.

Bu cereyanı ciddî, menfaat kasdından uzak görüyordu; elinden geldiği kadar himzet etmeği düşündü: Amerikalı mühtedi ile, hayli zaman süren, bir muhabereye girişdi; ona Sırrı paşanın «**Nurulhüda Limenistehda**» adlı kitabını da yolladı. Bu kitab Peygamberimiz Efendimiz Muhammed hazretlerinin nübüvvetinin doğruluğunu isbat yolunda bir münakaşayı hakî idi. Sırrı paşa Diyarıbekirde Keldanî başpeskoposu Abdi Yesu' ile munazarada bulunmuş, bunu kitab haline koymuş idi. Abdi Yesu' ki «**edebiyyatı arabiyyede yedi tulâ sahibi bir zat**» idi (2).

Muhaberesini, o zaman Madende bulunan Sırrı paşaya bildirmiş, «**Nurulhüda...**» yı gönderdiğini de yazmış idi. Bu mektubun müsveddesini saklamamış, fakat «**Ahsenülkısas**» müellifinin cevabını, kıymetli bir hâtıra olarak, muhafaza etmişdir:

«Mealiperver oğlumuz;

«Yine bir harikai edeb itlakına sezavar olan dilküşa nameniz, dilkeş eda hamenizin kadrini arşı âlâyı belâğata i'lâ ve hakkı valâyi edibanelerindeki hörmet ve muhabbeti ciddiyyemi sahihan dubâlâ etmişdir.

«Amerikadaki yeni din kardeşlerimizin teşebbüsatı hayriyyelerinde muvaffakiyetlerini temin edecek teşvikatı hayırhahanede bulunmak şerefini Osmanlı şübbanı ehli irfanı içinde birinci olarak zatı valâları kazanmış olmanızdan dolayı milletçe sezavarı tebriksiniz. Hele bu ikbalhahı muhalasat-

(1) Menilâ konsolosu iken ihtida ve, Amerikada islâmiyyeti neşr için, memuriyyetinden istifa eden bu zat hakkında bakınız: «Amerikada İslâmiyyet» — Mirza Abdürrahim efendi. Mütercimi Dr. Mehmed Arif.

(2) Sırrı Fürkan, S : 76.

şiarınız, gerçekden minnettarınızdır. Çünkü cihanı Osmanimizde bile henüz münteşir olmayan bir eseri naçizimizin Yeni Dünyada müslümanlar arasında mütedavili eydii intişar olmasına vesatat buyurmanızla gerdeni hamiyetime bir barı giranı minnet tahmil buyurmuşsunuz. Bu lütfü lâtifinizin ebedî müteşekkiri, sermedî müftehiriyim. Her ne kadar kendim ebedî, sermedî değilsem de teşekkür ve iftiharım sermedidir.

«Veleyeşkürenneke ma hayeytü ve in emüt
«Feleyeşkürenneke a'zumi fi kabriha

«Mehmed Aleksandr efendi kardeşimize yazılacak cevab ile edilecek iane maddesine gelince, burasını da inşaallâh ü tealâ Diyarımekre (1) avdeti âcizanemde başkaca müzakere ederiz.

«Nefesce olan ıztırabım baki olmakla şu satırları pek büyük müşkülât ile yazabildim. Mazereti sahiham cihetile elbette kusuruma bakmazsınız.

«Mehmed Aleksandr efendinin mektubunu da, gazetesini de savbi valâyı edibanelerine iade ediyorum. İhdayı tuhufü tahiyyet ve selâm ile beraber sizi Allahın birliğine emanet eylerim efendim oğlum. Maden - 26 Mayıs 310

SIRRI»

ÖRTÜLÜ LÂĞIMLAR

Ölen ölene. Diyarıbekirde kolera çıkmışdı. Nasıl çıkmaz? Şehrin bütün memşaları birer büyük çukura dolduruluyor, sonra bunların muhteveyatile bahçeler, bostanlar sulanıp besleniyordu.

(1) Sırrı paşa memlekete bu ismi vermiş idi.

Âfetin sirayet dairesini tahdid etmek, bunun için de ciddî ve seri tedbirler almak lâzımdı. Kenef çukurlarının kapatılması, bostanların halâlar muhteveyatile suvarılmasının yasak edilmesi, lâğımların örtülmesi; **«çirkâbların mecarii mesture ile Dicle nehrine akıtdırılması»** en başda gelen tedbirler idi. Bu tedbirlerin tatbikı paraya mütevakkıfdı. Valı **«muktazi mebaliğin beledî namına Ziraat Bank şubesinden istikraz»** ına **«iradei aliyye»** almak suretile bu müşkülü de bertaraf etmiş idi.

Fakat bütün bunlar, bu rehakâr tedbirler şehirde büyük bir memnuniyetsizlik doğurmuşdu: Bağ, bahça, bostan sahibleri menfaatlarına dokunduğu için tedbirin şiddetle aleyhinde bulunmağa ve valiye karşı bir cereyan uyandırmağa başladılar, âdeta bir ihtilâl koparmağa hazırlandılar. Sırrı paşa âkibetin vahim olacağını ve önlemek için anî ve fevkalâde bir çareye tevessül icab etdiğini düşünerek bir gece ansızın harekete geçdi: Galeyanı uyandıran ve körükleyen elebaşıları -memleketin eşraf ve âyanından idiler- yakalattırıp sorgusuz, sualsiz İstanbul'a -yanlış değil!... İstanbul'a- sürdü!

Cevad paşanın sadareti zamanına tesadüf eden, neticesi ne kadar hayırlı olursa olsun, **Tanzimat**'dan evvelki zaman idaresini hatırlatan bu satrapvari hareket Babıâlice hoş görülmemiş, vali Sırr paşa resmen tevbih edilmiş ise de -acze bakınız!- sürgünler Diyarıbekire geri gönderilememiş.

Ne idare, ya Rabbi?

İki sene İstanbul sokaklarında sürünen o kodaman adamlar nihayet yine Sırrı paşanın muvafakatile iade olundukları vakit, şehri eski mezbelelikden çıkmış görerek hem mütehayyir, hem memnun kaldılar.

Filhakika Sırrı paşa fikrini fiil sahasına koyarak, **«Diyarıbekrin ceyadeti havasını ihlâl ile tevlidi emraza sebeb olduğu tıbben sabit olan»** çirkeflerin Dicle nehrine akıtdırıl-

ması için kendi reisliği altında **«mün'akid meclisin tahriren tebliğ edilecek mukarreratı dairesinde ifayı vazife etmek üzere»** bir **«mecarii mesture -örtülü lâğımlar- komisiyonu»** teşkil etti.

Komisiyon şu zatlardan mürekkeb idi: Jandarma kumandanı Azimet bey, Maarif müdürü Mehmed Ali bey, Gürânî zade Ahmed bey, Said paşa zade Nazif bey, Kazaziyan Öseb efendi.

Mehmed Ali bu komisiyonda büyük gayretler sarfetmiş idi.

BAZI MÜMTAZ SİMALAR

Diyarıbekir bir çok büyük edib, şair ve âlimler yetiştirmekle meşhur bir yerdir. Amidî namile ilim ve edebiyyat tarihinde nam almış bir çok zatlar görüyoruz.

Idadî mektebi talebesi arasında öyle bazı simalar var idi ki muhitin bu istidadının daima yaşadığını isbat ediyorlardı. Ziya Gökalp ile Faik Âlî bu meyanda gösterilebilir.

Mehmed Ali, uhdesinde tarih muallimliği de bulunduğu için, bu gençlerle muntazam münasebetde bulunuyor, fıtrî istidadlarını inkişaf etdirmek, yazmak ve düşünmek melekelerini ve her husudaki muhakemelerini artdırmak için, tarihî mevzular üzerinde, onlara vazifeler veriyordu. Ziya Gökalp vazifelerini hakikaten muvaffakiyetli bir suretde yazıyor, istikbalin büyük br mütefekkiri olmak kabiliyyetini haiz bulunduğuna delâlet eder harikalar gösteriyordu. Faik Âlî, yaşına göre, çok parlak şiirler söyleyordu.

Pirinççi zade Feyzi ile Zülfi de Mehmed Alinin takdir ettiği talebeden idiler.

Ziya Gökalpin bilâhare ne büyük bir âlim, ne kudretli bir şair olduğu, gerek ilim ve gerek siyasiyyat âleminde ne

mühim roller oynadığı; Faik Âlînin -idare silkinde müsteşarlığa kadar yükselmekle beraber- ne hâmidane bir üslûb ile parladığı, **«Fanî teselliler»** mübdii namile ne büyük bir şöhret kazandığı herkesçe malûmdur.

Feyzi bey Cümhuriyyet devrinde Nafia Vekili olmuş, Zülfi bey de yıllarca B. M. Meclisinde memleketini temsil etmişdir. Bu gün Faik Âlî'den maadası toprağa gömülmüş olan bu mümtaz şahsiyetlere birer fatiha okuyalım.

EVLENMESİ VE EVLİLİK HAYATINDAN BİRKAÇ SAFHA

1892 (1308) senelerine doğru, henüz Dedeağaçda iken, bir aile kurmağa karar vermiş idi. Fakat o zaman maksadı husul bulamamışdı. Halebde, Diyarıbekirde hep bekâr yaşadı. Bu yalnızlık hayatı canına tak etmişdi. Gençliğinin kuvvet ve şetaretinin zevklerini tatmak istiyordu.

Diyarıbekirden mezunen, lâkin bir daha dönmemek niyyetile, İstanbul'a gelince evlenme husundaki tasavvurunu ana ve babasına açmışdı. Onlar da komşuları Kandiye eşrafından ve Şehiremaneti Meclisi âzasından merhum Mustafa beye bahsederek, münasib bir kız biliyorsa kendilerine haber vermesini rica eylemişlerdi.

Mustafa bey, o sırada kalb hastalığından muztarib olarak, İstanbul'a gelmiş olan Diyarıbekir valisi Sırrı paşaya -ki evlenme çağında bir kızı varmış- mes'eleyi anlatmış. Paşa, Mehmed Aliyi Diyarıbekirden tanıyordu: Ahlâkını, vazifesine ikdamını orada tecrübe ile görmüş ve takdir etmiş idi. Onun için aile tarafından taleb vukubulursa muvafakat edeceği cevabını vermiş idi. Bunun üzerine görücüler gitmişler, kızı görüp beğenmişler, o zaman cari usul dairesinde istemişler ve paşanın muvafakatini almışlardı.

Nişan ve nikâh törenleri **Paşa Limanı**'nda, âdeta mefruşattan âri bir odada yapılmışdı.

Bu izdivacdan cidden bahtiyar olmuşdur. Refikası, Feride hanım, hem saliha idi, hem maruf bir aileye mensubdu, hem -tahsili mahdud olmakla beraber- hassas ve musikişinasdı. Kocasına derin bir muhabbetle bağlı, evine sahib, çocuklarına pek ziyade şefikdi. Hayatının sonuna kadar gösterdiği diğergâmlık tâ çocukluğundan başlar. Fakirleri daima himaye eder, gözetir, besler ve onların elemlerine -mümkün olduğu kadar- iştirâk ederdi.

Bu hanımdan iki kız, bir erkek evlâdı dünyaya geldi. Berik'i doğduğu vakit Mehmed Ali Kastamonuda bulunuyordu. Kaynanası, meşhur şair ve bestekâr Leylâ hanım, onun hem endişesini gidermek, hem zevkini okşamak için, doğumu şu telgrafla müjdelemiş idi:

«Bir oğlun oldu müjde, şadkâm ol.»

Evet şadkâm olmuşdu. Ve nazü naim içinde büyütdüğü **Necib Sırrı**'yı, vatandaki tahsilini bitirdikten sonra, Almanyada da okutturarak, mükemmel suretde yetiştirmişdi. Feleğin zalim eli tam mürüvvetini ve vatana hizmetini göreceği zaman elinden aldı, götürdü, yüreğini dağladı. Bütün dinî salâbetine rağmen, bu darbeden çökdü. Lâkin refikası Feride hanım yavrusunun ebedî ufulüne dayanamadı, bir sene sonra ebediyyet yolunda ona arkadaş oldu.

Ne hain tâlih! Necib Sırrı pek ânî bir hastalığın kurbanı olarak, Ankarada öldüğü için, Mehmed Ali kendisini görememiş, ancak cenazesine yetişebilmiş idi. Müşfik, hususile yaşlı bir baba için, düşününüz, ne fecaat!

Eşi öldüğü vakıt da -seyahatta bulunduğu için- son nefesinde onunla helallaşamadı: Evine onun ölümünden bir kaç saat sonra, hiç bir şeyden haberi olmayarak, girmiş, bir gayritabiîlik sezmiş ise de ölümü hayalinden bile geçirmemişti. Lâkin hanım ne için yanına gelmiyordu? Ne olmuşdu? Misafirlikde miydi?.. Birbirini velyeden sorularına kardeşi Hasan Tahsin, kızları -teessür ve matemlerini saklamağa çalışarak- savsaklayıcı cevablar veriyorlardı.

Lâkin acı hakikati daha fazla saklayamadılar: Hanım yukarda ölüm döşeğinde yatıyordu; gayet kısa bir rahatsızlığı müteakib, nihayet bir kaç saat önce, Hakkın rahmetine kavuşmuşdu...

Kırk senelik arkadaşının henüz tamamiyle soğumamış na'şı üzerine eğilerek hüngür hüngür ağlarken sabrü tevekkülünü böyle ağır suretde imtihan eden Cenabı Hakka yalvarıyor, nebiyyi zişanından gufran ve merhamet niyazında bulunuyor, bir taraftan da Hâmidin lisanile:

Bilmem kime eyleyim tezarru?!
Bilmem kime eyleyim tekaza?!

Diyerek isyan ediyordu...

Anlattığına göre, evlenme talebi sıralarında, şöyle garib bir mes'ele oldu:

Sırrı paşanın Üsküdarda Paşa Limanındaki yalısına bir kayık yanaşıyor. Beşiktaş tarafından geliyordu. İçinden bir **«yaver»** çıkmış. Paşayı görmek istemiş ve görünce: — Sadrâzam sizi Yıldız sarayında bekliyor, tebliğinde bulunmuş.

Sırrı paşa rahatsızdı. Tek başına gitmeğe cesaret edememiş. Tesadüfen yalıda bulunmuş olan Mehmed Aliyi de yanına alarak saraya giderler. Bir odada vükelâ encümeni toplanmış bulunuyordu. Paşa evvelâ buraya girmiş, biraz sonra çıkıp sofanın öbür tarafında bulunan Gazi Osman paşanın odasına gitmiş. Bu girip çıkmalar -sofada bekleyen Mehmed Alinin hayretleri arasında- bir kaç defa tekerrür etmiş.

Araba ile dönerlerken, muammaya benzeyen bu hare-

ketlerin hikmetini sormakdan Mehmed Ali kendini alamamışdı. Paşa:

— Sadrıâzam, demiş, beni İstanbulda oturtmak istemiyor. Diyarıbekire avdetim için israr etti. Mes'ele bundan ibaret. Ancak bu hareketi o kendiliğinden yapamazdı; mutlaka padişahın bir ihtarı geçmiş olmalı.

Paşa niçin böyle ihtara ihtimal veriyordu? Padişahı kuşkulandıracak bir hal ve hareketi mi görülmüşdü? Hayır, hiç bir şey değil. Yalnız saraya vâki olan bu davetden bir kaç gün önce bir hâdise vukubulmuşdu: Sırrı paşa serkarin Hacı Ali paşayı ziyarete gitmiş. Başmabeyincinin yanında bir arab oturuyormuş. Hacı Ali paşa onu göstererek sormuş:

— Bu zatı tanıyor musunuz?

— Evet Bağdad valisi iken görmüşdüm. Kerbelâda İmamı Hüseyin türbedarı idi.

— Şevketlû efendimiz İrak kıt'asında Şiiliğin hiç olmazsa urbana geçmemesi için ne tedbir ittihazı lâzım olduğunu bu zatdan sormuşlardı. Cevablarını şimdi gidib arzedeceğim.

Bu sözler Sırrı paşayı deliye döndürmüşdü. Gayri ihtiyarî köpürdü:

— Bu arab bir türbedardır. İdare ve siyaset işlerini ne bilsin? Ben bunca sene Bağdadda valilik etdim ve haftada bir kere de buraya geliyorum. O tedbirleri bana sormuyorsunuz da böyle dünyadan bihaber bir arabdan istiane ediyorsunuz. Bu ne büyük cehaletdir?...

Sinirleri bozulmuş, hiddetinden baygınlıklar geçiriyordu. Bereket versin ikinci mabeyinci müşir Nuri paşa yetişmiş, alıp odasına götürmüş ve teskin etmiş.

Bu sözler padişahı ürkütmüş olacak ki sadrâzama onu derhal Diyarıbekire göndermesini ihtar etmiş.

Mehmed Ali bir taraftan bu izahatı dinliyor, bir taraftan da mülkü milletin ne keyfî ve cahil bir idare altında bulunduğunu düşünerek mahzun oluyordu.

Sırrı paşanın sadrâzamla mülâkatının alt tarafı da enteresandır: Paşa sadrâzama hiç bir şey istemediğini, kendisinin rahat bırakılmasını söyleyip her teklifi reddeder bir vaziyyet alınca Adliyye Nazırı Riza paşa merhum işe karışmış:

— Sırrı paşa Diyarıbekire gider, amma kendisini taltif etmek de lâzım, demiş.

Bu araya girişin neticesi hayırlı olmuş: Sadrâzam keyfiyeti **«şevketmeab»** a arzetmiş ve huzurdan çıkınca Sırrı paşaya maaşının üçyüz liraya çıkarılmasına, murassa' Mecidi nişanı ile taltifine, beşyüz lira harcırah verilmesine ve bundan başka akrabasından her kim için memuriyyet ve rütbe isterse tevcihine irade sadır olduğunu tebliğ, derhal hareket etmesini dahi tekrar ihtar etmiş.

İtiraz ve istiğnaya imkân kalmamışdı. Bizzarure yolculuk hazırlıkları görüldü. Paşa, yalıya avdetini müteakib, eşyasını toplatdırıp gümrüğe göndermiş idi: Mehmed Alinin nişan ve nikâh törenlerinin **Paşa Limanı**'nda âdeta mefruşatdan âri bir odada yapılmasının sebebi budur.

Nikâh olup bitdikden sonra İstanbulda oturmağa sebeb kalmamışdı. Garibi şu ki hemen Diyarıbekire gitmesini irade eden Abdülhamid şimdi hareketine müsaade etmiyordu. Filhakika vapurun Samsuna kalkacağı gün saraya gidip Hacı Ali paşaya veda ve tazimatını **«şevketmeab»** a arzetmesini rica etmiş ise de başmabeyinci huzura gidip gelerek:

— Efendimiz bu hafta hareketini tehir etsin, gidip yeni sadrıâzam Said paşayı görsün! buyuruyorlar.

İradesini tebliğ etdiği için bittabi azimeti teehhür eylemişdi.

Ermeni vukuatı sıraları idi. Said paşa bilmem kaçıncı defa sadarete geliyordu. Konağı Nişantaşında idi. Sırrı paşa oraya gidip müşarünileyhi -irade mucibince- ziyaret etti.

Sadrıâzam kendisinden Anadolu ahvali hakkında bir lâyiha istedi. O da:

— Benim şimdiye kadar bu işlere dair yazdığım lâyihalar yüzden fazladır. Bir daha ne yazayım?

Cevabını vermiş ise de vâki israr üzerine muhtasar bir lâyiha yazarak takdim etti. Bu suretle, belki, kurtulurum sanmışdı. Ne gezer?.. Said paşa zamanında değil, halefi zamanında bile hareket edememiş idi. Birbiri üzerine beş altı defa vapura bineceği gün Mabeyne vedâ için gitmiş, her defasında hep **bu hafta kalsın** iradesi çıkmış. O da usanmış, eşyasını gümrükden getirtip yine yalısına yerleşmiş, lâkin bu muammayı hiç bir zaman çözememiş idi.

Arabada gidiyorlardı. Konuşma mevzuu, tabiatile, padişahın iradesinden ibaretdi. Münasebet düşünce Mehmed Aliye:

— Sen ne istersin? diye sordu.

— Galatasaray muhasebeciliği açıktır, onu isterim.

— Sen hesabdan, defter işlerinden anlamazsın. Bu ne münasebetsiz taleb?..

— Öyle, amma, orada bulunursam fransızcamı ilerletirim.

Sırrı paşa ertesi günü Mehmed Alinin de adını havi olarak tertib ettiği listeyi, Hacı Ali paşa vasıtasile, **«şevketmeab»** e takdim etmiş idi. Babıâliden resmen arz olunmak üzere Cevad paşaya gönderilen bu liste ile Sırrı paşa oğlu mühendis Yusuf Razi beyin Demiryolları Umumî Müdür Muavinliğine tayinini, o zaman Pariste tahsilde bulunan öbür oğlu Mimar Vedad'a aylık tahsisini istiyordu. Üçüncü nümeroda Mehmed Ali yazılı idi. Onun için de Galatasaray muhasebeciliği istenmiş idi.

Cevad paşa muhasebeciliğin açık olup olmadığını Maarif Nazırı Zühdü paşadan sordurmuş. Nazır: — Muhasebeci aklen hastadır, tedavi altında bulunuyor. Muhasebecilik henüz açık değil, cevabını vermiş. Sadrıâzam da Mehmed Alinin ismini çizerek diğer bütün istekleri arzetmiş ve iradesini almış.

İş mukadder olmazsa netice böyle akim kalır.

Sırrı paşa, ikameti için kızına Haydarpaşa çayırına nazır bir yerde bir ev satın almışdı. Düğün bu evde yapılmışdı. Bir kaç gün sonra idi ki hastalığı pek ilerilemiş olan paşa fanî dünyaya veda edip gitdi. Abdülhamidin iradesile Sultan Mahmud türbesine gömdüler.

Kaynatasının ölümü Mehmed Aliyi sarsmış, fakat cesaretini kırmamışdı. İstatistik kalemi başkâtibliğinden aldığı maaş bin kuruşdu. Bununla geçinmesi mümkün olamazdı. Babasının Divanı Muhasebat Reisi Hilmi ve P. Telgraf Meclisi Reisi Salâhi bey merhumlardan alacağı vardı. Lâkin dostluk sebebile alacaklarını onlardan istemiyormuş. Senedlerini Mehmed Aliye vermiş, o da vaziyyetini onlara anlatmışdı. Her ikisi borçlarını vereceklerini söylemişler ve sözlerini tutarak ödemişlerdi de.

Bu, sıkıntısını gidermiş idi...

Leylâ hanım, ekselâns hekim İsmail paşanın kızı, Mehmed Alinin kayin validesi idi. İlk görüşü günündenberi onu pek sevmiş idi. Beraber oturmuşlar. Mehmed Ali Üsküb'e gidinceye kadar ondan ayrılmamışdı. Kerem sahibi, fevkalâde faziletkâr, şair ve büyük bir bestekâr idi. Tevazuu da o nisbetde yüksekdi.

KAÇ MEKTEB VARMIŞ?..

Diyarıbekire dönmek istemiyen bu maarif müdürünü merkezde bir yere kayırmak lâzım gelmiş idi. Fakat açık bir yer yokdu. Zühdü paşa, bununla beraber, zahmet çekmedi: İmparatorluk içinde mevcud mekteblerin bir istatistiki yokdu; bunu yapmak lâbüd ve faydalı idi. Binaenaleyh **İstatistik Kalemi Başkâtibliği** namile bir memuriyyet ihdas olunarak mekteblere aid istatistikin tanzimini buna havale etmek, maksadı temine kifayet edecekdi.

Hakikaten faydalı olan bu tedbir yapıldı ve Mehmed Ali bu başkâtibliğe tâyin olundu (**3 Haziran 1311 R.**). Esasen ıstatistik hakkında bir de kitab neşretmemiş miydi ya?..

İlk işi, istatistik ilminin muayyen kaidelerine göre, lâzım olan malûmat hakkında cedveller tertib etmek olmuş idi. **«Matbaai Osmaniyye»** de bastırılan bu cedveller vilâyetlere gönderilmiş idi. İlk defa olarak bir maarif istatistiki tertib olunuyordu. Vilâyetler de gayret gösteriyorlardı: Netice çabuk elde edildi.

Edildi amma, Zühdü paşa bir kere olsun kalemden malûmat istememiş idi. Onun için, bir gün Sarayda memleket içindeki mekteb adedine müteallik olarak sorulan suale hiç düşünmeden bir cevab verivermiş idi. Verir a! Doğru mu, değil mi? Sorup arayacaklar mıydı sanki?..

Bununla beraber ihtiyatı elden bırakmamalı' Resmî kayda bir baktırmalı hele! Saraydan dönüşte nazır paşa mektupçu beyi yanına çağırdı. Mektupçu Sırrı beydi. Hukuk mektebinde **«Hukuku Düvel-i Hususiyye»** okutan ve takririndeki selâset ve letafetle talebesini imrendiren Sırrı bey. **«Sarayda sorulan suale cevab vermiş ise de resmî kaydın bir kerre tedkikini ve neticenin kendisine bildirilmesini»** tenbih eden paşa biraz sonra muttali olduğu rakamlar karşısında hayretlere düşmüş ve, daha garibi, son derece hiddet etmiş idi.

Sırrı bey, yanına çağırdığı Mehmed Aliye:

— Ne yaptınız, dedi, paşa hazretleri verdiğiniz rakamdan fevkalâde hiddet buyurdular. Kendileri Sarayda 35 bin mektebimiz var demiş. Şimdi ne yapacaksınız?

— Ben ne yapabilirim? Gelen cedvellere göre taayyün eden rakamları söyledim.

— Öyle olmaz, bu rakamları şişirtmeli.

— Ben bunu yapamam!

Sırrı beye bu cevabı veren Mehmed Ali hemen odasına gitdi ve resmî kaydın tahrifi teklifine karşı duyduğu nefretengiz teessürü saatlerce gideremedi.

Aradan on beş gün geçince, Menemenli Tahir bey vasıtasile, kendisine Ankara maarif müdürlüğü, ve kabul etmediği için, takriben bir ay kadar sonra, yine o vasıta ile, Şam maarif müdürlüğü teklif edilmiş idi.

Zaten sakal bırakmak tavsiyesini yerine getirmiş olmamakla teveccühünü kaybetdiği nazırın şimdi emrini yerine getirmemekle bütün bütün gözünden düştüğü aşikâr idi. Nasıl olsa bir darbeye uğrayabileceğini düşündü. Feyzini başka meslekde, Dahiliyyede, aramağı tercih etti ve **Mabeyn-i Hümayun müşiri** Gazi Osman paşanın delâletile Memduh paşa tarafından Kosova vilâyeti mektupculuğuna tayin olundu (Mayıs 1313).

Hayatında bir devir kapandı.

Her ne vazifede olursa olsun, ilimle tevaggulu ayrı bir zevk sayan Mehmed Ali İstatistik başkâtibi iken **Erneste Lavisse**'den **Küçük Tarih-i Umumî** namile bir kitab terceme etmiş idi. Bugün nüshası kendisinde bile mevcud olmayan bu kitabcığı görmedim: Bütün tarihi icmal eden bir risale. İşte bu kadar. Lâkin Abdülhamid iradesinin matbuatı büsbütün meflûc bir hale koyduğu zamanda intişar eden bu

muhtasar kitabın tab'u neşri ne kadar kayd ve şartlara tâbi tutulmuş bilir misiniz?..

Bunu, hiç bir şey ilâve etmeğe lüzum görmediğim aşağıdaki vesika size tamamile anlatacaktır:

Ruhsatname No: 79 | **MAARİF NEZARETİ** | **İşbu ruhsatnamenin tarih ve numarası kitabın nüseh-i matbuası üzerine derc olunmak meşruttur. Mühür**

Encümen-i Teftiş ve Muayenece görülmüştür.

Maarif Nezareti Celilesi İstatistik başkâtibi izzetlû Mehmed Ali bey tarafından tab-ü neşri için ruhsat itası taleb olunan türkçe Tarih-i Umuminin haritaları görülmedikçe tab'olunmamak üzere berveçhi tay ve tashih tab'ında beis olmadığı ledelmuayene anlaşılmış olmağla badettabı neşrine ruhsat istihsali zımnında alelusul matbuundan Encümen-i Teftiş ve Muayeneye irae olunması iktiza eden bir nushası aslı ile tatbik ve tasdik edildikten ve aslı ile beş nüshası Maarif Nezaretine terk ve ita olunduktan sonra neşredilmek ve tekrar tab'ı istenildikte yine Encümene müracaatla başkaca mezuniyet istihsal olunmak üzere işbu ruhsatname ita kılındı.

25 Zilkade 314 ve 15 Nisan 313

NEZARETİ MAARİFİ UMUMİYE

NEŞRNE MEZUNDUR
26 Şubat 315

Mühür: Nezareti celilei
Maarif
Encümen-i Teftiş ve Muayene

On sene evvel **Ameli ve Nazari İstatistik** kitabının basılmasına mezuniyyet veren vesika (1) ile yukarıdaki arasında mevcud farklar çok ve barizdir, mukayese ediniz! Ve siz, bahtiyar gençler, maarif perisinin kırk sene evvel ne türlü zincirlere vurulmuş bir mazlûm olduğuna -ibretle- bakınız!...

RAMBONUN KİTABI

Fikrinizi ne kadar yorarsanız yorunuz, bu kitab ile mevzuumuz arasındaki münasebeti keşf ve tahmin edemezsiniz. Bunu ben izah edeyim:

Ali Kemal Parisde idi; zarif bir fransız kızı ile nişanlanmış, ona **«Hacı Bekir lokumu»** yedirmek istiyordu. Arzusunu eski arkadaşı Mehmed Ali Aynî'ye bildirmiş. Tabiîdir ki lokum da hemen Paris'e gitmiş. Buna karşılık olmak üzere, Ali Kemal Rambo'nun Umumî Tarihinin o günlerde çıkmış olan X uncu cildini Fransız postasile İstanbula göndermiş.

Postahanenin ihbarı üzerine kitabı gümrükden alan Mehmed Ali Aynî, sevinç içinde kapıdan çıkarken, bir memur -muhakkak bir hafiyye!- arkasından koşarak ve bu kitabın memnu olup, verilemiyeceğini söyliyerek kendisini geri çeviriyor ve kitabı elinden alıyor.

İstibdad idaresinin, yasak etdiği kitab ve risalelerden dolayı, ne zulümler yapdığını bildiği için, Mehmed Ali Aynî fena korkmuşdu.

O sıralarda idi ki Dahiliyyeden Maarif Nezaretine gelen bir kavas Nazır paşanın Mehmed Aliyi çağırdığını haber vermiş idi. Arkadaşları bunu kendisine söylediler, korkusu artdı: Dahiliyye Nazırı kendisini ne için isteyebilirdi? Şübhesiz Rambonun yasak kitabını getirtmek suçunu irtikâb etmiş idi, evrak döne dolaşa Memduh paşanın eline geçmiş

(1) Yukarıda 27 inci sahifeye bakınız.

idi ve, hiç şüphe yok, şimdi kendisini istintak edecekler, sıkıştıracaklar ve... ne bileyim, ihtimal ki süreceklerdi. Aman ya Rabbi, ne korkunç hal!

Dahiliyye Nazırı meğer onu bir mektupçuluğa tayin etmek fikrinde imiş. Dairede bulunamadığı için ilk davet üzerine gidememiş idi. Fakat kavas tekrar Maarif Nezaretine gelip Dahiliyye Nazırının emrini bir daha tebliğ edince duramamış -merak ve endişe içinde- Babıâliiye gitmiş idi. Nazır meğer kendisini bir mektupçuluğa inha ettiğinden bunun terviç etdirilmesine çalışmasını ihtar için celbediyormuş.

Rambonun kitabı bir sürgün sebebi değil, iyi bir tesadüf eseri olarak bir sorguya bile vesile olmamış idi. O gün ne kadar ve ne kadar sevinmiş idi!...

İSTEMEYÜZ!...

Bu âvaze, hâtırası her vakit tüyleri ürperten bu menhus yaygara Pizren'den yükseliyordu: Liva mutasarrıfı Muharrem efendi, bir iş için, Kalkandelen'e gitmiş, şimdi sancak merkezine dönemiyordu. Çünkü ahali kendisini «istemeyüz!» diyorlarmış. Şayed Pizren'e gelmeğe kalkarsa bir vak'a çıkaracaklarmış. Bütün dükkânlar kapanmış, herkes heyecanda imiş. Vilâyete Pizrenden hep bu mealde telgraflar geliyordu.

Mehmed Ali Kosovaya geleli bir ay olmuşdu. İstanbulun vesveseli, fakat çok âsude ve şetaretli muhitinden henüz ayrılmışken böyle bir yeniçeriliğe şahid olmak ona ne kadar neş'esizlik vermiş idi! Lâkin o, bir ay içinde faaliyyet ve ciddiyyetile vali Hafız Mehmed paşanın teveccühünü de kazandığı için, Pizren'e gitmesini, ahalinin bu nümayişkârane hareketinin sebeblerini tahkik etmesini paşa kendisine tevdi etmesin mi?

«Hikmet denilen gadanfer-i ner
«Dağlar gibi müşkülâtı çiğner.»

Beytini hatırladı. Pizren'e gitdi, tahkikatını yapdı, Belediye dairesinde toplanmış olan sarıklı âlimler ile -ki bir çoğu vilâyet ve liva naibliklerinde bulunmuş kimselerdi- görüşüp anlaşdı ve mes'eleyi bastırdı.

İdare hayatında ilk tecrübe ve ilk muvaffakiyyet.

SÜKÛTUN İZAHTAN BELİĞ OLDUĞU YER

Askeri beslemek, İkinci Abdülhamid devrinde, türlü rekabet ve mefsedetlere vesile olan bir menfaat mes'elesi idi. Bu çibanın başı da İstanbulda idi. Onun için taşrada valiler bu yüzden büyük müşkülâta uğramakda idiler.

Kosova valisi Hafız Mehmed paşanın da bir gailesi, vilâyetin muhtelif yerlerinde bulunan askerî kıt'aların erzakını muntazam suretde temin edebilmek keyfiyyeti idi.

Mülâhazasına göre, bu, ancak erzakı askerin bulunduğu yerdeki müteahhidlere ihale etmekle kabil olabilirdi. Zira bu usulde büyük tasarruf vardı, ve bu usul tatbik olununca erzak bedelleri kolaylıkla tesviye olunabilecek, alâkadarların şekvalarına ve, daha fenası, istihkaklarını tesviye etdirmek için erzak vermemek gibi hem tehlikeli, hem utandırıcı hareketlerine mahal bırakılmış olmayacaktı.

Bunu Seraskerlik makamına bir kaç defa yazdı. Fakat fikrini Serasker paşaya kabul etdirememişdi. O, erzakın toptan bir müteahhide ihalesini iltizam ediyor ve öyle yapıyordu. Çünkü...

Sükût, burada, izahdan daha beliğ olur. Susuyorum. Yalnız şurasını izah edeyim ki mukaveleyi Serasker paşanın arzusu dairesinde yapdıktan sonra müteahhid erzakı kı-

sım kısım diğer bazı adamlara ihale ediyor ve bu muameleden bittabi pek çok faydalanıyordu.

Asıl fayda, ihale bedelini alıp işin içinden sıyrılmak ve Hazineden alınacak paranın tahsili külfetini, ikinci müteahhid diyebileceğimiz adamlara bırakmakdı. Bunlar ise -muhtelif sebeblerden dolayı- matlûblarını vaktinde alamayorlar, azar azar istifa edebildikleri para için de hatır ve hayale gelmez eziyyetler çekiyorlardı.

Bu müşkülât bazan -ah, bu bazan nekadar sıkdı!- tahammül edilemez dereceye varırdı. O zaman askerin erzakı, ekmeği kesilir, rezalet başlardı. Valinin başı da o zaman gailede kalırdı.

Hafız Mehmed paşa bu çirkın hali ortadan kaldırmak, vilâyeti bu utandırıcı alış-verişden kurtarmak için çok çalışıyor, fakat hiç bir suretle muvaffak olamıyordu. Bundan dolayı da için için ağlar dururdu...

RUS KONSOLOSU MAŞKOF

Uygunsuzlukları ayuka çıkan bir herif. Üskübe geldiği günden itibaren yapmadığı münasebetsizlik kalmamış idi: Şehir içinde pazar kurulduğu ve ahalinin alış-verişle meşgul bulunduğu sırada ata biner, çarşı içinden koşturarak geçer, evler hizasına gelince özengilere basarak kalkar, dıvarlardan içeriye, bahçeye bakar... Âdeta -millî taassubu gıcıklayarak- kendini bir martin tüfeğiyle vurdurmak ister hissini verirdi.

Mehmed Ali ile samimî bir dostluk tesis etmiş olan Maşkof Mabeyni hümayun başkâtibi Tahsin paşa ile -kim bilir nasıl- münasebet kesbetmiş idi. Buna güvenerek hükûmetin işlerine karışırdı. İslâm köylerinde cinayetler yapmış, bir çok masumları öldürmüş, çiftlikleri yakmış, facialar ika eylemiş ve güç hal ile ele geçirilerek habse atılmış Bulgar komitecilerini himaye eder, afivleri için Tahsin paşanın delâletini isterdi.

Vilâyet bu türlü sıyanet ve delâletlerin neticesi olarak o canilerin tahliyesi için kaç defa padişahın emrini almışdı. Asıl vicdanları inleten, bu tahliyenin neticesiydi: Komiteciler hapisten çıktıkları gün davul, zurna çaldırarak -hükûmetin gayret ve satvetile alay ederek- köylerine dönerler, eski mel'anetlerine devam ederlerdi.

Aradan yıllar geçmiş idi. Mehmed Ali Bağdaddan geçerken (1905) Maşkof'un orada başkonsolos olduğunu duymuş, dostluğunu tazelemek istemiş, ziyeretine gitmiş idi. Maşkof da ertesi günü jandarma kumandanı Kalkandelenli Mehmed paşa Dralanın konağına, Mehmed Alinin misafir bulunduğu eve, giderek ziyareti iade eylemiş idi. Fakat ne gârib! Maşkof tek başına gelmiş idi; ata binmemiş idi; arkasında kavaslar yokdu... Mehmet Ali hayretlere düşmüş:

— Maşkof, demiş idi, bu sadelik ne? Kuzu gibi bir adam olmuşsunuz âdeta! Nedir bunu sebebi?

O hakikati gizlemeğe de lüzum görmeyerek, tebessümle:

— Ben, dedi, her vakit böyle sakin bir insanım. Üsküb de iken yaptığım taşkınlıklar arzu eseri, ihtiyarî değil, hükûmetimin verdiği talimata mübteni idi...

Bir itiraf ki, bütün bir siyasetin zübdesi. Koca Osmanlı İmparatorluğunda memurların bu gibi konsoloslar yüzünden ne meşakkatler çekidiklerini, ne zahmetlere düştüklerini, ne fedakârlıklar yapmağa mecbur kaldıklarını var kıyas eyleyin!...

KARLOFÇA YOK

Bu da başka türlüsü: Şimdi rus değil, nemçe oyunu. Üsküp Avusturya konsoloshanesi tercemanı bir gün mektubçu Mehmed Alinin yanına giderek Pizren dahilindeki kiliselere aid bir işin neticesini sormuş. Hayrette kalan Mehmed Ali sormuş:

— Sizin bu işle alâkanız ne?

— Şimdi cevabını getiririm.

Bu sözleri tehevvürle söyliyen terceman biraz sonra, elinde Karlofça muahedesinin sureti, gelerek:

— İşte... Bu muahede mucebince Avusturyanın kiliselere nezaret etmeğe hakkı var. Ben bu muahedeye dayanarak takib ediyorum.

Artık kat'î ve müskit bir cevab vermek lâzımdı. Mehmed Ali:

— Eski çamlar bardak oldu, dedi, Paris muahedesi Karlofçayı süpürdü: Ecnebi Devletler Osmanlı Devletinin dahilî işlerine artık müdahale edemezler.

Hiç ummadığı bu mukabele karşısında terceman ipi kopardı ve bir daha görünmedi.

SVETİ PREHOR

Üsküb sancağının Preşova kazasındayız. Çağıl çağıl akan dereler arasında ve çok ferahfeza bir yerde, dinî bir derebeğliğin tehassungâhı gibi duran beyaz bir bina, büyük bir manastır gözümüze çarpıyor: Sveti Prehor.

Her sene Sırbistanın muhtelif yerlerinden binlerce insanlar -kim bilir ne kadar sadedilâne emellerle!- oraya koşarlar, hakkında günagün menkabeler rivayet edilen aziz

Prehor'un mezarını ziyaret ederler, bir taraftan da yiyip içerek eğlenirler, bir kaç gün vakit geçirirlermiş...

Hangi muzibdir bilinmez, bu manastıra bazi şeyler inşa edilmekte olduğunu İkinci Abdülhamide ihbar etmiş. Zamanın nizamlarına göre büyük bir cür'et! Öyle ya, gayrimüslimlere aid mekteb, kilise, manastır gibi binaların inşası yahud tamiri için irade teallûk etmek lâzım gelirken **Prehor**'da bu vücuba riayet olunmaması büyük bir cür'et değil mi? Mutad olduğu üzere ferman alınacak, bunda binanın asıl vaziyyetine halel getirilmeyeceği ve bir karış bile genişletilmesine müsaade olunmayacağı yazılacakdı. **Prehor** için böyle ferman alınmaması nasıl tecviz olunabilirdi? Binaenaleyh hemen oraya bir memur gönderilmeliydi, tahkikat yapılmalıydı, inşaat varsa derhal tatil edilmeliydi...

İşte padişahın vehmini tahrik eden ihbarın mahsulü bir sürü emirler... Hafız Mehmed paşa bu emirler üzerine Mehmed Aliyi, tahkikata memuren, Preşovaya yollamışdı. Erkânıharb kolağası İlhamî bey namında bir zat ile çağıl çağıl akan derelerin arasında ve çok ferahfeza bir yerdeki **Sveti Prehor**'a giden Kosova mektubçusu orada ne o asırdide binanın vaz'ü şeklini değiştirecek inşaat, ne aziz Prehor'un ruhunu incidecek bir tahavvül, hattâ ne bir tek ziyaretçi görmüşdü, ve bu müşahededen çok memnun olmuşdu. Çünkü aksi takdirde inşaatın hükûmetçe tatili icabedecekdi. Bu türlü mümanaatların ise müdahale ve müşkülâta sebeb olacağı emsalile malûm idi...

Preşovada tedkikatını bitirdikten sonra, Mehmed Ali arkadaşından ayrılmış, **İvranya**'ya, oradan da civardaki ılıcalara gizlice kaçmışdı. Bu hareketi Sarayca duyulmuş olsaydı behemehal memuriyyetinden azledilecek, belki nefy dahi olunacakdı. Fakat İlhamî bey temiz ve gayet doğru

bir zatdı: Mehmed Alinin -ihtiyatkârlığile hiç telif edilemeyen- bu cür'etini kimseye haber vermemiş idi, onu belâya uğratmamışdı... (1)

BİR GARİBE DAHA

Yakovalı Riza bey hâdisesi

Rumeli'de ve hususile Kosova vilâyetinde «teğallüb» bir mes'ele idi. Hükûmet beylerin, ağaların, mütegalliblerin temsil ettikleri bu parayı bir türlü iyi edememiş idi. Şurada bir indifaı izale edilirse, biraz sonra ötede başka bir tezahürü görülürdü. Ve vehm-ü cehlile her tedbiri akamete uğratan Sultan Hamid, bağiyane hareketlerile hükûmetin nüfuzunu kıran bu bayağı mahlûkları daima affederdi; hattâ bu kadarla da kalmaz, bir de ihsan verirdi.

Yakovalı Riza bey de müteğallibedendi; fakat padişah onu İşkodra jandarma kumandanlığında istihdam ediyordu. Nitekim Esad Toptaniyi de, ayni makuleden saydığı için, Yanya jandarma kumandanlığı ile hizmetine almış idi.

Günün birinde Riza bey, hiç kimseye sormaksızın, hizmetini bırakarak, Yakovaya dönmüştü. Bu güzel kasabada büyük bir konağı vardı. Memleketin saat kulesi de, neden ve niçin bilinmez, bu konağın harem kısmının bahçesinde yapılmış idi. Riza bey Yakovaya gelir gelmez, işte bu kulenin üzerine beş on silâhlı çıkararak, onlara şöyle bir emir vermiş idi: **«Her kim benden izinsiz evinden sokağa çıkarsa vurunuz!»**

(1) «... malûm olmalıdır ki Petersburg ve Viyana Hukûmetlerinin Rumeli vilâyetlerine gönderdiği konsoloslar talimatı mahsusa ile geldiklerinden mes'ele çıkarmak ve çıbanbaşı koparmakdan hâli kalmazlardı. Bunların hedefi mesaisi hükûmeti metbualarının ikide bir Rume'i işlerine müdahalesini istilzam edecek mes'eleler ihdas etmek ve Makedonya üzerinde Rus ve Avusturya nüfuzunun tesirini temadi ettirmekdi.» Tahsin paşanın hatıratı, s: 142.

Bu, kasabanın bütün ulemasını, bütün eşrafını... daha doğrusu Riza beyin bütün muhaliflerini evlerinde hapsetmek demekti. Ayni zamanda mevki kumandanı olan kaza kaymakamı Kâzim bey hâdiseyi vilâyete bildirdi. Vali Hafız Mehmed paşa da Riza beye şu mealde bir telgraf çekdi: **«Siz padişahımız efendimizin sadık bendelerindensiniz; uhdenizde İşkodra jjandarma tabur kumandanlığı var. Bu cihetle hemen memuriyyetiniz mahalline gitmeniz lâzımdır; sadakatin muktezası da budur.»**

Bu türlü nasihatlar tekerrür ve tevali etmiş idi; fakat Riza bey hiç birine kulak asmamışdı. Vali -daima idare-i maslahat politikası!- Yakova'ya bir **«Hey'eti nasiha»** da göndermiş idi. Bundan da bir netice hâsıl olamamışdı. Diğer taraftan ahali, daha doğrusu Riza beye muhalif olanlar vilâyeti, Babıâliyi ve Sarayı tazyik ediyorlardı. Kışlada bir kaç top vardı, bunların istimali ile kulenin yıkılmasını istiyorlardı. **«Cinnet-i vahide»** haline gelmiş olan vehmile Abdülhamid buna asla müsade etmiyor, bu suretle Yakova hâdisesi uzayıp gidiyor ve zavallı Hafız Mehmed paşa ıztırabdan ıztıraba düşüyordu.

Bir tesadüf vukuatın cereyanını birdenbire değiştirdi: Evinden çıkıp hükûmet konağına gitmekte olan kaza kaymakamı ve mevki kumandanı Kâzım beyin arkasındaki jandarma neferlerinden birinin ayağı, kuleden atılan kurşunla, yaralandı. Kâzım bey bu tecavüzden son derecede hiddetlendi. Kışlaya gidip -padişahın istimaline müsaade etmediği- toplardan birini kullanmağa başladı. İlk hedefi kule olmuşdu: Bunun tepesini yıkdırdıktan sonra konağın selâmlık dairesi üzerine de bir gülle savurmuş, biraz sakatlık hasıl etmiş idi.

Bu cür'et ve celâdet eseri korkak âsiyi kaçmağa mecbur etti. İpek'e savuşan Rıza bey derhal telgrafla Sultan Hamide müracaat etti, teslim olacağını bildirdi, emlâkini de **hima-**

ye-i şâhane'ye bırakdığını arzeyledi. Kurnaz cahil vehham padişahın mahud af politikasından istifade etmek oyununu düşünmüş, hiç de yanılmamışdı: Padişah dehalet ve **«istiman»** telgrafını alınca, Bahriyye nazırı Bozcaadalı Hasan paşanın yaveri İhsan -bu intihabın sebebi hiç anlaşılamamıştır- ve Priştineli Şevket beyleri -Riza beyi alıp İstanbul'a götürmek üzere- İpek'e yollamış; emlâkinin iyi muhafaza edilmesini de valiye emir etmiş idi.

Halbuki Rıza bey kaçar kaçmaz muhalifleri birleşmişler, gece vakti -**Leg Dukanin kanununa göre**- konağını ateşe vermişlerdi. Hain, bu hâdiseyi tahmin ettiği içindir ki padişaha o şeytanatkârane telgrafı çekmiş idi.

Vali Riza beyin emlâkini ahalinin yakdığını Mabeyin başkâtibine bildirdi. Abdülhamid bundan çok telâş etmiş olacak ki kendi himayesine bırakılmış olan o emlâkin yakılmasını büyük bir cür'et ve cinayet saymış idi ve hemen vilâyete heybetli bir irade: "Mirliva Salih paşa kumandasında on altı taburdan mürekkeb bir kuvvet hemen Yakova'ya gönderilecek, vak'anın müsebbib ve failleri araşdırılacak, kaza kaymakamı Kâzım bey mes'uliyet altına alınacak ve Rıza beyin yanmış olan emlâkinin bedeli **«taraf-ı şâhane»**den ödeneceği cihetle, bunlar keşif ve tahmin ettirilecek.

Hafız Mehmed paşa bu iradeyi tebellüğ eder etmez mektubcusu Mehmed Aliyi -padişahın istediği tahkikatı yapmak üzere- Yakova'ya göndermiş idi. Lâkin o Yakova'da ne yapacakdı? Bir işi yokdu. Çünkü hâdisenin nasıl cereyan ettiğini pek iyi biliyordu. Bununla beraber oraya gitmek lâzımdı.

Kaymakam Kâzım beyin hareketi Devletin namus ve şerefini müdafaa için yapılmış gayet haklı bir hareket idi. Onu bu işde kabahatli çıkarmağa Mehmed Alinin vicdanı kail olamazdı. Nitekim o da öyle yapmış, valiye verdiği tahkikat raporunda kaymakamın hiç bir veçhile mes'ul tutulamıyacağını arzetmiş idi.

Rıza beyin yıkılan emlâkine gelince: Salih paşanın maiyetinde bulunan erkân-ı harb kolağası İlhamî bey vasıtasile bu emlâkin bir keşfini yapdırmışdı. Sonra haber alındı ki bu keşfe göre takdir olunan bedel padişah tarafından Riza beye ödenmiş.

Fakat Abdülhamidin mânasız ve mantıksız hareketleri tevali ediyordu. Riza beye, İstanbul'a muvasalatını müteakib **«yaverlik»** ile beraber askerî kaymakamlık rütbesi verilmiş, Yıldız civarında -oturmasına mahsus- bir konak tahsis olunmuşdu. Muhaliflerini de okşamak, onların da gönüllerini yapmak zarurî idi. Bunlardan Şerif ve Kemal beyler Pizrende idiler; oradan İstanbul'a celbolundular, uhdelerine jandarma binbaşılığı rütbesi, Yakovada bulunan bazı hocalara da ilmî pâyeler verilmiş idi.

Kurt tüyünü değiştirir, huyunu değiştirmez: Riza bey herhalde İstanbulda da tek durmamışdır. Abdülhamidin bir müddet sonra onu Haleb vilâyeti jandarma kumandanlığile İstanbul'dan uzaklaştırması başka suretle izah edilemez. Fakat o Halebde de cibilletini göstermiş, orada ecnebilere varıncaya kadar ısırmadık kimse bırakmamışdır. Bazı Devletler undan şikâyet ettiler. Abdülhamid, nihayet, mahmisini feda etti, tevkif ettirip Sinob'a sürdürdü. Bu sürgün 1908 senesi Meşrutiyyetin ilânına kadar devam etmişdir.

Meşrutiyyetin ilân ettiği umumî afdan istifade eden koca Karadağlı buna hiç de lâyık değildi. Olmadığını pek çabuk isbat etti: Sinob'dan İstanbul'a geldikden biraz sonra Yakovaya yollanmış ve Arnavudluğu ateşe veren ihtilâli hazırlayanların ön safına geçmişdir.

Vehm-ü cehil yüzünden zavallı vatanımız ne felâketler geçirmişdir, ne kurbanlar vermişiz!...

Bu bahsi bitirirken şu fıkrayı da ilâve edelim:

Yakova fesadı hakkında vali mütemadiyen **«Saray»** a malûmat veriyordu. Bir gece yine bu suretle makine başında Başkâtib Tahsin paşaya arzı malûmat ederken vali **«Riza beyin hayyen, meyyiten derdesti hakkındaki emrin Yakova kumandanına tebliğ edildiğini»** söyledi.

Kıyamet de bununüzerine kopdu: Meğer Abdülhamid makine başında imiş ve muhabereyi bizzat takib ediyormuş. Kendisi Riza beyin yalnız derdestini irade eylediği halde, nasıl olup da, bunun hilâfına olarak, **«hayyen, meyyiten derdest»** diye emir verdiğini Hafız paşadan -şiddetli bir tekdir ile- istizah etlemiş idi.

Paşa büyük bir korku içinde, yüzünü -yanında oturan- Mehmed Aliye çevirerek:

— Bu yanlışlığı niçin ve nasıl yapdın?

Diye sormuş idi. Vaziyyetin ne kadar nazik olduğunu ancak o zamanı idrâk edenler takdir ederler. Mehmed Ali epey ter dökdü. Fakat hemen muhabere evrakını karıştırarak Riza beyin **«hayyen»** tutulması hakkında verilen emri buldu. Valinin bunu kendi kalemile **«hayyen, meyyiten»** kalıbına sokup tebliğ etmiş olduğunu görünce yüreğine su serpildi.

Müsveddeyi Hafız Mehmed paşaya gösterdi ve yakasını kurtardı.

RUMELİDE UNSURLAR ARASINDAKİ REKABET VE HUSUMETLERDEN BİR ÖRNEK

1878 senesinde Babıâlînin imzaladığı Ayastefanos **«mukaddemat-ı sulhiyyesi»** Rumelinin büyük bir kısmını teşkil edilecek Bulgaristan'a ayırmışdı. Bereket versin ki bunu ta-

kiben Berlinde toplanan kongre bu Rus oyununu tasvib etmemiş idi: Manastır, Kosova, İşkodra ve Edirneyi yine Osmanlı hükûmetinin idaresi altında bırakmış, Bulgaristanı da ikiye bölmüşdü: Tuna nehri ile Balkanlar arasında bir prenslik ve Balkanlarla Edirne vilâyeti arasında mümtaz bir vilâyet **Rumeli-i Şarkî eyaleti.**

Maamafih bu teşkilât Bulgarları millî emellerinden vazgeçirtmemiş idi. Onlar, daha ilk günden itibaren, Türkiyeye bırakılan vilâyetlerde tahrikât yapmağa ve oradaki hıristiyanlara Bulgarlığı kabul ettirmek için her çareye baş vurmağa başladılar. Evvelâ papaslar ve köy öğretmenleri, daha sonra komiteciler vasıtasile geniş bir propagandaya girişdiler. Fakat Sırplar, Yunanlılar tek dururlar mı ya? Onlar da bu usule tevessül etmişler, ayni veçhile çalışmağı millî vazife saymışlardı.

Bu propagandalar biribirine zıddı ve her yerde çarpışıyorlardı. Bu çarpışmadan çıkan münazaalar -bir kaç sene içinde- o kadar hâd bir şekil olmışdı ki Babıâli muhtelif suretlerle müdahaleye vakit vakit mecburiyyet hissetmiş idi.

Mehmed Ali Üsküp'de iken Adliyye Nezareti Mezahib Müdiriyyeti mümeyyizi Servet bey namında bir zat Üskübe ve Komanova kazasına memuren gönderilmiş idi. Vazifesi, Komanova kazası merkezinde bulunan hıristiyanları birer birer çağırarak kimin Sırplık, kimin Bulgarlık dâvasında olduğunu bir deftere yazmakdan ibaret idi.

Bu yapılmış, unsurlar kavmiyyet itibariyle tefrik edilmiş idi. Bundan sonra ibadetin ne suretle yapılacağını tayin meselesi kalıyordu. Bulgarlık iddiasında olanların pazar günü, Sırplık dâvasında bulunanların da haftanın başka bir günü oradaki kiliseye gidebilmeleri karar altına alınarak, bu da bir tertibe sokulmuşdu.

Fena bir tedbir değildi. Bu tedbir, Üsküp'de vaktile Rum patrikhanesi namına verilen ferman ile inşa edilmiş

kilise içinde aynile tatbik ediliyor, bazan kavga çıkmasına mâni olmak için kilise kapısı önünde askerî nöbetçi bekletdiriliyordu.

Lâkin ne yapılsa nafile idi; pürüzün biri kalksa da hemen bir diğeri meydana çıkıyordu. Meselâ:

Dinî işleri bakımından vaktile Rum patrikhanesine tabi olan Bulgarlar -milliyet duygusunun uyanması ve siyasî istiklâl arzusunun kuvvetlenmesi üzerine- bu müesseseden ayrılmışlar, **«Eksarhlık»** namile ayrı bir dinî makam tesis etmişlerdi. Mevcudiyyeti Devletçe resmen tanınmış olan Eksarhanenin Üsküp'de -idare meclisine dahil- bir metropolidi vardı; buna bakarak Sırplar da kendi kavmiyyetlerine mensub bir metropolit istiyorlardı. Gerçi Patrikhanenin **«berat-ı âlî»** ile tayin olunmuş bir metropolidi var idiyse de Üsküpde Rum unsurundan hemen kimse olmadığı için bu metropolidin orada yapacak bir işi yokdu ve mademki hıristiyanların mühim bir kısmı sırplığa mütemayil idiler, o halde Sırp mı, Bulgar mı, Rum mu? Ne olduklarını henüz kendileri bilmeyen hıristiyanlara sırplığı kabul ettirmek için oraya hâlis Sırp soyundan bir metropolidin gönderilmesi lâbüd olduğunu ileri sürüyorlardı.

Peki amma böyle bir sırplıyı Patrikhane kabul edecek miydi? Bu pek şübheli görünüyordu. Diğer taraftan Osmanlı hükûmetinin de böyle bir şeye muvafakat etmemesi için gerek Bulgaristan, gerek başka bazı Devletler var kuvvetlerile çalışıyorlardı. Bu hususda cereyan eden müzakereler ve mübaheseler yıllarca sürdü. Nihayet Babıâlî **Firmiliyan** isminde birisinin -ki rivayete göre Sırp kralının hocasıymış- Rum metropolitliğine vekâleten tayinine muvafakat etti. Ancak Patrikhanece de bir engel çıkarılmaması, işin kolaylıkla hallinin başlıca çaresi idi. Babıâlî bunu temin için Patrikhane ile uzun görüşmelerde bulundu. En sonra verilen karar mucibince **Firmiliyan** Belgraddan İstanbula gelecek, Osmanlı tâbiiyetine girecek, sonra memuriyyet beratını alarak Üskübe gidecekdi.

Bu haber Bulgaristanda ve Üskübdeki Bulgarlar nezdinde son derece telâşı mucib oldu. Firmiliyanın Üskübe girmesine mâni olacak tedbirler bile düşünmüşlerdi. Vali Hafız Mehmed paşa merhum bütün bu tertibatı günü gününe haber almışdı. Firmiliyanın Üskübe geleceği gün demiryol istasyonundan şehre kadar iki taraflı jandarma ve asker dizdirerek onun metropolithaneye kadar sağ ve salim gidebilmesini temin etmiş idi. Fakat bugünden itibaren Firmiliyan'a dairesinde uyumak galiba nasib olmamışdı. Çünkü Bulgarlar metropolithane civarındaki evlerin pencerelerinden, damlarından mütemadiyen «Çap.. Çap..» diye bağırıyorlar, **«çocuklar evlerin avlularında şarkı söyler gibi»** bu nakaratı tekrar ediyorlardı. **«Bir gün Rum metropolithanesinin duvarlarına bulgarca kömürle çap, çap yazılmışdı.» Bir pazar günü Sırp mektebi talebesinden Beranalı İvan kendisine çap nakaratını irad eden bir kunduracı çırağını katletmiş idi.»**

Çap, bulgarca keçi mânasına imiş. Sokaklarda bütün Bulgarlar bunu haykırıyorlardı: Çap.. Çap.. Çap... (1).

O zamandan bugüne kadar hemen hemen 42 yıl geçdi. Kosova vilâyeti de bu müddet içinde efendisini bir kaç kere değiştirdi. Şimdi orada Bulgarlar hükümran. Bir zamanlar Sırplık iddiasile ayrı bir camia kurmak istiyen unsura şimdi Bulgarların **Çap.. Çap..** diye bağırarak değil, daha maddî, daha şiddetli usul ve vasıtalarla sırplıklarını inkâr ettirmeğe çalışdıklarına kim şübhe edebilir?...

(*) KOSOVA gazetesi, 25 şubat 1313 - No: 1009.

MÜDAHALE VESİLELERİ

Babıâlî hiç bir şey hakkında kat'î bir karar vermiyordu; iyi kötü verdiği kararları da tamamile tatbik etmiyordu. Bütün mehareti, ne şekil ve mahiyetde olursa olsun, dâva ve kavgaları pamuk ipliğine bağlamakdan ibaret sanıyordu. İş velev ki siyasî olsun, Babıâlînin tedbiri, yine bu idi. Halbu ki türlü türlü tesirlerin, çeşid çeşid propagandaların çarpışdığı Makedonyada bu çürük idare sökemezdi. İyi kötü her karar orada kat'iyyetle tatbik mevkiine konmak, «**Hükûmet**» in varlığı yerli ve yabancı herkese teslim ettirilmek lâzımdı. Böyle yapılmadığı için şikâyetler tevali ediyor, ecnebi müdahaleleri artıyordu.

Yukarıda bahsi geçen Komanova kilisesi ihtilâfının halline müteallik karar da o kabildendir: İnfaz olunmadığı ve nizaa nihayet verilmediği için, bakınız, Mehmed Ali, a'şarın ihalesi için gitmiş olduğu Komanova'dan nasıl acı acı bağırıyor:

MİTROVİÇADA HUZURU ÂLİİ HAZRETİ VİLÂYETPENAHİYE

«Bugün buraya dönmek üzere, dün Üskübe gitmiş idim. Sabahleyin Muavin efendinin hanesinde İngiliz konsolosuna tesadüf ettim. Komanovadan geldiğimi öğrenir öğrenmez «Bu kilise işine niçin hâlâ bir netice vermiyorsunuz? Doğrusu bu, şayanı teessüf bir haldir.» dedi. Sözü haklı olduğu için mumaileyhe verecek makul bir cevab bulamadım. Mübhem bir kaç lâkırdı söyledim.

«Bu işe âcilen mutlaka bir karar verilmek lâzım geldiğini daha buraya geldiğim zaman anlayıp huzuru Devletlerine arzetmek istemiş, sonra her nedense vazgeçmiş idim. Çünkü burada Bulgarlar ve Sırblılar sabırsızlıkla bir netice bekliyorlar. Bu heriflerin sabırlarını tüketip münasebetsizliklere kalkışmalarına sebebiyyet vermekde ne mâna ve menfaat vardır, tasavvur olunamaz. Vakit ise bu gibi şeylerin hudusuna kat'iyyen müsaid değildir. Kulunuza öyle geliyor ki Avrupa Konseyi Makedonya işleri için Babıâlîyi fena halde tazyik edecektir. Bu tazyikat için de en kuvvetli vesile Bulgarlarla Sırblıların çıkaracakları münazaalar olacağı derkârdır.

«Binaenaleyh bu yolda münakaşat ve mücadelât zuhuruna kat'iyyen mümanaat edecek esbabı şimdiden tehiyye etmelidir. Bir müddettenberi Üskübe gelen Avrupalı profesörler, muhabirler, sefaret memurlarının mikdarı göze çarpacak dereceyi çokdan geçmişdir. Bu heriflerin gelişi elbette tenezzüh için değildir. Devletlerce Makedonya hakkında müzakeratı hafiyye cereyan ettiğine, bu memurlar izamından, tecessüslerden büyük delil olamaz. İşte bugün de bendeniz şimendifere binerken iki Rus memuru çıkdı. Dün de İşkodra İngiliz konsolosu gelmiş.

«Aleyhimize büyük bir oyun tertib olunduğunu hissettiğim cihetle şiddetli bir infial ve küduretle şu satırları huzuru Devletlerine arz ve bu bir küstahlık ise afvi veliyyünniamilerini istirham ederim, ferman.»

BİR KİTABIN SERGÜZEŞTİ

Mehmed Ali, resmî vazifesini yapmakla beraber, okuyor, yazıyor, vatana ilim yolu ile dahi hizmet etmeğe çalışıyordu. Hizmetin tam ve kâmil olması, şübhesiz, eser neşrile kabil olabilirdi. Kosvadan Kastamonu mektupçuluğuna geldiği vakit bu düşüncesini tatbika vasıta olacak matbaayı

-o zamanın teşkilâtına göre nazırlığını da uhdesinde bulunmak hasebile- gezmiş ve makinenin işe yaramaz bir halde olduğunu görmüşdü. Yeni bir tabı makinesine şiddetle ihtiyap vardı. Fakat esmanını nasıl tedarik etmeli? Vilâyet gazetesinin abone bedelleri acaba buna medar olamaz mıydı? Tahkik edince anladı, ki bu bedellerin bekayası mühim bir yekûna baliğdir. O halde tahsillerine gayret etmek lâzimdi. Öyle de yapdı. Az zamanda topladığı parayı **Ankara ve Kastamonu vilâyetleri emrazı efrenciyye mütehassısı** profesör Von Düring paşaya verdi. Onun delâletiyle Almanyadan modern bir tabı makinesi getirtdi ve bilhassa bunun için yapdırmış olduğu daireye yerleşdirdi.

Bundan sonra eserlerini, **«Küçük Tarih»** i, **«Fakir»** i, **«Ziraat dersleri»** ni, **«Tarih-i Edebî-i Âlem»** i bu matbaada bastırdı...

İkinci Abdülhamidin istibdadı daha ziyade artmış, sansür daha biaman olmuş, Yunan muharebesinin hitamını müteakib **Serveti Fünun** ile inkişafa başlayan edebiyyat ve ilim hareketleri daha sıkı bir çenber içine alınmış, fikir hayatı büsbütün denecek kadar söndürülmüş idi.

Bu devirde telif veya terceme suretile kitab neşrine teşebbüs hakikaten cür'etdi. Fakat Mehmed Ali, ilim ve marifete karşı duyduğu derin muhabbeti yalnız çalışmakla tatmin edemiyor, mesaisinin meyvalarını, mervî ve meşhud tehlikelere rağmen, neşriyyat sahasında görmekle zevk duymak istiyordu. Bu arzuda maddî kazanc ve iştiharın da bir hissesi var mıydı? Belki... Lâkin şurası muhakkaktır ki Mehmed Ali ilm ü irfana pek ziyade rağbetkâr ve vatana o yoldan da hizmete cidden hâhişkerdi.

Fransız ediblerinden Frederic Lollié'nin 1899 da intişar ve Fransada iştihar eden:

Tableaux de L'Histoire Litteraire du Monde

adlı eserini okumuş ve pek beğenmişdi. Bu kitabı terceme etmeği düşündüğünü arkadaşı vali muavini Mehmed Galib beye de söyledi ve muavenetini rica etti. Galib bey yüksek tahsil görmüş, fransızcayı gayet iyi bilir bir zatdı. Kitabı okudu, beğendi ve tercemesine iştirâki memnuniyetle kabul etdi. Neden, bilmem, iki arkadaş bu işe sonuna kadar devam edemediler!... Mehmed Ali tercemeyi tek başına bitirdi.

Müsveddelerini -ruhsat almak üzere- Maarif Nezaretine gönderdiği vakit **«Encümen-i Teftiş ve Muayene»** reisi, Musullu Abdullah Hasib efendi idi. Bu zat arab ediblerindendi, Faruki zade lâkabile marufdu. Mehmed Ali ile dost idiler. Bu itibar ile gayur mütercim onun yardımını göreceğini ve kitabını çıkarabileceğini ümid ediyordu. Ümidinde yanılmamışdı. Filhakika encümenin kitabı tedkik edip de büsbütün anlaşılmaz bir hale koyduğunu görünce Hasib efendi müsveddeleri almış, hususî bir vasıta ile Mehmed Aliye göndermiş ve kitabı -yapılan tashihlere göre bir daha yazıp kendisine iade etmesini ihtar eylemiş idi.

«Encümen-i Teftiş ve Muayene» ce çizilen, başkalarile tebdil olunan yahud büsbütün tayyedilen kelime ve tâbirler hakkında bir fikir peyda etmek istiyorsanız şu cedvele -ibretle- bakınız:

Aslı	**Yerine konan**	**Aslı**	**Yerine konan**
Eazim	Ekâbir	Mülûk	Hükümdaran
İcazkârane	Mühimme	Saray	Daire
Kuvvei fatıra	Tabiat	Teabbüdkârane	——
Yıldızlara	Nücuma	Ülema	Müdekkikin
Âlimane	Müdekkikane	Vatan	Memleket, mesken
Hilâl	Kavis	Milliyye	Kavmiyye

Saltanat	Hükûmet	Azamet ve inhitat	Müntehayi terakki
Meb'usan	Murahhaslar	Millet mahkûme	——
Mukadder	Muhakkak	Zehirnâk	Şedidülmeal
İtisâfkârane	Dürüştane	İnkıraz	İzmihlâl
Hatib	Natıkaperdaz	Vatan	Merkezi ikamet
Mukaseme	——	Hercü merc	Müşevveş
Cülûs	Hükûmete geçmek	İnkılâbat	Şuûn
Muazzam	Beliğ	Tazim	Tevkir
İştial	Neşri ziya	Terceme	Nakil
Tecessüs	Cüstücû	Hubb-i Vatan	——
Harika	——	Sünuhat	Tedkikat, zuhurat
İlham	İhsas	Tebşir	İfham
Cemahir	Hükûmat	Serazad	——
Ligue	——	Fikr-i esaret	——
Teceddüd	——	Tebeddül	Tegayyür

Bu yetmiyormuş gibi padişahın zihnine dokunacak suretde tefsir ve tevili mümkün bütün işaret ve ibareler de çıkarılmışdır. Meselâ: Bir bahsi diğerinden ayırmak için araya bir müselles şeklinde konan üç yıldız yerine § işareti konmuştur. Yine meselâ: **«Her şeyin devr-i kemâli çok vakit mümted olmamak kaidesine tevfikan...»** Allah saklasın, bu ibare nasıl ibda edilebilirdi? Şevketmeab efendimizin kemal ve ikbal devri -demek ki- çok vakit mümted olamıyacak ha?... Karilere bu fikir telkin olunmak mı isteniliyordu. Sonra Berange, Lollar, Viklef gibi inkılâb ile alâkadar, konsil gibi cemiyyet fikrile münasebetdar kelimeler ve bunların izahlarını muhtevi haşiyeler **Rejans tâbirinin izahına aid hamiş de** kâmilen çizilmiş, reforma ve rönessans devrine aid

müteaddid sahifeler, XVII inci asırda Alman edebiyyatına müteallik bahisler hep kırmızı kalemle idam edilmiştir. Hülâsa kitab bir ucubeye çevrilmiş idi.

Bunlara rağmen, Mehmed Ali, kitabı bastırmak emelinden vazgeçmedi, tab'ına ve basıldıktan sonra neşrine ruhsat aldı ve, dediğimiz gibi, Kastamonu matbaasında bastırdı.

Ne gibi müşkülâta maruz kaldığını ve sansürün şiddetli müdahalesini ahlâfa anlanmak için mukaddemeye, hiç olmazsa, şu sözleri sıkıştırdı: **«Eserin tarz-ı tertibi icabı olan fevkalâde münakkahiyyetine ve binaenaleyh üslûbunun çetinliğine ve lisanında bir mânanın bir çok mütefavit derecesini hakkile göstermekdeki güçlüğe binaen bu tercememi bütün kusurile ve bazı yerlerinde aslından tebaüdü ile beraber...».**

Kitab muhtasar, fakat müfid malûmatı havi idi. Çok beğenilmiş idi. Harıl harıl satılıyordu. Derken...

Eserin intişarından altı ay kadar zaman geçmiş idi. Mehmed Ali o sırada **Sinop** mutasarrıflığı vekâletinde bulunuyordu. Vali Enis paşadan gayet mühim kaydile şifreli bir telgraf aldı. Paşa bunda Mabeyin başkitabetinden, Dahiliyye, Maarif ve Zabtiyye Nezaretlerinden aldığı telgraflardan bahisle **«Tarih-i Edebî-i Âlem»** in hemen toplatdırılarak imhası iradei seniyye iktizasından olduğunu tebliğ ediyordu.

Başka türlü hareket mümkün mü idi? Tebliğat hükmüne -çaresiz- ittiba eden mutasarrıf vekili vilâyetin şifresini hemen mülhak kaymakamlara tamim etmiş, liva merkezinde dahi polis serkomiserine icabeden emirleri vermiş idi. Biraz sonra serkomiserin **Sinop** çarşısında bulup getirdiği bir kaç kitabı, zavallı Mehmed Ali, kendi elile yakdırmış idi!...

Bundan sonra ne yapacakdı? Hiç olmazsa hayatını kurtarmak için Avrupaya kaçmağı tasarlamış idi. Fakat bir

müddet evvel Sinop açıklarında pek acıklı bir vak'a olmuş idi: Sinopda bulunan menfilerden bazıları Köstenceye kaçmak istemişler, tedarik etdikleri kayık ile teşebbüslerini tatbika geçmişlerdi. Lâkin bir ikisi kayık içinde öldürülerek denize atılmışlardı. Mutasarrıf vekili bunu işitdiği için firar tasavvurundan da vaz geçmiş idi. İyi amma tedbirsiz durmak, kazaya riza göstermek de hiç akıl kârı değildi. Onun için Mehmed Ali bir münasebetle kendisini İstanbula istetmiş ve ötedenberi teveccühünü kazandığı Memduh paşayı -Dahiliyye Nazırı- görüp halâs için müşarünileyhden bir çare aramışdı. Nazır Kastamonuya dönmesini tebliğ etdi. O da döndü:Tarih-i Edebî-i Âlem'in yanık kokusu Sinobun âfakında hâlâ berdevamdı...

BİR ROMANIN MACERASI

Paris'de **Lecture pour tous** adlı aylık bir mecmua çıkıyordu, halen de çıkmaktadır. Münderıcatı, ekseriyyet itibariyle, hikâyelerden ibaret. Her tarafda çok okunan bu mevkuteye Mehmed Ali abone idi. Bir nushasında **«Fakir»** adı altında bir hikâye okudu: Amerikalı bir doktor Hindistan'da **«Fakir»** denilen kimselerin mezara girip, beş altı ay yatdıktan sonra uyandıklarını işitmiş. Hindistan'da böyle mezara girmiş bir Hidli fakiri sandukasile birlikte çaldırtıp Amerikada bulunduğu yere getirtmiş...

Bizim için büsbütün yeni bir mevzu; dikkati çeken bir hâdise. Hikâyenin tercemesi fena olmayacak. Ufak bir gayret tercemenin elde edilmesine kâfi geldi. Fakat neşri için Maarif Nezaretinden **«alelûsul»** ruhsat almak lâzım. Kitapçık bir dilekçe ile Nezarete takdim, Makamdan da **«Encümen-i Teftiş ve Muayene»** ye havale olundu.

Encümen, bu sefer, kelimeler üzerinde oynamakdan, her ne sebebden dolayı ise, vazgeçdi; mevzuu ele aldı. İlk tedkik eden zat ne dese beğenirsiniz?

— İhyayı emvat şer'an caiz değildir!

Zavallı **«Fakri»** az kalsın külhana atılacakdı: Şer'in tecviz etmediği mes'elelerin hususile kitablarda bahse mevzu edilmesi asla muvafık olamazdı. Hem bunların bize lüzum ve faidesi ne idi?

Bereket versin ki daha mutedil bir kafa, daha insaflı bir vicdan, -isterseniz- daha bilgili bir zat işe müdahale ederek:

— Hayır, dedi, bu hâdise emvatı ihya değil, naimi ikazdır!

Bu izah **«Fakir»** in intişarını temin eyledi.

SÜRGÜNLER PAZARI

Kastamonu sürgünler pazarı olmuş idi: Vilâyet naibi kitabcı Es'ad efendi **azlinden sonra maaşile ikamete memur**, Beyrut nafia müdürü Bürhaneddin, sıhhiye müdürü doktor Ali Saib, idadî mektebi edebiyyat muallimi Muşlu Reşid **kuvvetli bir şairdi; sonraları Malatya mutasarrıfı olmuş idi,** halen İstanbulda avukatlık etmekde olan Cemiyyeti Rüsumiyye âzasından Sacid, İstanbul vilâyeti evkaf müdürlüğünden mütekaid Niyazi **Üsküdar Tramvayları idare meclisi âzasından,** Bolu mutasarrıfı Baban zade Zihni paşa, bir çok Arnavudlar, Mülkiyye mektebi talebesinden Sırrî **(İzmit meb'usu, iktisad vekili, ahiren isimsiz mektuplar yazarak hükûmet aleyhinde bulunmakla itham ve mahkûm edilmişdir),** Abdülmecidin şeyhlerinden meşhur Ebülhüdanın hususî gözdelerinden bir nevcivan olan Şekib bey ve nihayet vilâyet tercemanı Bib Dode paşa.

Bunların bazılarına hükûmet beş kuruş gündelik tayin etmiş idi. Bib Dode 4.000 kuruşdan ibaret maaşını tam almakda idi. Kastamonide tek bir ecnebi yokdu, vilâyetde tercemanlık teşkilâtı tabiatile lüzumsuzdu. Fakat Sultan Hamid Mirditalıların -üzerine asker sevkile ve güç hal ile tutturduğu reisini- İşkodradan çok uzak bir yerde ikamet etdirmekde faide görüyor ve zevahiri kurtarmak için de maaşını tam olarak veriyordu.

Bib Dode Saide hanım namında bir müslüman anadan doğmuşdu. Memleketinde din ihtilâfının evlenmeğe mâni telâkki olunmadığını, ayni ırka ve ayni unsura mensubiyyetin aile münasebeti tesisine kâfi görüldüğünü söylerdi. Malûmatı geniş bir adamdı. Mehmed Ali kendisinden çok müstefid olmuş idi.

Bir aralık göz hastalığına uğramış olan Dode İstanbul'a gitmek için izin istemiş, fakat Abdülhamid kim bilir nasıl tahayyül etdiği bu yaman Mirditalının göz hekimi Es'ad bey **(Meşhur profesör Es'ad paşa)** tarafından yerinde muayene ve tedavisini irade etmek suretile, Kastamoniden ayrılmasına müsaade etmemiş idi.

Hastalık Dodenin bir gözünü kör etmiş, diğer gözüne de sirayet eylemiş idi. Artık daha etraflı bir muayeneye, daha ihtimamlı bir tedaviye ihtiyacı var idi. Bu kere Dodeye Fransa elçisi mösyö Konstan şefaat etmiş idi. Malûm a, Fransa ötedenberi katolik Mirditalılar üzerinde himaye hakkı davasında bulunuyor ve bu himayeyi -Devletin hukukunu bozacak tarzda- filen icra ediyordu.

Dode İstanbul'a geldi, gözünü tedavi ettirdi, padişahın da ayrıca iltifatına mazhar oldu: Mirlivalık ve yaverlikle taltif, kendisine Yıldız civarında bir konak tahsis edildi. Bu, o zamanın en ziyade revaçda olan politikasıydı. Padişah bu türlü tedbirlerle mülkü idare ettiği zehabında idi... Lâkin meşrutiyetden sonra zuhura gelen ahval, Yakovalı Riza beyin kıyamı, bilhassa Dodenin -Mirditalıları başına toplıyarak- isyanı, azılı kabile reislerini nişan, rütbe, maaş gibi vasıtalarla avutmak politikasının -bir bakımdan olsun- isabetini ve İttihatçıların beceriksizliklerini göstermiyor mu?

Menfilerden Sırrî Kıbrıslı idi. Menfa hayatına dayanamıyarak, günün birinde Kastamoniden firar etti. Vali Enis paşa çok telâşa düştü, her tarafa telgraflar yağdırdı... İki ay kadar sonra, Sırrî, Mersinde vapura binmek üzere iken, ermeni zannile, yakalandı ve Kastamoniye iade olundu. Enis paşa uzun müddet yüreğini oynatmış olan bu azılı genci, her türlü madelet mefhum ve kaideleri hilâfına olarak, habse attı, hem de gözleri kan çanağına dönmüş canilerle bir arada.

Bu hal Sırrîyi çıldırtdı. Ağır, şiddetli şikâyetlere sevk etti. Zamanın resmî makamlarında carî usule tevfikan, Sırrî'nin şikâyetlerini havi telgraflar **«Mütalâasının beyanı zımnında...»** vilâyete gönderilmiş idi. Bu da Enis paşayı çıldırtdı. Kendisini çok şedid bir suretde tasvir ve tahkir eden bu telgraflardaki lisan, valinin itikadınca, bir mekteblinin kaleminden ümid olunamıyacak derecede beliğ ve ateşli idi. Bunları, olsa olsa, gençlerle hemfikir ve onların hal ü şanından müteessir olan vilâyet mektubcusu yazabilirdi.

— Mehmed Ali bey, bunlara baksanız a, kim yazmış bunları?...

Valinin hayli zamandır hissolunan şübhesinin bu sual ile aleniyyet kesbetmesi Mehmed Aliye büyük telâş verdi ve Kastamonudan bir gün evvel kurtulmak emeline sevkeyledi...

SİNOP KALESİ Mİ YAPIYORUZ?

Kazaları bir tarafa bırakınız, fakat pek yakın zamanlara kadar vilâyet merkezlerinde bile muntazam birer hükûmet konağı yokdu. Mevcud olanları ahşab, köhne, küçük ve ihtiyaca tamamile gayri kâfi idi.

Kastamonu hükûmet konağı da bu biçimde idi. Millî ve resmî şerefe hiç yakışmayan bu binayı yıkdırıp yerine kârgir bir konak yapdırılsa ne kadar iyi olacakdı?.. Mehmed Ali bunu çok düşünmüş ve vali Enis paşayı mülâhazasına iştirâk ettirmek için her gün muntazam hamleler yapmışdı. Bazan ona şöyle diyordu:

«Seleflerinizden Abdurrahman paşa, başvekâletden azli üzerine, Kastamonu valiliğine gönderilmiş, on sene burada kalmışdı. Kazandığı nam büyükdür. Fakat siz yeni bir hükûmet konağı yapdıracak olursanız o büyük veziri şerefle geçersiniz!...»

Bu telkin nihayet müsmir oldu: Vali yeni hükûmet konağı için tertibat alınmasını Mehmed Aliye havale etti. Mektubcu bey bir taraftan biletler bastırarak ahaliden rıza ile iane toplanmasını mutasarrıf ve kaymakamlara tebliğ ederken bir yandan da, icab eden izahat ve malûmatı vererek, mimar Vedad beyden bir plân istemiş idi. Parisde tahsilini bitirerek vatana dönmüş olan Vedad güzel bir plân çizmiş idi. Fakat inşaata nezaret edecek bir de fen memuru lâzımdı. Mehmed Ali, bu hususda valinin muvafakatini aldığı için, yine Vedad vasıtasile, o sene mühendis mektebinden mezun Süleyman efendiyi -bin kuruş maaşla- Kastamonuya getirtmiş idi.

Şimdi sıra eski konağın yıkılmasına gelmiş idi. Bunun için de vali paşanın **İnebolu**'ya gitmesi münasib görülmüş idi! Öyle de yapıldı; ve paşaya, bir kaç gün sonra, temel atma resmi için, vilâyet merkezine dönmesi rica edildi.

Bu merasim çok parlak oldu. Fakat vali paşa o günden itibaren itiraza başladı. Temellerin derin kazılmış olduğuna bakarak, Süleyman efendiye hafif tertib bir çıkışdı:

— Ne oluyor, Sinob kalesi mi yapıyoruz?

Enis paşa konağın inşası hususunda cidden takdire değer gayretler göstermiş idi. Her gün erkenden inşaat yerine gidiyor ve her gün Süleyman efendi ile bir fasıl yapıyordu.

— Süleyman efendi, bunlar nedir?

— Efendim, harç...

— Canım Sinob kalesi mi yapıyoruz?

— Efendim, kitab diyor ki şu kadar kirece bu kadar kum koymak lâzim, ben de...

Kitabı bırak, ben ne dersem onu yap. Ben Antalyada da, Mamuretülâzizde de hükûmet konağı yaptırdım. Ben senden iyi bilirim.

Mühendis, bu ihtarlara rağmen, okuduğu fennin icablarını yapıyor; vali paşa tavanların yüksek, cümle kapısının pek sivri ve mürtefi olduğunu, bunları tadil etmek lâzim geldiğini ısrar ile teklif ettiği halde, o elindeki plânda esası bozacak değişiklikler yapılmasından kat'iyyen çekiniyordu; yalnız pilândaki servis merdiveninin kaldırılmasına muvafakat etmiş idi. Fakat valinin mütemadi ihtarlarından Süleyman efendi âciz kalmış, bir aralık Mehmed Aliye danışmış idi: Ne yapmalı?

Mehmed Ali pilândan asla ayrılmamasını söylemiş idi.

Vali paşa, teklif ve tavsiyelerine rağmen, kapı kemerinin yine pilâna göre yapıldığını, bir teftişi esnasında, görünce son derece hiddet edib, bîçare Süleymanın üzerine bastonla yürümüş, sonra orada çalışan bir Bulgar ustasını çağırarak, kapının kilid taşını çıkartmağa teşebbüs etmiş idi.

Garib değil midir ki, sonra Cümhuriyetin pek faal bir Nafia Vekili olan Süleyman efendi uzakdan bu fenşekenane hareketi teessürle seyir ederken, kilid taşı yere düşerek, Bulgar ustasının bacağını kırmış idi?

Hükûmet konağı, bütün bu müşkülât ile beraber, yapıldı ve Enis paşa Kastamonu merkezinde vücude getirdiği kale ile adını tebid eyledi.

Yaşasın «**Sinob kalesi!**»

BÜYÜK BİR CÜR'ET

Abdülhamid idaresi matbuatın düşmanı idi. «**Sansör**» gazeteleri birer meflûc kıyafetile çıkartıyor, «**Encümeni Teftiş ve Muayene**» kitabları ucubeye çeviriyordu. Matbuata müteallik suçlar -bir kanun ile tarif ve tesbit edilmiş olmadığı cihetle gazete ve kitabları tedkik edenlerin iz'an ve insaflarına göre suç sayılan hareketler- için reva görülen cezalar ağır ve merhametsizdi. Binaberin neşriyatda pek ziyade ihtiyatkâr davranmak ve hele tab' ve neşir için konulmuş olan müteaddid muayene çenberinden geçirmedikçe bir yazıyı, velevki müraiyane bir medhiyye olsun, neşretmemek elzemdi. Mehmed Ali bunu tecrübe ile biliyordu: «**Tarih-i Edebi-i Âlem**» için müsaade almak ne kadar zahmetli olmuş, ne kantaralardan geçilmiş idi! Mevzu usuller hilâfına hareket yalnız yalnız memuriyetden mahrumiyyeti değil, belki -meselâ Fizan'a- nefyü teb'idi bile istilzam edebilirdi.

Fakat, ilim ile vanata hizmet aşkı onda pek derindi: Okuduğu eserler arasında faydalı gördüğünü hemen dilimize çevirmek ve, her müşküle rağmen, neşretmek isterdi. Kastamonuda iken Fransa Akademisi âzasından L. F. Alfred Mory'nin **Yer ve Âdem** isimli kitabını okumuşdu. Bu kitab «**umumî tarihe medhal hizmetini görmek üzere, İlmül'arz, Coğrafya, Umumî Etnoloji, Fenni Menşei Akvam**» dan bâhis «**tarihi bir icmal**» idi. Müellif bunun «**ruhlu bir hülâsa**» olduğunu, «**teharri-i hakikat endişe-i yegânesi ve efkâr-ı**

münevverenin talim ü terbiyesine hizmet niyyeti samimiyyesile kaleme alınmış olmak meziyyetini haiz» bulunduğunu söyliyordu. Şu halde bunu terceme ve bir an evvel neşretmeli değil miydi?

Vali muavini Mehmed Galib bey de bu fikre tarafdardı. Mehmed Ali, buna binaen, hazırlamış olduğu müsveddeleri, Maarif Nezaretine gönderip ruhsat almak lâzimesine riayet etmeksizin ve azil ve ib'ad muhataralarını düşünmeksizin, matbaaya vermiş ve 29 Şubat 1315 salı günü kitabın ilk formasını çıkarmışdır.

Lâkin, içine daldığı hizmet rüyasından birdenbire uyandı. Yapdığı işin ne vahim akibetler davet edebileceğini göz önüne getirerek, sâyının o güzide mahsulünü, yüreği sızlaya sızlaya, ortadan kaldırdı. Şimdi o ilk ve son forma pejmürde ve münkesir, elimde duruyor.

Zavallı maarif, zavallı Vatan!

PİŞMANLIK MEKTUBU

Kastamonu şehrinde, daima zabıtanın nezareti altında olmak üzere, bir umumhane açdırılması (**Bu, zamana göre, çok mühim bir mes'ele idi.**) vilâyet idare meclisinde şiddetli münakaşalara sebeb olmuşdu. Müftü külliyyen aleyhde; mektubçu Mehmed Ali, bilâkis, bütün kuvvetile lehde idi. Her iki taraf noktai nazarlarını deliller, bürhanlar, fîlî hâdiselerle isbata çalışmış idiler.

Karar lehde çıkdı.

Bir müddet sonra Mehmed Ali, tahkikat zımnında, Sinoba gitmiş, bir rum evinin iki odasını -ikametgâh olmak üzere- kiralamışdı. Evde bir dolabın kitabla dolu olduğunu, tesadüfen, görünce onlara bir göz atmış ve aralarında:

Les Vices du Siècle

unvanlı bir kitab görmüşdü. Merak; acaba neden bâhis? Ev sahibesinin müsaadesile alabilir mi? Aldı, okudu: Bunda Avrupa âdâb ve ahlâkına dair öyle bir takım mesavi safhaları tasvir olunuyordu ki, maddî ve manevî bütün mevcudiyyeti sarsıldı.

Bu rezaletlerin, umumhane, menbaı idi. O halde aynı rezaletler memleketimizde de türeyebilecekdi ve buna daha ziyade kendi ısrarı sebeb oluyordu. Müftü efendi haklı...

Ve hemen kaleme sarılarak, müftü efendiye, itizar ve istiğfar makamında, bir mektub yazıp yolladı.

OTUZ SENE SONRA

Emniyet ve asayiş, Yemende hiç bir vakit tam mânasile tekarrür edememiş idi. Osmanlı İmparatorluğunun XIX uncu asırda uğradığı -dahilî, haricî- musibetler arasında **Asir mes'elesi** denilen gaile büyük bir yer tutar. 1287 de izale edilen bu musibet üzerine VII inci ordu namile bir ordu teşkil olunduğu gibi (Yemen vilâyeti) namile bir vilâyet de vücude getirilmiş idi.

İstanbuldan sevkedilen kuvvei seferiyye 1288 de Yemenin merkezi olan **San'a**'da ve mülhakatda Türk bayrağını şerefle çekdi. Bundan sonra Arablar sükûnet bulurlar ümidleri besleniyordu. Boş ümidler. Ahalinin ekseriyyetle salik oldukları **Zeydiyye** mezhebinin imamı **Sa'de** kasabasında tehassün etmiş, oradan Osmanlı hükûmeti aleyhine mütemadiyen zehirler saçıyor, mütemadiyen tahrik edici hutbeler kusuyordu.

O yetmiyormuş gibi, II inci Mahmud zamanında gasbetdikleri **Aden** şehrini makar edinen İngilizler de Redif

paşa ordusunun oraya sarkmasını varlıklarına karşı büyük bir tehlike saydıklarından Zeydî imamının ifsadlarına var kuvvetlerile ortak oldular; propagandanın her türlüsü ile Arabları bir düzüye teşvik ediyorlardı.

Bu şartlar altında Yemen emniyyet ve asayişe nasıl kavuşabilirdi?

Babıâlî, herkesin teessür ve esefini mucib olan bu hali ıslah için çareler düşünmekden hali kalmış değildir: Zekâ ve dirayet erbabından mürekkeb komisyonların verdikleri ıslahat lâyihalarında gösterilen tedbirleri mümkün mertebe tatbika çalışıyordu.

Hüseyin Hilmi paşanın Yemen valiliğine tayini (H. 1316) bu tatbikat cümlesinden idi. Yeni valinin maiyyetinde değerli bir çok zatlar vardı. Bunların asker olanlarından maadası, verilen karar mucibince, ilmî kisve taşıyacaklardı. İşlerine o kisve ile başlamışlardı.

Hüseyin Hilmi paşa Yemende bir kaç sene kaldı ve hayli işler gördü. Yedinci ordu müşürü Abdullah paşanın mânasız müdahalelerine rağmen vilâyeti pek güzel idare etti. Fakat her şeyin bir haddi var. Abdullah paşanın müdahaleleri tahammül haddini aşdığı için Hüseyin Hilmi paşa, naçar, istifa etti. Yemen büyük bir idareciden mahrum kaldı. Yazık!..

Valilik, müdahalelerile idare umurunu berbad eden Abdullah paşaya, vekâleten, fakat sanki ihtiraslarının mükâfatı gibi, verildi. Müşür paşa artık astığı asdık, kestiği kestik bir hâkim olmuş idi.

İşe başladıktan bir kaç gün sonra **Taiz** mutasarrıfını şikâyet etti. Bu zat, Hikmet paşa, galiba müşürün keyfine

göre hareket etmiyecek bir tıynetde idi. Yerine vilâyet mektupcusu Alâeddin bey inha olunmuş idi. Mülkiyye mektebinden mezun olması, Humus eşrafından Hamid paşanın oğlu ve Arab kavmine mensub bulunması, nihayet tecrübeli ve dirayetli olması bu inhaya sebeb gösterilmiş idi.

Babıâlî **Taiz** mutasarrıfını değiştirmiş ise de Abdullah paşanın inhasını nazarı itibara almamış, **Taiz** livasına **Kastamonu** mektubçusu Mehmed Aliyi intihab ve tayin ve iradei seniyyeyi alel'usul vilâyete tebliğ etmiş idi.

Ne? İnha terviç olunmamış mi? Bu havsalaya sığacak işlerden değildi. Bu kadarcık bir iş'ar is'af olunmazsa vilâyetde nüfuz ve satvet ibrazı mümkün olabilir miydi? Binaberin Alâeddin bey mutlaka tayin olunmalıydı, aksi takdirde istifa mukarrerdi. Dahiliyye Nazırı Memduh paşa işin böyle nazik bir safhaya girdiğini görünce Sadarete müracaat etti; oradan da keyfiyyet Vükelâ Meclisine havale olundu. Bereket versin ki Vükelâ Meclisi Devletin nüfuzunu müşür paşanın keyif ve şerefinden üstün saydı: İradei Seniyye hükmünün icrası zaruridir, Taiz mutasarrıflığına tayin edilen Mehmed Ali ehliyyetli ve meziyyetli idi, memuriyyeti mahalline gitmesinde mahzur yokdur ve, icabederse, işlerin tedviri hususunda vilâyetden kendisine ayrıca talimat da verilebilir, binaenaleyh liva idaresinin iyi yolda yürümesi tabiîdir diye karar verdi ve vilâyete o suretle tebliğat yapıldı.

Abdullah paşa -gurur ve nahvetin bu derecesi zihinleri durdurur- Vükelâ Meclisinin kararını da reddetmiş, Mehmed Ali gönderilecek olursa, ordu kumandanlığından da, valilikden de istifa edeceğini telgrafla Babıâliye yazmış:

Dahiliyye Nezareti şımarıkla tavsifi caiz olan bu muteazzımane iş'arı muamelesiz bırakmışdır. Ne yaman bir şamar!

Hakkında bu kadar muhabereler ve münakaşalar cereyan ederken, Mehmed Ali, Kastamonuda idi ve hiç bir şeyden haberdar değildi. Şimdiye kadar uzakdan gördüğü ve bundan sonra fiilen ele alacağı idareciliğe aid çeşid çeşid pilân ve tasavvurlarile tatlı bir istikbal rüyası içinde hazırlıklarını görüyordu. İstanbul'a gelmesile Yemen valisinin teşebbüs ve iş'arlarını, tafsilen, öğrenmesi bir oldu. Ne yapacakdı? Taiz'e gitmeli miydi? Çok müz'iç tereddüt saatları geçiriyordu. Dahiliyye Nazırı kendisine sadrâzamı ziyaret etmesini tavsiye etti, o da bu tavsiyyeyi çok yerinde buldu. Zira Ferid paşanın -zamanına göre- kanunperver olduğunu ve Devletin usul ve nizamına uymayan hareketler karşısında eğilmediğini biliyordu. Aldanmamışdı: Ferid paşa, daha görür görmez, Taiz'e gitmesi lâzım geldiğini kat'î bir lisanla söyledi ve hususî bir mektubla valiye kendisini tavsiyye edeceğini de ilâve eyledi.

Lâkin vesvese Mehmed Alinin kalbinde yer etmiş idi. Abdullah paşaya karşı daha etraflı ihtiyat tedbirleri almak gerekdi: Onun için padişahın esvabcıbaşısı -ki dostu idi- İlyas beyden, sonra kurenadan Ragıb paşadan ve Babıseraskerîî müsteşarı Giridli Ahmed Muhtar efendiden, nihayet Çerkes umerasından -çünkü Abdullah paşa Çerkesdi- Süleyman Tevfik beyden birer tavsiyye mektubu almış, postaya verib göndermiş idi.

13 Mayıs 1903 (17 Rebiülevvel 1321) cumartesi. Hidiviyye kumpanyasının Prens Abbas vapuru Galata rıhtımından Marmaraya doğru açılıyor. Mehmed Ali vapurun güvertesinden İstanbulun anbean değişen manzaralarına, hayran ü velhan, bakıyor; bir tarafdan gideceği kıt'anın uzaklığını tahtı şuurile duyarken bir tarafdan evini, ailesini, küçücük oğlunu düşünüyordu...

Maamafih kulağında bir nasihat mütemadiyen çınlayor-

du: Sakın Mısıra uğrama! Bu nehy ü ihtarın mühim sebebleri var idi. Bilhassa hafiyyeler. Padişahın çekirge sürüsü gibi hafiyyeleri Mısırda yaşayan yahud oradan geçen Türkler hakkında velinimetlerine türlü türlü jurnallar gönderiyorlardı; bir tezvirlerine düçar olmamak için Mısıra hiç uğramamak muvafıkdı!...

— Bakalım, düşünürüz, diyordu; hele bir kere İskenderiyyeye varalım, elbette münasib bir hattı hareket çizeriz. Şimdi biraz oyalanmak çaresine bakmak lâzım geliyordu. Vesile kendiliğinden zuhur etti: Yolcular arasında Mısır Nazırlarından Fahri paşa ile oğlu Mahmud bey de var idi ve Mahmud bey, kendisine müşfik ve nevazişkâr bir nazarla bakan Mehmed Aliye munis bir tavrile sokularak, konuşmağa başlamışdı: Mısırda bir ecnebi lisesinde okuyormuş, liseyi o sene biterecek, sonra hukuk medresesine girecekmiş...

— Fransızcayı ilerletmişsiniz, demek oluyor?

Mehmed Alinin bu sualine müsbet cevab vermekle beraber, Mahmud bey tafsilâta girişdi:

— Bu sene fransızca kitabet imtihanı ağır oldu. Tahrirîde iki sual sordular. Biri, bir Devletde rüşvetin mahzurları nelerdir? suali idi. Mühim değil mi? Talebeden bir çoğu bu suali izah ederken misallerini -tabiatiyle- ekseriyya Türklerden aldılar...

— Hiç tabii değil, dedi, Mehmed Ali. Bu misalleri Roma tarihinden alsalardı daha iyi olurdu; yahud asrıhazır tarihinden misal vermek isteniliyor idiyse çok güzelleri bulunabilirdi. Meselâ Fransa esbak Reisicumhuru **Grevi**'nin damadı şuna buna nişan satmışdı; sonra Süveyş kanalını açan meşhur Döleseps Panama işinde müteaddid ihtilâslarda bulunmuşdu v.s....

Mahmud bey bu dersden mütenebbih oldu mu bilmem; lâkin Mehmed Ali bu müellim hâtırayı asla unutmıyacakdı

(Bana naklettiği vakit cezvitlerin Mısırda dindaşlarımızı Türkler aleyhine ne kadar caniyane suretde teşvik etdiklerini âdeta canlı bir hiddet şeklinde anlatmışdı).

İskenderiyyeye varınca o ihtar yine kulağında çınlayordu. Onun için şehre gizli gizli çıkdı, Kahireye âdeta görünmeden gitdi, oradan da -sanki bir hayal gibi- Süveyşe indi.

Hafiyye ve jurnal korkusu ile ne İskenderiyyenin geniş rıhtımında bir nefes alabildi, ne Kahireyi gezdi: Bütün arzularına rağmen, o tarihle dolu buk'aları yıldırım sür'atile geçerek Süveyşe inerken seyahatının mabadini ve... valiyi düşünüyordu.

Loyid kumpanyasının **Avusturya** adlı müheykel bir vapuru Süveyş limanında yatıyordu: On üç bin tonilatoluk yepyeni, muazzam bir gemi. Bizce meçhul bir konfor içinde, hiç bir sıkıntı çekmeksizin, günlerce seyahat etmek, Kızıldenizi başdan başa geçmek herhalde çok zevkli olmalıydı! Vapur Ceziretülarabın hiç bir limanına uğramaksızın **Aden**'e gidiyordu. Binaenaleyh bu seyahatda bizden zorla alınan bir vatan parçası da ziyaret edilecek, kuvvetin hakka galebesi karşısında duyulan nefretin izharına bir vesile bulunacak, tarih maddeden yaşanılacakdı!

Aden'e beş günde giden Mehmed Ali orada başka bir medeniyyet ve büyük bir faaliyyet gördü, bununla beraber kalbinin tâ içinde derin bir sızı duydu, hemen kaçmak ihtiyacını hissetdi; yarı İngiliz, yarı Hindli bir kumpanyanın bir vapuruna binerek tekrar Şap denizine döndü.

27 Haziran cumartesi sabahı. Vapur ağır ağır bir limana

girip açıkda demirliyor: Hüdeyde limanı. Sahilden büyük bir kayık vapura doğru geliyor. Tabiî Taiz mutasarrıfını almağa geliyor. Hüdeyde mutasarrıfının cemilesi. Ona kalben müteşekkir olan Mehmed Ali şimdi kayık içinde sahile bakarken kocaman bir şap resifi kayığı durdurdu. Vukuu kesir olan bu gibi ârızalara karşı gemicilerin aldıkları tedbir hemen suya atlayıp omuzları üzerinde bir **«tahtı revan»** yapmakdı. Şimdi de öyle yapdılar: Mehmed Aliyi, üzerinde bir seccade örtülmüş bir sedire oturtarak, dalgalarla sallanan vücudlarının müvazenesini bozmamak için bütün gayret ve meharetlerini sarfederek, omuzları üstünde taşıyorlardı. O, bir taraftan sahile kadar daha kaç dakikalık mesafe olduğunu düşünüyor, bir tarafdan Aden'de gördüğü intizam ve mükemmeliyyeti gözönüne getiriyor ve bütün bir kıt'anın hemen hemen biricik iskelesi olan bu mühim limanın o kadar mühmel, her şeyden mahrum bırakılmış olmasına teessüf ediyor, koca Osmanlı İmparatorluğunun buralarda şeref ve haysiyyetinin nasıl çiğnetdirildiğini mülâhaza ile müsebbiblerine lânetler yağdırıyordu.

Hüdeydede mutasarrıfın evine misafir olmuş idi. Güneşin ve bu sahile acayib çıkışın tesirile pek ziyade susamışdı. Tatlı ve soğuk bir su... Oh, buna nekadar muhtacdı. Şüphesiz Hüdeydede soğuk su temini vasıtaları olacakdı. Bir de ne görsün? Su -ve sayıkladığı soğuk su yerine ancak kahve kabuklarının kaynadılmasile tedarik olunan bir içki vermişlerdi.

İki gün evvelki müşahedesile bu hâdise arasında ne büyük, ne ölçülmez bir fark! İki gün evvel **Aden**'de İngilizlerin deniz suyunu taktir ederek her gün binlerce kilo buz yaptıklarını ve halka ucuz ucuz satdıklarını görmüş idi. Sonra öğrenmiş ve tedkikatile de anlamışdı ki gerek Hüdeydede, gerek diğer Yemen sahillerinde tatlı su bulunmaz; içilecek sular acı ve tuzludur. Halk, acılığını bir dereceye kadar tadil için, bu suyun içine kahve kabukları koyarak kaynatırlar ve su yerine içerler.

Bir çok Türk dilâverlerine mezar olan Yemen, askerlerimizi bu acı sularile de öldürmüş idi. Yemene çıkan Türk askeri tatlı su bulamadığı, acı suyu içemediği, **«kışır»** denilen o çay gibi suyu da ele geçiremediği için çarşıda bulduğu kart hıyarları alır, yer ve gûya hararetini -bu vasıta ile- teskin eylerdi. Halbuki, diğer arab şehirlerinin çarşılarında olduğu gibi, Hüdeyde çarşısında da yüz binlerce sinek uçuşur, meyva ve sebzelerin üstüne bölük bölük konar, onları pislerlerdi. Bu meyvaları, bu sebzeleri pişirmeden yiyenlerin vay haline! Anadolu çocukları bunu bilmiyorlardı. Duydukları ihtiyacın tarif olunmaz şiddetile ve bütün safvetlerile o hıyarlar yerler, biraz sonra dizanteriye tutulurlar, bir çokları şiddetli sancılar içinde kıvrana kıvrana can verirlerdi.

Bunlar ne elîm hâtıralardı!...

Hüdeydeye muvasalatını telgrafla valiye arzetdi ve ne yapacağını sordu: Uyanık davranmak, kibir ve ceberuta karşı kurnazca hareket etmek lâzım geliyordu. Müşür paşa cevabını geciktirmedi: **«San'aya geliniz»** emrini verdi. (14 Haziran 1319 tarihli telgraf).

Gündüz yola çıkmağa imkân yokdu. Çünkü kum çölünde seyahata tahammül edilemezdi. Güneş batacağına yakın Hüdeydeden hareket etti. Alesseher **(Bacil)** kasabasına varılacaktı. Lâkin jandarmalar, yerli olmalarına rağmen, izi kaybedib yolu şaşırdılar. Bundan dolayı güneş doğmadan evvel **Bacil**'e giremediler.

Sabah güneşi deyip geçmemeli. Çölün sabahları bile cehennem gibidir. Mehmed Ali hiç alışık olmadığı bu ziya ve hararet tufanının altında eriyor, âdeta idrâkini kaybediyordu. Son derece tahammül göstermekle beraber **Bacil**'e pek bitkin bir halde girmiş idi. Hükûmet konağına inerek, ihtiyaten yanında bulundurduğu bazı ilâçlarla kendini tedaviye müsaraat eylemiş idi.

Bu tedbirden bir faide hâsıl olabilirdi belki. Lâkin mümasil hallerde yerlilerin yapdıkları ilâç daha müessirmiş. **Eğin**'li olan kaymakam vekili bu dermana baş vurmak münasib olacağını anlatırken Mehmed Ali, bitab, sordu:

— Dediğiniz derman ne?

— Efendim, atlı olsun, yayan olsun, yolcular menzile kondukları vakit vücudları hurdahaş olur, dinlenmeğe büyük bir ihtiyaç duyarlar. İlâc filân da yok. Onun için **Mukabbızlar**'a müracaat ederler.

— Onlar da neci?

— İşte efendim, **Mukabbız** denilen o adamlar yolcuyu yatırırlar, tâ tırnağından tepesine kadar her uzvunu kabzederler, oğarlar ve yolcuyu diriltirler...

Anatomiyi, amelî olarak, galiba pek iyi biliyorlardı ki bir saat kadar süren bu **masaj**'dan sonra yolcuya bütün kuvvet ve metanetini iade ederler. Nitekim Mehmed Alinin vücudunu bol bol sirke ile tılâ etdikten sonra ayak parmaklarından başına kadar bedeninin her uzvunu -usulleri veçhile- oğuşturan iki mukabbız onu canlandırmışlar, **Eğinli**'nin tavsiyesindeki isabeti fiilen göstermişlerdi.

Amma, bununla beraber, ata binmek için Mehmed Alide takat kalmamışdı. Bir hayvan sırtında hazırlanan sedire bindi, yumuşak şilteler üzerinde oturdu, Taiz'e kadar beraber gitmek üzere kiraladığı o iki mukabbizi, iki sıyanet meleği gibi, birer tarafına alarak yola çıkdı.

İkinci konak **Hacile** idi ki Yemenin **«Tihame»** si burada

bitiyordu. Ondan sonra **Serat** dağlarına, bazı noktaları deniz yüzünden 2600 metre kadar yüksek olan meşhur silsileye çıkılacakdı. Artık gece seyahatlarına lüzum kalmamışdı. **Hacile**'den itibaren yolculuğa gündüzün devam edilecekdi. Oraya kadar arkalarındaki beyaz keten gömlekler içinde pişen yolcular ondan sonra titreyeceklerdi.

Sağolsun **Hacile**'deki karakol kumandanı! Serat dağlarında yolculuğun nasıl yapılacağı hakkında izahat veren, kalın fanilâsı varsa onu giymesini Mehmed Aliye ihtar eden o olmuşdu. Ne kadar haklı imiş! Bütün tavsiyelerine riayet etdiği, tahaffuz çarelerinin her türlüsünü yapdığı halde bile, Taız mutasarrıfı, dağlara yükseldikçe üşümüş, hattâ titremiş idi.

Menaha'yı, **Sukulhamis**'i de geçdiler ve Hüdeydeden hareketlerinin beşinci günü **San'a**'ya muvasalat eylediler: Otuz sene sonra ikinci geliş!

SAN'ADA

Âşina bir simaya, apansızın, tesadüf ne kadar heyecan verir. San'a civarında kendisini karşılamağa gelen mektubcu Alâeddin beyin yanında, Mülkiyye mezunlarından ve eski arkadaşlarından Fehim beyi görünce, Mehmed Ali, işte böyle birdenbire teheyyüc etmiş, sevincini ifade edecek söz bulamamışdı. Fehim bey orada meclisi idare başkâtibi imiş.

Fakat San'aya kolay girilir mi ya? Hani cübbe, hani sarık?

Çantasında bunlar mevcuddu. Karşılayanların ihtarı üzerine hemen ilmiyye kıyafetine girdi, ve, akşam yemeğinden sonra vali - Müşür paşayı ziyaret etmek kararile, Fehim beyin misafiri olarak, evine indi.

Haremlikli selâmlıklı bir konak. İntizar odasında askerî ve mülkî bir hayli ümera. Âdeta fiskos şeklinde konuşmalar, ki vakit vakit -Müşür paşa teşrif ediyorlar vehimesile- sükûta münkalib oluyor. Ağzını, nefes almak için bile, açan yok gibi.

Nihayet, paşa selâmlığa çıktılar ve bekleyenler sanki mermerleşdiler. Yalnız Mehmed Ali, nasılsa, gülmüş. Aman bu ne ihtiyatsızlıkdı! Sakın paşa duymasın diye kendisine sıkı sıkı tenbih etmişlerdi.

Bekleyenler arasında ilkönce huzura çıkan, Taiz mutasarrıfı oldu. Huşû ile müşür hazretlerini selâmladı ve sadrıâzamın hususî mektubunu kendisine uzatdı. Bir tacıdarın mutaazzım vaziyyeti kadar mağrur bir oturuş, inad ve istikbarı aksetdiren bakışlar. Tavsiyenameyi hiç ehemmiyet vermiyerek alıyor, açıp okumağa lüzum görmiyor, oturduğu kanapenin bir kenarına bırakıveriyor...

Resmî, kuru bir mülâkat. Fevkalâde mustalah bir lisan. Mehmed Ali bu cendereden kurtulmağa can atıyor. Çok şükür müşür paşa gidip istirahat etmesine müsaade buyurmuşdur. O gece rüyalarını hep bu konakdaki intizar salonu ve bu resmî mülâkat doldurmuş idi.

San'ada üç gün kaldı. Çocukluğunun iki senesini beslemiş olan **«bu güzel şehir»** de gezip dolaşarak, pek uzakda kalmış hâtıralarını tazelerken fikri hep müşür paşa ile meşguldü: Acaba kendisinde nasıl bir intıca bırakmışdı? Ne emir verecekdi?

Üç gün... Bu ne kadar uzun bir zaman! Her biri bir asır kadar sürmüşdü. Nihayet **Taiz**'e hareket etmesine müsaade buyuruldu. (22 Haziran 1903).

Bu müsaadeye agâh olunca ne kadar geniş bir nefes almışdı! O gün yola çıkdı. Haylan, Ma'ber, Zemar, Perim, Eb

kasabalarından geçilecek ve seyahat **San'a-Taiz seferi** -en seri yürüyüşle- beş gün sürecekdi. Yanında mahud mukabbızlardan başka yerli bir kaç jandarma da vardı. Âdetleri olduğu üzere, vesile icad ederek, konuşdukça bu acib mahlûklar şurada burada dururlar, bazı taş yığınlarını gösterirler ve **«Bunlar nedir?»** sualine de şöyle cevab verirlerdi:

«— Bu nokta filân binbaşının öldürüldüğü yerdir... Şurası zavallı falan kaymakamın maktelidir.. Bu yığın ilâh... Bu taşlar işaret için konulmuşdur...»

Maksadları, şüphesiz, bu yerlerin tehlikeli olduğunu anlatmak, yeni mutasarrıfın gözünü korkutmakdı. Sözlerinin hâsıl edeceği tesiri muhatablarının gözünde ve çehresinde okuyacaklar, sonra liva merkezinde icabedenleri tenvir edeceklerdi.

Lâkin Mehmed Ali bu gizli, bu mânidar tehdidlere asla kulak asmıyordu.

Yolda hiç bir çadıra tesadüf etmemişdi. Çünkü herkesin taştan yapılmış bir meskeni vardı; ve bütün arazi asırlarca evvel nasıl tahdid edilmiş ise öyle kalmış, medeniyyet hangi seviyyeye varmış ise orada tevakkuf etmiş, bir karış ilerilememiş idi.

TAİZ'DA İDARÎ HAYAT

İşte Taiz, uzun ve yorucu seyahatin son merhalesi. Serat dağları üzerinde pek eski, San'aya nisbetle pek küçük bir kasaba. Bazı camilerinin vaziyet ve cesametine bakılırsa vaktile büyücek bir yermiş.

Kasaba haricinde karşılandı (28 Haziran 319). İstikbal merasimini tertib eden, Taiz kumandanı Ahmet paşa idi: Abdullah paşaya karşı -her nedense- payansız bir husumet besleyen bir Çerkes asilzadesi. Mehmed Aliyi kumandanlık dairesine götürdü. Zira ancak orada istirahat edebilirdi.

Sözünü esirgemez bir zatdı:

— Buralara nasıl geldin, Abdullah paşadan korkmadın mı? dedikten sonra Mehmed Aliye **«yolda vurdurulması bile düşünülmüş»** olduğunu fısıldamışdı.

Alçak bir duvarla çevrilmiş gayet geniş bir meydan. Burası hapishane imiş. Mehmed Ali Taiz'a muvasalatından iki gün sonra, liva naibini de yanına alarak, burayı görmeğe, -yapılması uhdesine müterettib bir şey var mı? Anlamağa- gitmiş idi.

Lâkin ne acayib şey! Meydanda -irili ufaklı- elli, altmış çocuk, mâsum ve endişeden uzak koşuşuyor, kıyameti koparıyorlardı. Bunların burada işi ne idi? Mademki burası hapishane idi...

Zihnini yoran bu suali hapishane müdürüne tevcih etti, o da şu cevabı vermiş idi:

— Bu çocuklar, civardaki ahalinin ileri gelenlerinden **«Rehine»** olarak, alınmışdır. Alan miralay Mehmed Ali beydir. Bu suretle halkı itaate mecbur etmek maksadı güdülmektedir. Müşür paşa hazretleri böyle tensib buyurmuşlar.

İstifhamkâr bakışına karşı naib efendi de:

— Fakat arabların ileri gelenlerinden hiç biri kendi evlâdını **rehine** diye vermez. Bunlar ya hizmetçilerinin yahud fakir kimselerin oğullarıdır. Miralay bey sorup araştırmaksızın bunları toplayarak buraya tıkmıştır, dedi ve gülümsedi.

Bu gülümsemede ne kadar istihzalı bir mâna vardı! Mehmed Alinin hissine dokundu. En büyüğü on beş yaşında olmadığı anlaşılan bu talihsiz mâsumların hüznü sefaleti yüzlerinden akıyordu. Taş yürekli de olsa insan buna dayanamazdı; kanun çiğnenmeden de böyle bir tevkife mesağ gösterilemezdi.

— Hemen bırakıveriniz, evlerine gitsinler!

Mutasarrıfın bu kat'î emri müdir ve gardiyanları mütehayyır bırakmakla beraber, derhal infaz olundu.

«Keyfiyyet» i müşür paşaya arzetmek zarurî idi. Mutasarrıf, mülâyim bir lisan ile vaziyyeti izah ve neticeyi arzetti. Validen aldığı cevab, aşağı yukarı şöyle idi:

«Merdümeki çeşm-i iftiharımız olan asakiri besalet me-«asiri hazreti hilâfetpenahinin tâbi-i dilsuzu Temmuz içinde «kemali müşkülât ile elde etdikleri bazı rehinelerin tarafımız-«dan salıverilmesi kat'iyyen caiz olamayacağından...»

Zaten başka türlü bir cevap bekleyemezdi. Fakat bu mustalah lâflar Mehmed Aliyi kanuna hürmetden vazgeçirememişdir. Rehinelerin tekrar toplanmaması, hattâ diğer bir kazada yine o suretle tevkif edilmiş çocukların salıverilmesi Abdullah paşa ile Mehmed Alinin arasını açmış ve bu açıklık hiç bir vakit kapanamamışdır.

Bundan sonra Taiz'in idaresile geniş ölçüde uğraşan Mehmed Ali müzminleşmiş derdlere derman aramağa çalışmışdır. Orada ne garib şeylere şahid oluyordu!

Bir gün hükûmet konağının önünde bir tekbir gulgulesi, bir salât ü selâm velvelesi duyuldu. Bakmış: Yirmi,

otuz kişiden mürekkeb bir cemaat. Ne istiyorlardı acaba? Halkın dileklerini anlamak, elden geldiği kadar onlara müfid olmak esas prensipi değil miydi ya? Yanına çağırtmış, ne istediklerini sormuş idi.

— Köyümüzde, Mehmedin kulesinde tahassun etmiş olan «**Kabasis**», ellerindeki mavzerlerle bizi evlerimizin kapısından dışarı çıkarmıyorlar, tarlalarımıza gidemiyoruz. Bu kuleyi yıkdırmanızı isteriz, o «**kabasis**» i dağıtmanızı isteriz. Feryadımız bunun içindir, demişler ve bağırmışlardı: «**Nahnü Arnavudiyyin!**»

Mutasarrıfı herhalde Arnavud zannetmiş olmalılar ki ırkdaşlığı ricalarının kabulü için kuvvetli bir sebeb olarak ileri sürüyorlardı. Mutasarrıf:

— Sizin Arnavudlarla ne münasebetiniz var? diye sorunca, hepsi birden:

— **Min zamani İbrahim başa,** cevabını vermişlerdi.

Demek ki bir kaç yüz sene evvel İbrahim paşa namında bir zat Yemen idaresine memuren oraya gelmiş, maiyyetinde bulunan Arnavud cemaatını **Taiz**'e gönderip yerleşdirmiş. Bu arablar işte o muhacirlerin -muhite intibak etmiş- torunları.

«**Kabasis**» dedikleri de, eski valilerin kapı halkından Yemende kalanlar. Filhakika bir kaç yüz sene evvel Yemene giden valiler kendi askerlerini de beraber götürürler ve kendileri beslerlermiş. Fakat Yemenden ayrıldıkları vakit bu **kapu halkı**'nı ekseriyyetle orada bırakırlarmış. Vali Yemende bulundukça zabt ü rabt altında yaşayan bu adamlar kapusuz kalınca, silâhlarını alarak, şunu bunu ezerler, soygunculuk yaparlarmış. İşte bu «**Kapusuz**» lar Yemenlinin lehçesinde «**Kabasis**» olmuşlardı.

Şimdi «**arnavudluk**» larından istimdad edenler bunlardan şikâyet ediyorlardı. Çünkü kırk elli «**Kabasis**» **Kıyas**

adlı **Uzle**'de oturan (1) Mehmed namında bir mütegallib'in kal'a gibi olan evine -bittabi onun emr ü tensibile- girmişler, köy ahalisini, Mehmed'in müsaadesi olmadıkça, sokağa çıkmaktan ve tarlaya gitmekden menediyorlardı.

Mutasarrıf, **Kıyas** mütegallibesine bir mektub yazmış, nasihat etmiş, başındaki kapusuz zorbaları dağıtmasını istemiş idi. Lâkin adam buna hiç yanaşmamışdı. Kuvvetsizliği, idarî zayıflığı merhamet kisvesi altında saklamağa mecbur olan Mehmed Ali, bu defa, **Kıyas**'a hatırlı bir iki memur gönderip yaptığı hareketin akibeti vahim olacağını zorba başıya tebliğ etti. Bir taraftan da vali ile muhaberede bulunuyordu. Vali liva dahilindeki jandarma kuvvetinden bir müfreze tertib edilerek **Kıyas**'a gönderilmesini, o mütemerrit adamın avenesile beraber kuleden çıkarılmasını ve kulenin yıkdırılmasını emretmiş idi. Fakat buna imkân yokdu. Çünkü bütün livada topu topu (414) kişiden mürekkeb bir jandarma kuvveti var idi. Bunlar -hasta ve mezun olanları hariç olmak üzere- hapishane muhafazasında, posta sevkıyatında, vergiler tahsilâtında ve diğer müteferrik hizmetlerde kullanılıyorlardı. Birinin olsun vazifesinden ayrılması mümkün değildi. Şu hale göre **Kıyas** uzlesindeki söz dinlemez herifin tedibi behemehal asker göndermeğe mütevakkıfdı. Mutasarrıf bu ciheti vali paşaya etrafile yazarak **Taiz** garnizonundan bir müfreze sevkine emir istihsal etmiş idi. Lâkin Abdullah paşa **Taiz** kumandanına, kendi cinsinden olan Ahmed paşaya dargındı, onunla muhabere etmiyordu, bu sebeble emrini miralay Mehmed Ali beye vermiş idi.

(*) Udeyin kazası mülhakatından. Bu münasebetle Yemende içtimai ve idari bünyedeki teşkilâtı şuraya aşağıdan yukarı doğru - kaydediyorum:

Nüve (Beyt) dır ki ev mânasınadır. Sonra sırasile (Dar), (Karye), (Mihlâf), (Uzle), (Nahiye) ve (Kaza) gelir. Her biri kendinden evvel olanlardan bir kaçının birleşmesile teşekkül eder: Bir kaç karyenin birleşmesinden bir mihlâf hasıl olması gibi.

Miralay iki bölük asker ve bir top ile **Kıyas**'a gitti, aldığı emir veçhile zorbaları dağıtdı ve kuleyi yıkdı, gaileyi bertaraf etti, neticeyi müşire bildirdi.

Şimdi sıra idarî tedbirlere gelmiş idi. Onun için vali paşa mutasarrıfa **Kıyas**'a gidip mahallen ne yapmak lâzım olduğunu tedkik ve ifa etmesi tarzında bir emir vermiş idi.

Kıyas camiinde yanına çağırtdığı Arab şeyhlerile müzakeresi Mehmed Alinin pek ziyade hayretini mucib olmuşdu. Bunlar bir tarafdan miralay Mehmed Ali beyin icraatına sebebiyyet verdiklerinden pek pişman olduklarını söyliyorlar, diğer tarafdan yine o civarda **Udeyin**'li Ali paşanın oğlu Mehmedi şikâyet ediyorlar, ona aid konağın da yıkdırılmasını istiyorlardı: Orası da, ileri de eşkiyaya bir tahassun mahalli olabilirdi!

Şeyhler bu arzularını, meğer, miralay Mehmed Ali bey vasıtasile müşüre de bildirmişlerdi. Mutasarrıf buna, müşürün mütalâa isteyen telgrafından agâh olmuş idi. İtikadınca ileride zuhuru muhtemel bir gaile bahanesile konağı yıkdırmak, bir ocağı söndürmek asla caiz değildi; esasen konak sahibi Mansurun o ane kadar bir fenalığı da görülmemiş idi. Şayed miralay bey tarafından böyle bir şeye lüzum gösterilmiş ise yapılacak iş, konağı yıkmak değil, gaile çıkmasını önlemekdir. Bu da, meselâ, orada bir jandarma karakolu tesisile pek mümkündür. Nihayet konağın yıkdırılması mutlaka icabediyorsa değer bahasının sahibine verilmesi lâzımdır... Bunları valiye mufassalan arzetdi, fakat müessir olamadı. Müşür paşa miralay Mehmed Ali beyin rey ve mutalâasını daha savab görmüş olacak ki kendisine emir vermiş. Mansurun konağını topla yıkdırmışdır.

Bu haksızlık, Mehmedin biraderi Mansuru acı acı feryada sevketti: Mutasarrıfa yazdığı mektub elem ve kin ile

dolu bir kalbin ateş saçan bir makesi idi. Heyecanının mümkün mertebe yatışdırılması hem insanî bir vazife idi, hem idarî bir lâzime. Mehmed Ali dikkate şayan olan şu cevabı ile bunu ifade etmişdir:

«İlâ Şeyh Mansur ibni Ali paşa sellemehüllah.

«2 Cemaziyelâhire 321 tarihile muverrah mektubunuzu «alıp kemali dikkatle mutalâa eyledim. Evvelâ malûmunuz «olmalıdır ki hükûmeti âdilei seniyyenin bihamdihi tealâ «yedi asırdan beri takibetdiği meslek, şer'i şerifi mustafa«vîye kemali muraat ile tebeai şahane arasında bilâ fark ve «istisna icrayi hakkaniyyet ve neşri niami adaletdir. Velini«metimiz halifei resûlü kibriya efendimiz hazretlerinin ki hakkında:

«ملك يدين بسنة و شريعة ورع يفوق على الملوك جليل
فهو الذى عم البرايا عدله ان الزمان بمثله بخيل »

«vasfı bir tarifi sadıkdır.

«Aleddevam memurini devlete ita buyurdukları eva«mir ve talimat dahi hiç bir kimsenin bigayri hakkın eza ve «ceta edilmemesine ve kâffei hukuku ahalinin temini mah«fuziyyeti için itina kılınmasına dairdir. Ve bizim de çalış«tığımız bu nokta üzerinedir. Ancak cümleye gayri hafidir «ki nef'i âm için zararı has ihtiyar olunması kavaidi celilei «fıkhiyye ahkâmındandır. Kemşerandan «Ca'dı» ya kadar «olan mahallâtın selâmeti âtiyesini temin için (Ca'di) deki «bürcün hedmi lâzım geleceğini umum «ukkal» ve meşayih «beyan ettikleri gibi orada bulunan asakiri şahane kuman«danı ve jandarma binbaşısı tarafından bu lüzum tasdik «edilmiştir. Bunun üzerine vilâyeti celileye bil'arz alınan «emir üzerine mezkûr burç tahrib edilmişdir. Maahaza şunu «da bilmelisiniz ki bu muameleye bürce malik olan Mehme«din ötedenberi maatteessüf ihtiyar ettiği mesleki gayri «müstekim ve Ca'di sükûnun rüsumunu fuzulen cibayet «ve Ca'di ahalisinin vergilerini kendi hesabına tahsil ve di-

«ğer suretle ahalii mutiayı tecrim gibi ef'ali dahi sebebi «külli olmuşdur. (من عمل سيئة فلا يجزى الا مثلها) fermanı Sübhanisi «mucebince biraderiniz Mehmed bu suretle bir cezayı bul- «muşdur. Binaenaleyh teşekkiyatınızı hükûmeti müşfikaya «karşı değil, biraderiniz Mehmede karşı ifade etmelisiniz. «Ya Mansur, siz (قد افلح من تذكى) sırrına vâkıf olduğunuz «için her zaman hükûmeti seniyyenin rizası dahilinde ha- «reket arzusunda olduğunuzu temin ediyorlar. Binaenaleyh «sizin hakkınızda şimdiye kadar böyle bir muamelei şedide «vâki olmuş mudur? Size bunu sorarım. İmdi bundan böy- «le dahi siz bu mesleki istikametde devam etdiğiniz ve kar- «deşleriniz Mehmed dahi size ittibaan meslekini şer'i şerif «ahkâmına ve hükûmeti Osmaniyyenin ona mübteni olan «evamirine tevfik etdiği halde her suretle emin ve ma'sum «ve müsterihülkalb olarak imrar-i evkat edeceğinizi ve fazla «olarak avatıf-i seniyyei hazreti padişahiye de nail olaca- «ğınızı temin ve beyan ederim. Baki fealeyk ve alâ ihvanike «bissem'i vettaa.»

فان فى طاعتكم لامير المؤمنين سعادة الدارين و سارعوا الى الخيرات واجتنبوا من الفواحش ماظهر منها ومابطن و ادوا فرائض الله و سيما الصلوات ان الصلواة تنهى عن الفحشاة ولا تهملوا اداما فرض عليكم من الاعشار والرسوم فان تفعل ماا وصيتك به من امر الله و امر نبيه وامر السلطان تفوز فوزاً عظيما والعاقبة للمتقين لازلتم فى امان بظل السلطان مستظلين ادام الله دولته واعلى كلمة الى يوم الدين.

16 Ağustos 319

Mansurun konağı yıkıldıktan sonra enkazı olduğu gibi kalmışdı. Bu enkaz arasında demirhindi ağacından yapılmış uzun kirişler bulunduğunu, bir gün mutasarrıfın yanına gelen, arab şeyhlerinden biri söylemiş idi. Âlâ! Liva merkezinde yapdırılmakda olan idadî mektebi inşaatında -tedariki

mümkün olmayan putrel yerine- bu kirişler kullanılabilirdi. Yalnız onlara el koymadan önce vilâyetden mezuniyyet almak muvafık görülmüşdü. Yazık! Keşki hiç öyle bir şey yapılmasaydı! Vâki istizana Abdullah paşa bakınız ne cevab vermiş idi:

«Sayei maarifvayei hazreti padişahide hissei maarifle «yapılmakda olan mektebi idadi binasının inşasında bir şa- «kinin yıkılan hanesinden çıkan ağaçların sarfı kat'iyyen «caiz olmadığından mezkûr ağaçların mahrukat meyanında «sarfolunmak üzere mazbata mukabilinde ciheti askeriyye- «ye teslimi lâzimdir.»

Tâ Hindistandan kim bilir ne kadar müşkülât ve kim bilir ne kadar büyük masraflarla getirtilmiş olan o kıymetli kirişler, heyhat, basit bir mülâhaza ile küle inkılâb ediyor ve memleketin servetinden bir parça daha mahvoluyordu.

Abdullah paşanın icraatında öyle garibeler var ki insan inanmak istemez. Esef olunur ki bunlar vâki. Meselâ, yüzbaşının rüyası.

Taiz'de bir eczacı yüzbaşısı vardı. Olur a, bir rüya görmüş: Müşür paşa bir kara ata binmiş, gidiyor... Bu rüyasını yüzbaşı bazı kimselere anlatmış, fakat bu anlatış müşürün kulağına kadar gitmiş... Günün birinde anlaşıldı ki, miralay Mehmed Ali beye gelen bir telgraf mucebince zavallı yüzbaşı **Babülmendeb**'e sürülmüş, galiba bir eşeğe bindirilerek.

Rüya manzumesine müşür paşanın naziresi!

Yine meselâ, muhasebe mümeyyizinin ihtilâtdan men'i. Muhasebeciliği de vekâleten ifa eden muhasebe mümeyyizi İsmail efendi, ortada hiç bir sebeb yokken, odasında

hapsediliyordu. Mutasarrıf vilâyetden gelen şifreli telgraflar arasında bu mealdekini tekrar tekrar okuyor, gözüne inanmak istemiyordu. İsmail efendinin çalışmakda olduğu odanın kapısına ne için bir jandarma ikame edilecek ve oraya kimsenin girmesine, İsmail efendinin de dışarı çıkmasına, evet ne için müsaade olunmayacakdı?

Fesübhanallah! bu kanunsuz bir emirdi. Maamafih yerine getirilmesinde zaruret hâsıl olmuşdu. Biçare muhasebeci vekili şaşkın ve bitkin bir halde; herkes de hayretde.

Aradan bir hafta kadar zaman geçmiş idi. Bir mübarek geceydi. Onun hürmetine affolunmasını telgrafla müşür paşa hazretlerinden istirham etmesini Mehmed Ali, münasib suretde, İsmail efendiye tavsiye etmiş, o da **«arzı iltica»** eylemiş idi.

Abdullah paşa ertesi günü muhasebe mümeyyizinin af olunduğunu mutasarrıfa tebliğ etti, kapı önündeki jandarma kaldırıldı. İşte bir hükmü karakuşî!

ADEN Mİ, MUHA MI?

Taiz çok kahve yetiştiren bir yerdir. Mahsûl (Aden) yolu ile harice sevkolunuyordu. Abdullah Pş. bu ticaret yolunu millî menfaate uygun bulmamış. Kahve (Muha) iskelesinden ihrac edilecektir diye Taiz mutesarrıfına tebliğat yapmış.

Filvakı iç ticareti korumak bakımından iyi bir düşünce. Lâkin iktisadi hareketler muhitdeki hal ve şartlara tâbidir-ler, istikametlerini- zor ile- değişdiremezler. Ticarete başka bir veche vermek için tedbir almak lâzım. Fakat bunu vali paşa hazretlerine anlatmak güç. Tebliğine karşı itiraz... Bu büyük cür'ete tehammülü yok!

Mehmed Ali, paşanın mizacını bildiği için, verdiği cevabda "emri devletlerinin" infazına çalışacağını arzetmiş; bununla beraber mahallî tüccar ve mustahsillerin (Aden)i ne için ihtiyar etdiklerini ve orayı bırakıp mahsullerini Muha iskelesine götürmek için ne gibi ricalarda bulunduklarını da ilâveten bildirmiş, **Aden**'de ve oraya gidinceye kadar yollarda emniyyet var, her vakit vapur var, kahveleri satın alabilecek tüccar var... Buna mukabil Muhaya kadar yol yok, mevcud yolda da emniyyet yok. Muhada kahveden ne-kadar öşür alınacağı belli değil, Muha iskelesine vapur uğramıyor. Sâiyeler deniz suyu emmiş olduklarından bunlarla kahve naklolunamıyor, nakledilse kıymetden düşüyor, Muhada tüccar için han, otel, misafirhane... yok; nihayet kahveleri satın alabilecek tüccar yok.

Gümrük memurlarının eziyyetleri ve suiniyyetleri de caba.

Paşanın bu maruzat üzerine ne yapmış olduğunu soracaksınız değil mi? Zannetmem ki bir şey yapmış olsun.

TAİZ'DAN AYRILIŞ

Mehmed Ali Taiz'da duramayacağını oraya vüsulünü müteakib iyice anlamışdı. Edib ve kerim bir zata yazdığı ilk mektubunda: **«Hidematı çakeranemle hüsnü nazarı feyzeseri hazreti müşiriyi celbe muvaffak olacağımı ümid etmeğle beraber mizacı âlii fahimanelerine hakkile kesbi ittilâ edemediğimden tereddüdden kurtulamıyorum ve bu tereddüdle şimdilik kat'i bir meslek ittihazına muvaffak olamayorum.»** diyerek sıkıntısını anlatıyor, sonra Reşid Âkif paşaya sunduğu bir ricanamede düşüncesini daha açık ifade ile: **«İşte bu gün iki ay vardır ki Taiz'da bulunuyorum. Gerçi buranın havasından, suyundan, halkından memnun**

isem de San'a havasile hâlâ imtizac edemiyorum... Bu cihetle kalben endişe içindeyim.» Ve Taiz'dan ayrılmadan on gün evvelki tarihle sadrıâzamın damadı Halil paşaya takdim eylediği arizada: «... **bendeniz değil**

همه فیلسوفان یونان و روم
ندانند کرد انگبین از زقوم

medlûlünce onların da husulünden izharı aczetdikleri bir keyfiyyete muvaffak olmadığını», müşir ve vali vekili Abdullah paşa ile yıldızının barışmadığını yazyordu.

Esasen bu paşanın arzu ve ısrarına rağmen gitmemiş miydi? Ve vilâyet mektubçusu Alâeddin bey de gizli gizli aleyhinde çalışmıyor muydı? Onu attırıp yerine geçmek istemiyor mıydı?

Nihayet, kendisinin de mütevali müracaatları üzerine, Babıâlî onu Amare mutasarrıflığına inha ve yerine Alâeddin beyi tayin eylemiş idi.

Bu tebdil ve tayinden müşir paşa, hiç şübhe yok ki, sevinmiş; fakat yine hiç şübhe yok ki Mehmed Alinin daha ziyade sevindiğine de kızmış ve Babıâlînin tebliğatını livaya aynen bildirmemiş, yalnız Alâeddin beyin Taiz mutasarrıflığına tayin ve oraya vüsulüne kadar mutasarrıflık vekâletinin liva naibi tarafından ifası tensib olunduğu -ancak gayzını gizleyemeyen basit bir kimsenin cevaz verebileceği bir usulşikenlikle- doğrudan doğruya naibe telgrafla yazmışdı.

Naib bu telgrafı Mehmed Aliye gösterdiği vakit o hiç sesini çıkarmamış, yalnız bir kaç gün sonra hareket edeceğini söylemiş idi. Lâkin naib tecrübe ve gün görmüş bir adam idi; hemen o gün Taiz'dan hareket etmesini tavsiye etdi. Mehmed Ali de hazırlığını görmüş ve mahallî âdete göre çarşıya bir münadî göndererek o gün yola çıkacağını ve bir kimsenin alacağı varsa kendisine müracaat etmesini ilân etdirmiş idi. Esasen kimseye borcu yokdu; bunu, âdet yerini

bulsun diye yapmışdı ve akşam üstü, on jandarma süvarisi refakatinde, hareket ederek sabahleyin **Nevahi-i Tis'a** hududunda **Mavya** gümrük mevkiine varmışdı.

Bütün bir gece süren yolculuğun yorgunluğunu dindirmek ihtiyacını duyuyordu. Lâkin Taiz'dan mümkün mertebe uzaklaşmak ihtiyacını da o kadar şiddetle hissediyordu ki **Mavya**'da ancak bir kaç saat kalabilmiş idi.

Yanındaki jandarma süvarilerini orada bırakarak müsellâh olan gümrük kolcularından on tanesini aldı ve **Düreyce** mevkiine kadar uzun bir yolu almak meşakkatine katlandı. Geceyi orada geçirdi. Ne derin, hattâ ne rahat bir uyku uyumuşdu! Sabahleyin yerliler daha ileriye muhafızsız göndermek istemediler. Kendilerinden otuz silâhlı terfik etmişlerdi. Böyle bir kafile ile **Havaşib** nahiyesini geçen Mehmed Ali nihayet üç gün sonra, öğle vaktı, **Lâhic** sultanının merkezi olan **Lâhic** kasabasına muvasalat etti.

Küçük, ibtidaî bir kasaba; daha ziyade bir köy denilebilir. En güzel misafirhanesi nihayet bir handan ibaret. Vücudu zahmetlere biraz alışmış idi. Onun için yorgunluğu nisbeten hafifdi, azıcık istirahatle bunu defedebilecekdi. Hana innce bir müddetcik dinlendi. Sonra elbisesini değiştirdi ve esterine binerek, bütün o silâhlı kafile arkasında, **Lâhic** sultanının sarayına gitdi. Sarayın önündeki meydana gelir gelmez, yanındaki arablar kendisine bir şey sormaksızın silâhlarını havaya çevirerek bir el boşalttılar. Telâş içinde sordu:

— Nedir bu yaptığınız?

— Sizin buraya geldiğinizi sultana bildirmek için bir beyan, cevabını verdiler. Sarayın üst katındaki bir pencereden başını uzatan bir zenci köle de tiz ve ince sesile ne istenildiğini soruyordu. Mehmed Alinin sultanı ziyarete geldiği haber verilince:

— Sultan yarın oruc tutacak; gece sahur vaktine kadar oturdu; uyuyor, dedi.

Bu cevab bizzarure hana avdeti icabetdi. Mehmed Ali baş döndürücü bir sür'atle yaptığı bu seyahati, şimdi çok uzaklarda kalan Taiz'deki hayatı bir daha hayalen yaşayarak bir iki saat istirahat etmiş idi. Bir de bakmış ki sultan tarafından iki memur gelmiş, kendisine sultanın hususî ve temiz bir ev tahsis ettiğini ve oraya götürüp misafir edeceklerini söyliyorlar. Biri teşrifatçı, öbürü sultanın bir vezirinin oğlu olan bu adamlar bir koyun ile iki sepet meyva da getirmişlerdi. Hep beraber gitdiler. Fakat evde ne minder vardı, ne iskemle. Kup kuru bir oda ve yere serilmiş bir kaç seccade. Hepsi bu kadar.

Emniyyet altında oldukdan sonra böyle ibtidaî bir döşeme üzerinde dahi neden istirahat edilemesin. Bu muameleden inbisat bulan Mehmed Ali yemişleri alıkoyup koyunu getirenlere hediye etti ve seccadenin birine uzanarak, bundan sonraki yolculuğunu düşünmeğe dalmışdı. Zaten akşam da yaklaşmışdı. Sultan iftara dâvet etti. Vücuduna öyle bir rehavet gelmişdi ki kımıldamak arzusunu bile duymayordu. Onun için itizarla davete icabet etmemişdi.

Lâkin ne kadar tuhaf hadiselere masdardı: İşte garip bir vak'a: karşısına güzel türkçe konuşan bir adam dikilmişti:

— Ben Mağnisalıyım, diyordu. Adım Kâtip zade. Vaktile Plevnede çavuş olarak bulunmuştum. Oradan dönüşde beni Yemen'e göndermişlerdi. Daha o zaman kaçıp Lâhic'e gelmiş idim. Şimdiki emirin babası zamanında buranın topçu kumandanı idim. Evlendirdikleri için de burada yerleşip kalmağa mecbur oldum... Gözünü aç!.. Burada Abdülhamidin hafiyeleri var!

Bu tesadüfî ziyaretçinin, hâlâ yurt ve yurtdaş sevgisini taşıyan bu halis muhlis Türkün macerasını ve bilhassa tavsiyesini alâka ile dinleyen Mehmed Ali ürkerek Lâhic sultanını ziyaretden tamamile vaz geçmişdi

Misafirinin istiğnası arab sultanını kızdırmış zannedebilirsiniz. Hayır! Bilâkis ertesi sabah Adene kadar binmek

ve oradan geri yollamak üzere Mehmed Aliye güzel bir kısrak göndermişdi. Ne kadar munis bir hayvan! Süvarisini bir tahtırevan üstünde imiş gibi taşıyordu. Bunun sırtında Adene ile Lâhic sultanlığı arazisi arasındaki gümrük mevkiini geçtikten sonra Mehmed Ali **Şeyh Osman**'a gelmiş idi. Burası büyük bir pazar mevkii idi.

Ondan sonra Adene kadar İngilizlerin yaptırmış olduğu gayet muntazam bir şose başlıyordu. Artık kalabalığa lüzum yokdu. Bir arabaya binerek gecenin serinliğini içe içe, fakat kemali emniyyetle Adene vasıl olmuşdu. Hududda, bir idare memuru için cidden tetebbü mevzuu olabilecek iki küçük vak'aya şahid oldu :

1) Yanındaki müsellâh kolcular Aden hududuna varır varmaz orada bir daireye koşarak silâhlarını sened mukabilinde bırakmışlardı. Dönüşlerinde bu senedi vererek silahlarını geri alacaklardı.

2) Mehmed Ali kendisine aid martini ve gra tüfekleri için Lâhicde çok miktarda fişek satın almış, bir paket halinde hizmetçisine vermiş idi. Adamcağız, bindiği eseter üzerinde uykusuzlukla sersemleşmiş olmalı ki Adene girerken nasılsa bu paketi düşürmüş. Ertesi sabah otele bir polis müfettişi gelerek yolcumuza :

— Dün gece, demiş, sokakta şöyle bir paket bulundu. Avrupalılar buraya topla da gelseler ses çıkarmayız; lâkin çöl tarafından gelen arabların Adene silâh ve fişekle girmesi yasakdır. Binaenaleyh bu fişekler eğer sizin ise vereceğiz; arabların ise onları habs edeceğiz!...

Mehmed Ali hakikati söylemiş ve yarım saat sonra fişekler hiç bir eksiksiz kendisine teslim edilmişdir!..

Adende durmadı. Basradan yüklediği hurmaları Londraya götürmek üzere oraya uğrayan bir İngiliz gemisine

binerek - beş günde - Süveyş'e, oradan Kahireye gitdi. Kahirede ilk işi Ali Suad'ı aramak olmuşdu. Onun orada bir Mısır prensinin daire müdürlüğünde bulunduğunu biliyordu(1). Buldu ve delâletile ilk önce ehramları, sonra müzeleri gezdi. Ali Kemal,i de sormuşdu. O. Londradan gelmekte olan karısını - İngilizdi - karşılamak üzere bir gün evvel İskenderiyyeye gitmiş, bir gün sonra Kahirede bulunacakmış. Görüşmeleri tabiatile ertesi güne kalmışdı.

Ali Kemal Kahirenin en güzel bir otelinde yerleşmiş idi. Kendisini orada ziyaret etmiş, **Leydi Ali Kemal'i** de orada tanımışdı. Paris musahabeleri muharriri o zamanlar büyük bir servet sahibi imiş. Mehmed Aliye:

— Yakında İstanbul'a hususî yatımla gideceğim, demiş.

Bu imkân hakikaten husul bulacakdı, eğer işleri yolunda gitmiş olsaydı!... Fakat o cür'etkâr bir hava oyunu mütalâası idi. Borsada kendisi mütevali zararlara uğradığı gibi, hizmetinde bulunduğu Gazi Ahmed Muhtar paşayı da büyük ziyanlara sokmuşdu. Artık Mısırda duramıyacağını anlayarak, nihayet, Abdülhamidin merhametine sığınmışdı.

Talihin ne gizli ve bazan ne acı cilveleri vardır: Mehmed Aliye hususî yatı ile İstanbula gideceğini söyliyerek öğünen **İkdam** ve **Peyamın** başmuharrirliğile hülyalarını tahakkuk ettirmeğe çalışan o mağrur baş İzmit'de bir yığın taş altında hurduhaş olmuşdu!...

AMARE MUTASARRIFLIĞI

31 Mart 1320 — 19 Mart 1321

Mısırdan İstanbula gelince, Mehmed Ali, Ferid paşayı ziyaret etmiş idi. Sadrıâzama, hiç beklemediği bu ziyaretden mütehayyır, sormuş:

(1) Meşrutiyetten sonra mutesarrıf ve Muhacirin müdürü Umumisi-

— Ne için geldiniz?

Mehmed Âli de kısaca izahat vermiş idi. Sonra anlamışdı ki sadâretden Yemen valisine yazılan emirnamede Taiz mutasarrıfının Amareye tayini için mazbatasının arza gitdiği bildirilmiş ve şu halde kendisinin Yemenden doğruca Basra üzerinden Amareye gitmesi isteniyormuş.

Fakat sadırâzam yanılıyordu. Zira bu babdaki arzı Abdülhamidin yanında tam altı ay beklemiş idi. İndinde hususî bir ehemmiyeti haiz olan Amareye itimada lâyık bir mutasarrıf bulmak için padişahın altı ay düşünmesi sanki çok bir şey mi imiş?... Madem ki livanın üçte ikisi onun hususî çiftliği gibi idi, varsın idare umuru mihverinde dönmesin; elverir ki oraya gidecek mutasarrıf **«zati şâhane»** ye muti ve sadık, teveccühünü **«hilâfetpenâhi»** ye lâyık birisi olsun. Bakalım sadrıâzamın inha etdiği adam bu vasıfları haiz miydi?..

Abdülhamid idaresinde her iş bu türlü bir zihniyyetle görülür, millet ve memleket onun için -yavaş, fakat daimî halde- süzülür, sukut hufresine gömülürdü.

AMARE AŞİRETLERİ

Amare livası içinde yaşayan Arablar iki büyük kısma ayrılmışdı: El-bu-Muhammed aşiretleri, Beni Lâm aşiretleri.

Birinciler Dicle nehrinin sağ kıyısındaki yüzlerce su cedvellerinin suladığı çamurlu ve sazlı topraklarda oturuyorlar, sonrakiler Diclenin sol sahilindeki kuru topraklarda yaşayorlardı. El-bu-Muhammed'lerin, yaşadıkları yerler itibarile, nakil vasıtaları yalnız kıyılardan ibaret idi; Beni Lâm aşiretlerinin binekleri hep at, kısrak ve devedir.

Bir kısmı da İran topraklarında oturan Beni Lâmlar ötedenberi El-bu-Muhammed aşiretlerini hakir gördükleri için aralarında daima bir geçimsizlik ve husumet vardı.

Beni Lâm'ların umumî reisi **Gadbanülbüneyyan**, ve El-bu-Muhammed aşiretlerinin reisi de **Sayhudülmenşed**'dir.

Bu iki adam, hükûmete karşı çok defa isyan etmiş, azgın ve şerir kimselerdi. Fakat hükûmeti daha ziyade yoran Sayhud idi: Üzerine asker sevkedildiği halde ele geçirilememiş, İrana kaçmışdı. İdarenin aczine bakınız ki, bir daha Osmanlı ülkesine girmemesi hakkında kat'î irade çıkmış iken, o bir ay sonra yine gelip yerinde oturmuş ve hükûmet buna ses çıkaramamışdı.

Amare livası arazisinin üçde ikisi Hazinei Hassaya, üçde biri de Maliye Nezaretine aid **«Mukataa»** lardı. Birincisine **«Arazii Seniyye»** denilirdi ve iradesi Amarede müteşekkil ve müdürlüğü Hazinei Hassa Nezaretinden ve Yedinci ordudan seçilmiş güzide zabitlere mevdu bir komisyona muhavveldi. Bu komisyonun o havaliye nisbetle mükellef bir dairesi vardı. Mutasarrıflar bir harabeden farkı olmayan hükûmet konağındaki zavallı odalarından oraya tahassür ve teessürler içinde bakar dururlardı.

Mülhak kazalardan yalnız **Şatratülâmare**'de bir kaymakam vardı. Diğer kazalar hep vekillerle idare olunurdu.

Arazii Seniyyeyi, komisyonun münasib gördüğü kabile şeyhlerine, her sene maktu bir bedel mukabilinde; mülkiye mukataalarını da liva meclisi idaresi taliblerine müzayede ile ihale ederdi. Ahali bir karış toprağa sahib değildi. Mukataaları iltizam eden şeyhler halkı boğazı tokluğuna çalışdırırlardı.

Bu şeyhlere birer **Buyurultu** verilir, birer **Hil'at** giydirilirdi. Buyurultuyu alan ve hil'ati giyen şeyh o mukataada âdeta bir hükümdar gibi bir şey olurdu. Bu sebeble, o mukataaların kendilerinden başkasına verilmesine şeyhler muvafakat etmezlerdi, bu yüzden de aralarında asırlardanberi sönmez rekabetler ve bitmez, tükenmez münazaalar devam eder dururdu.

Mehmed Alinin selefi Baban zade Hamdi paşa idi. Livayı, elindeki vasıtalarla, iyi idare etmeğe çalışdığına şübhe yokdur. Lâkin vasıtaları ne idi? Hiç. İdare bir nevi oyundu. Davul gibi gümbürdeyen bütün tedbirlerin içi boşdu. Mutasarrıflar, kuru sıkı ile ortalığa heybet salmağa ve asayişi korumağa gayret ederlerdi. Belki kendilerinin de güldükleri bu maskaralık, yazık ki çok defa azillerile nekbetlerine bâdi olurdu. Bâbıalî kendi aczini, idaresizliğini valilere ve mutasarrıflara yüklediyor, herhangi bir hâdise üzerine -bir iş yapmış görünmek için- valiyi ve mutasarrıfı azlediveriyordu. Hamdi paşa bu sakim politikanın kurbanı olmuşdu. Kısaca hikâye edeyim:

Gadaban, **Elüzeyriç** aşireti şeyhini bir çadıra hapsetmiş, çadırın direğine bağlatmışdı. Adamcağız can havlile her çareye baş vurarak, bir suretle kurtulmuş, Sayhund nezdine

firar etmiş ve himayesine sığınmış. Sayhund bu adamın af olunmasını bir mektubla Gadband'dan rica etmiş, beriki de ricayı kabul etdiğini bildirmiş. Firarî şeyh Sayhund'un kefaleti altında aşiretine dönmüş. Fakat çok geçmeden Gadban onu tekrar hapsetmiş. Bu suretle Sayhund'un aşiretler arasında şeref ve haysiyetine halel getirmiş. Bundan dolayı Sayhund mahmisi olan şeyhi kurtarmak ve Gadbana bir ders vermek için başına topladığı beş, on bin arabla Gadban'ın kuvvetleri üzerine hücum etmiş.

Hamdi paşa bütün hazırlıkları daha evvel haber almış, almış amma livada kuvvet ne gezer! Bizzarure bu müsademenin önüne geçememiş.

On bin araba karşı yumruklarını sıkamamış, öyle mi? Al sana bir azil!...

İkinci Hamidin idaresinde, gördüğümüz garibelere bunu da ilâve ederken, eminim ki, üzüleceksiniz.

Padişahın Amare mutasarrıflığı, bereket versin, altı aydan fazla sürmedi, Mehmed Ali de üzüntüden kurtuldu. İradei Seniyyenin çıkmasile beraber hareket ve İskenderun-Haleb yolu ile Bağdada muvasalat etmiş idi. Abbasîlerin **payitahtını, İrak** kıt'asının bu en eski ve en güzel şehrini doya doya gezip görmek istiyordu. Fakat vakti daralmıştı. Bir aydanberi yollarda idi. İdaresini eline alacağı kıt'anın kim bilir ne kadar çok ve ne derece mühim işleri onu bekliyordu! Bir an evvel memuriyyeti merkezine gitmeliydi. **Vazife hissi zevk arzusuna** galebe çaldığından Bağdadda bir günden fazla kalamamışdı. O zamanlar İrakın en meşhur nakil vasıtası, Hazinei Hassaya aid bir kaç vapurla, Osmanlı tarihinde şeametli sahifeler tutan, **Linç** kumpanyasının vapurları idi. Mehmed Ali bunlardan **Rasafe** adını taşıyanile

yedi günde Amareye çıkmışdı. Bir hesab etmiş: İstanbuldan hareket edeli tam 41 gün olmuşdu.

Zamanımızda **«devri âlem»** için bile çok bir zaman.

Amare, Dicle kenarında gayet şirin ve mamur bir kasaba idi. Yerlilerce İrak'ın İzmir'i sayılırdı. Arazii Seniyye komisyonu tarafından Dicle kenarında yanyana yapılmış müteaddid evler manzaraya hususî bir letafet vermekde idi. Mehmed Ali bu evlerden birine yerleşmiş idi.

Şimdi ne yapacağını düşünüyor, kendine bir program çizmek istiyordu. Fakat Ammare livası, Amarenin hususiyetleri hakkında hiç bir malûmatı yokdu: İrak hakkında ecnebiler tarafından yazılmış bir çok kitabları, Bağdad ve Basra salnamelerini tedkik etmiş ise de **Amare**'ye dair hiç bir malûmat bulamamışdı. Oturdukça, çalışdıkça ve tedkik etdikçe öğrenecekdi. Acaba memuriyyeti muhtaç olduğu bilgiyi edininceye kadar devam edecek miydi? Bunu düşünmek bile istemiyordu. Düşünse de kestiremezdi.

En evel hükûmet konağını oturulabilecek hale koymak ile işe başlamışdı. Çünkü Arazii Seniyye komisyonuna mahsus bina ile hükûmet dairesi arasındaki fark o kadar büyükdü ve o kadar göze batıyordu ki...

Bir gün tamir etdirdiği bu binadan Dicleye bakıyordu. Gâh melûl ve sâkin, gâh heyecanlı ve taşkın akan bu feyz ve bereket ırmağının bulanık suları kimbilir ne maceralara sahne olmuşdu ve kim bilir ne kadar bedevî şairlerine ilham vermiş idi?... Bu hülya içinde iken sür'atle geçen bir kayık dikkatini çekdi. Telâşa sebeb ne idi acaba? Dikkatini artdırdıkça fark etti ki kayığın içinde bir ölü yatıyor ve

beş on silâhlı onu bekliyor. Demek bir cinayet olmuşdu ve caniler kaçıyorlardı. Kayığı hemen durdurmak lâzım idi. Öyle yapmış ve arablardan bir kaçını yanına çağırtarak bizzat tahkikata başlamışdı:

«Cesed mukataai seniyyesi dahilinde öldürülmüş olan bir kimseye aid; kendileri muhafız; iş Arazii Seniyye komisyonuna bildirilecek» imiş.

Ya Rabbi, bu nasıl idare idi? Hükûmetin vazifedar teşkilâtına hiç ehemmiyet verilmiyor ve vazifesi memleketin asayişile asla alâkadar olmayan bir komisyona müracaat olunuyor. Bunu hangi kanun emir ve hangi usul tecviz ediyordu?... Artık bütün bunlara hatime çekmek, Devletin usul ve kanununu burada da tamamile tatbik mevkiine koymak farzdı.

Bir anda zihninden geçen bu ilmî düşünce üzerine derhal adliyye müstantıkını çağırıp tahkikata girişmesini tenbih etmiş; liva jandarma kumandanını da vak'a yerine göndermiş idi.

Lâkin bu mutasarrıf ne yapıyor, Arazii Seniyye dahilinde vukua gelen cinaî hâdiselere adliyyenin müdahale edemediğini bilmiyor mıymış?..

Komisyon reisi bunları, üstü kapalı şekilde bir mektupla, o akşam mutasarrıfa bildirmiş idi. Bu sefer mütehayyir olan mutasarrıf idi. Fakat ne olursa olsun o usul ve teamül kanuna tamamile aykırı idi, havsalaya sığmaz bir yolsuzlukdu ve binaenaleyh kalkmalıydı!...

Üç bin sene önce yaşayan medeniyyetden uzak insanların nümunelerini görmek istiyorsanız, İraktaki aşiretler arasında bir kere dolaşınız, kâfidir: Toprak sahibi olmayan ve çoğu evsiz, barksız, bir takımı da çadır altında ve gezgin bir halde dolaşmakda olan bu zavallı mahlûkların medeniyyetden hemen hiç bir nasibleri yok gibidir. Bazı aşiretler **Hor** denilen bataklıklar içinde yaşarlar ve ekseriya bir tekneye binerek nehirde avlayabildikleri balıklarla geçinirler. Onun yanında bir mikdar pirinç veya darı bulub bunları sacda pişirebilenler kendilerini bahtiyar addederler.

Bazan liva merkezine gelip **«Ene müselleb»** diye şikâyet edenler olurdu. Zavallının kim bilir neleri çalınmışdı, ne kadar zararı vardı?!... En basit bir merhamet hissile sorduğu zaman müştekiden **«hasır»** ının çalındığı cevabını alır, teaccüble yüreği sızlardı. Çünkü **«hasır»** o adam için her şeydi: geceleyin onun üstünde yatar, çölün kızgın güneşini bir sırığa takdığı o hakir mamelekinin gölgesile örter, rüzgâr gelen tarafa çevirerek onun teşkil etdiği siper arkasında kendini muhafaza ederdi...

O biçareler şimdi de o durumdalar mı?..

Aşiretler sık sık birbirile mukatele ve muharebe ederler. Fakat buna başlamadan evvel içlerinden bazıları bir meydanda toplanırlar, bağrışmağa başlarlar, hep bir ağızdan husumet halinde bulundukları aşireti zemmeden hicviyyeler okurlar ve bunları okurken yerlerinden sıçrayarak tepinirler, sonra hep birden havaya silâh atarlardı.

Bu gürültülü toplantıya **«Yühevvisun»** diyorlardı ki türkçeye **«Hosa çekiyorlar»** suretinde terceme edilmiş idi. Bu nümayişi haber alınca muhasım aşiretin de yapdığı yine bu idi: Onlar da hosa çekerler, mukabelede bulunurlardı. Harp, ancak bu nümayişlerin bir kaç defa tekerrüründen sonra başlardı.

Büyük aşiret şeyhlerinin hepsinin yanında hiviç söyleyen şairleri vardı. Bu şairlerden bazıları hükûmet aleyhin-

de dahi hicviyyeler yaparlar ve aralarında okurlardı. Bir arab şeyhi kendi şairini düşmanı olduğu aşiret şeyhinin yanına gönderir, hicviyyelerini orada okutdururdu. Fakat hicviyye okuyanı, bundan dolayı öldürmezlerdi. Çünkü o elçi idi: **«Elçiye zeval yokdur!»** Hicv edilen kabile de kendi şairini öteki aşiret nezdine göndererek ayni suretle karşılığını verirdi.

Gerek Gadbanülbüneyyan, gerek Sayhudulmenşed Amareye yahud Basraya gitmeğe cesaret edemiyorlardı. Esasen kendilerini birer hükümdar gibi farz ettikleri için işlerini liva merkezinde bulundurdukları birer vekil vasıtasile görürlerdi. Gadbanın vekili **Molla Vüneyyiz,** Sayhudunki **Molla Ali** idi. Fakat Sayhudun işlerini Bağdad eşrafından olup Amarede ve Basrada birer yazıhaneleri bulunan **Hudayri** ailesi dahi takib ediyordu.

Hudayri ailesinin erkânından Abdülcebbar Çelebi bir gün Mehmed Alinin yanına giderek demiş ki:

— Şeyh Sayhud sizi ziyaret etmek istiyor. Fakat and içmiş, kasabaya girmiyor. Şurada, civarda **Bostan Canı** denilen bir yer var. Orada buluşmak dileğindedir. Ne buyurursunuz?

— Olur. Ben bir gün **Canı** efendinin bahçesine gideceğim. Şeyh Sayhud oraya gelebilir.

O gün şeyh Sayhudun buluşma yerine gelmek üzere bulunduğunu yine Abdülcebbar Çelebi haber verdi. Mehmed Ali de hazırlandı. Fakat gitmeden evvel liva muhasebecisi Abdurrahman beyle **(Maraş Meb'usu merhum Midhad beyin babası)** istişareyi muvafık buldu. Çünkü bu zat

iki senedenberi Amarede bulunuyordu. Zaten de fatih olduğu için mahallî ahvali lâyıkile öğrenmiş idi. Mutasarrıfı niyyetinden caydırdı, sonra daha münasib diye şu pilânı tavsiyye etti:

— Nehrin öbür tarafında arazii seniyyeye aid bir köşk var ki her gün öğleden sonra, dinlenmek üzere, hep birlikde oraya gidiliyor. Sayhud isterse oraya gelebilir!..

Hakikaten daha münasib bir pilân. Abdülcebbar Çelebiye bu yolda cevab verdi. Fakat tam bu sırada bir silâh sesi duyuldu. Her patlayan silâh bir cinayetin muhbiri idi. Bu cihetle mutasarrıf telâş etmiş idi. Pencereden bakınca yine bir kayığın sür'atle aşağıya doğru geçip gitdiğini görmüşdü. Meğer bu kayığın içinde bir herif varmış ve bu, bir katilmiş: Cuma olmak münasebetile nehir kıyısındaki kahvelerden birinde oturan Abdullah Nefise'yi öldürmüşdü!

Silâh sesini izah eden bu malûmat üzerine, jandarma kumandanını bir mikdar kuvvetle kayığı takibe göndermiş idi. Fakat, heyhat! Kayık, biraz ötede toplanmış beş, altı yüz teknenin, Sayhudun donanmasının içine dalmış ve bu donanma na'ralar atarak aşağılara doğru akıp gitmiş! Kumandan bu hal karşısında bir şey yapamıyarak geri dönmüş ve müşahedesini mutasarrıfa hikâye etmiş idi!

Anlaşıldı ki, Sayhudun istediği mülâkat, Abdullah Nefesi'ye öldürtmek için tertib ettiği bir hileden başka bir şey değildi. Nefisenin öldürülmesinin sebebi, evvelce Hudayri ailesinden Abdülcebbar Çelebinin büyük kardeşi Abdülkadir paşaya suikasd ettirmiş olması imiş. O vakit Abdülkadir ölmemiş amma, aldığı yaradan pek muztarib imiş. Yarasını tedavi ettirmek üzere Marsilyaya gitmeğe karar vermiş ve Sayhud'la mektublaşarak, kendisinin Amarede bulunmadığı bir zamanda Nefise'nin katlini onunla kararlaşdırmış.

Abdülkadirin Amareden ayrılmasından on gün sonra Sayhudun mutasarrıfla görüşmek istemesi, gûya katil hâ-

disesi esnasında kendisinin o hâdise ile asla alâkadar olamıyacak bir mevkide bulunduğunu isbat etmek maksadına mübteni imiş... Ne cahilâne tedbir! Bunu Arab şeyhine anlatmak ve hareketinin cezası verileceğini bildirmek gerekdi. Pek şiddetli bir mektub yazılarak bu da yapıldı, amma galiba emsaline alışık olduğu bu tedbirlerin mânasızlığını bildiği için Sayhud fütur bile etmeksizin şu cevabı verdi:

«Bu nehir, sultanî bir nehirdir. Üzerinde herkes seyrüsefer edebilir. Benim adamlarımın tekneleri arasına böyle bir vak'a ihdas eden bir adam bindiği kayıkla karışmış ise bundan bana nasıl bir mes'liyyet terettüb eder?..»

Mantıkî değil mi? Lâkin kandıramayan bir cevab!..

Hükûmetin kuvvet ve satvetini göstermek düşüncesini münasib bir zamana bırakmak zarurî olmuşdu.

Aradan çok bir zaman geçmemiş idi ki Sayhudun oğullarından Abdülkerim bir gün yurdundan kalkıp gizlice mutasarrıfın ziyaretine gelmiş:

— Babamın, demiş idi, hükûmet aleyhinde bu güne kadar geçmiş olan isyan hâdiselerini elbette öğrenmiş bulunuyorsunuz. Bir kaç defa üzerine tedib kuvvetleri gönderilmişse de hiç bir şeye muvaffak olunamamışdır. Maamafih hükûmet isterse ondan kurtulmanın çaresi yok değildir.

— Ne imiş o çare?

Hiç tereddütsüz cevap verdi:

— Eğer bana El-bu-Muhammed aşiretinin şeyhliğini vâd ve temin edecek olursanız geri döner, bir kaç gün içinde babamın kafasını keser, huzurunuza getiririm.

Vâkıa Abdülkerim -hakkında alınan malûmata göre- bu korkunç işi yapabilecek tiynet ve kudretde idi. Fakat mutasarrıf kendi başına böyle bir şeye karar veremezdi:

— İstersen, dedi, seni Basra **(vali ferik Mustafa Nuri paşa)** ya göndereyim, işi orada hallediver.

— Bunu da ben düşüneyim.

Abdülkerim bu cevabı vererek yine yaşadığı mukataaya dönmüşdü. Galiba Basraya giderse babası şübhelenerek daha evvel davranarak kendisini öldüreceğini zannetmiş olmalı.

Sayhudun **Zakiye** isminde bir kızı vardı ki **Çahle** mukataai Seniyyesi mültezimi **Ureybi** ile evlenmiş idi. Bu, büyük şeyhlerdendi ve uhdesine paşalık da verilmiş idi. Ureybi paşa Amareye gitmiyordu. Ancak orada büyük bir konağı olduğu için karısı Zakiye hanım gider, bir müddet otururdu.

Zakiye hanım bir kıraliçe gibi yaşardı: karşısında daima beş on hizmetçi el pençe divan dururdu; sokağa çıktığı zaman arkasından yürürler, elbisesinin bir kaç metre uzunluğunda olan eteğini tutarlardı.

Amare yahudilerinin bazıları kadınlarına **«iffet kilidi»** takarlarmış. Tarihin rivayetine göre, Musa zamanında ve onun Tur dağına çıkdığı esnada Beni İsrail içinde Samrî adlı bir mülhid yahudilere mabud olmak üzere bir altın buzağı döktürmeğe çalışmış. Fakat bunu yapmak için ahaliden toplamış olduğu altınlar yetişmeyince kadınlardan **«iffet kilidleri»** ni istemiş. İffet kilidi o zaman kadınlarının iffetlerini korumak için mahud yerlerine takdıkları bir âlet imiş.

İşte Irak yahudilerinde hâlâ bu âdete imtisal eden kimseler de bulunuyormuş...

Beni Lâm Şeyhi olan Gadban bir isyandan dolayı Bağdad'dan gönderilen kuvvetle yerinden çıkarılmış ve kaçırılarak yerine diğer biri tayin olunduğundan Mahmara şeyhi **Hez'al** hanın yanına gitmiş idi. Oradan mektublar ve adamlar göndererek Beni Lâm'ı hükûmet aleyhine tahrik eder dururmuş. Bununla beraber şeyhliğin kendisine tevcihi için **Hez'al Han**'ın Basradaki dostları ve adamları vasıtasile de çalışmakdan halî kalmazmış. Nihayet Basradaki büyükleri elde etmeğe muvaffak olmuş. Kendisini Mahmaradan Basraya davet etmişler, arkasına şeyhlik hil'ati giydirdikden ve eline buyuruldusunu verdikten sonra aşireti Beni Lâm nezdine göndermişlerdi

Gadban bu suretle makamına döndükten sonra aşiret içindeki muhaliflerini -bazan pek şiddetli suretde davranarak- birer birer ezmiş, Sayhud'la da eski münazaasına ve harb tedariklerine başlamışdı. -

Mehmed Ali Amareye geldikten on, on beş gün sonra bunları haber almışdı. Mes'elenin başlangıçlarını hiç bilmiyordu; yalnız iki aşiret arasında daha evvel vukua gelen müsademeninBaban zade Hamdi paşanın infisaline sebeb olduğunu işitmiş idi. Onun için önceleri pek şaşırmış, işin ne olduğunu biraz kavrar kavramaz vilâyeti sıkışdırmağa başlamışdı. Vali ferik Mustafa Nuri paşa mutasarrıfın istimdadına cevab vermek vücubunu takdirde gecikmedi. Askerî livalarından Hamid paşa ile **Alûsi** ganbotunu Amareye göndermiş idi. Fakat bunlar gelinceye kadar Gadban bütün hazırlığını bitirmiş, Sayhud da müdafaa için kuvvetlerini toplamış olduğundan aralarında her an bir çarpışma vukua geleceği kuvvetli bir ihtimal olarak belirmiş idi.

Her iki aşirete Mehmed Ali tarafından yazılan mektubların, gönderilen nasihatların hiç bir faydası olmayordu: Gadban behemehal Sayhud'a saldırmak ve onu mahvetmek, beriki dahi hasmının önünde eğilmiyeceğini göstermek istiyordu.

Ganbot Amareye geldi. Mutasarrıfın yegâne emeli -hükûmetin satvetini göstermekle beraber- müsademenin önüne geçmek, şeyhleri mukateleden men'etmekdi. Onun için, Hamid paşayı da alarak, o gün ganbota binmek ve harbe sahne olabilecek yerlere hareket etmek tedbirini düşündü. Lâkin yanına gelen ganbot süvarisi: **«Makinede âzıra olmuş; tamir edilecek. Bu da bir kaç gün ister.»** sözlerile bütün pilânlarını bozmuşdu.

Makine hakikaten bozulmuş muydu? Bu, olmayacak bir şey değildi. Çünkü her şey gibi bahriyyemiz de o zamanlar pek bakımsızdı. Yalnız hal ve vaziyyet o sözlere inanmakdan ziyade inanmamak lâzım geldiğini gösteriyordu. Tedbirli bir idareci için yapılacak şey, husule gelen şübheyi giderecek yollardan yürümekdi. Bunun da ilki, itimada şayan ve makineden anlayan bir adamı vapura gönderip icap eden muayeneyi yapdırmakdan ibaretdi. Bu mülâhazasını fiile çıkardıkdan ve harekete mâni hiç bir ârıza olmadığını öğrendikden sonra vapuru derhal kaldırmasını süvariye emretmis idi. **Ganbotun bir kaç gün hareket etdirilmemesi için süvariye meğer Gadban tarafından bazı vâdlerde bulunulmuş...**

Vapur Amareden hareket etti, yavaş yavaş ve daima ihtiyatlı olarak ilerliyor, nehrin iki tarafından atılan kurşunlar, hızlı bir rüzgâr sesile, vızıldayıp geçiyor. Süvari kumanda mevkiinin etrafına un ve kum torbaları dizdirmiş, diğer lüzumlu tedbirler de alınmış idi. Bu sebeble kurşunların hiç bir tesiri olmayor; çok şükür. Altı yahud yedi saat sonra iki aşiret kuvvetlerinin toplandıkları yere varan ganbot, boy göstermekden başka bir şey yapamadı: Gadban, kuvvetlerini kendi sahilinden Sayhud'un bulunduğu tarafa geçirtmiş, iki taraf çarpışmış, Diclenin akışına matemli bir manzara veren hayvan lâşelerine, at takımlarına ve saireye bakılırsa amansız ve feci bir muharebe vukua gelmiş idi.

Gadban ve avanesi bu marekeden güç hal ile canlarını kurtarabilmişler idi...

Müşahedesini bu suretle tesbit ve izah eyledikden sonra Hamid paşa, bir şey yapmış olmak için, harp meydanına doğru bir gülle atdırmışdı.

Artık orada durmağa mahal yokdu. Ganbot Amareye döndü. Bundan sonra Sayhud'u durdurmak ve iki aşireti barışdırmak çarelerini düşünüp bulmak gerekdi.

Valiye vukuatın nasıl geçtiği bildirildi. Mutasarrıf temiz yürekli ve iyi düşünceli bir asker olan Mustafa Nuri paşanın bilgisinden, tecrübesinden ve nüfuzundan istifadeyi muvafık görerek Amareye gelmesini kendisinden rica etti. Paşa Basra eşrafından bir kaç kişiyi de yanına alarak, Amareye geldi. İstişareyi severdi. Vaziyyeti tedkik ile nihayet mutasarrıfın mütalâasını sordu. Mehmed Ali:

— Amareye birer vekil göndermeleri hakkında aşiret reislerine bir emir göndermeniz, her şeyden evvel lâbüd gibi görünüyor. Bu vekiller buraya geldikten sonra aralarını bulmağa çalışırız. Vali bu mütalâayı münasib gördü ve icabını yapdı. Vekiller gelince mutasarrıfın reisliği altnda bir büyük toplantı yapıldı, birçok boş lâkırdılar söylendi, nihayet aşiretlerin bundan böyle aralarında harb etmiyeceklerine dair kendilerine birer taahhütname imza etdirilmiş idi!

Ne muvaffakiyet! Lâkin başka ne yapılabilirdi? mademki itaat kuvvetle telkin ve temin olunamayordu, işi -zevahiri kurtarmak için- pamuk ipliğine bağlamak zarurî degil miydi?

Bununla beraber vali taahhüdnameden pek memnun olmuş ve bunu Babıâliye ve Mabeyn başkâtibine parlak bir muvaffakiyyet suretinde bildirmiş idi. Lâkin makbul olabilmesi için aşiret şeyhlerinin o taahhüdname ile birlikde Kerbelâya gidip İmamı Abbas'ın türbesinde ahkâmına riayet

edeceklerine dair yemin etmeleri lâzım imiş. Bunu hususî suretde haber alan mutasarrıf valiye arzetmiş ise de sözü nazarı itibara alınmamış, aşiretlerin ezelî olan husumetleri de sürüp gitmişdir.

Amare sancağı dahilinde yaşayanlar arasında **Subbî** denilen bir taife de vardı: Beş altı bin yıl evvel yaşamış ve nihayet münkariz olmuş bir taifenin bin bir belâdan artakalan ve hâlâ yıldızlara tapan halefleri. Küçük bir azlık; fakat çalışkan. Başlıca san'atları kuyumculukdu. Tabiatları, âdetleri, usulleri oradaki müslüman, yahudi ve hıristiyanlarınkine hiç benzemezdi.

Bu aşiretlerin dili arabçadır. Lâkin son derece bozuk ve galat (K) lı kelimeleri hep (C) ile söylerler: Kasım = Casım. Tıbkı Üsküb Türkleri gibi. Onlar da **«Tiren geliyor mu?** diyeceklerine **«Tiren cilir»** diyorlar.

HAZZÜ BAHT

Bu kelimelere bakıp da mânalarını tayine çalışırsanız yanılır ve beyhudey orulursunuz. Bu, bir ıstılahtır. İstimali suretini kısaca anlatıvereyim:

Aşiret fertlerinin hepsi, hattâ bütün aşiret reisleri -işledikleri suçlardan dolayı- mahkûm gibidirler; diğer tarafdan aşiretler arasında kavga eksik olmadığı için, bir aşirete mensub olan kimse hasmı olan aşiretden daima çekinir. Bu sebeble vilâyet, liva yahud kaza merkezine gitmek isteyen veya hükûmet tarafından kaçırılmış bulunan arablar orada hiç bir veçhile tevkif olunamıyacaklarına emin olmak

isterler. Bu emniyyeti elde etmek için de vali, mutasarrıf veya kaymakamdan bir teahhütname almağa teşebbüs ederler. Bunu almadıkça yerlerinden asla kımıldamazlar.

İşte, kendi aralarında, **«Haz-u-baht»** dedikleri bu kâğıdlardır. Kanunen hiç bir kıymeti yok. Lâkin arab ona bütün mevcudiyyetini rabt eder... Ne denir?

IRAK'A VEDÂ

Aşiretlerin kavgası, mutasarrıfların infisaline sebeb olan müzmin hastalık, **Amare**'nin bu ezelî derdi Mehmed Alinin gelmesini müteakib nüksetmiş idi. Vâkıa Basradan gönderilen mirliva Hamid paşanın, Bağdaddan az bir kuvvetle sevkolunan Dağıstanlı Mehmed Fazıl paşanın, Basra valisi ferik Nuri paşanın müşterek himmetlerile kavga -mütecaviz tarafın mağlûbiyyetile zaten kendiliğinden bitmiş olduğu için- muvakkaten basdırılmış idi. Lâkin Mehmed Ali bunun bir kaç ay sonra yeniden ve daha büyük bir şiddetle vukubulabileceğini, keskin bir idareci gözü ile, keşfetmiş idi.

Livada asker yok, jandarma kifayetsiz. Aşiretler ise, silâhlı, biribirine ezelî düşman, haris ve çok. Hususile **«Mukataa»** lar ihale edildiği zaman vaziyyet daha ziyade ehemmiyyet kesbedecekdi. Şu halde ne yapmalı? Vali, Muhlis Paşa, yeni gelmiş idi. Kendisine bu hali anlatmak gerekdi. Basraya gitdi, görüşdü ve ihale zamanında Basraya gelmesi icabetdiğini ona söyledi. Oradan dönünce bunu liva idare meclisinin bir mazbatasile de bildirdi.

Muhlis paşa, neme lâzım mı demiş, yoksa bir şey yapabileceğine ihtimal mi vermemiş? Her ne sebebden ise Amareye gitmemiş. O havalide asayişi idame etmek, aşiretleri uzlaştırma sebeblerini araşdırıp tatbik eylemek üzere, İradei Seniyye ile Hazinei Hassa tarafından, Musul Arazii Seniyye Komisyonu Reisi Ziya paşa ve Irak Arazii Seniyye Müfettişi yahudi Yakub efendi memuren gönderilmişlerdi.

Vali namına da üç kişi gelmiş idi: Mektubçu, Evkaf muhasebecisi **(Menemen hâdisesile alâkalı meşhur Şeyh Es'adın kardeşi)** Şeyh Abdussamed, vilâyet idare meclisi âzasından Rezzukî Engürlü namında bir hıristiyan.

Bunlar, Basra ve Bağdaddan gelen hey'etler, valinin emrile, mülkî mukataaların müzayede ve ihalesine de iştirâk edeceklerdi. Hangi kanun hükmüne binaen? Kanuna, filâna lüzum yok, Vali paşanın emri kâfi değil miydi ya?!... Mehmed Ali Aynî bu emre uydu, hattâ mukataaları -imzalarını havi vesika ile müeyyed olduğu üzere- onların arzularına göre ihale etti. Nasıl etmeyebilirdi ki, bir düziye işin **«Hazinei Hassa»** menfaatlarına uygun olarak bitirilmesi lâzım geldiğini, başka suretle hareket olunursa, her sene Ramazanda Sarayı Hümayuna takdimi mutad olan elli bin altunun zayi olabileceğini ve bunun **«Zati Hazreti Padişahi»** ye karşı bir ihanet teşkil edeceğini kendisine şifahen ve mükerreren ihtar eylemişlerdi?..

Fakat, garabete bakınız, ihaleden sonra Ziya paşa ve arkadaşları Basra vilâyetine işi başka türlü yazmışlar ve liva mutasarrıfı ile muhasebecisine ve ihaleye memur mektubçuya işden el çekdirmişlerdi. Başa gelen çekilir: Iraka vedâ etmek, İstanbula dönmek zarurî idi. Hakkı ve hakikati müdafaa için bazı vesikalara ihtiyaç vardı. Mehmed Ali Aynî bunu takdir etti ve **Amare** arşivinde kalması lâzım gelen bir telgraf müsveddesini, ne olursa olsun, yanına aldı.

İstanbula geldikten sonra hakikati Hazinei Hassa Nazırı Sakızlı Ohanes paşaya anlatmak çaresini düşündü ve... buldu da...

Şu kadar var ki aradan çok zaman da geçmiş idi. Ohanes paşa: **«Tercihan Çatalca mutasarrıflığına tayini hususuna müsaadei celilei humayunları şayan buyurulduğu takdirde Çatalca ve civarında bulunan arazi ve emlâki seniyyei cenabı şehnişahîlerinin terakkii varidatile hüsnü muhafazası emrinde mesaii sadıkai ubudiyyetmendanesini sarf ile atebei**

şevketmertebei hazreti mülûkânelerine hidematı sahiba ibrazına bezli mechud edeceğinden iştibah» ı olmadığını padişaha arzetdi.

Lâkin **«Çatalca ve İzmit»** İstanbulun iki kapısı idi. Ne Dahiliyye Nezaretinin inhası, ne Ohanes paşanın tezkiyesi sultan Hamidi fikrinden vaz geçirmedi ve Mehmed Ali Aynî'yi Çatalca mutasarrıfı yapmadı. Ona **Karesi mutasarrıflığı** mukadderdi!

Yukarıdaki hâdiselerle münasebeti olan aşağıdaki vesikaları dikkat ve ibretle okuyunuz:

Amare mutasarrıflığına

No: 12955

Amareye izamı mukarrer olan Erbil taburunun mevcudu hazırı 169 neferden ibaret olduğu ve Erbilden hareketinden on yedi gün sonra Amareye muvasalet edebileceği ve bu taburun ve gerek Amaredeki Mercan redif taburunun binbaşıları bulunmadığı cihetle her iki tabura kumanda etmek üzere bir binbaşı Amareye gönderileceği Altıncı Orduyu Hümayun Kumandanlığından iş'ar kılındığı cihetle ilerude vukuu melhuz olan mes'uliyyet tarafınıza aid olmak üzere bu mikdarın kâfi olub olmadığı Meclisi İdare ile İhale Hey'eti ve Seniyye memurları bilictima müzakere ederek serian ve müştereken beyanı iş'ar olunur.

25 Şubat 320 Vali

Basra Vilâyetine

Ayrıca mütekaddem mazbatai telgrafiyyede gösterilen suretle ifayi vazife edilmek pek de vukuat tahaddüsüne ihtimal bırakmayacağı ve Amaredeki taburun silâhsız efradına tüfenk gönderildiği halde Erbilden gelecek kuvvei kalileye muadil olacağı cihetle ihtiyarı külfetle bunların Erbilden celblerine ihtiyaç kalmaz. Ancak aşairi mevcudenin huşuneti tabı'ları ve ötedenberi yekdiğeri aleyhine olan harekâtı tecavüzkâraneleri vilâyeti celilelerince de malûm olmasına nazaran şu yüzden hiç bir vakit bura memurlarının mes'uliyyeti deruhde edemiyecekleri varestei arzü izah bulunduğu maruzdur ferman. 26 Şubat 320

Ziya Mehmed Ali İbrahim Subhi Tevfik

Abdussamed

......İdarî facia o kadar vazıhtır ki, biz bir kelime bile ilâve etmek lüzumunu görmüyoruz.

Mehmed Ali Aynî'nin işden el çekmesine sebeb olan mukataaların ihalesine dair telgraf mazbatası da şudur:

Basra vilâyetine

C: 5 Mart 321 Karardadeleri çekilen Mülkiyye Mukataatının ragıbleri, mültezimini sabıkanın mensub bulundukları aşair rüesasından olup El-bu-Muhammede aid mukataanın gerek doğrudan doğruya ve gerek namı müstearla Beni Lâmlılara verilmesi mahaziri siyasiyyeden salim olamıyacağına dair verilen karara ve hal ve mevkiin icabatına tevfikan 5 Mart 321 tarihli telgrafla arzolunan taliblerine ihalesi müzakeremizde hazır bulunan Hey'eti Seniyyenin inzimamı malûmatiyle hey'eti acizanemizce müttefikan kararlaşdırıldığı maruzdur.

Mehmed Ali Subhi Abdussamed

Görülmüşdür, muvafıkdır.

Ziya İbrahim Yusuf

İSTANBULUN İKİ KAPUSU

Çatalca mutasarrıfı Cevad bey ölmüşdü. Yerine muktedir bir zatın tayini iktiza ediyordu. Mehmed Ali o sırada **Amare**'den İstanbul'a gelmiş, badiyeden kurtulmak çarelerine baş vurmuşdu. Oh, ne saadet! İşte Dahiliyye Nezareti kendisini, diğer iki mazul mutasarrıflı birlikde, Çatalca livasına inha etmiş. Sadâretden **«Memurini Mülkiyye İntihab Komisyonu»** na havale edilen bu inha oraca kendisinin tercihile müttefikan tasvib olunmuş, bemuriyyeti ikinci Abdülhamide arzolunmuş.

Fakat günler, haftalar geçiyor ve irade çıkmayordu. Aradan iki ay geçdi, inha tekid olundu: Bir netice yok. İki ay sonra bir tekid daha: Yine bir şey yok. Mehmed Ali ıztırab verici bir merak ve endişeye düşmüş idi. Nihayet padişahın başkâtibinden Dahiliyye Nazırına hususî bir tezkere geliyor. Meali aşağı yukarı şu:

«Parişahımız Çatalca ile İzmiti İstanbul'un iki kapusu addediyor. Oraya bilmediği, tanımadığı bir adamı gönderemez. Binaenaleyh Çatalcaya Şevketmeab efendimizin eski bendelerinden Balıkesri mutasarrıfı Said beyi arzediniz.»

Bittabi bu irade mucebince hareket edildi. Said beyin Çatalcaya naklile Balıkesri açılmağla ora mutasarrıflığına da, yine mazul iki mutasarrıfa tercihan Mehmed Ali tayin olundu. **(Şubat 1322).**

Çatalca, İzmit. Bunları İstanbul'un kapuları addetmekde, yani kendini bu kapuların arkasında saklamakda ikinci Abdülhamid haklı idi: Üç yıl sonra Hareket Ordusu Çatalca'dan İtanbul'a gelmiş ve kendisini hal'etmemiş miydi?..

BALIKKESRİ MUTASARRIFLARININ HUSUSÎ, FAKAT MÜHİM BİR VAZİFELERİ!..

Doğruluğu ve ahlâkının güzelliğile maruf bir saray siması: Kurenadan Dağıstanlı Emin bey. İstanbulda herkesin hürmetine mazhar, fransızcaya, farisî edebiyatına bihakkin vâkıf, mühim siyasî işlerde sultan Abdülhamidin müsteşarı.

Mehmed Ali bu zatın teveccühünü kazanmış, memuriyyet hayatında çok lûtuf ve muavenetini görmüşdü. Balıkesrine hareket etmeden bir gün önce **«Sarayı Hümayun»** a giderek ona hürmetlerini sunmuş ve kendisinden aldığı direktif üzerine padişahın ikinci kilercisi **Hüseyin beyi** de ziyaret etmiş idi.

Hüseyin bey **«zat-ı şahane»** nin yemeklerine bizzat nezaret eden mutemed bir adammış. Acaba ne diyecek diye merakla dinleyen Mehmed Aliye, tebrik ve muvaffakiyyet temennisinden sonra, hususî kiler için her hafta Balıkesriden kavun gönderildiğini söylemiş, kendisinin de buna dikkat etmesini ihtar eylemiş idi.

Carî âdete göre bu kavunların esmanı liva malsandığından verilir, sonra Maliye ve Hazine-i Hassa Nezaretleri arasında hesabı görülürmüş. Saraya hediyye gönderilir dedikodusuna mahal bırakılmamak düşüncesiyle yapılmış bir muamele zâhir.

Mehmed Ali Balıkesriye Şubat ayı içinde vâsıl olmuş idi. Kavunlar nedret kesbetmekle beraber, henüz tükenmemiş idi. Bu cihetle tedarik edebildiklerini her hafta, bir polis komiserine tevdian, saraya gönderirdi. Fakat Mart sonları gelmiş, kavun da kalmamışdı. Bu vazifeyi ifaya bundan sonra devam edemiyecekdi. Bunu Hüseyin beye bildirmeli amma nasıl? Ne suretle? Epey düşündürücü bir mevzu! Nihayet bir formül buldu. Zamanın merğub tutduğu üslûbu ihtiyar ile şu mektubu yazdı:

«Her hizmet-i şahanesi zimmet-i ubudiyyet-i çakerane-
«mize müterettib bir vazife-i pür mefharet ve her bir ar-
«zuy-u hümayunlarının infazına müsareat min küllilvücuh
«hakkı übeydanemizde müstevcib-i saadet olan velinimet-i
«biminnetimiz halife-i zişan efendimiz hazretlerinin müba-
«rek ve mukaddes nefs-i nefis-i hilâfetpenâhilerine aid bir
«vazife-i nazife-i ubudiyyetmendanenin ifasından ne kadar
«mübahi ve mes'ud olduğuma Cenabı Hak şahid-i mutlak ol-
«duğu gibi bu sene gerek Derseadetce ve gerek vilâyat-ı
«şahanece bihikmetihi tealâ her seneden ziyade hükümfer-
«ma olan şiddet-i şita sebebile daha bir ay evvel artık ka-
«vun tedarik edilemiyeceği mülhakatdan cevaben iş'ar edil-
«miş olduğu halde bizzat her tarafa memurin-i müstakille
«izamile her saat takib-i keyfiyyet edilerek bihamdihi tealâ
«dört haftadanberi şu vazife-i mebrukenin ifasına muvaffa-
«kiyyet-i kemteranem huccet-i kâfiyedir. Ancak tesirat-ı mev-
«vasim hasebile işbu hizmet-i çakeranemin iğtinam-ı şerefi
«yeni mahsul idrakine kaldığını lütfen ve inayeten hakipay-i
«nimet revay-i hazret-i veliyyünnimet-i bi minnet-i azamiye
«arzile şerefsadır buyurulacak irade-i kerametade-i hazret-i
«hilâfetpenahilerinin emr-ü tebliğine bildiriğ-i himmet buyu-
«rulmasını istirham eylerim olbabda...»

Kavunları saraya götüren komiser avdetinde Hüseyin bey tarafından mutasarrıfa bazan ekmek parçaları getirir-miş. Bunlar sultan Abdülhamidin yediği ekmeklerin artığı imiş. Mehmed Ali bunları saklar, arasıra kendisine müracaat eden Balıkesirli kadınlara verirmiş: Halkın itikadına göre, bir yaşını geçdiği halde konuşamayan çocukların, bu ekmekden yiyince, dilleri açılırmış, ve bülbül gibi konuşmağa başlarlarmış.

Zehi itikad!

EDREMİD'DEKİ VAKIF ZEYTİNLİKLER

Türk âlicenab olduğu kadar merhametli, hayırperver ve dindardır. Yardımını hemşehrisine ibzal eder, din kardeşinden de hiç esirgemez. Bu, Şarkda böyle olduğu gibi, Garbde de böyledir.

Edremid ve Bürhaniyye Türklerini, Garb için, size misal gösterebilirim: Buralarda hayrat ve hasenatı seven bir çok kimseler zeytinliklerden vakıflar tesis etmişler. Bunların hâsılatı Mekke ve Medine fukarasını beslemek, o kasabalardaki fakirlerin vergi borçlarını ödemek, senenin -meselâ- filân gününde mevlid okutmak... gibi işlere muhassas.

Ne çareki dünyanın her tarafında olduğu gibi, bizde de vücudü eksik olmayan bazı mütegallibe kendi menfaatlarını daha ziyade düşündüklerinden bu hâsılatı ellerine almışlar, yeyip duruyorlardı.

Hükûmetçe bu hal haber alınmamış değildi. Fakat hiç bir vali, hiç bir mutasarrıf o mütegallibenin hakkından gelememiş, vakıf hâsılatını ellerinden kurtaramamışdı; hattâ -fazla olarak- bazıları bu yüzden memuriyyetlerini kaybetmişlerdi.

Balıkesriye geldiği vakit bu mes'ele Mehmed Aliye de haber verildi. Mutasarrıf, dosyasını alıb tedkik ve işin her tarafını tamik etti, lâyıkile hazırlandı ve ilk fırsatda Edremid'e gitdi. Ziyaretine koşan ileri gelenlere ilk sözü, vakıf zeytinlikler mes'elesi olmuş idi:

— Efendiler, demiş idi, vakıflara aid paraların ihtiyacdan fazlasının ilk mekteblere sarfü tahsisi kanun iktizasındandır. Kanunun hükmü bu memleketde de tatbik olunacakdır. Ben bilhassa bu işi mutlaka halletmek üzere buraya geldim.

Hani eskiden **«El umurumerhunetün bi evkatiha»** derlerdi, bu işin de merhun zamanı gelmiş olmalı ki, galiba,

mütevellilerden yani mütegalliblerden hiç kimse ağzını açıp bir şey söylemedi. Edremid içerisinde cumhur cemaat yapılan gezinti esnasında mutasarrıfın: **«Şu binayı yıkalım, buraya bir mekteb yapalım..»** diye vâki tekliflerini hep birden kabul etmişler, hattâ Edremid'in pek ziyade harab hükûmet konağını da yeniden yapdırmağı taahhüd eylemişlerdi.

Az bir müddet sonra meşrutiyyetin ilânile bu taahhüdü yerine getirmemişlerse de **«vücuhı birre sarfı meşrut olan vakıf zeytinlikler hâsılatı»** ve ahalinin ayrıca muaveneti ile **Âlemzade, Tevfikiyye** gibi bir kaç mekteb ve Harvan nahiyesi rüşdiyye mektebi yapıldı.

Hasbi efendi bu muvaffakiyyetleri birer kaside ile tebcil etmiş ise de ben yalnız tarih olan beyitlerini yazmakla iktifa ediyorum:

Eyledim cevherle tezyin Hasbi bu tarihimi
Fikri Aynî beyle (Tevfikiyye) oldu çok metin.

1325

Avnile Hasbi Vahidin tarih olur gevherfeşan
Şad oldu (Tevfikiyye) den kalbi hakayikperveran

1324 + 1 = 1325

Parladı gevher gibi tarih Hasbi hameden
Mektebi Rüşdiyye oldu fartı takdire cedir

1325

Mücevher çıkdı tarihi hitamı hameden Hasbi
Edildi mektebi Rüşdiyye lütfü Hakla tecdid

1325

Bir çıkar Hasbi kalemden böyle tarihi güher
Mektebi Rüşdiyye lütfü akla bitdi bu sal

1326 — 1 = 1325

İLK MUTASARRİF KONAĞI

İdarî hayatımızda çok misalleri var: Ahali hükûmetin işine karışmış, tedbirini bozmuş, işi akim bırakdırmış ve... ekseriya idare memurunun azline sebeb olmuş.

Mutasarrıf Ömer Âlî bey, iyi bilmem amma, işte bu türlü bir müdahalenin kurbanı galiba! İlim tahsil etmenin -kadın, erkek- her müslümana farz olduğunu bilen Âlî bey Balıkesrinin zeki ve çalışkan kızlarını bilgi ile ziynetlendirmek için bir Orta mekteb tesisini düşünmüş. İdadî mektenin bahçesine bitişik geniş bir yeri münasib görerek, temellerini atdırmış. Lâkin...

Lâkin koyu, kara bir taassub da ayaklanmış: Erkeklere mahsus idadî mektebinin yanında **«Mektebi inas»** inşasına cevaz var mıdır hiç? Şehirde yer mi yok? -Amma bu kadar emek çekilmiş, bunca masraflar olmuş.- Varsın olsun...

İnşaatı tatil etdiler. Hiç şüphem yok ki, Ömer Âli bey için ağlamışdır: Vatanın nef'ü hayrına matuf mesaisinin cehil ve inad yüzünden akim kaldığını gören bir idare memuru gibi.

Mehmed Ali bu macerayı dinlerken çok müteessif olmuş idi. Teessürünü simasında okuyan Sadık bey, o fatin adliyyeci, daima takdir ve hürmetle gördüğü yeni mutasarrıfa belki müfid olurum mülâhazasiyle dedi ki:

— Bu temeller üzerine, mutasarrıfların oturmasına mahsus bir ev yapılsa, kirası da ilk mekteblerin masarifine karşılık tutulsa... Bu, iki taraflı faydayı mucib olur zannındayım.

Hiç de yabana atılacak bir fikir değil. Mehmed Ali belediye kalfasile mahalline gidip tedkikat yapdıkdan ve bazı tadilât ile mükemmel bir konak yapılabileceğini anladıkdan sonra, hemen kararını verdi: Binayı yapacak.

Artık şehirden dışarı çıkabilmek saadetile sermest

olan Ekşiyan efendi hemen Balya ormanlarına gitsin. Balya - Karaaydın simli kurşun madeni müdürü Mösyö Ralli de biraz yardım etsin, değil mi?

Filvaki orman müfettişi, on beş gün içinde, külliyyetli mikdarda kereste hazırlamış, Mösyö Ralli de -mutasarrıfın mektubuna karşılık olarak- tavanlar için muktazi hatılları, maden marangozhanesinde yaptırıp, göndermiş.

Az bir müddet için, şehrin pek mütena bir yerinde, güzel bir bina vücud bulmuş idi, Hasbi hoca da yine tarih söylemiş idi:

Noktalansa zerle lâyık Hasbi tarihi tamam
Oldu hane lütfü Rabbanî ile çok dilnişîn.
1325

Sonraları valiler için, asrî ihtiyaçlara göre, birer konak inşası hükûmetçe usul ittihaz ve **Balıkesir vilâyeti**'nde de vali için böyle bir konak inşa edilmişdir. Lâkin bahsetdiğimiz bina o zamana göre emsalinin birincisi olmuş, şimdi de **«Çocuk Doğum Evi»** olarak, hayırlı bir işde kullanılmakda bulunmuşdur.

ŞEHİRDEN DIŞARI ÇIKAMAYAN ORMAN MÜFETTİŞİ

Bu memleket, bu vatan ikinci Abdülhamidin gününde neler, neler görmemiş? Balıkesirde, şehrin haricine çıkmakdan her nedense memnu bir orman müfettişi vardı: Ösep Ekşiyan. Vazifesinin ehli, münevver bir adam. Zavallı ormanları nereden görüp, nasıl teftiş edecekdi? Boş oturmak mukabilinde bol maaş alıyordu...

Mehmed Ali zatı maslahat ve hikmeti memuriyyetle telifi kabil olmayan bu halin devamına, şübhesiz, riza gösteremezdi: Bu memnuiyyet her ne sebeble ve her hangi vasıta ile konmuş olursa olsun.

Şimdi de münasib fırsat çıkmışdı. Ösep'i yanına çağırdı:

— İşte size bir pusla. Bunda yeni yapılacak mekteb için lâzım olan kerestenin müfredatı yazılı. İhzar etdirebilir misiniz?

— Efendim, bendeniz...

— Biliyorum, evet biliyorum. Lâkin ihzar etdirebilirseniz, bundan sonra yapılacak mekteblerin de kerestelerini arzum veçhile tedarike muvaffak olursanız liva dahilinde dolaşmanıza müsaade edeceğim.

Ekşiyan kulaklarına inanamıyordu: Demek şehirden çıkabilecek; demek ne zamandanberi alamadığı orman havasını tekrar ciğerlerine dolduracak; demek yine hürriyete kavuşacaktı ha? Sevincinden dudakları titriyor, mutasarrıfın ayağına kapanmak ihtiyacını duyuyordu.

Ertesi günü, at üstünde, Balya yolunu tutmuş idi. Bir hafta sonra pusla muhteviyatının ne miktarı nerelerde bulunduğunu gösterir bir cedvel ile mutasarrıfın huzuruna çıkdığı vakit o da, bu da muvaffakiyyet sururu ile biribirinin yüzüne bakmışlardı.

Ekşiyanın himmeti memleket hanedanından Basri bey namında bir zatın gayretini uyandırmışdı. Bu muhterem zat da o inşaata muktezi kireci yakdırmışdı. Son gayret davul, zurnaya düşmüş. Zaten bu sevgili yurdun her düğününe, her bayramına -köylü, ketli- herkes davul ve zurna ile iştirâk etmiyor muydu? Ana vatanın bu tiz ve gür sesine, bu ezeli nağmesine cevab vermeyen bir kimse görülmüş, işidilmiş miydi?

Mutasarrıf halkın bu ruhî haletini biliyor. Davul zurnayı kısaca bir dolaşdırtıyor ve arabacıları çağırtıyor. Hepsi

hizmete müheyya. Basri beyin yakdırdığı kireç, bu gayret sayesinde, bir kaç gün sonra inşaat mevkiine gelmiş bulunuyordu.

İnşaat bir müteahhide ihale edildi ve iki ay içinde **Hasan Çelebi** mektebi yapılıp bitti. İdadi mektebi edebiyyat muallimi Hasbi efendi de tarihini söyledi:

Hasbi kalemden cevherin tarihin oldu lem'adar
Tecdidine şu mektebin lütfü ilâh oldu muin

1325

Bu hayırlı bir mukaddeme olmuş idi. Herkes gösterilen faaliyetden memnun idi. Himmetin tevalisi arzu ediliyordu. Artık halk dilinden anlayan, halk ile konuşan mutasarrıf beye dileklerimizi söyliyebiliriz. Ricamızı elbette kabul edecek.

— Beyefendi hazretleri, bizim mahallenin de camii, mektebi yıkılmış. immetinizi bizden de esirgemeyiniz. Kayaben Gazi mahallesi adınızı her zaman hürmetle anacak.

— Hay. hay; yalnız biraz para bulalım da...

— Var, efendim. Bizim camiye mahsus mütedavil evkaf paraları var. Fakat tahsil edemiyoruz. Zati âliniz himmet buyurursanız!..

— Ya, öyle mi? Peki.

Ve ertesi günü kazalara tebliğat yaparak o paraları tahsil etdirmiş; yine Ösep, yine davul zurna, yine halkın yardımile hem Kayabey camiini, hem Kayabey mektebini mükemmel bir şekilde yapdırmış idi.

BİR HOCA, BİR PAPAS VE ÇEBNİLER

Yurdumuz, yakın zamanlara kadar, çoğumuz için, meçhul bir diyar idi:

«O mahiler ki derya içredir, deryayı bilmezler.»

Mısraı sanki bizim bu halimizi tarif için söylenmiş idi Yurdun ahvalini hükûmet de bilmiyordu. Ancak vakit vakit çıkan hâdiselerin doğurduğu tesadüflerle bu bilgisizliği bir nebze gideriyordu. - İşte size iki misal ki bunun en celî isbatıdır:

Mehmed Ali bir gün polis komiserliğinden verilen raporlar arasında birini pek ziyade dikkate şayan görmüşdü Bunda Horasandan gelmiş bir hocanın köyleri dolaşarak, halk arasında nüfuz peyda etmeğe başladığından bahsediliyordu.

Bir cerci mi, bir müteşeyyih, bir cinci hoca mıydı bu adam? Liva markezine getirtmeyince hakikati anlamak mümkün olamayacakdı. Tedbir alındı, hoca yakalandı ve Balıkesrine getirildi. Polisin hakkı vardı: Hocanın halk üzerinde peyda ettiği nüfuzun derinliğini şundan anlayabilirsiniz ki **Macarlar** köyünden tâ liva merkezine kadar bütün köyler **«âyan»** ı hocanın bindiği atın rikâbında yayan gelmişlerdi!...

Mehmed Ali mühim bir şahsiyyetle karşılaşacağını zannediyordu. Müftü Nuri efendiyi de yanına çağırtarak, hocayı beklemiş idi. Mutasarrıflık makamına getirilen herif başında kirli bir beyaz sarık sarılı, bir gözü kör bir adamdı. Müftü, Mehmed Alinin emir ve tensibi veçhile, isticvaba başladı:

— Adın ne?

— Yusuf.

— Sen Horasandan buraya ne yapmağa geldin?

— Horasandan gelmedim, Rumkaleden geldim.

— Burada işin ne?

— Her sene gelir, zekât toplarım.

Hocanın kıyafeti ve sözleri mahiyyetini göstermiş idi. Bununla beraber müftü efendi **İslâm şartlarını** da sormakdan kendini alamamışdı. Bu sual herifin foyasını meydana çıkarmışdı: O kadar hatalı, o kadar yanlış cevablar vermiş idi ki kapkara bir cahil, mürdar bir kızılbaş olduğuna Mehmed Alinin zerre kadar şüphesi kalmamışdı. Sâf köylü Türklerin ve Yörüklerin -cehalet saikasile- bu gibi müfsid ve mudillere esir olmalarına çok üzülmüşdü.

Gizli gizli dolaşan bu sinsi ve mürdar herifi mahkemeye mi vermeli, idareten mi tedib etmeli? Bir hayli düşündükten sonra köyüne iade etmeği münasib buldu ve Balıkesrı muhitini bu levisden kurtardı: Üst tarafını başkaları düşünsün!...

Bir gün de başka bir ihbar almışdı: Köylerde garib tavırlı bir adam dolaşıyor, ahaliye -sözde- namaz kıldırıyormuş. Bu hal bazı nafiz görüşlü kimselerin gözüne çarpmışdı. İbadet meşru ve serbestti. Hiç şüphe yok ki din âdâb ve merasimine karışmak kimsenin ve hususile Mehmed Alinin hatırına bile gelmezdi. Lâkin ihbar dikkate değerliydi. Herhalde bu yabancının da görülmesi ve hüviyyetinin araşdırılması lâzim geliyordu.

Tabiatile icabına tevessül olundu. Balıkesrine getirilen bu adam sorguya çekildikden ve, açıkçası, biraz da sıkışdırıldıkdan sonra ne mahiyyetde ortaya çıkdı, bilir misiniz?

— Bir papas! Evet, halka gûya imamlık eden bu adam **Kudüs'e** gitmek üzere yola çıkmış, Balıkesriye uğrayıb ermeni cemaatinin bir müddet muhterem konuğu olmuş, sonra -tabiî para toplamak lâzımdı!- Türk köylerine dalmış bir papas, Van gölündeki **Ahtamar** manastırına mensub bir papas!

Sultan Hamidin **«Mürur tezkeresi»** ile alay eden bir seyyah! Mehmed Ali bunu da -Yusuf hoca gibi- memleketine defenmiş idi.

Milletimizin vicdan ve iz'anını zehirleyen, sâf ve temiz yürekli vatandaşlarımızı çok aşağı bir seviyyede bırakmağa sebeb olan bu ve bu gibi hallerden pek müteessir olan Mehmed Ali, meratib silsilesini bile nazarı itibara almayarak, doğruca padişaha bir ariza takdim etmiş, cehalet marazının, sonra o saika ile halk arasında yerleşen bâtıl itikadların izalesi için düşündüklerini arz ve izah eylemiş idi.

Zamanına mahsus üslûb ile yazılmış olan ve 20 Mart 325 tarihini ihtiva eden bu mektub vesika hükmündedir. Aynen şudur:

«Balıkesri civarında (Çepni ve Tahtacılar) namlarile «bir kavim olup isimleri Ahmed, Mehmed, Ali ve Nebi gibi «esami-i muhtereme olduğu halde maazallâhü tealâ savm-ü «salât gibi feraiz-i diniyyeye riayet etmedikleri ve her sene «İranda kâin Horasandan hafiyyen bir Ahond gelip kendi«lerine icray-ı âyin etdirdiği haber verilmeğle bugünkü salı «günü kasabanın pazarı olmak sebebile pazara gelenlerin«den Ortamandra, Kabakdere, Türkali, Cinleralanı, Güğüm«çini karyeleri muhtarları nezdi çakeraneme bilcelb köyle«rine behemehal birer ibtidaiyye mektebi açmaları ve birer «mescid yapdırmakla beraber bir imam tutmaları tenbih kı«lınmış ve diğer Çepni köyleri muhtar ve ihtiyar meclisi «âzalarının da celbi jandarma binbaşılığına ihtar edilmişdir. «Ancak bu günlük bu kadar bir tenbih ile başladığım bu işi «bihavlihi tealâ saye-i diyanetvaye-i hazret-i şehriyarilerinde «ehemmiyyet-i fevkalâde ile ve bizzat takib ederek mezkûr «köylerde birer mekteb açdırmağa ve ulûm-u diniyye tedris «etdirmeğe inşaallah muvaffak olacağıma emin isem de asıl

«arzetmek istediğim cihet bu kadar değildir. Zira bu gün «Yemende Zeydiyye mezhebi Devlet-i ebeed-müddete nekadar gavail-i cesimeyi mucib olduğu ve Bağdad ve Basra «vilâyetlerindeki aşair ve urbanın kâffesi bizzat meşhud-ı «çakeranem olduğu üzere kâmilen Şii ve Rafizî oldukları «cihetle vakten minelevkat bu yüzden müşkülât-ı azîme tehaddüsü derkâr bulunduğu halde bunlar yetişmiyormuş «gibi Harput ve Sivas ve Ankara ve Kastamonu ve Hüdavendigâr ve Aydın vilâyetleri gibi memaliki şahanenin en «esaslı kıteatında hâlâ (Sofiyan, Sofy süreği, Cerabof, Avcı, «Tahtacı» gibi böyle melâhide-i İsmailliyye bekayasının «idame-i mevcudiyyet edebilmesi doğrusu fevkalâde mucibi «teessüf ve netayici gayet muzır ahvaldendir.

«Vaktile ecdad-ı ızam-ı hümayunlarından cennetmekân «sultan Selim han-ı evvel hazretleri zaman-ı saltanatlarında Şah İsmail-i Safevînin memalik-i şahaneye saldırdığı «Şia misyonerleri tâ payitaht-ı saltanat-ı seniyyeye kadar «sokularak tarafdarlar peydasile maazallah esas-ı mebnay-ı «Devleti rehine-i indiras edecek derecede nüfuz peyda et«dikleri için yatdığı yerler pür nur olsun sultan-ı müşarü«nileyh bir himmet-i peyğamber pesendane ile Anadolu «içinde kırk binden ziyade belli başlı Rafiziyi diyar-ı ademe «gönderdikden sonra Çaldıran muharebe-i meşhuresinde Kı«zılbaşlara bir sille-i te'dib-i hayderane dahi vurmuşdu. «Fakat ondan sonra mürur-u zamanla yine Rafizi bekayası «refte refte çoğalıp şimdiki derecesine varmışdır. İranın «hal-i hazırdaki zâfı sebebile memalik-i Osmaniyyedeki bazı «sunuf-u ahalinin şu zunun-u bâtıla ve meslek-i nadürüst«leri netayicinden onlarca bir istifade vâkı olmazsa da hükû«met-i mezkûrenin tekallübat-ı ahiresi netayici nerelere ka«dar varacağı kesdirilemeyeceğinden ve zaten sunuf-u mez«kûre-i dallenin böyle reh-i butlanda bırakılması caiz olma«yacağından vilâyat-ı mezkûreye şu illet-i vahime-i mane«viyyenin istikmal-i tedabi-i tedavisi hakkında iradat-ı se«niyye-i hazret-i hilâfetpenahileri sezavar buyurulacağı aşi«kârdır.

«Bir vakittenberi Dersaadetden birer maaşla vilâyata «müderrisler gönderilmekde olduğu cihetle bunlar şimdiki «gibi ya medreseleri olan kasabalarda bulunacaklarına veya «minelkadim bazı büyücek köylere gönderileceklerine böyle «hiç mektebi olmayan ve beynlerinde türlü türlü bâtıl ve «münasebetsiz ve küfürden eşna' itikadlar bulunan yalnız «ismi müslüman ahalinin sakin oldukları karyelere gönde«rilip tedrisatda bulunsalar ve bu usul ciddiyyet ve meta«netle takib olunsa bifazlihi tealâ on ve nihayet yirmi sene «içinde menafi-i azime iktitaf olunarak umum mikdarı yüz«binleri bulan dalaletpişelerin şahrah-ı hidayete girecekle«rini ve bu sayede ruh-ı âlem efendimiz hazretlerinin rizay-ı «risaletpenahileri bihakkin celbedilmiş olacağını... arza icti«sar eylerim olbabda...»

ABDÜLHAMİD İDARESİNDEN BİR ÖRNEK

Çakırcalıyı bilmeyen yokdur: İzmir havalisini yıllarca titretmiş, herkesi canından usandırmış meşhur şaki. Hükûmeti nekadar uğraşdırmışdı! Arkasından nekadar ve nekadar müfrezeler koşdurmuşdu!

Abdülhamid bu şaki ile başa çıkamayınca, mutadı olan siyasete sapdı: Onu affetdi, hem de bir mikdar arazi vermek suretile mükâfatlandırarak.

Bu muamele şurada, burada dedikodulara sebeb olmuşdu. Fakat asıl makûs tesirini Çakırcalı'nın takibine memur bir yüzbaşıda götermiş idi: Yüzbaşı, kendisini Çakırcalıdan daha mahir, daha becerikli, daha cesur görmüş, ondan daha geniş nisbetde haydutluk yapabileceğine hükmetmiş; Mağni-

sadaki redif taburunu basıp oradaki martinli tüfeklerini almış, bunlarla teslih etdiği bazı hempalarından mürekkeb bir çete ile doğru Bursaya yollanmış idi.

Bu hareket haddi zatında vahimdi. Fakat ağızdan ağıza geçtikçe şekil ve mahiyyeti büyüyor ve vahameti korkunç bir hal alıyordu. Resmî makamlar biribirlerini Mağnisa baskınından haberdar etmişler, ve tabiatile, bazı tedbirler almışlardı. Fakat haber İstanbul'a, Saraya da aksetmiş idi. Cevad bey namında bir askerî kaymakam Bursadan **«Serkâtibi hazreti şehriyârî»** Tahsin paşaya bir telgraf çekmiş, vak'ayı pek vesvese uyandıran bir tarzda ihbar eylemiş idi: Bu yüzbaşı sultan Azizin Kuşcubaşısının oğlu imiş; esasen Çerkesmiş; Bursa vilâyeti dahilindeki Çerkeslerden bir çete teşkil ederek İstanbul üzerine yürüyecekmiş; maksadı padişahı tahtından indirmekmiş... ilâh.

Bu ihbar Sarayı allak bullak etmişdi. Vehmi feverane gelen Abdülhamid biri biri afdınca iradeler çıkarıyor, yüzbaşının hemen takibile behemehal derdesti hakkında Bursa valisine sıkı sıkı emirler veriliyordu.

Tevfik bey, Bursa valisi, gayet müşkül mevkide idi. Vilâyetin bütün inzibatî kuvetlerini faaliyyete getirmiş, dört tarafda takibata girişmiş idi. Yüzbaşı bu tazyik önünde Bursa civarında barınamıyacağını anladı, Kirmasti **(Mustafa Kemal Paşa)** üzerinden **Manyas** nahiyesine geçti. Çerkes değil miydi ya? **Manyas** bir nevi Çerkezistan hükmünde idi ve mademki Çerkesler birbirlerini fevkalâde sıyanet ediyorlardı, orası kendisi için en emniyyetli bir iltica gâh idi!...

Mehmed Ali, bir aralık eşrafdan Basri beyle beraber **Erdek**'e giderken **Manyas**'ı görmüşdü: Hakikaten Çerkeslerin yatağı. Basri bey, yolda, hayli tafsilât da vermiş idi:
— Burada Mehmed ağa, Ahmed ağa; şurada Hasan ağa, Ali ağa.. var idi; kudretli, zengin kimseler idi. Fakat Çerkesler bunların ocaklarını söndürmüşler, kendilerini yok etmişler.

Mühimmi şu ki ettikleri yanlarına kâr kalmış. Zira hepsinin Sarayda, Haremi hümayunda birer akrabası varmış; kendilerine bir şey yapılamazmış.

Manyas'ın bu mümtaz ve hususî vaziyyetini bildiği için, Mehmed Ali, şimdi yüzbaşının bu taraflara geçmesinden çok merak etmiş idi. Herifi orada ele geçirmek pek müşkül olacakdı. Padîşahın iradesi vilâyetden tebliğ olununca yapacağı tedbiri uzun uzun düşündü. Açıkdan takibat ile yüzbaşıyı elde etmek mümkün olamıyacakdı; başka yoldan yürümek gerekdi: Balıkesride Çerkeslerin hatırı sayılır beylerinden biri vardı ki, mutasarrıf -geldiği gündenberi- onu düşmanlarına karşı muhafaza ve müdafaa etmiş idi. Bu sebeble bey mutasarrıfa minnetdar kalmış idi: Evkaf başkâtibi Mahmud bey.

Bundan hususî bir hizmet istenemez miydi?

— Mahmud bey, gizlice **Manyas**'a gideceksiniz; yüzbaşının nerede saklı olduğunu öğreneceksiniz ve Gönen kaymakamı Halil Sami beye bildireceksiniz!

Başkâtib, efendiliğini gördüğü mutasarrıfın bu emrini canla başla yapacağını söyleyerek, ayrılırken Mehmed Ali Bandırma, Gönan kaymakamlarile **Manyas** ve **Susığırlık** nahiyesi müdürlerine, yüzbaşının takibine dair, mühim ve müstacel emirler veriyordu.

Lâkin en çok güvendiği Gönen kaymakamı Halil Sami idi. Zira bd zat gözü pek, atıcı, kırıcı, pervasız bir adamdı. İnşallah muvaffakiyyet hâsıl olacakdı. Yalnız bu ümidi erken tahakkuk etsin, üzüntüsü çabuk geçsin, temennisi bu idi. Çünkü, aklı, fikri hep yüzbaşının peşinde idi.

Derken Halil Saminin müjdesi ulaşdı: Evkaf başkâtibi Mahmud beyin verdiği malûmat üzerine, yıldırım gibi koşmuş, yüzbaşıyı köstebek yuvasını andıran bir in içinde bastırmışdı...

Onu mutlaka öldürecekdi. Bu da ayrıca düşünülecek bir mes'ele idi.

Lâkin Mehmed Ali, gayur ve cesur kaymakamın muvaffakıyyeti tebşir eden haberini alıp da bir gece olsun geçireyim derken uykusundan uyandırdılar ve eline vilâyetin **«fevkalâde müstacel»** bir telgrafını tutuşturdular. Ne görse iyi: Yüzbaşının kılına bile hatâ gelmiyecek. Aksi halde ağır mes'uliyyet muhakkak.

Hayret etmeşin de ne yapsın? Biribirine zencirleme bağlı oldukları malûm olmakla beraber Çerkesler hâdiseyi Saraya nasıl, ne vasıta ile hemen bildirmişlerdi ki bu kadar az zamanda telgraflar yağmağa başlamışdı?

Halil Sami herifi öldürürse, hattâ öldürmüş ise? Al sana bir üzüntü daha. Üzüntüden bir şey çıkmaz. Ne yapıp yapıp iradeyi Halil Samiye uçurmak lâzimdi. Bunu yapdı ve yüzbaşıyı bırakmasını bildirdi. Zavallı kaymakam bütün gayret ve cesaretinin heba olduğunu görmekle derin bir elem duymuş idi.

Meğer işe Esvabçı başı İlyas bey karışmış, Bandırmaya Saraydan bir memur göndermiş; bu da Gönenden Bandırmaya inen yüzbaşıyı alıp muazzezen İstanbula götürmüş idi.

Padişahın, nihayet, yapdığını mı soruyorsunuz? Çerkes yüzbaşısının rütbesini bir derece yükseltmiş! ve İmparatorluğun idarî tarihine bir garibe -isterseniz bir facia- daha ilâve etmiş!

BU DA BİR ÖRNEK..

Üstad, Kosovaya giderken, Selâniğe kadar deniz yolculuğunu tercih etmiş idi. Vapurda iri yarı bir adam dikkat gözünü çekdi. Bir münasebetle görüşdüler: Manastır ahalisinden Rizof. Üskübe Ajan Kommersiyal olarak gidiyor...

İkinci Abdülhamid'in **«yaveri ekrem»** ve **«müşiri»** i Bulgaristan prensi Ferdinant, her gelişinde olduğu gibi, efendisini son ziyaretinde de bir imtiyaz koparmışdı: Rumelinin Selânik, Drama, Üsküb... gibi yerlerinde **«Ajan Kommersiyal»** ler bulundurmak!

Bulgaristan mümtaz bir eyalet idi, ahden tamamile Osmanlı İmparatorluğuna tâbi bir eyalet. Böyle istiklâl ve hâkimiyyet alâmetlerinden olan bir memuriyyeti ihdas etmek hakkı ona verilebilir miydi? ve verilmemeliydi? Fakat sultan Hamid, bir müddet için olsun, düşmanı susdurmak, bir muvaffakiyetdir sanırdı ve, bunun için, münasib gördüğü tedbir, kendince, en musib tedbirdi: Devletin siyasetini Babıâli değil, o bizzat kendi çevirirdi.

Mehmed Ali Aynî Üskübe vardıkdan sonra, Rizof ile bilhassa alâkadar oldu. Çünkü onda müthiş bir komitacı kafası, müthiş bir Türk düşmanlığı ruhu sezmişdi. Günün birinde işgal etdiği binanın kapısına bir bayrak -Bulgar bayrağı- asan Rizof, aradan çok geçmeden bir de arma takmışdı. Burası, bir eyalet memurunun vazife gördüğü alelâde bir yer miydi, yoksa bir konsoloshane mi? Bir fesat ocağı mı?

Valiyi harekete getirdi ve Babıâlîye uzun uzun mektublar yazdırdı. O derecede ki Halil Rif'at paşa -bilmem nesi itibarile sadrıâzam olmuş olan o biçare- nihayet vilâyete müsekkit (!) bir cevab vermeğe mecbur oldu:

— Bu işleri tedkik için bir komisyon teşkil etdik...

Bu da Sultan Hamid idaresinden başka bir örnek!

İDARECİLİKDE FAALİYYET

Balıkesri... Bu ismi andığı zaman nutkuna bol bir cereyan verirdi, anlatır, anlatırdı: Bu gün **Balıkesir Vilâyeti** dediğimiz ashanın, meşrutiyyetden önce, resmî adı **Karesi Sancağı** idi. Hicretin yedinci asrında Selçukîler bu havalide

yerleşmişler, sonra Karesi oğulları Balıkesride istiklâllerini ilân eylemişlerdi. Orhan Gazi zamanında, Balıkesri Osmanlı memalikine ilhak olunmuş idi. Ahalisi çalışkan, üleması çokdu; her türlü toprak mahsulleri, mühim madenleri vardır; kavunu meşhurdur...

(1316) senesinde mühim bir zelzele memleketi harab etmiş idi:

Harabı zelzele bir köy: Şu yanda bir çatının
Çürük direkleri dehşetle fırlamış; öteden... (1)

O müdhiş sarsıntıda bir çok camiler, medreseler, dükkânlar, hususî evler yıkılmışdı. Zağnos paşa camii de yerle beraber olmuşdu. Dinî hisleri ve itikadları pek sağlam olan Balıkesrililer için bu manzaraya tahammül mümkün miydi? Teessür, umumu kaplamışdı. Mutasarrıf, -Adana eşrafından- Ömer Âlî bey merhum, gayur ve akıllı bir zat. Ahalinin şevk ve heyecanından istifade etmek yolunu biliyor. Camii tamir etdirmeği mukaddes bir vazife sayıyor, işe girişiyor ve muvaffak oluyor. Yazık ki halefi Said bey isrine iktifa etmemiş. Harabelerin çoğu yüzüstü kalmışdı.

Mehmed Ali geldiği vakit Balıkesri, bu perişan ve giryan halde idi. İlk işi mektebleri gezmek oldu: Eyvah! Hepsi de birer yer odasından ibaret. Bir köşede -bazan bir kısmı toprağa gömülmüş- bir küp; su serpintilerinden hâsıl olma bir nevi çamurla muhat. Yanında bir teneke maşraba. Çocuklar hasır üstünde oturuyorlar, susadıkça maşrabayı kapıp küpe daldırıyor, aldıkları suyu içiyorlar, artarsa küpün etrafına -oradaki pisliği biraz daha arttırmak istiyorlarmış gibi- döküyorlardı...

Tavandan örümcek ağları salkım salkım sarkıyor; pencere camları ziyanın girmesine mâni olacak derecede toz toprak ile kaplı...

(1) Şimdi Balıkesir dediğimiz şehre o zaman Balıkesri derlerdi. Zamanın ismini kullanıyoruz.

Kalbe hüznü teessür veren bu manzara karşısında yeni mutasarrıf çok düşündü: Mektebden başka her şeye benzeyen bu murdar kulübeleri kâmilen yıktırıp muntazam, hıfzıssıhha kaidelerine uygun birer mekteb yapdırmak: İşte, nihayet, vardığı karar. Karar iyi, fakat tatbikat, tabiî, paraya mütevakkıfdı. İstanbul hükûmetinden para koparmak ise hemen hemen imkânsızdı; ahaliden iane istemeğe de kanunen mesağ yokdu. Başka bir çare bulmalıydı.

Bir akşam zihnen pek dalgın iken:

— Ceza reisi geldi.

Dediler. Ceza reisi Sadık bey. Tanıyordu. Herhalde kendisile istişare olunabilecek bir zat. Hemen düşüncesini açtı.

Fatin adliyyeci:

— Beyefendi, dedi, bunun kolayı var. Ancak mahremane arzediyorum: Burada bir çok hayırsever kimseler, şehir ortasındaki şadırvanlara akan sular için mühim paralar vakfetmişler. Bu paraları, ötedenberi, ülemadan Sadık efendi namında birinin işletip intifa etmekde olduğunu işitdim. Tahkik buyurursanız bu paralar meydana çıkacak ve dilediğiniz veçhile istifade edebileceksiniz.

— Âlâ, âlâ.

— Fakat, rica ederim, bu işin benden öğrenildiği duyulmasın.

— Müsterih olunuz. Yalnız liva naibi Tevfik beyden de yardım görmek isterim. Pek hamiyyetli, münevver bir zattır. Ne dersiniz?

— Çok münasib, efendim.

Ertesi günü çağırılıp re'yi sorulan naib efendi her istenilen şeyi yapmağa hazır olduğunu söyledi. Reisliği altında teşkil edilen komisyon suların mütevellisi hoca Sadık efendiyi çağırtarak hemen tahkikata girişdi. İlk incelemede varılan hakikat... Bu, sizi mütehayyır edecek, hakikat hocanın şadırvana mevkuf paralardan şuna buna otuz bin lira

ikraz etmiş olduğu merkezinde. Yediği darbenin şiddetile sersemleyen molladan, ilk hamlede üç bin altın alındı, Maarif Komisyonu Sandığına konuldu.

Menba bulunmuş; sâyü faaliyyet imkânı, bütün vüs'atiyle, husule gelmiş idi. Şimdi nereden başlamak mes'elesi kalıyordu. Hükûmet konağının yanında bulunan **Hasan Çelebi** mektebi tam umran himmetinin ilk kademesi olabilecek bir yerde idi. Derhal yıkdırılmasına başlandı; bir taraftan da yeni mekteb için muntazam bir pilân yapdırıldı.

Lâkin mutasarrıfın maksadı, yapılacak işlerin çokluğuna mukabil elde az para mevcud olduğu için, fazla masraf yapmamak, -usta ücreti, çivi bedeli gibi bazı zarurî tediyat haric- taş, kireç, kereste... için para harcamamakdı.

Öyle de inşaat olur muydu?

HÜRRİYET NAMINA NE FECAATLAR!

Meşrutiyyet ilân olunmuşdu. İstanbulda türlü türlü taşkınlıklar görülüyordu. Mahbusların koyverilmesi bunların en kötüsü idi. Çıkanlar etrafa dağılmışlar, aynı hali taşrada da yapdırmağa çalışıyorlardı. Bandırmaya gidenleri kaymakamı sıkışdırmışlar, **«Biz serbest olalım da, yurddaşlarımız burada yatsın, bu caiz mi? Haydi mahbusları koyver!»** demişlerdi. Ne fena vaziyyet! Azılı bir sürü hayduda nasıl meram anlatmalı? Jandarma kuvveti yok gibi bir şey. İsteníleni yapmak mes'uliyyetli; yapmamak -belki- felâketi mucib olacak... Kaymakam şaşırmışdı. Bir kere mutasarrıfa danışmalı!

Mehmed Ali Aynî -makine başında- kaymakamın telâşını giderecek sözlerden sonra, mahbusları bırakdırmak isteyenlere red cevabı verilmesini tavsiye etti, bir tarafdan da işi valiye bildirdi. Meğer Bursa da aynı müşkülât karşısında imiş: Zaruret görülürse, Bursada yapıldığı gibi, mahbusların koyverilebileceği cevaben vilâyetden bildirilince Mehmed Ali Aynî hapishane müdürünü yanına çağırarak, tahliyenin yapılacağını, şu kadar ki iptida uzak yerler halkının, sonra sırasile diğerlerinin bırakılması münasib olacağını, bunun için bir defter yapılmasını söyledi ve her halde işi gayet mahrem tutmasını ihtar etti.

Müdürün ekmeğine yağ sürmüşdü: Mahbusların her birinden, hallerine göre, ödünç namile (!) az çok bir miktar para almış olan bu efendi keyfiyyeti tebşir ile borcdan kurtulabilecekdi; mutasarrıf ne yaparsa yapsın!

— Arkadaşlar, müjde, çıkıyorsunuz!

Hapishane muhitinde derin akisler hâsıl eden bu umulmadık haber üzerine, sened makamında verilmiş olan puslalar yırtılmış, pılı pırtı toplanmış, umumî bir yol hazırlığı baş göstermiş idi: Yaşasın müdür!

Mutasarrıf, hiç de muvafık bulmadığı bu tahliye muamelesini bir kerre de adliyye hey'eti ile istişare etmeği münasib görerek, müddeiumumî Abdürrahim Ulvi beyi yanına çağırdı, mes'eleyi -etrafile- anlatdı. Müddeiumumî kanundan ayrılmaz bir zatdı. Vaziyyetin bütün nezaketine rağmen, hapishanenin boşaltılması fikrine hiç yanaşmadı. Mehmed Ali, bunun üzerine, evvelki düşüncesinden vazgeçerek, hapishane müdürüne, biraz da tevbih kılıklı, bunu söyledi.

Söyledi amma hapishanede de bir kızılca kıyamettir kopdu. Torbalarını, heybelerini hep hazırlamış olan mücrimler, caniler, katiller bağırışarak korkunç bir azgınlıkla kapılara dayanıyorlar, parmaklıkları kırıp çıkacaklar ve -kendilerine verilen telkine göre- Müddeiumumîyi, tahliyeye mâni olmuş olan bu vatan hainini (!), zavallı Abdürrahim beyi -ne bileyim- belki parçalıyacaklar...

Tabiatile derhal inzibatî tedbirler alındı: Jandarma vazifesini yapdı, evvelâ koğuşlarına girmelerini tenbih ve nihayet ateş etti. Bir cani -ne ilâhî intikam! tıpkı öldürdüğü adam gibi- ta göbeğinden vurulmuşdu. Bu satvet hepsini sindirdi, koğuşlarına girdiler. Lâkin mırıltı dinmemiş idi.

Bu gaileye bir çare düşünmede iken, Mehmed Ali Aynî, ertesi günü diğer bir haile karşısında kaldı: Bir **«cemmi gafir»**, başda Hacı Kâmil, hükûmet konağına gelip kendisini tazyika başlamışlar. Her yerde mahbuslar tahliye olunduğu, burada da ayni muamelenin tatbikine girişilmesi kararlaşdığı halde Müddeiumumî buna engel olmuş. Dün atılan silâhlardan ahali korkmuş, bir kaç kadın çocuk düşürmüş... Bunların müsebbibi hep Müddei Umumî. Öyle ise onu da içeriye tıkalım... diyorlardı ve ilâve ediyorlardı: Evrak müdürünü istemeyiz, Tapu müdürünü istemeyiz, vergi müdürünü istemeyiz...

Yeniçerilik! Hürriyet namına ne fecaatler yapılıyordu!...

Müddeiumumî aleyhindeki tezahüratın müellim bir netice verebileceğini düşünen Mehmed Ali Aynî, çok me'yus olmakla beraber, metanetini muhafaza etti, değerli arkadaşını makamına davet ve geceyi orada geçirmesini hatırnüvazane teklif etti. Abdürrahim bey hiç beklemediği bir vaziyyet karşısında kalmakdan mütevellid heyecanla tabancasına davrandı. Hacı Kâmil ve avenesinin bu yapmacık galeyanından ve taleblerinden fevkalâde müteessir olmuşdu: Haysiyyetini bilir bir adamdı. Teessürünü gidermek lâzımdı. Bir musibete meydan kalmamak için, mutasarrıf evvelâ onun tabancasını alıp, müsterih olmasını söyledikden sonra geçeleyin yola çıkaracağını ve Bandırma üzerinden salimen İstanbula göndereceğini temin etti. Jandarma kumandanına da zâhiren Bursa yolculuğu yapılacakmışçasına hazırlık görmesini ve hakikat halde Abdurrahim beyi selâmetle Bandırmaya isal etmek tedbirlerini almasını ehemmiyyetle söyledi.

Bu tedbir muvaffakiyetle tatbik olundu.

İstemedikleri memurlara gelince: Bunlar hep Balıkesri eşrafından idiler; yalnız vergi müdürü taşralı. Ötekiler akraba ve taallûkatını toplarlar, Hacı Kâmilin idare ettiği grupa karşı koyabilirlerdi. Fakat, bu zavallı? Bu, çok acınacak bir halde idi. Mutasarrıf, kendisine sığınan bu adamcağızla hasbihal ederken mülâzim rütbesinde bir oğlu olduğunu ve oğlunun Selânikte bulunduğunu anladı ve birdenbire: — Ha! dedi, yaz bakayım.

Vergi Müdürü, talim olunduğu şekilde, oğluna bir telgraf çekerek tezallüm etti. Tılsımlı telgraf!... Ertesi günü **«Cemiyyet»** imzasile Selânikden mutasarrıfa bir telgraf: **Taşkınlık yapan, kanuna muhalif hareket eden kimseleri Selânik'e gönderiniz!**

Henüz ne olduğu bilinmiyen, fakat herkesin indinde insan kuvvetinden üstün bir hüviyyet taşıyan **İttihad ve Terakki**'nin büyük kudretine tercüman olan bu haber şimşek sür'atile yayıldı ve Hacı Kâmil ile hempalarını spazmozlara düşürdü. Derhal mutasarrıfa koştular ve aman dilediler. Yağma yok. — Eğer, dedi, Mehmed Ali Aynî, eğer Müddeiumumînin mâsum ve doğru bir adam olduğuna ve kabahatin tamamile sizde bulunduğuna dair bir mahzar yapıp telgrafla Adliyye Nezaretine bildirmezseniz sizi göndereceğim.

Hemen muvafakat eylediler!!..

Abdürrahim beye karşı Hacı Kâmilin yapdığı hareket çok dikkate seza idi. Bunun bir sebebi olmak gerekdi. Acaba Müddeiumumî bu husussda bir şey sezmiş miydi? Malûmatı var mıydı?

Varmış: Meşrutiyyetin ilânından bir ay kadar önce idi. Balıkesri civarında, bir değirmende bir çingene öldürülmüş, cinayet Hacı Kâmilin oğluna isnat olunmuşdu. Tabiatile adlî takibat başlamış, Hacı Kâmili de bir korkudur almış. Takibatı durdurmak ve çocuğu kurtarmak için çare düşünmüş, hükûmet erkânı nezdinde hatırlı olan İran kârperdazı Seyyid Cevad Han'a müracaatla işe bir yol bulmasını rica etmiş. Kârperdaz kendince mahzurlu bulmamış olacak ki bu rica üzerine gidip Abdürrahim beyi görmüş...

Bu mülâkattan biraz sonra mutasarrıfın evine gelen Müddeiumumî Seyyid Cevad Han'ın, değirmen cinayeti tahkikatını durdurmak için, kendisine elli lira getirmiş olduğunu ve nezaketle evinden koğduğunu haber vermiş.

Mehmed Ali Aynî, yerinden fırlayıp iffet timsali arkadaşını gözlerinden öpmüş ve arkasını sıvayarak teşci etmiş idi.

Hacı Kâmilin, o andan itibaren, Müddeiumumîye karşı derin bir kin ve adavet beslemeğe başlaması, işte o ümidinin bu suretle suya düşmesinden ileri gelmiş idi. Öc almak için vesile araması tabiî idi. Şimdi meşrutiyyet ilân olunup da halkın Devlet otoritesine karşı az çok serkeş davranabildiğini anlayınca, muzmarlarını açığa vuran diğer garaz ve husumet erbabı gibi, bayrak açdı.

Kanunu Esasînin ilânı üzerine evini yüzlerce fenerle donatan ve büyük bir sevinç tezahürü yapan Abdürrahim Ulvinin bu vatanperverane şadımanisi kafaları hâlâ mutlakıyyet zihniyyetile dolu olan bazı kodamanlara dokunmuşdu, ona içerlemişlerdi. Hacı Kâmil o adamların şu ruhî haletlerinden istifade etti ve tertib ettiği nümayişe hepsini -koyun gibi- sürükledi.

Kanunu Esasînin 1324 Temmuzunda vâki ikinci ilânı münasebetile yapılan yolsuzlukların en mühimmi, bizce, budur, yani mahbusların bırakılmasıdır. Bunda hiç bir usul, hiç bir kaide takib olunmamış, asla itina gösterilmemiş, hal ve hakikatin icabı olan tefrik yapılmamışdır. Düşünülseydi ki Sinobda, Radosta, Akkâda... Türke ve Müslümana düşman bir çok âsi, bir çok câni var ve düşünülseydi ki koyverildikleri takdirde -büyük zahmetler ve fedakârlıklarla elde edilmiş olan- bu bayağı mahlûklar mülkün her yanına dağılarak fesadlar, cinayetler yapıp intikam almağa kalkışacaklar, şüphe yok ki, hapishaneler boşalsın kararını verirken yalnız siyasî mücrimler, mağdur mahkûmlar ve hafif cezalılar bu nimetden **(geceli gündüzlü çalışmalarla kanunî vaziyyetleri bihakkin tesbit edildikden sonra)** istifade etdirilirdi: Yemeni tekrar isyan ettiren kabile reisleri, Arnavudlukda kıyamlar tertib eden Riza beyler, Bib Dodalar... serbest bırakılmaz, hanümanlar yıkmış kanlı katiller, birer kahraman imişler gibi, koyverilmez ve mâsum millete yine musallat edilmezdi.

Sadrıâzam Said paşa dilediği kadar müdafaada bulunsun, İttihad ve Terakki istediği kadar özürler ileri sürsün: Bu muamele fahiş bir hata olarak tarihe geçecektir.

KAPTAN YATAĞANA

Bu ismi tesadüfen öğrenmiş idi. Fakat sahibi kimdi, niçin şöhret almışdı?.. Bilmiyordu. Yalnız Ayvalık kaymakamlığından livaya gelen telgraflarda bu isme daima **«meşhur eşkiya»** sıfatları terdif olunduğu için, ora ahalisince şerrine lânet okunan bir adam olduğuna hükmediyordu.

Meşrutiyyetin ilânı üzerine, şakaveti bırakarak, dağlardan şehirlere inen ve ekserisi Selânikde nümayişlerle kar-

şılanan bulgar, sırb ve rum çeteleri arasında Ayvalık halkından olan bir taife de var idi, ki efradı meşrutiyyetin ilk günlerini İttihad ve Terakki Cemiyyetinin tertib ettiği şenlikler içinde yaşadıktan sonra, Selânikden Ayvalığa gelmişler ve merasimle istikbal olunmuşlardı. Bunların arasında **Yorgi Atineli** isminde bir genç de vardı. Şahsının ehemmiyyetsizliğini kendi de bilen bu rum oğlanı gerek Selânikde, gerek Ayvalıkda hatır ve hayale getirmediği bir ihtirama mazhariyyetle şımarmış, kendine bir kahraman süsü bile vermek istemiş idi.

İkinci Abdülhamid devrinde tatbik olunan sözde ıslahat tedbirlerinden biri de -idarî makamlara meslek ve ehliyyetle münasebetleri bulunmayan bir takım tufeylîleri sokan- kaymakam muavinlikleri teşkilâtı idi. O sırada Ayvalıkda kaymakam muavini o kabil tufeylîlerden **Kozmo** isminde bir rumdu. Kozmo efendi, bir Ayvalıklıdan, tapudaki işini görmek için, 10 lira almış ve işini de görmemiş idi. Şimdi, Kanunu Esasînin verdiği serbestî ve salâhiyyetle, ondan hesab sorabilirlerdi. Lâkin doğrudan doğruya buna tevessül etmeli miydi? Her kesin hürmet ve itibarını kazanmış olan **Yorgi Atineli** vasıtasile müracaat etmek her halde daha iyi olmaz mıydı?

İşi görülmeyen adamcağız bu mülâhaza ile şikâyetini Yorğiye söyledi ve ondan Kozmo efendiye hitaben bir kâğıd aldı. Yorği kâğıda şahsının ehemmiyetsizliğini bildiği için olacak, kendisininkini değil, tehdidini ikaa muktedir diye tanılan "meşhur eşkiya" (Kaptan Yatağana) nın imzasını atmıştı. Kaymakam muavini bu imzayı görünce korkmuş, iş sahibine 10 lirasını geri vermiş...

Bu hadise pek çabuk yayılmış; ancak zevahirile muhakeme edildiği için kahramanı Yorği, Ayvalıkda hiç umulmarık bir ün ve önem kazanmışdı. Tabiatile şımarıklığı da artmışdı. O derecede ki her işe karışmakda ve hususile ki-

liselere mevkuf akarlardan ve büyük zeytinliklerden alınan iradın nerelere sarf olunduğunu öğrenmek bahanesile kilise mütevellilerini, hemşehrileri rum zenginlerini sigaya çekmeğe başlamışdı.

Rumlar, serkerdenin pervasızca hareketlerinden telâş ve heyecana düştüler: Memleket altüstolmuş; kaza kaymakamı şaşırmış, telgraf telgraf üstüne yazarak Balıkesri mutasarrıflığından istianeye koşmuş. Mutasarrıf, Mehmed Ali Aynî, o sırada **Lâzikiye**'ye tahvil edilmiş, yola çıkmak üzere hazırlanmışdı. Bu sebeble işe müdahale edememiş, kaymakamın telgraflarını Bursa valisi Tevfik beye bildirmekle iktifa eylemiş idi.

Bununla beraber mes'ele, zaman icabile, çok nazik bir duruma girmiş idi. Vali işle ilgilenmesini, Ayvalığa giderek asayişin idamesi sebeblerini temin etmesini Mehmed Aliden rica etti, o da Ailesini İstanbula göndererek Ayvalığa gitti.

Lâkin ne gidiş?!.. Her zaman parlak surette istikbal edilen mutasarrıfa bu defa herkes yabancı kalmışdı. Bu da bir nümayiş miydi acaba? Hususile mütevali silâh sesleri de işidiliyordu, maksad ne idi?.. Mehmed Ali bunları ilk önce ziyaret etmiş olduğu **«Belediye»** nin rum reisinden sormuş ve aldığı cevabdan endişeye düşmüşdü.

Ne yapacağını düşünüyordu. Derken riyaset makamı kapısına bekleyen polis memuru içeri girerek:

— Efendim, bir adam zatı âlinizi görmek istiyor, deyince Mehmed Ali sordu:

— Nasıl adamdır o?

— Bir rum, meşhur bir tütün kaçakçısı (1).

Kabul etmek değil, kabulünde bir an tereddüd etmek bile fena tefsirlere yol açabileceği için, **«gelsin!»** demesile

(1) Üstat Kaçakçının ismini hatırlamıyor.

mutasarrıfın karşısına yerli rumlar kıyafetinde, acayip şekilde bir herifin dikilmesi bir oldu.

— Ne istiyorsun?

Rum, mutasarrıfın bu sorgusuna belindeki silâhlık içinden çıkardığı kocaman bir tütün paketini önüne koyup kabul etmesini ve cebinden çıkarıp uzatdığı bir telgrafı okumasını rica etmekle cevab verdi.

Hayretde kalmışdı. Çünkü Balıkesri Evkaf başkâtibi Cemal beyin imzasını taşıyan bu telgraf kaçakçıya, Ayvalıkda bulunduğu müddetçe mutasarrıfın emrinde çalışmasını tavsiyye ediyordu. Filvaki Çerkes beylerinden olan Cemal bey, Balıkesri mutasarrıfı sıfatile Mehmed Aliden hayli iyilikler görmüş; demek ki bu iyiliklerin şükran borcunu ödemek istemişdi. Lâkin bu şerir ile ne münasebeti vardı? Meğer bu kaçakçı evvelce bijr cinayetden dolayı Balıkesride mahbus iken Cemal bey vasıtasile o işden yakasını kurtarmış, Cemal beye medyun imiş...

Bunları anlatdıkdan sonra sormuş:

— Beyim, nasıl hizmet edebilirim? Ne emir ediyorsunuz?

— Evvelâ şu silâh sesleri kesilsin!

— Pekki, o kolay. Siz burada bulundukça bir tek silâh atılmayacakdır.

— Sonra Yorği Atineliyi istiyorum. Getirebilir misin?

— Şimdi, hemen.

Yarım saat geçdi geçmedi, kaçakçı memleketi telâş ve heyecana düşürmüş olan genci Mehmed Alinin huzuruna getirmiş idi. Bu çelimsiz herif evvelce Ayvalıkda bir meyhaneci çırağı, bayağı bir çocukmuş...

Hiddetlenmiş idi, ona ağır sözler söyledi. Lâkin rum oğlanı:

— Efendim, dedi, benim kabahatim ne? Selânikde olduğu gibi, burada da bizi askerle istikbal etdiler, hakkımızda nümayişler yapıldı... Bu nüfuzu siz verdiniz! Ve cebinden Maysı zade Refik, Enver, Midhat Şükrü namına basılmış bazı kart vizitler gösterdi.

Haklıydı: Ciğeri iki para etmez bir takım haydutlara **İttihad ve Terakki Cemiyyeti,** zamanın icab ve zaruretlerine mebni, büyük payeler vermiş, onlardan meded bile ummuşdu. Lâkin onlar tabiatlarını hiç değiştirmemişlerdi, maksadlarını unutmamışlardı: Bilâkis şimdi, hem de alenî olarak, habasetlerine devam ediyorlardı. Yorği Atineli işte o zümredendi...

Mehmed Ali, onu mazur telâkki ve affeylemiş, bununla beraber kilise mütevelli heyetlerinin işlerine ve başka işlere asla karışmamasını da ihtar etmiş idi.

O büyük mes'ele işte bu tedbir sayesinde bertaraf olmuşdu, ve Mehmed Ali artık Balıkesri mutasarrıflığına veda etmiş idi. Ayvalıkdan İstanbula dönüyordu.

BİR ZİHNİYYET ÖRNEĞİ

Vatanın ne halde olduğu göz önünde idi. Fakat Avrupa hakkımızda ne düşünüyordu? Bunu da bilmek münevver bir Türk idarecisinin vazifesiydi. Lâkin buna nasıl çare bulunabilirdi, ki istibdad idaresi dahilî matbuata karşı koyduğu kayıdlara rahmet okutacak bir takım engellerle Avrupa ve Amerika matbuatını, hemen uumumiyyetle yakın bir ekseriyyetle, memlekete sokmayordu, her gün imparatorluğun dört tarafına **«Parisde, Londrada, Viyanada. Romada. Nev-Yorkda münteşir . . . gazetesinin . . . , tarihli nüshasının mündericatı muzırrasına binaen memaliki şahaneye men'i duhulü..»** hakkında açık veya şifreli iradeler yağdırıyordu?

Tuhaf değil mi? Ecnebî postaları Avrupada çıkan bir çok

kitâb ve gazeteleri kucak kucak taşıyor, **«men'i duhul»** iradelerine rağmen, kendi müvezzilerile dağıdıyorlarken hükûmetin yine telgrafla idare memurlarını takibat yapmağa davet etmesi evet, tuhaf değil miydi?

Mehmed Ali, hükûmetin men'etdiği gazeteleri görüp okumak arzusunu duymakla beraber, mektupçuluklarında pek çok misallerini gördüğü mem'nuiyyet karikatürünün hududuna girmiyenlerinden de hakikati istiknah edebileceğini düşünerek **Le Journal**'e abone olmuş idi. Şu kadar ki onu da açıkdan açığa Balıkesrine getirtemiyordu. İstanbulda çıkan **«Levant Herald»** gazetesinin içine koydurarak getirtmek tedbirini buldu. Bu tedbir bir müddet muvaffakiyetle tatbik edildi. Lâkin nihayet gizli zabıtanın tecessüsü, hain bir göz **Levant Herald**'in himayetkâr yapraklarını deldi ve **Le Journal**'i meydana çıkardı.

O hafta Mehmed Aliye postadan mutad paket yerine Dahiliyye Nezaretinden bir tahrirat geldi: Bir daha **Le Journal**'i almamasını tavsiyye eden ve kim bilir âtî için ne korkunç bir tarassud ve tazyik mukaddemesi olacak olan bir tahrirat.

Devrin zihniyyetini büyük bir sadakatle gösterdiği için **Mehmed Memduh** mührü ile mahtum 9 Cemaziyelevvel 326 ve 26 Mayıs 324 tarihli ve 9 No. lı olan bu emri aynen yazıyorum:

Karesi Mutasarrıfı Saadetlû Mehmed Ali Beyefendi Hazretlerine;

Saadetlû efendim hazretleri,

Bir müddettenberü namı seadetlerine Eminönü posta şubesine tevdi olunagelen Levant gazetesi derunlarına Pariste münteşir Lö Jurnal gazetesi nüshaları konulmakda olduğu görüldüğü ve bunların münderıcatı muzırrayı havi olan nüshaları usulen tevkif edilmekde ise de bu gibi gazetelerin memurini devlet namına devamı irsali calibi dikkat bulunduğu Posta ve Telgraf Nezareti aliyyesinden bildirilmişdir. Lö Jurnal gazetesi gerçi memaliki şahaneye idhali külliyyen memnu gazetelerden değilse de, bu misillû ceraidi ecnebiyyenin memurini devlet tarafından abonuman suretile celbıne mahal olmayacağı derkâr bulunmağla beyanı keyfiyyete ibtidar kılındığı olbabda irade efendim hazretlerinindir.

SÜLEYMAN NAZİF'İ NASIL TANIMIŞTI?

Süleyman Nazif, Diyarıbekirli Said paşanın oğludur. Said paşa ismet ve faziletle dolu altmış bir senelik hayatının kırk üç yılını devlet ve memlekete ve hemen hepsini insaniyete, hayra, ilm-ü marifete hasr ve vakfetmiş bir zattır. 1303 senesinde, adlî bir işten dolayı, İstanbula gelmiş, Süleyman Nazif'i de beraber getirmişti. Mir'atül'ıber adlı eseri o sırada kitabcı Kirkor tarafından basılıyordu. Kirkor ayni zamanda H. Nazım, Ali Kemal ve daha bir kaç arkadaşile Mehmed Alinin çıkardıkları **Gülşen** mecmuasını da neşrediyordu. Bunlar mecmuaları dolayısile, Süleyman Nazif babasının kitabı sebebile Kirkorun dükkânına sık sık uğruyorlardı.

Nasıl oldu bilinmez, herhalde bir fikir ve his mutabakatile olacak, Mehmed Ali ılk defa Nazifle orada, Kirkorda görüşmüşdü. Fakat bu görüşme ebedî bir dostluğun temel taşı olmuşdu. Yedi sene sonra Mehmed Ali Diyarıbekire gittiği vakit bu dostluk bütün şaffet ve samimîyetile tazelenmiş idi (1).

---

(1) Bu samimî dostluk esnasında, Süleyman Nazif'in ilk şairlik hevesile, yazdığı manzumelerden birini, bilhassa Mehmed Aliye «dédié» etmişti. Büyük edibin hayatile ilgili olan bu manzumeyi, onun şairliğini tetebbü edeceklere hizmet için, şuraya yazıyorum.

Süleyman Nazif vali Sırrı paşanın hiç sevmediği bir adamdı. Herhalde sözünü esirgemeyen, **«harab ve bakımsız yurdun derdlerini»** küçük yaşından beri görmüş ve o **«perişan idare altında ezilen halkı heyecanla dinlemiş»** olan, onun için fikrini açıktan açığa söylemekde hiç tereddüt etmeyen Nazif vilâyetin icraatını şiddetle tenkid etmiş olmalıdır ki, paşa bütün müsamahakâr haslatına rağmen, onu teveccühünden uzaklaştırmışdı. Mehmed Ali bir kaç ay içinde bunu anladı ve Sırrı paşaya hulûl ile icabeden şeyleri yaparak, nihayet, Nazifi vilâyet gazetesi muharrirliğine tayin ettirdi. Koca edib yazı hayatına, doğduğu yerin küçük gazetesile girişmişdi...

NE DE HOŞ AŞKIN İLK TECELLİSİ

Titremişdi garibdir kalbim
Gördüğüm gün o ruyu gülgünü
Sevmemişdi o vechi mahzunu
Eylemişdi fakat bana te'sir!

Aşk ile zi nasibdir kalbim
Nazralar ruhumu kılar tenvir
Tabı yakmışdı kalb i medhuşu
Öptüğüm dem o lâ'l i hamuşu!

Ne kadar hoşdu ah o etvarı!
Mütefekkir durrudu yanımda,
Desti destimde, aşkı canımda.
Mütebessim lebi, gözü nemnâk

In'itaf eyledikçe enzarı
Ruhum eylerdi sırrını idrâk:
Aşk idi aşk, o çeşmi sevdahiz
Ki ederdi hayalimi tehziz!

Diyarıbekir, 10 temmuz 1309

Fakat itikad ve muahezeden kendini hiç bir vakit alamamış olan Nazif, yine o sebebden olacak ki, bilâhare vâli Halid beyin de şiddetli bir gayzü nefretine hedef olmuş, Diyarıbekirde duramıyacak hale gelmiş idi.

Mesud bir tesadüf Nazifi vahim bir âkibetten kurtardı: O sırada **«Maiyyeti Seniyye Erkânı harbiyyesi»** ne memur Ferik Abdullah paşa, fevkalâde salâhiyet ile, Musula gitmek üzere, Diyarıbekikirden geçiyordu. Tesadüfen Süleyman Nazif'i görmüş, pek ziyade beğenmiş ve hususî kâtibliğine alarak birlikte Musula götürmüştü. Musuldaki memuriyyeti bitdikden sonra İstanbula dönerken Nazifi beraber getirmişdi.

Nazif İstanbula yepyeni bir maksatla gelmişdi: Parise gitmek emelinde idi. Bunun için hemen Mehmed Aliyi bulmuş, maksadını açarak düşündüklerini birer birer anlatmış idi. Âlâ; fakat ateşli arkadaşını alarak, Avrupayı ve hususile Parisi gayet iyi bilen eski sadrıâzam Kadri paşa zade İsmail Cenanî beye gitdiler. İ. Cenanî bey bu iki genci muhabbetle karşılayarak, maksatlarını dinledi ve sonra çok kıymetli nasihatlar ve faydalı malûmat verdi.

Mehmed Ali henüz evlenmiş idi. Ailesini bırakıp Avrupaya kaçması, şüphesiz, Süleyman Nazifin tahrik ve teşvikine atfolunacakdı. Nazif bu mes'uliyyeti galiba üzerine almak istemediği için olmalıdır ki, bir gün, Mehmed Aliye hiç haber vermeksizin, savuşmuş, soluğu Parisde almış idi. Avdetinde Bursaya mektupçu oldu. Mehmed Ali de o zaman Kosva mektupçusu idi. **(2 Haziran 1313 - 17 Ağustos 1315).**

Nazif, Faik Âlinin dediği gibi, **«hiç bir işe karışmıyarak, zamandan ve hayattan görmüş olduğu haksızlıklarla sitemlerden münfail, namus ve hülûsunun yegâne mükâfatı olan ıztırabile dârı iştigaline kapanmış»** olmakla beraber tarassut altında idi. Onun için Mehmed Ali ile kısa bir muhatereden sonra iki taraf sükût etmişdi.

Bu kısa muhabere 1314 senesine tesadüf ediyor. O zaman **Serveti Fünun** neşriyatının vüsat ve ehemmiyet kesbetdiği, edebî mubaheselerin alevlendiği sene idi. Mehmed Ali Nazif ile muhaberelerine daima ilmî ve edebî bahislere temas etmiş, fikir ve mütalâalarını hep müsteşhidata bina eylemişdir. Bununla beraber Kosvadan yazmış olduğu mektupta -ki maalesef elde edemedim- edebiyat ve hususile **Serveti Fünun** mensupları hakkında Nazifin fikrine uygun gelmiyen bazı mülâhazalar ileri sürmüş olmalı ki, Nazif (20 Eylül 1314) tarihli mektubu ile aralarında, ilk defa olarak, kanaat ihtilâfı hâsıl olacağından teessüf ediyor. Bu bediayı aynen okuyunuz:

«İki gözüm kardeşim;

Mektubunun aylardanberi cevapsız kalmasını icap eden sebeb bence malûm ve muayyen olsaydı burada tasrih ile istidayı af ederdim. Gâh bütün âlemin barı meşağilini, hayatı beşerin bil'umum mücadelât ve mücahedatını duşü zaifime almak istiyorum; bazan nefes almak istiyorum; bazen nefes almak bile bence mütip bir hareket oluyor. Kusuru ahirim bu aczü zâfdan mütevelliddir. Affet iki gözüm.

«Edebiyat hakkındaki meşrudatın etraflı olmadığından red ve kabul yolunda hiç söz söylemiyeceğim. (Serveti Fünun)a yazı yazanları söz anlamayan veya anlatamayan adamlar meyanına ithal etmekde sen de israr edenlerden isen teessüf ederim ki, aramızda ilk defa olarak bir ihtilâfı kanaat hâsıl olacak. Evet arabçayı, daha doğrusu arabçanın sarfını, nahvini, ilâlleri, idğâmları, terkipleri tahlillerile ben de okudum. Acemcenin lisanından başka edebiyatına da bir parça intisabım vardır. Ne yalan söyliyeyim; ben Arap ve Acem lisanlarındaki bu nasibimle beraber Halid Ziya gibi bir fıkra, Cenab Şehabettin gibi bir müsahabe, Tevfik Fikret gibi bir manzume yazamam. Maamafih bunların Arap ve Acem lisanlarındaki vukufu muarızlarının, malûmatından aşağı değildir. Ali Kemali ben de senin kadar sever ve takdir ederim. Hattâ diyebilirim ki, bildiğim bazı fezail ve mehanisini ona karşı beni senden ziyade vakfı takdir ve meftuniyyet etmişdir. Maamafih edebiyatı cedideye muarız bulunmasına izharı teessüfden kendimi alamıyorum. Kemal edebiyatın tabiî ve zarurî olan terakkiyatına bütün efkâr ve hissiyatile, bütün kuvayi maddiye ve maneviyesiyle hadim ve senahan olmalıydı. Edebiyatı Osmaniyenin ahiren ikiye inkisam eden tarzı ieddi hakkında bir fikir almak ister misin? Bir günde, bir memlekette ve hattâ bir sokakda intişar eder (Serveti Fünun) ve (Malûmat) ceridelerine sathî bir nazar atfet. Anlaşılmayan bir şey varsa o da emin ol ki, kelime değil, histir... Biz o kelimatı biliyoruz. Fakat o hissiyat ile bîgâneyiz. Bu eserler her iki şeyin icra ettiği tesiri icra, yani hem hayret, hem hiddet hislerini ilka ediyor.

«Rica ederim, sen müteassıp bulunma. Sen ki hakikatleri yalnız fikrinle anlamak, değil, hissinle duymak, gözlerinle görmek, ellerinle tutmak istersin. Gözlere batan, kulaklar yırtan bir hakikate karşı teğâfül ve tecahül gösterme. Ve bu babdaki kanaati vicdaniyeni bana duru diraz yaz.

Ailem iki buçuk ay evvel Bursaya geldi. Allah bağışlarsa oğlum adama benzeyecek; ellerinden öper. Ben de kızının, Muazzez gelinimin gözlerinden, senin de her tarafından öperim.»

NAZİF'İN SEVGİSİ

Diyarıbekir Nazifle Mehmed Aliyi daha sıkı, daha esaslı daha samimî bir dostluğa kavuşturan bir yuva olmuş idi. İki dost resmî işlerinin dışındaki bütün boş zamanlarını beraber geçirirler, beraber düşünüp beraber tedkikatda bulunurlar, hal ve istikbali hep ayni adeseden görürler ayni hissiyat ve teessüratı taşırlardı.

Nazfin müşir Abdullah paşa refakatinde Şarka, Musula, Mehmed Alinin mezunen Garbe, İstanbula gitmesi birbirine bağlı iki yüreğe bir hasret ateşi koymuş, sonra Süleyman Nazifin Parise kaçması, istikbalin sakladığı âkıbet ve vehametleri kestirememek iztırabile -kim bilir?- belki bir daha görüşmek nasib olmaz ihtimalinin doğurduğu elemleri pek ziyade arttırmışdı. Nur ve ziya şehrini dolaşır, ilmü irfan veren müesseseleri ve şiir ve edeb üstadlarını ziyaret ederken Nazif bütün emellerinini müşfik sinesine gömdüğü vatanını, bu mübarek kelimenin taşıdığı mânanın bütün şümulile düşündüğü, bu düşünce arasında Mehmed Aliyi asla hatırdan çıkarmadığı gibi, yeni girdiği evlilik hayatının zevk ve mihnetlerile vakit geçiren Mehmed Ali de çok sevdiği Nazifinin hatırasile hafızasını süslemekden bir an hali kalmıyordu. Lâkin, heyhat! ne Parisden Mehmed Aliye bir haber geliyor, ne de o aziz dostuna mektub yazabiliyordu.

Nihayet Nazif vatana avdet etdi, Bursa mektupçuluğuna tayin olundu. Hakikatte orada ikamete memur edilmiş idi. Büyük bir sevinçle karşıladığı bu mes'ud dönüşü Mehmed Ali Kosvadan resmî bir lisanla kutladı. Fakat taşrada vilâyet erkânının muhaberatını kontrol ettiklerini bildiği, bunun da hatır ve hayale gelmedik hallere sebep olabileceğini düşündüğü için, canı kadar sevdiği Nazifine bir daha mektup yazmadı.

Osmanlı nesrinin eşsiz üstadı bu vaziyetden fevkalâde müteessir olmuş, ta kalbinden yaralanmışdı. Coşmağa vesile arıyordu. Kosva mektupçusuna **«Ulâ Sâni»** rütbesinin verildiğini **«Evrakı Havadis»** de okuyunca, sonsuz bir sevinç duyarak, **«Arızai mes'ude ve meşkûre»** dediği bu tevcihi vesile edindi ve Mehmed Aliye, tebrik zımnında bir mektup yazarak, samimane itabın en beliğ misalini verdi. O mektup şudur:

«Brusa, 28 Mart 1314

«İki gözüm kardeşim,

«İntizarımı gârib bir cevap ile öldürmüştün. Hitabının sükûtundan ziyade zalimane olmadığını sen de iddia etmezsin. Benimle muhabere sence calibi mahzur idiyse bana açıktan açığa beyanı hal edebilirdin. Öyle sıkıntıyı îma eder özürlerle uhuvvetlerin en samimisi olan münasebeti şefiyemizin çehrei masumuna böyle istiskaller, münasebetsizlikler iysar etmeğe ne ihtiyaç vardı. Bilirsin ki, sana gücenmek benim elimden gelmez. Hedefi iğbirarım yalnız taliimdir. İstediğin kadar sus; muktedir olduğun kadar unut. Yalnız benim seni düşünmeme, tahassürlerle yâdetmeme, sevmeme mâni olmak isteme. Bu şey ne senin elinden gelir, ne benim.

«Sana fimabâd lisanı sükût ile arzı hörmet ve iştiyak etmeğe karar vermiş idim. Bir ârizai mes'ude ve meşkûre bu sükûtu ihlâl etmekliğime nimelvesile oldu, ki, o da rütbendir. Mübarek olsun. Bu mertebe, emin ol ki, evvelini payei istihkakındır. Meratib ve menasibin en büyükleri... Hattâ enbüyüğü kudumu irfanına muntazır bulunuyor. Şimdi kendimi senden ziyade şayanı tebrik görürüm ki, fikrimin, kalbimin, âmal ve tasavvuratımın, geçmiş, gelecek zamanlarımın, hâsılı bütün benliğimin biraderi müşfiki muazzezi olan Aliyi irfanına mev'ud olan makamı ikbale bir hatve daha tekarrüb etmiş görmeğle mübahi bulunuyorum.

«Baki gözlerinden, ellerinden hem iğbirar, hem iştiyak ile öperim kardeşim.

Mütehassirin: Süleyman Nazif»

«Sami beyin selâmı var. Talât efendiden bugünlerde mektup aldığım yok ki, hal ve teşebbüsünün nevi ve derecesini bileyim. Galiba henüz şahidi emelideraguş eylemekten uzak bulunuyor. Allah muvaffak buyursun.

«Hocamız Fazıl efendi vefat etmiş. Özdemir oğlu hâtıra-

sile merhumun hâtırası sence memzuc bulunduğu için bu müellim habçri veriyorum. Vücudü nevadirden idi. Ziyaı ebedisine teessüf ederim.

«Arada sırada karaladığım şeyleri (İbrahim Çelebi) imzasiyle (Serveti Fünun)a gönderiyorum. O gazeteyi alıyorsan yeniden tebyiz ve takdime değer şeyler değil ki, arzedeyim. Senin mahsulü tetebbü ve kemalin olan bediaları görmek arzusu şediddir.»

Mehmed Alinin Kosvadan yazdığı cevabnameyi bulamadım. Elde olsaydı ondaki tefekkür ve ihtiyat şivesiyle yukarıda okuduğunuz bedianın ifşa eylediği pervasızlık ve atılganlığı bihakkin mukayese edebilirdik ve bu iki seciyeye karşı daha etraflı, daha esaslı bir hüküm tesis eyleyebilirdik.

İKİ MEKTUP

Brusa, 21 Nisan 1323

Daderi muhterem,

İki kıt'a uhuvvetnameni şevk ile okudum. Vehab bey biraderimiz nüvazişine bizzat teşekkür edecektir. Atufetlû Fuad beyefendi hazretleri ise son mektuplarında bir çok ihtisasatı minnetdarı izhar buyuruyorlardı. Bana gelince şükran ve saire gibi elfaz ve evzaı baride uhuvveti ebediyyemizin dairei samimiyetinden müebbeden uzaklaşdırılmış olduğu için seni bir kere... bin kere daha öperek bu mebhasde sükût edeceğim.

Senin gibi bir refiki mütaleadan mahrumiyyet mütalealarımı hem kemmiyyet, hem keyfiyyetçe pek çok tenkis ediyor. Yeni görülen, öğrenilen bir şeyi mutlaka bir hasbü

hal ile dimağa nakışpezir olmak ister... Sami, Hâmid burada bulundukları sırada ne kadar çok okur ve müstefid olurduk.

Gi dö Mopasan müskirat ve muhaddırat ile nihayetinde çıldırmış bir adam olmakla beraber, ruhu eşyaya nüfuz eden bir nazarı müdekkikdir. Sevmekle isabet gösteriyorsun. Tahtie ettiğin ciheti ise -fikrini izah etmemiş olmanla beraber- zannederim ki kusurdan ziyade fazilet sayılır. Sende maziye merbut kalmak hususunda dehşetli bir tesanüd vardı. Demek hâlâ geçmemiş. Mülâkatı âhiremizde **Spiritizme**'i -bilâ hezlü riya temin ederim ki- gayet müdekkikane ve vâkıfane tetkik etmiş olduğunu cidden takdir etmiş ve fakat seni böyle mechûlât ve muğlâkat ile değil, daha **pozitif** şeylerle mütevağğil görmediğime teessül eylemişdim. Bununla mütevağğili ciddiyyat olmadığını iddia ettiğimi zannetme. Fakat himmet ve faziletinin münhasıran lüzumlu, faydalı şeylere hâdim olmasını istiyorum. Meselâ sosyolojiye, psikolopiye dair birer esçri mükemmel telif etsen ne kadar iyi olur.

İpsen'den şimdiye kadar yalnız iki tiyatro okuyabildim ki, birisi, **Quand nous nous reveillerons d'entre les morts** namile, diğeri, **Madam İnger à osaraat** ismile muanvendir. Birincisi beni günlerce sermesti tahassüs etti. İkincisi tarihî ve güzel bir eserdir. Hele birincisini mutlaka okumanı tavsiye ederim.

Zola'dan neler okudun? Ben **Bilâdı Selâse**'sini serapa ve dikkatle okudum. Hikâye ünvanı mütevazı altında ne kadar derin mesaili ruhiyye ve içtimaiyye teşrih ve tahlil olunuyor. Frenkler bu hususta bizi müstefit ettikleri nisbetde icap eden bedailerile kütlei avamın seviyyei insaniyyetini yükseltmektedirler. Bizde Halid Ziya bey bu hususta en çok kemâl ve muvaffakiyyet gösterdi. Ondan sonra muvaffak olan romansiyemiz Hüseyin Rahmi beydir. Mesleklerinde yazı yazmağa devam edebilselerdi bizde de küçük bir kütüphanei güzide teşekkül ederdi.

Her ne ise, hakikaten kıymettar ve müfayyez olan evkatını beyhude sözlerimle işgal etmeyeyim. İdarei umuru livaca az zaman zarfında gösterdiğim âsarı reviyyet ve muvaffakiyyet merkezi vilâyeti takdirhan ediyor. Muvaffakiyetin tevali ve kaderin teali etsin kardeş.

Faik Hüsnü nazarını muhafaza ediyorsa hakikaten meşkûr ve bahtiyardır. Bunun için kendisini tebrik bile ettim. O sana yalnız resmî bir âmir değil, mürebbîi fikrü vicdanı bir hoca nazarile ve hürmetle bakmağa mecburdur.

Baki Saidle beraber ellerini, yavrularının gözlerini öperim kardeşim, iki gözüm efendim.

Kardeşin
Süleyman Nazif

★

Biraderi mükerremim efendim,

Cevapnamei kerimaneni teşekküratı azîme ile aldım okudum. Bende maziye merbut olmak hususunda dehşetli bir teannüd gördüğünü yazıyorsun. Beni pozitif şeylerle mütevağğil görmediğin için teessüf ettiğini bildiriyorsun. Bu cümlelerin mütezammin olduğu maani ve nikâtı mestureye seni dairei intibaha celbedecek surette bir cevap vermiş olmak için İngilterede felsefei tekâmülü vaz' etmiş olan filozofu âzam Spenser'in (Usulâtı İbtidaiyye) ünvanlı kitabının 86 ıncı sahifesindeki satırları terceme edeyim de oku:

(Berminvali mezkûr kâffei turukı tefekkür neticei vahideye müncer oluyor. Fasli âhirde «a priori» yani evvelce müsbet bir kaideye müsteniden ve tâbiri diğerle tarikı innî ile istintac olunan mülâhazai şahsiyye mütekaddem iki fasılda «a posteriori» yani tarikı lemmî ile müstanbat mülâhazatı tekit ediyor. Ne zaman ulûmu sâbitenin en âli mesailine itayı cevab azmayişinde bulunursak kuvvei

müfekkiremiz aczi zâtisini bize göstermekte, ulûmu nakliyyei nazariyye dahi bize bu aczin kavanini tefekküriyyenin bir neticei zaruriyyesi olduğunu ibraz etmektedir. Mesaii masrufemizin akametinden zevahirin tahtında muhtefi hakikatin bizim için ilel'ebed gayri kabili idrâk olduğunu yalnız fehmetmek değil, hasıyyeti müdrikemizin neden dolayı bu keyfiyyetin bu minval üzere olmasını istediğini dahi anlıyoruz. Hulâsai kelâm, ebnayi beşerin mutekadatı hissiyyesine zıd görünen bu neticenin takyidatı lâzime ile hasrolunduğu halde mutekadatı mezkûre ile itilâf ettiğini keşfediyoruz.

Vâkıa zatı bahtı mutlak hiç bir suret ve hiç bir mertebede idrâk kelimesinin mânayı hakikisine göre, idrâk olunamazsa da zatı bahtı mutlakın vücubi müsbeti vücudu mahkemei vicdanca zarurî bir emri malûm olduğunu, vicdan bizde istikrar ettikçe bir saniye bu emri malûmdan tahsili garibane muktedir olamadığımızı, ve o takdirde esası o mebnayı vicdanda olan itikadın hakayıkı saireye faik bir sıhhati olduğunu görüyoruz.)

Spenser'in bu kitabını edinip okur ve tercümei mezkûr satırlarla başlayan faslını tetkik edersen efkârında azîm bir tebeddül husule geleceğine eminim. Bu filozofun sosyoloji ve âsarı muteberi sairesi yanımda birlikte geziyorsa da bunların mütaleası roman okumağa benzemez. İçimizde bunları anlayacak kimseleri fevkalâde az görüyorum.

Beni (spiritisme) merakına düştüğüm için (pozitif) ilimleri terketdiğimi zannediyorsan yanlışdır. Zira spiritism derslerini anlamak için pozitif mebadîsinden geçmek lâzımdır. Her ne hal ise. İzahı keyfiyyet için burada mekteb müdürüne geldiğim vakit en yeni ve çetin âsarı ilmiyyeden (Evolution de la matière) nam kitabı berayı mütalea vermiş olduğumu haber veririm. Fakat anlamamasından meyus olarak iade etdi. Azizim, sen spiritizm hakkında dahi

irşada muhtaç bulunuyorsun: Sana (Meçhul) nam kitabın 18 inci sahifesini tercüme edivereyim:

(Meslekı dehriyyun maddeyi daha iyi tanımağa başladığımız gündenberi artık paber cayı sebat olamayan bir faraziyyedir. Madde evvelden mebdei eşya gibi addolunurdu. Fakat evvelki gibi kendisine atfolunan bu ehemmiyeti şimdi ibraz etmiyor. Zira ecsam milyarlarca gayri mer'i eczayı ferdiyyei müteharrikeden terekküp ediyor. Bunlar yekdiğerine temas etmiyor ve birbirleri etrafında ebedî bir surette deveran edip duruyorlar; bu eczayı ferdiyye namütenahî bir derecede küçük olup, şimdi binefsihi merakizi kuvvet makamındaki telâkki edilmektedirler. O halde madde nerede kaldı? Demek ki madde kuvvet altında gemgeşte oldu.

Bir kanunu ruhanî ekvanı idare ediyor ki onun dairei ihatası içinde bizim seyyaremiz muhakkar bir uzuvdur. Bu kanun kanunu terakkidir. «Hilkati âlemden evvel» ünvanlı eserimle isbat ettim ki Lâmark, ve Darven nam hekimlerin «Felsefei tekâmülleri» bir tebyini ef'aldir, bir illet değildir. «Zira mahsul hiç bir vakit muhassıla faik olamaz» ve «nihayeti âlem» ünvanlı tasnifimde dahi, madem ki ezelülazaldenberi her şey mevcuttur, hiç bir şeyin nihayetpezir olamıyacağını isbat eyledim.

Kâinatı haddei nazarı im'andan geçirirsek bir levhi mahfuzı kudret ve bir maksat mevcud olduğunu seçebiliriz ki seyyaremiz sekenesi o kanunu kudretin mevzuu yegânesi olmakla beraber onun idrâki mahiyetine de aczimiz mânidir...

Mesaili ruhaniyye bazan farzolunduğu veçhile mesaili felekiyyeye öyle bigâne değildir. Eğer ruh ebedî olup, asüman dahi onun müstakbeldeki aşiyani ise marifeti ruh marifeti felekiyyata bigâne kalamaz. Fezayi mutlak ebediyyetin mekânı değil midir? İmdi erbabı heyetin mahiyyeti hil-

kat gibi insanın da mahiyyeti hakikiyyesini istiknahe çalışmalarında teaccüp edecek ne vardır? Milân rasathanesi müdürü ve seyyarei Müşteriyyenin rasıdı faali Çiparelli, Laypçiğ rasathanesine mensup olup, tetkikatı felekiyyesile meşhur olan muallim Zolner, felekii şehir ve kimyager Kroks, hakîmi felekî Hokçens ve profesör Rişe, Vallas, Lombrozo gibi esatizei benamın alâmatı barizei ruhiyyede ne gibi bir hakikat olduğunu tetkik ve tetebbü ettiklerini tahtie etmemeliyiz.)

İmdi böyle bir asrı inkişafta hâlâ mevt ile her şeyin fenapezir olacağını zannedersek Zolaların ceddi alâları Ünkülünkülüden ne farkımız kalır?

Yine Spensere ircaı nazar edelim. (Kavaidi Sosyolojiyye) sinin 210 uncu sahifesinde 66 rakamlı bendde bak ne söylüyor:

(İlmin mutekadatı diniyyeyi perişan edeceğini zannedenler tevilâtı kadimeden ilmin ahzü fekkedebildiği ne kadar esrar varsa cümlesinin tevilâtı cedideye inzimam ettiğini galiba bilmiyorlar. Hattâ tevilâtı kadimeden zanniyyatı cedideye geçilince sırrın daha ziyade teammik etdiğini söylemek daha doğrudur. Filhakika evvelden muhtemel addedilen bir tevilin yerine ulûmu hazıra diğer bir tevil ikame ediyorsa da bu tevil bizi lâyenker bir surette gayri kabili izah bir keyfiyyetin muvacehesinde bulundurmak için biraz daha baid bir noktaya isal edip bırakmakdan başka bir şey yapamıyor.

Bir cihetden, terakkii ulûm tabiatin alettedriç inkılâbından ibaretdir. Evvelleri havassı âdiyemiz bir besateti tamme görmekde iken, terakki bir müşevveşiyyeti azime keşfetmişdir. Evvelleri tabiatta bir ataleti mutlaka hükümferma zannolunurdu. Şimdi ise bir faaliyyeti şedide keşfolundu; evvelden âlemi ekvanda yalnız bir hâlâ var kıyas edilirdi; terakkiyatı hazıra ise orada kuvayı müteaddidenin

bir fiili iycazkârisini gösteriyor. Hikemiyyunun her batnı, gûya câmit diye iddia olunan maddede bir takım kuvvetler keşfediyor. Şöyle ki: Daha bir kaç sene akdem, en âlim hikemiyyun meselâ âdi bir demir safihanın tekellümle mütehaddis ihtizazatı müşevveşei havariyyeyi telfik hasiyyetine malik olmasını, sonra da lâyuad ihtizazatı elektrikiyyeye bilinkılâb diğer bir demir safiha vasıtasile binlerce fersah uzak bir mesafeye badelintikal kelâmı melfuz şeklinde mesmu olabileceğini itimada gayri şayan addederlerdi. Tabiatı isticvab eden allâme etrafında kendisine sükûnette görünen bir takım ecsamı halliyye görür, lâkin onlarda lâyetecezza bir şiddetde kuvvetlerin onları müteessir etmesi kabilinden olarak bir cesamet bulunduğunu keşfeder. Tayfbin âleti arzın zerratı, zerratı kevakip ile hemaheng olarak ihtizaz etdiğini ona gösterir. Hulâsa bu allâme fezanın her bir noktası kâffei cihata doğru namütenahi derecede kesir bir ihtizaz ile lerzan olduğunu teslime mecbur olur. Bu takdirde artık kâinatın âtıl ve camit bir madde değil, her yerde hay ve kayyum bir şeyden müteşekkil olduğunu istihraçdan feragat edemez.

. . . .

Yalnız gitdikçe nuraniyyeti mütezayid bir hakikat vardır: Her yerde zâhir ve bâkir ve fakat mümteniülidrâk bir mevcud vardır ki, mebde' ve nihayetini derk kabil değildir. Kuvvei fikriyye ile derin kazıldığı kadar kesbi zalâm eden esrar arasında bir hakikati mutlaka kerametünnümayı itilâ olarak gayrimütenahi ve ebedî ve masdarı havadis ve eşya bir kuvvetin huzurunda bulunduğumuzu anlatıyor.)

Maahaza asrı ahirin en müdekkik, en azim bir filozofunun bu şehadeti benim yanımda muhbiri sadıkın tebliğatına nisbetle hiçdir. İşte, azizim mülâkatı ahiremizde sana mebahisi mestureye mukabil (işarat)ın ukulünden, Gazalinin bu nazariyyenin gayrikabili tefehhüm olduğu bühtanı

yegânesile reddinden, ve fakat Fârâbi gibi gayet muktedir birdâh inin İbni Sînanın nazariyyesinin kabulüne elbetde bir takım esbab bulunması lâzım geleceğinden, (Necat) ın illet hakkındaki tarifatından ve «mevcudü evvel künhü itibarile, hem akıl, hem âkil ve hem makuldür.» tarzındaki mebhasinden veyahut «être ou nèant ne sont plus deux termes d'une fatale alternative et l'on dirait qu'une pènombre s'ètend entre l'être et le non-tre. Yani: Öyle ise vücut ve ademi vücut bir münavebei mukadderin iki haddi değildir. Gûya ki mevcut ile namevcut arasında bir şibhi zil vardır.» mesubei muamma günesinden tedviri pergarı mekal etmiş olsaydım o vakit mazii kemgeşteden, filândan bahsa biraz hakkın olurdu. Her ne hal ise tasdi etmeyeceğim. Bir fırsat zuhurunda nasib olursa söz yarışına çıkarız.

Hakkımdaki teveccühatı biraderaneye teşekkür ederim. Elden geldiği kadar çalışıyorum. Hayırlı işlere muvaffak olursam vicdanen istirahat ederim. Baki muhalâsatı samimiyye.

Kardeşin
Mehmed Ali Aynî

Brusa, 10 Mayıs 1323

Biraderi mükerremim,

1 Mayıs tarihli inayetnamei mufassalını aldım. Lûtfen imlâ ettiğiniz sütunu fazıla her devir hükemasının kılü kalini hulâsa etmekden ziyade, o doyamadığım hasbühali uhuvveti mutezammin olsaydı daha ziyade şevkü lezzetle okurdum. Geçen mektuplarımda da iyma etmiştim ki bir saatden ziyade imtidad edemiyen telâkii âhir ne on senelik iftirakdan mütevellid iştiyakı teskin, ne de bu müddeti medide zarfında mevcudiyyetimizde husulü tabiî olan tahavvülâtın şeklü derecesini tebyin ve tayin edemedi. Vaktile her şeye heveskâr, fakat her heveste bikarar bir adamdım.

Bugün maatteessüf görüyorum ki malûmatı beşerriyenin hiç bir şubesine — ihtisas şöyle dursun — intisab bile edemedim. Kendi kusurlarımı zamana atfedecek kadar hakşinas olmak istemem.

Abesiyyat ile ifnayı sabavet ve şebab edip durdum. Vaktile şair değildim. Şimdi ise -beni vaktile halka şair zanetirtmiş olan- mevzun karalamak melekesinin bile yavaş yavaş düçarı akamet olduğunu görüyorum. Zaten feyyaz olmayan hayatımın hususiyle şu on senelik kısmı ahiri atalet ve sükûnetile bütün kuvayı idrakimi felce uğratdı. Zamanın saniyelerden müteşekkil dişlerile mevcudiyyeti maneviyyemi bilâ fasıla kemiriyor. Ben bugün metin bir muharrir, kavi bir mübahis olmak şöyle dursun, bayağı bir gazetede bir şuunnüvis bile olamam. Alfred dö Müse, evahiri marizai hayatından izmihlâli maneviyyatına,

Musset qui vit, tue Musset qui a vécu.

nalişlerile telehhüfhan olurmuş. Benim arkamda Müse gibi bırakılmış bir hayatı münevvere, bir mevcudiyyeti fazıla olmadığından mazimi halimden daha az şayanı merhamet bulmuyorum. Fakat bu cerihayı kendi kendine kanamağa terkedelim.

Spenserin **Usulâtı İbtidaiyye**'sinden tercüme ile yazdığın o koca on satırda Britanya adalarının sislerinden daha kalın bir gamamei ibham nazarı idrâki tehdit ve hele **Meçhul** nam kitabın bilmem hangi sahifesinden mütercem fıkra ise, maddenin kuvvet altında gümgeşte olduğunu iddia ederken, tarifatü izahatile maddenin vücudunu sarahaten teyit ediyor.

Ben mesaliki felsefe ve kelâmın hiç birisine müntesib değilim. Fakat «... **Ecsam milyarlarca gayri mer'i eczayı ferdiyyei müteharrikeden (1) terekküp ediyor. Bunlar yekdiğerine temas etmiyor (2) ve birbiri etrafında ebedi bir suretde deveran edip duruyorlar. Bu eczayı ferdiyye namütenahî bir derecede büyük olup (3) şimdi binefsihi merrakizi kuvvet makamında telâkki edilmektedir. O halde nerede kaldı?.. Demek ki madde kuvvet altında gümgeşte oldu.»** sözlerinden bir şey.

(1) Zannederim ki bu faraziyye eski Yunanilerin enkazı hikmetinde de bir dereceye kadar mevcuddur.

Okuduğun, beğendiğin, tercüme etdiğin bu satırlar sana malûmatı kadîmeden fazla ne öğretdi? Senki hükmü indiyi fıkaratı mütekaddimeye tezyil etmezsen maddenin mefkud veya kuvvetin ziri tehakkümünde nabud olduğunu kim fehmü iddia edebilir? Madde **«Meçhul»** ün telifinden evvel de hemen bu eşkâl ve evsaf ile malûm ve muarrefdi. Burada küçük bir istiknahda bulunacağım: **«Meçhul»** ün fransızcası **İnconnu** müdür?.. Böyle ise **nâmalûm** suretinde terceme aslına daha mutabık olurdu. Zaten **(in)** edatı selbi de bu suretle tercemeyi icap eder. Bugün bizce sebebi malûm olmayan bir hâdiseyi alel'itlâk **(meçhul)** diye tavsif edersek cehlimizin kesretinden ziyade ilmimizin mahdudiyyetini göstermeğe taallûk eden lüzuma tevfikı hareket etmemiş oluruz. Bugün bilinmiyen şey yarın bütün serairile dairei malûmata dahil olmak mümkün ve kesirülvukudur.

(Cehil ve ilim birbirisinin hali fıkdanıdır) gibi bir kaide tutturarak bir sözümden bir sürü mevzuu itiraz çıkarma. Ben kelimelerin efradı cami ve agayrı mâni surette naklü tercüme olunmasında âdeta taassup gösterenlerdenim. Beğenmez veya istemezsen kabul etme.

خذ ما صفا دع ما كدر

Spenserin **(sosyoloji kavaidi)** nin dördüncü cildinden hakikaten metin suretle tercemesine muvaffak olduğun sa-

(2) Bu da pek eski bir malûmdur.

(3) Yunan ve Arab hükemasına ciltler yazdırmış olan **Cüz'i Lâyetecezza**. Gerek bu fıkradaki **namütenahî** vasfını, gerek bir fıkra yukarıdaki **ebedî bir suretde** kaydını nazarı dikkatine irca ederim.

tırların (... **bir cihetten terakkii ulûm tabiatın alettedriç inkilâbından ibarettir)** fıkrasından sonraki kısmı nihayetine kadar mesrudatı kemteraneme bir vesikai metine olabilecek mahiyettedir.

Ben sende bir şeye dikkat ediyorum. Malûmat ve müktesebatına tahakküm ederek arzu ettiğin şeklü neticeyi vermek istiyorsun. Bu, yeni bir hastalığın olsaydı bir takım ihtimalâtı durâdûra ve belki maksadı hodgâmaneye atfile bigayri hakkin günahına girerdim. Fakat sen tâ öteden, seni ilk tanıdığım zamanlardanberi -ki Mektebi Mülkiyyenin son sınıfında en değerli talebelerindendin- âtiyi maziye yalnız bir mabâdi tabiî gibi raptetmek değil, bir hâdimi muhî ve cebrî gibi münkad kılmak isterdin.

Herkese açılan bu varakpareye her şey yazılamaz. Yalnız sana âcizane bir nasihat vereyim:

Niçin **«Domaine de science»** dahilindeki hakayiki müsbete ile iştigal etmiyorsun da böyle mesaili müşevveşe içinde boğulanlara refiki mezahim ve mesai olmak istiyorsun? Eğer hallâli müşkülâtı ulûm olanlarla çalışmak hırsında isen memuriyyeti, her şeyi bırak, Darven, Spenser ve saire gibi rahlei tetebbü ve mevkii tarassuduna çekilerek uğraş dur. Mösyö Bertlo'nun gayet acib ve garib bir hariciye nazırlığı etmiş olduğu bittabi hatırındadır. Bir koltuğa iki karpuz sığdırılsa bile bir adam iki mesleki muhtelifede hatavatı metinei sâyü terakki atamaz.

Bir amatör gibi çalışmakda olduğunu iddiaya oku yazdığın âsar ve fıkaratın etvarı azametkâranesi mânidir. Meselâ, (Güstav Lö Bon yeni bir nazariyye serd ile bilûmum eski nazariyyatı ibtal ediyor.) veya (Filân adamın falân eseri diğerinin filân kitabını çürütüyor), gibi dedikodularla uğraşmaktan ne fayda? Hemen hepsi yekdiğerini ve arasıra kendi kendilerini tekzib eden bu heriflerin eşgalü ahvali muayyen ve sabit bir şekil

alarak **(nâmalûm)** sınıfından çıkıp da **(havzai fünun)**a dahil olduktan sonra birer düstur veya ihticacü istinada salih bir nazariyye şeklinde kabul olunsa daha iyi olmaz mı?.. Hal ve lüzum böyle iken sen müsbet, meşkûk ne kadar malûmat varsa hepsini evirip çevirerek bir kaç bin sene evvelki mutekadat seviyyesine irca etmek istiyorsun. Hem kardeş, bu kadar okumak insanı hiç okumamak kadar ve belki daha ziyade **«abruti»** eder. **(Muttasıl okuyanlar düşünmek için vakit bulamazlar)** diyen Şopenhaver pek de haksız değildir.

Sen de evvel istatistik muallimi, sonra ziraat, tarihi edebî âlem, tarihi umumî yazdın, Fakır'i terceme ettin. Bu iştiğalâtın ruhu felsefeye ait ibhamat arasında dolaşmaktan daha faydalı idi. Ruh ile uğraşacaksan Spenserin Mösyö Ribo vasıtasile fransızcaya naklolunan iki büyük ciltten ibaret Psikolojisini türkçeye terceme et. **Vaktile Sami** bu tercemeyi vücude getirmek isterdi ve buna vukuf ve kudreti kâfi idi. Fakat kendi tâbirince **«hayatı tarümarı»** müsaade etmedi. Ondan sonra salâhiyeti terceme sana teveccüh eder.

Dünkü gün **(Anatol Frans)** ın son bir eserini okuyordum. Mülâkatı ahîremizde spiritistlerin eimmei vüsuk ve tevsikinden olduğunu beyan etmiş olduğun **Mösyö Rişe için** şu satırlar yazılı idi ki bir nutkun Rusya - Japonya muharebesine müteferri aksamındandır.

«... En vain le docteur Charles Richet leur représante, un squelette à la main, qu'étant prognathe et n'ayant pas les muscles d'un mollet suffisammant développés, ils se trouvaient dans l'obligation de fuir dans les arbres devant les Russes qui sont brachicèphales et comme tels éminement civilisateurs, ainsi qu'il a paru quand'ils ont noyé cinq mille chinois dans l'Amour! Prenez garde que vous êtes intermédiaires entre le singe et l'homme, leur disait obligeamment M. le professeur Richet, d'où ile résulte que si vous battez les Russe fino-letto-oungroslaves, ce serait exactement

comme si les singes vous battaient. Concevez-vous? Ils ne voulurent rien entendre.»

İşte, azizim, Mösyö Rişenin şu satırlar nümunei mantıkı olursa sipiritism taraftarlarına bu zatın şehadeti garib bir vesika olur. Ben ne taraftarı in ü an, ne lüccei ummani fünunu mebahisde puyanım.Şana gayet hayrıhahane ve ihtiramkârane vâki olan bir ihtarı süitelâkki ile bütün şark ve garb hükemasını üstüme kışkırttın. Halbuki ben zayıf ve natüvanım. Malûmatı sathiyye ve nakısamı istiknahı serairi hilkat yolunda tetebbüat ile kazanmadım. Yalnız hayatın melâli ittıradını tadil ile saatlerini tenvir için mütalea benim için bir deva, bir eğlence olmuşdu. Bir şey biliyorsam bu sayededir. İpsen'in yalnız iki tiyatrosunu okuduğumu mukaddema yazmıştım. Bu büyük mütefekkir hakkında yazılmış olan şeyleri de okumak isterdim. Bir iki kitap ismi haber verirsen müteşekkir olur ve derhal celbederim.

Tolstoy'un **(Eşiai Fecir)** ünvanı müşa'şaı altında cemolunmuş bazı mektuplardan müteşekkil bir mecellesini Faik giderken bilhassa bırakmıştı. Kurunuvustaya lâyık bir papaz olan bu şöhretli muharrirden ben bir şey anlamadım. Sanki idrâki ile hakayık arasında sakalı kadar kalın bir perde var. Tolstoy'un bir kaç sene evvel Annales'de bir **«interview»** sünü okumuştum. İpseni anlayamadığını söylüyordu. Bu aynı bizim Ahmet Mithat efendinin Zolayı beğenmemesine benzer.

Bahsi uzattıkça uzattık. Mayısın sonuncu günündenberi karalanmakta olan bu mektub burada ve Mayısın on altısında hitama ersin. Cevabını geciktirme.

Bu mektubun vüsulüne kadar devirden avdet edersin ümidindeyim. İcraatı musiben herkesi takdirhan ediyor. Muvaffakiyetin temadi etsin.

Baki ellerini, gözlerini öperim. Said ellerini öper. Çocuklarının ben de uyumamasını takbil ederim, iki gözüm efendim.

MEHMET ALİ'NİN CEVABI

6 Haziran 323

Biraderi muazzezim efendim,

10 Mayıs 323 tarihli cevapnameni Balıkesriye avdetimden bir kaç gün sonra yedi tebcile aldım. Evvelki mektubumdan maksadım, sana görünmek değil, daha ziyade seni söyletip eyyamı ahîrede müktesep hâlâtını görmekdi. Bu emelim bir dereceye kadar hâsıl oldu. Şimdi gelelim mevzuu bahis olan mesaile:

(Usulâtı ibtidaiyye)den terceme ettiğim satırlar fineffsül'emir müphem değildir. Ancak tâbiratı felsefiyyenin mecburen istimali ve makabli mebahisin terki kari'de öyle bir fikir peyda edebileceğini teslim ederim. İstersen tercemenin aslını göndereyim. Evvelâ kendin tatbik et, sonra vukufunu zannettiğin kimselere göster, ondan daha muciz ve vâzıh tercüme ettirebilirsen ben bir daha elime kalem almam.

(Meçhul)ün madde hakkındaki tarifat ve izahatına kani olmayarak maddenin kuvvet altında nabud olmasını bir hükmü indî telâkki ediyorsun, ve o tarifatın Yunanın enkazı hikmetinde mevcud olmasını farz ve Arab hükemasının **(cüz'i lâyetecezza)** hakkındaki âsarından bilistidlâl **(Meçhul)**ün yeni bir şey ilâm etmediğini zannediyorsun. Halbuki hakikat öyle değildir. Maddenin tarifi ve hikmeti tabiiyye ile kimya ve menafiülâza noktai nazarlarından mezkûr evsafı çok kimselerce malûm olabilirse de künhü hakkındaki telâkkiyatı biraz şerh etmek ister.

Evvelâ maddede şehadetden hakikati ayırmak lâzım geldiğinden bu keyfiyyet beynelhükema üç tarzda incirar etmiştir: Mihanikî, harekî, cüz'i ferdîi harekî. — Birinci tarzı izaha göre künhi madde hayyizden ibaret olup, kâffei havadisi kevniyye kavanini mihanikiyyeye tevfikan halollunur.

Bu mesleğin fevaidi de var, mahzurları da vardır. Evvelâ bugün fenni mabadettabiiyyede umumiyyetle kabul edilmiştir ki Dekart'ın talim ettiği veçhile maddenin künhü yalnız hayyizden ibaret değildir: Zira vücut bir kuvveti istilzam eder, yani maddenin eczasını mürtebit bulunduracak ve yekdiğerinden infikâkine mâni olacak ve her cismi kendi zâtı olmayan diğer şeyden ayıracak bir kudreti lâzımdır ki o vasıta ile diğer ecsam üzerine de bir fiil icra eder.

İkincisi, ulûmü müsbetede, kâffei havadisi kevniyyeyi harekâtı muayyeneye iysal ve icra fikri, keşfiyyatça bereketli bir tarik açmış ve hikmeti tabiiyyei riyaziyyeye ve fenni mihanikîi zerrevî nazariyyatına bir esası metin ihzar eylemişdir. Maahaza her nevi hareketi, hattâ kuvvei cazibeyi sademe ile tefsir etmek şayanı itiraz bir faraziyedir.

İkinci tarzı harekîye gelince: Bu meslek erbabı maddede kuvvet ve hayyizi tefrik ile beraber asıl ehemmiyyeti kuvvete atfederler. Bu meslek ecsamın kendi ve yekdiğeri üzerine amel ve aksi amel iktidarını tasdik ederek, hem ulûmu sâbite ve hem ilmi mabadettabia erbabının kabule mecbur oldukları bir kaideyi vaz'ediyor. Lâkin yalnız hükemadan **(Laypniç)**in **(Monadism)** namile maruf mesleğinde değil, ecsamı kuvayı cazibe ve dafia ile mevsuf nikatı riyaziyyeden müteşekkil addeden **(Boskoviç)** ve muktedalarının nazariyyesinde dahi mezkûr olan hayyizi gayri mücerredi teslim etmesinden dolayı mesleki mezkûr muahaze olunur. Zira bu faraziyyede hayyiz bir unsuru hakikînin bir haleti **(Mode)** addedilmediğinden harice taallûk etmeksizin yalnız zihnen mevcut olabilir.

Üçüncü olan cüz'ü ferdii harekî mesleğine nazaran madde kuvvet ve hayyizden müteşekkildir. Evvelâ bir cihetten kuvvetin ataletle gayri kabili iytilâf hiç bir şeyi yoktur. Diğer cihetden hayyiz hem kuvvet ve hem maddenin bir hassai esasiyyesi olduğundan **(gayri kabili nüfuz, gayri kabili tazyik)** gibi tahayyül edilen eczayı ferdiyyenin eb'adı olması icap eder ki hareket mümkün olsun; bunların tab'an kabili inkisam olmaları da iktiza eder,her ne kadar şimdi taksim olunamıyorlarsa da, onların ne kadar küçük olursa olsun terakümlerile zerreler teşkil edebilmeleri için bir kemmiyyeti hakikiyyeleri vardır.

Saniyen: Kuvvet ve hayyizin mevcudiyyeti müşterekelerini teslim ederek, havadisi fizikiyye ve kimyeviyye ve fizyolojikiyye bir takım müşkülâtla duçarı sekte olmaksızın halledilebilir.

Salisen: **(Cüz'i ferdii harekî)** ruh ve cisim münasebatı mütekabilelerinden bahse müsaitdir, zira bu iki rüknün arasında bir farkı azim tesis etmekle beraber onlara bir meziyyeti müştereke atfeder ki faaliyyeti hariciyye yahud kuvvei muharrikedir. Şöyle ki faaliyyeti cisim cismin kendine has olduğundan ruh cisme taallûk ve amel ettiği vakit yalnız cismin binefsihi malik olup ef'ali hayvaniyyede tesiri olan faaliyyetini tahrik eder. Buna mukabil cisim ruha hiç bir şekil vermez, yalnız onun havassını tehyiç eder ve bazan imalini sektedar eyler, eğer uzviyyetde noksan veya neşvü nemada natamamiyyet varsa.

Zamanı evailde, felâsifei Yunaniyyenin çoğu maddeyi bir rüknü gayri muayyen addederler ki, Eflâtun buna **(namevcud)** tâbir ederdi. Aristotalis ona **(vücudu fa'ale)** derdi. Revakiyyun her sıfattan mücerret ve meçhul bir rükün zannederlerdi.

Şu izahatdan maddenin hal ve masabakdaki sureti telâkkisi nümayan olabilirse de ona ilâveten şunu da arzedeyim ki maddeyi mesleki felsefesine bir rüknü esasî ittihaz eden şairi romaî Lükreçyadan hakîmi nâmdar Lâvoaziyeye kadar maddenin gayri kabiliyyeti zevali hakkında umumun kabul ettiği zan bugünkü keşfiyyat ile rehini indiras ve maddenin kuvvet altında kemgeşte olması itikadı mebnayi cedidi terakkiyyata metin bir esas olmuşdur.

Hülâsa artık sofiyyunun **(âlemi gayb)**, **(âlemi lâ teayyün)** ve **(ketmi adem)** tâbirlerinin medlûlâtı sahihası yavaş yavaş inkişaf edecekdir. Amma bunun berahini öyle bir kaç satıra sıkıştırılabilecek şeyler olmadığından ben de bilmukabele **«Huz ma safa da' ma keder»** tenbihini tekrar ederim.

§ Meçhul kelikesi **(l'inconnu)** mukabili olarak kullanılmış ise muvafık olmıyacağını ve tercemedeki taassubun sebebile buna **nâmalûm** demek mureccah olacağını haber veriyorsun. **Inconnu**'yü terceme ederken ne demek münasip olacağını düşünmüş ve nihayet **meçhul**'e karar vermiştim. Zira bizde **meçhul** tâbiri umumen mekteplerimizde ve kütübü riyaziyyemizde kabul edilmiş bir ıstılahtır. Çocuklar ilmi adet ve cebir ve Mukabele okurlarken iki malûmdan bir meçhulü istihıaç usullerini talim ede ede bu tâbire alıştıklarından onlara karşı meçhul tâbiri yerine **nâmalûm** tâbiri kullanmak handeyi mucib bir gayreti zaide olmaz mı?

Bundan başka ilim **«science»** mukabili olup, **«connaissance»** mukabili terceme etmek istiyorsan **nâmaruf** demek daha muvafıkdır.

Müsaade edersen bazı misallerle tavzihi mesele edeyim:

Kelimei mezkûre sıfat makamında ise: **(Cette personne m'est tout à fait inconnue. — Bu şahés bence büsbütün meçhuldür yahud nâmarufdur.)**

İsim makamında: **(Un inconnu, une inconnue. — Meçhulülahval bir adam veya kadın. Emsile ıstılahınca: Bir er veya avrat.)**

— (Dégager l'inconnu d'un problème. — Bir mes'eleden meçhulü istihraç etmek.)

— (Aller du connu à l'inconnu. — Malûmdan meçhule geçmek.)

Az veya çok okumak ve nasıl çalışmak lâzım geldiğine dair serdettiğin mülâhazatı şairanede haklı olduğunu teslim ederim. Yalnız bana atfetmek istediğin daiyelerden mücerredim. Min gayri haddin bu kadar mesaiden sonra hâlâ hiç bir şey bilmediğimi derketmeyecek kadar basiret peyda edemediğimi zannedersen hakkımda büyük bir suiteveccüh göstermiş olursun. Rişe spiritlerin eimmei vüsukundan değildir. Müşarünileyh elyevm fenni menafiülâzanın en muhterem esatizesinden olup, vaktile mahza maarifi resmiyyeye nisbetlerinden dolayı her yeni bir icat veya keşfi nazarı iştibah ve hakaretle ekseri eslâfa benzememek için spiritismin ne olduğunu anlamağa merak edenlerden birisidir. Sırası gelmişken sana o zevattan bazı isimler haber vereyim, belki mucibi menfaat olur:

Lâvvazye havanın bir cismi mürekkeb olduğunu Akademiye haber verdiği vakit kâşifinden ve hikemiyundan **Buhe: «Kâffei ulûmu evvelin ve âhirinin basit olarak kabul ettiği anasırı erbaaya karşı Lâvvazye'nin bu ifadesini küfür gibi»** telâkki etmiş idi.

Hükemayı etibbadan **Galvani** dildadesi olduğu zevcesine esnayı marazında bizzat tabhına ikdam ettiği kurbağa çorbasını istihzar için yüzdüğü kurbağaları bakır küçük tellerle demir balkona asarak kurbağaların bittesadüf demir balkona temas ettikleri vakit nasıl raşedar olduklarını görerek bugün âlemi medeniyyetin bir rüknü lâyenfekki olan kuvvei müteharrikei elektrikiyyeyi keşfettiği halde biçareye bilen de, bilmeyen de bilistihfaf **kurbağaların dans muallimi** namını vermişlerdi.

Şimendiferler icat olunduğu vakit mühendisler bunun yürümeyeceğine ve tekerleklerin oldukları yerde döneceklerine ikamei delâil etmişlerdi:

Riyaziyyundan meşhur **Arago** meclisi umumîde bir nutuk irad derek berahini riyaziyye ile şimendiferin aleyhine yürümüşdü.

Ne hacet Mösyö Tiyer bile: **«Paris gibi büyük şehirlere**

işliyen bir kaç gayet kısa hattın yolcu naklinde faydası olabileceğini teslim ederim; fakat uzun hatlar lâzım değildir» demiş idi.

Söz yine uzuyor. Az kaldı unutacakdım. Bana tekrar: **(Niçin hakayiki müsbite ile iştigal etmiyorsun de...)** diyorsun. Hakkımda doğru olmayan bu zannın cevabını geçen mektupta vermişdim. Fakat bu defa da şunu söyleyim:

«Ben muhalâta inanayım ha? Asla! ben yalnız kavanini tabiiyyeye iman ederim. Zira bu kanunları biliyorlar.» diyenler eski sâfdil cografiyyuna benzerler ki haritaları üzerinde Herkül amudlarının yanına **«Hie deficit erbis»** yani **«Dünya burada bitiyor»** ibaresini yazarlardı da ciheti garbiyyede iki defa ziyade büyük meçhul ve halî kıtalar olduğunu hatırlarına getirmezlerdi.

§ Tolstoyun hangi eserini okudumsa beğenmedim. Vâkıa onu çok kimseler Balzak ve Jorj Elyot'a muadil ve bazıları Göteye sâni addetmişler. **Kont Bezokof**'un **İhtizarını** kendisine terceme ettikleri vakit Flober **«Bu. Şekispirin eserine benziyor»** demişse de bu şahadetler her nedense bana o adamı beğendiremiyor. Bu hal belki de bir taassubu millî eseridir.

İki gözüm kardeşim,

Resmî mektubunun cevabını diğer sahife arzedecekdir. Karar bir hafta zarfında tebliğ olunur. Tedabir ve tedarikâtını şimdiden ifa ve ikmal edebilirsin. İmrar-ı memlekete masruf olan mesaii fazılanın muvaffakiyyeti seria ile neticeyap olmakta bulunduğunu işitdikçe hem müftehir, hem müteselli oluyorum. İftiharım seni, tesliyetyap oluşum da memleketi sevdiğimdendir. Muvaffakiyetin temadi etsin.

Bu kadar yakınken bu kadar mehcur ve mütehassir mi kalacağız?.. Senin Balıkesride bulunmanla Taiz'de, Amarede dolaşman arasında hiç bir fark yokdur. Livanın her tarafını kerrat ile dolaştın, durdun. Biraz da Brusaya, bu makberei ahyaya gel.

Sana mektub yazmakda bililtizam kusur ediyorum. Çünkü bir söze bin kitapla cevap veriyorsun. Güstav Lö Bon, Kamil Flâmariyon ve daha bilmem ne kadar hükemayı lâyüflihun -zammalar bir cinsten olmamakla beraber yine kafiye hoşa gitmelidir- boynuma sarılmak için sanki bir işaretine muntazır.

Ha, gerçek, ben senin son mektubuna bir cevap karalamağa başladımsa da itmam etmedim. Etseydim de göndermiyecekdim. Meçhul ile nâmaruf hakkındaki fikri sabıkımda inat ve bu baptaki mütaleatı kasiranemi birer birer teşrih ve tadat etmişdim. Demişdim ki:

« Meçhul ignoré **mukabilidir.** امر بالمعروف و نهی عن المنکر, **emri celili marufun mâneviyyatda da istimal olunduğunu göstermekde ve** *(örf ü âdet)* **gibi ıstılahat da bunu teyid etmekde ise de bizde maruf yalnız eşhasa sıfat olarak kullanılır: Hükemayi marufe, hikemiyyatı malûmededir. Maamafih Diyarıbekirde mütevellid ve Mektebi Mülkiyyei şahaneden mezun olup elyevm Hüdavendigâr vilâyeti maiyetine memur bulunan (Maruf) namında bir mahlûkun insanlıkla hiç bir münasebeti ve zaten dünyada münasebetsizlikden başka bir hal ve sıfatı bulunmadığı halde bu sıfatı, fakat isim olarak merkuma vermişlerse de esamii hassada mâna ve münasebet aranmamak her zaman ve mekânda mer'î ve cari bir âdet olduğundan bu istisna o kaidei külliyyeyi ihlâl etmek şöyle dursun belki teyid ve tevsik eder.**

Bürhaniye kaymakamını evlendiriyoruz. Burada bulduğumuz nişanlısı malûm ve mücerreb bir hanımdır. Allah hüsnü maişet versin.

Bana mektup yaz. Hele bu varakparei perişanın haberi vüsulü gecikmesin.

Şiir yazıyor musun? Ben bir kaç senedenberi hemen hiç bir şey yazmamışken bir kaç ay evvel şöyle bir şarkı aksırdım. Beğenmezsen de mütaleanı yaz:

Haclei bîyare benzer sahnı gülzarı behar
Sanki cular yadeder maziyi giryan, bîkarar
İstemem ben sussun artık andelibi dilfigâr
Bir perişan nevhadır gûşümde elhanı hezar.
Muhtırı halâtı vuslattır menazır serteser
Muhtérı amma hâtırı mebhutumu ibka eder
Etmesin tehyici sevda andelibi bîhaber
Bir perişan nevhadır gûşümde elhanı hezar.

Baki seni ve çocuklarını çocuğumla birlikte bir çok öperek susmak isterim.

Kardeşin
Süleyman Nazif

Bu mektubun ilk satırında bahsedilen resmî mektubun cevabı -ki bir lâtifedir- şudur:

Maruzu çakeri kemineleridir ki;

Balıkesri daire-i belediyyesi masarifi inşaiyyesinin itmamı zımnında elli bin kuruşun mülhakatı liva devairi belediyyesinden celbi lüzumunu mutazammın mazbatanın takib ve tesriini âmir - Kânunuevvel 323 tarihli - emirnamei samii fahimaneleri zinetbahşi fireki mefahir olur olmaz henüz zarfı açılmamış olan posta evrakı meyanından mezkûr mazbata bil'ifraz meclisi idarei vilâyetin pişi nazarı tasvibine vazettirilmiş ve sarsarı tenkid ve itiraz ile temevvüçnümayı tereddüt olabilmesine meydan bırakılmadan sahili maksude isal ve binaenaleyh defteri icraatı mütesarrıfı ekremileri sahaifine şerefyabı kaydolacak dairei maruzanın esbabı inşiatı istikmal ettirilerek önümüzdeki perşembe günü imzalanacak karar müsveddesi.

Keyfiyyetin bilâ teehhür inbasına çalışılmak tabiî bulunmuş idüğünü arzederim. Olbapta ve her halde emrü ferman hazreti veliyyülemrindir.

18 Zilkade 1325 ve 10 Kânunuevvel 323

Hüdavendigâr vilâyeti mektupçusu
bende
Süleyman Nazif

MEHMED ALİ'NİN CEVABI

Balıkesri 23 Kânunuevvel 1323

Bir söze bin kitapla cevap verdiğimi mukaddemei kelâm itntihaz ettikden sonra «meçhul» ile «nâmaruf» hakkındaki fikri sabıkında inat etdiğini yazıyorsun, ve diyorsun ki «meçhul» İgnoré mukabilidir.

Mütaleatına birer birer cevap vereyim:

Bir kelime ve cümleyi terceme ederken evvelâ onun mânasını bihakkin anladıkdan sonra o mânayı mevkiine göre lisanımızda hangi kelimat eda ediyorsa onlarla tercüme etmelidir. Bu cihetle «ignoré» nin mukabili «meçhul» dür deyip, bu lûgatin dahil olduğu cümleleri mutlaka «meçhul» veya müştakkattı ile terceme edersen pek garib olur. Bazı misallerle izahı mesele edeyim:

Fransa Kavanini Medeniyyesinin birinci maddesi:

«Nul n'est cencé ignorer la loi.» dır. Bu cümle: «Kimse kanunun cahili addolunmaz.» suretinde terceme olunmak lâzım ise de Rasin'in Britanikus hailesinde, Agripin'in Elbin'e söylediği sözlerden:

«J'ignore quel conseil prépara ma disgrâce.»

mısraını, «Bilmem hangi nasihat idbarımı hazırlardı.» diye

terceme etmelidir. İşte bu mısraın mânasını mütercim «cahilim» kelimesiyle tercemeye kalkışırsa hakikaten cahillik etmiş olur.

Yine bu hailenin ikinci perdesinde birinci sahnede «Zon» un ortaya çıkıp söylediği sözlerden birisi şudur:

«C'est ma mère et je veux ignorer ses caprices.»
ki, «Ne olsa validemdir, onun garaibi ahvalini bilmemek isterim.» diye terceme olunmalıdır.

Diğer misal:
Üçüncü perdeden, Jeron:
«J'ignore quel projet Burrus vous méditez.»
«Bürüs ne tedbir düşünüyorsunuz, bilmiyorum.»
(Agribin) in sözlerinden:
«J'ignore de quel crime on o pu me noircir.»
Hangi cinayetle beni lekeleyebildiler, bilmiyorum.»
Diğer misal:
Avec un grand mérite et une plus grande modestie l'on peut être longtemps ignoré. — Büyük bir meziyyet ve ondan daha büyük bir tevazu sebebile insan çok vakit kimsenin malûmu olmayabilir.»

Bunu böyle terceme etmeyip de «çok vakit meçhul olabilir» dersek mânada bir garabet hâsıl olmaz mı? İmdi «İgnoré» yi bazan meçhul tâbiriyle terceme münasib olsa da çok vakit olamaz. Fakat bizim «İnconnu» yü sizin mukabil addettiğiniz «namaruf» ile çok vakit terceme gayet münasebetsiz olacağını isbat ise kolaydır. Yine misallere müracaat edelim. Bak dinle:

Evvelâ — «Nombre inconnu» adedi meçhulüne «adedi nâmaruf» nasıl diyebilirsin? — «Dégager l'inconnu d'un problème», bir meselede mechulü halletmek. Buna da nasıl «nâmarufu halletmek» diyebileceksin? — «Terre inconnue», arazii meçhule. Hele bunu «nâmaruf arazi» veya «arazii gayri mârufe» ile terceme hiç yakışmaz. — «Les lois inconnues de la Providence.», Hikmeti Rabbaniyenin turuku meçhulesi. Burada da «nâmaruf» aslâ muvafıkı meal olamaz.

«Un homme inconnu» ye lisanı carimize göre «bir şahsı nâmaruf» mu demeli, yoksa «meçhulülahval bir şahıs» mı demeli? Onu zevki selimine bırakırım.

Şu mebhasde Molyerin bir beyti hatırıma geldi. Yazmayınca rahat edemiyeceğim:

«J'aimerais mieux être au rang des ignorants».
Que de me voir savant comme certaines gens.»

Bu mebhasde cehlin mürekkebatı ve iktisat ile ef'ale nisbetle olan derecat ve «cehli kâfir, cehli fâsık, darı harpde bulunan müslimin cehli» gibi envaı hakkında serdi malûmat ve fransızca mukabillerini tadat ederek sadedden çıkmak istemiyorum. Ancak:

«Emri bilmaruf ve nehyi anilmünker» emri celili marufun maneviyyatta da istimal olunduğunu göstermekde ve (örfü âdet) gibi ıstılahat da bunu teyid etmekde ise de bizde maruf yalnız şahsa sıfat olarak kullanılır, mütaleasını dahi irad ettiğinizden biraz daha söylenmek lâzım geliyor. Vâkıa bu kavlinizin mebadisi bir derece sahih olup neticedeki takayyüt hakikate muvafık değil ise de bir cinas sarfı için böyle tekellüf buyurulmuşdur; bittabi mazur görülür (*). Yoksa örfün lisanımızda meanisi ve mevakii istimali elbette malûmü âlileri olduğuna şüphe yokdur. Örfü, lisanı ve şer'i şerif ve ilmi ahlâk noktai nazarından tetkik etmiş olanlar bu meyanda marifet ve irfanı dahi tetebbü ederek ilim ve aksamı ile olan fürukunu tebyin ettiklerinden «savoir» ve «connaitre» masdarlarile müştakkatını bihakkin terceme hususunda tetkikatı mezkûreye meddi nazarı ıttılâ etmek icab eder.

(*) Bahsedilen cinas rahmetli Maruf beye aiddir, ki Süleyman Nazif asla sevmezdi. Maruf İskân umum müdürü muavini iken Ankarada füc'eten ölmüştür. Gururu ile maruf idi.

Yine beni iksar ile itham etmiyeceğini bilsem sana bu vadide daha çok şeyler yazardım. Fakat onları istizaha talikan şimdilik sükût edeceğim, efendim.

Brusa, 25 Kânunuevvel 1323

Kardeşim iki gözüm,

Öteki mektubumu postaya gönderdikten sonra ikinci bir uhuvvetnamei biraderaneni aldım. Tahrirat müdürü beyin mahdumu hakkında doktorun zeyli mektuba yazdığı raporu leffen takdim ediyorum. Tebdili havaya ihtiyacı mübrem ve âcil imiş.

Vâdettiğin cevapnamei mufassalı bekliyorum. Gönderdiğim şarkı geçen şehri mayısda yazılmışdı. **(Bir kaç ay evvel veya geçenlerde yazılmış)** gibi bir kaydı ilâve etmemişsem sehvetmişim demek. Bu şarkının bugün nazarımda bir meziyyeti varsa o da senin lütfü istihsanına mazhar bulunmasıdır.

İmamı Gazalî hakkında yazdığın eseri kablettabı ve hattâ kabil ise kablelitmam okumak isterdim. Senin âdi bir şey yazmıyacağını bilenlerdenim.

Evet, pek iyi keşfetmişsin. Meçhul ve malûm bahsini son mektubumda tekrar edişim **Maruf** hakkında bir kaç doğru söz söyliyebilmek içindi. Bu adam öyle bir garibei hilkat ki Haliki bile istiğraba duçar eder.

Geçenlerde Parisden bir çok kitablar celbetdim. Bunları okuyorum. -Vakit buldukça- kaydını ilâve etmeğe lüzum yok. Çünkü vakte lüzumundan ziyade malikim.

Faik'i nihayet nişanladık. Allah mâni vermezse gelecek mayısda nikâh ve zifaf olacak. Bunu bilmem geçen mektubumda sana yazmış mıydım?

Ellerini, gözlerini öperim **kardeşim.**

Kardeşin: **Süleyman Nazif**
Brusa, 25 Kânunuevvel 1325

İki gözüm efendim,

Doktor Rişenin makalei mütercemesini dikkatle okuyarak müstefid oldum. Doktor Rişe gibi bir âlime budala diyebilecek kadar ne âlimim, ne budala!..

Japonlar hakkındaki mesrudatile istihza eden Anatol Frans'dı. Ben bunun sölzerini aynen naklettim. (Nakli küfür küfür değildir) derler. Maamafih Rişenin Moskoflarla Japonlar arasında tesis etmek istediği mukayesei fenniyenin sadedilâne olduğunu söylemek için Anatol Frans kadar değil, hiç âlim olmak iktiza etmez.

Fazlü tetebbüünün derecatını bilirim. Biz hepimz huzuru kemalâtında küçük kalırız. Fakat seninle mübahasatı ilmiyyeden ziyade şahsiyyatı samimiyyeye birayı mükâtebe etmek bana daha hoş geliyor. Sen Brusaya gelirsen veya ben bir fırsat ve münasebet düşürerek Balıkesriye can atabilirsem seninle uzun uzun öpüşür, konuşur, tadili tahassür ederiz.

Said (Lariv e Fölri) gramerinin birinci senesini bu hafta bitiriyor. Fransızcadaki müktesebatı türkçedeki malûmatı hâzırasından ziyade ve bu da bulunduğu nisbetle fevkalâdedir. Seni ve çocuklarını öperim iki gözüm.

Kardeşin
Süleyman Nazif

Brusa, 31 Kânunuevvel 323

Kardeş, 23 Kânunuevvel tarihli ve taahhütlü mektubunu şimdi aldım. Yarın bayram. Bir çok işim var. Bununla beraber mektubuna şimdi cevab vermesem rahat edemiyeceğim.

Sadedden bililtizam o kadar uzaklaşdın ki mübahisin ben olmasam esas bahsi bile anlayamıyacağım. **(Meçhul, malûm, mâruf)** meseleleri birbirini takib ederek çıkdı. Evvelâ bir kitabın ismi olan **«L'inconnü»** yü sen **«Meçhul»** diye terceme etmek istedin. Ben meçhul olan mebahisin terakkiyyatı fenniyye ile malûm olabileceği ihtimal ve emsaline nazaran bunu **«nâmulûm»** ile terceme daha münasib olacağını kasırane ihtar ve kelimenin evvelindeki **«in»** edatı selbi de bu ihtarı teyid edebileceğini ilâveye içtisar ettim. Bunun üzerine **«connaissance»** ın **«marifet»** e daha mülâyim olduğunu iddia ile ortaya bir lüzumsuz, münasebetsiz **«maruf»** çıkardın. **«İnconnu»** nün **«nâmalûm»** dan başka basit ve mürekkeb bir kelime ve tâbir ile tercemesi kabil olmadığını iddiada hâlâ ve daima musirrim. Dikkat et, Mehmed Ali, benim hatiatımı tashihe çalışırken sen daha büyük hatalarda bulunuyorsun. İşte mektubunun ilk fıkrasını aynen nakilediyorum:

«Bir söze bin kitab ile cevab verdiğimi mukaddemei kelâm ittihaz ettikden sonra meçhul ile maruf hakkındaki fikri sabıkında inat ettiğini yazıyorsun, ve diyorsun ki (meçhul) İgnoré mukabilidir. Mütaleatına birer birer cevab vereyim. Bir kelime ve cümleyi terceme ederken evvelâ onun mânasını bihakkin anladıkdan sonra o mânayı mevkiine göre bizim lisanımızda hangi kelimat eda ediyorsa onlarla terceme etmelidir. Bu cihetle İgnoré'nin mukabili meçhuldür deyip, bu lûgatin dahil olduğu cümleleri mutlaka meçhul veya müştakkatı ile terceme edersek pek garib olur. Bazı misallerle izahı mesele edeyim. Fransa Kavanini Medeniyyesinin birinci maddesi: Nul n'est cencé ignorer la loi'dır. Bu cümle, Kimse kanunun cahili addolunmaz, suretinde terceme olunmak lâzım ise de... ilâh.» diyorsun.

Bu fıkranın mebadisinde gururu ciddiyyet veya hem gurur, hem ciddiyyetle vazetmek istediğin kaidei sahihayı iki satır sonra nümune makamında gösterdiğin tercümei acibe

ile kendin tağyir ve tekzib etdin. Bir kelimenin her yerde aynı suretle tercümesi kabil olmıyacağını ben de münasebet düştükçe talebeme ihtar ederim.

«Nul n'est cencé ignorer la loi» maddei kanuniyyesini **(Kimse kanunun cahili addolunmaz)** gibi acemi olanlara yaraşacak surette hem türkçede, hem fransızcada aynen terceme edişin bana yol göstermeğe çalışırken kendi yolunu şaşırdığına delil olsa sezadır. Ben senin yerinde olsaydım, âlimane zav'ına muvaffakiyyet hâsıl olalı **«Bir kelime ve cümleyi terceme ederken evvelâ onun mânasını bihakkin anladıkdan sonra o mânayı mevkiine göre bizim lisanımızda hangi kelimat eda ediyorsa onlarla eda etmelidir.»** düsturuna müteallimane tebaiyyet etmeğe hasrı mahaseli tevalüh ederek o maddeyi **(Herkes kanunu bilmekle mükellefdir.)** ibareyi katiyye ve metinsi ile terceme eder ve **(Cehil medarı itiraz olamaz.)** gibi lâtif bir hakikat ile de izah ve tenviri mânaya çalışırdım.

İgnorer masdarının tazammun ettiği mânayı nefyile **(nul)** sıfatı salibesinin lâzimi gayri müfariki olan menfiyyet birleşince bir sübutu kat'î çıkmak tabiî ve belki zarurî olduğundan **(bilmekle mükellefiyyet)** ruhu ibare suretinde inkişaf ve binaenaleyh asıl ile terceme hem lâfzan, hem manen itilâf etmiş olur.

Meçhulün olmamak gerektir ki Tiyer'in nutku meşhurundaki: **«On vaut plus par les égards que l'on observe que par ceux que l'on obtient.»** cümlei eşherisini Şinasi merhum hemen hiç bir kelimesi aslile tevafuk etmiyecek surette **(Haysiyyeti zâtiye mazharı hürmet olmakda değil, ifayı hürmet etmektedir.)** ibaresiyle lisanımıza nakletmişdir ki, buna **(terceme)** itlâk olunmakdan ziyade eserle müessirinin ruhunu müşahede ve irae gibi bir kudret ve muvaffakiyeti harika denilse lâyıkdır.

İgnorer'nin her yerde **(cehl)** ile terceme olunması muk-

tazi veya kabil olduğunu iddia edecek kadar ne türkçede, ne de hamden livahibil'mennan fransızcada cahil değilim. Kod Sivil'in birinci maddesi olduğunu beyan buyurduğun:

«Nul n'est cencé ignorer la loi.»

ibaresinin bizim Said'in hallâli müşkülât olan **(Küçük Larus)** lûgatinde aynen mestur olduğu bittabi malûmundur.

İgnorer'in bir çok mukabilini saymak külfetini ihtiyar ettiğin halde en güzel bir mânasını zikretmekde kusur etmişsin. İgnorer, **(tecahül)** mânasına da gelir: **(On ignore les parents pauvres.)** derler ki burada tecahül ile edası gayri kabil ve âdeta **(kimse kanunun cahili addolunmaz.)** tercemei acibesine muadil ve mümasil olacağından **(İnsan fakir olan akrabasını bilmemezliğe gelir)** suretinde terceme evlâ ve enseb olur.

Kendi düsturu meşhuruna ittiba edememiş olduğunu yine mektubunun bazı fıkaratı gösteriyor. Ezcümle Rasinin Agripine söylettiği: **«Jignore quel censeil prépara ma disgrace?»** mısraının makablini bilmediğim için tercemesi olmak üzere gösterdiğin **(Hangi nasihat idbarını hazırladı)** ibaresindeki **(nasihat)** ın **«conseil»** in mânayı diğeri olan **(meclisi meşveret)** yerinde zühülen irae edilip edilmemiş olduğunu sureti katiyede tayin edemiyorum.

Her şeyde olduğu gibi **(örf ü âdet)** hakkında da senin kadar vukuf ve tetebbüüm olmadığını itiraf etmekle beraber, İtalyanın en muhterem hükemasından ve dünyanın en büyük hukuk ülemasından olan Bakarya'nın **(ümmetlerin en eski şarii)** suretinde bihakkin tavsif etmiş olduğu **(örf ü âdet)**i bir fikri azad ile tamik ve tavsif ederek gerek semavî gerek arzî bir çok mevzuatı vicdaniyye ve içtimaiyyenin menşei sahihini tayin ve bu suretle çocukluktanberi ve bazıları kablettevellüd kökleşip kalmış olan mükteseb ve mevrus temayülâtı serair perestaneden tahlisi nefse itina ile arasıra lâğzişdarı tereddüt olmakda bulunan kanaati fikriyyeni

takviye ve tatmin etmeğe benden ve herkesden ziyade muhtaç bulunduğunu hâlisane ve mahremane ihtar ederim.

Şimdilik bu kadarla iktifa zarurîdir. Terceme ve sair hususatda sana hizmeti nafia arzedebilirsem hakikaten müftehir ve memnun olurum. Artık sakalını bir çok öperek susayım iki gözüm.

★

Molyerin hatırı âtırına geldiğini yazdığın:

J'aimerais mieux être au rang des ignorants
Que de me voir savant comme certaines gens.»

beyti evvelâ kim tarafından ve ne gibi evzai âlimanene karşı okunmuş olduğunu bilmek isterdim.

Kardeşin: **Süleyman Nazif**

★

6 Şubat 1323 Balıkesri

Mükerrem biraderim efendim,

31 Kânunuevvel 323 tarihli cevapnamen dün desti istifadeye erişdi. Ben de bugün uykusuzlukdan dermansız olduğum halde senin gibi cevap yazmasam rahat edemiyeceğim. Verdiğin izahatdan şu **«inconnu»** kelimesini aynı bir tarzda halledemiyeceğimiz anlaşılmış ve bu da kelimenin hususatı zatiyesi tesiratına atfedilmiş ise de **«ignoré»** bahsini biraz daha tamik etmek istiyorum.

Kod Sivil'in birinci maddesini terceme ederken ben çok düşünmüş ve senin **«herkes kanunu bilmekle mükelleftir»** tercemeni hatırlamış ve **«kimse kanunun cahili addolunmaz»** suretindeki tercememi kendim de beğenmemişdim. Fakat ne yapayım ki bu ibare **«Nul n'est cencé ignorer la loi.»** nın ter-

cemesidir. Sana şunu sorarım: Kod Sivil'i yazanlar **(Herkes kanunu bilmekle mükellefdir)** ibaresinin fransızcasını bulamadılar mı ki maksadlarını **«cencé»** kelimesini ilâve ederek tarzı mahudda eda ettiler?

İşte bu nokta cayi sual ve mülâhazadır.

Örf ü âdetin **(ümmetlerin eski şarii)** olduğunu haber verdiğini yazdığın Bakarya'nın ki meşhur bir **(Kitabı cürmü ceza)** müellifidir, bu kavlini istihraç etdiğin Rifat bey merhumun hukukunun 76 ıncı sahifesinde mezkûr olan **(Yalnız tarihi neşirlerinden sonradır ki hiç kimse kanundan gafil ve bihaber tanılmıyacağından)** ibaresi de sarahaten delâlet ediyor ki her kavmin efradı içinde çok kimseler her ne tedbir ittihaz edilse ahkâmı kavaninden gafil olacaklarından herkesin kanunu bilmekle mükellefiyyeti bir faraziyyedir. Bu faraziyyeyi kabule de muhafazai nizam için zaruret vardır. Bu takdirde **«Nul n'est cencé ignorer la loi»** kaidesi bir faraziyyei kanuniyye olup, bunun **(herkes kanunu bilmekle mükellefdir)** suretinde tercemesi ibarenin aslındaki mânayı faraziyyeti fevteder.

5 Şubatta tekrar başlıyorum:

Binaenaleyh bu maddei kanuniyyeyi ya evvelce terceme ettiğim gibi terceme veyahut **(Herkesin kanunu bildiği farz olunur)** şeklinde eda daha münasib olur zannederim.

Tiyer'in: **«On vaut plus par les égards que 'lon observe que par ceux ou l'on obtient»** cümlei meşhurunu Şinasinin **(Haysiyyeti zatiye mazharı hürmet olmakda değil, ifayı hizmet etmekdedir)** ibaresiyle gayet âlimane terceme etmesini bu hususdaki iddiana delil makamında irad ediyorsan da benim bundaki iştibahım gayet büyükdür. Zira bu tercemenin hiç bir kelimesi aslile tevafuk etmediğini yine kendin itiraf etdiğin halde bunu **«gayet âlimane»** addedişin pek indî bir mütalea olmaz mı? Kaldı ki Şinasinin tercemesi mânaca da

biraz muakkattır. Bundan vâzıh bir mâna anlamak için meğerki fransızca aslını bilmek lâzım geldiğini inkâr edemezsin.

Terceme hakkındaki mütaleatıma ne kendimin riayet etmediğimi isbat sadedinde: **«Kendi düsturu maşhuruna ittiba edememiş olduğunu»** yine mektubunun bazı fıkaratı gösteriyor. Ezcümle Rasinin Agripine söyletdiği: **«J'ignore quel conceil prépara ma disgrace»** mısraının mukabilini bilmediğim için terceme olmak üzere gösterdiğin **(Bilmem hangi nasihat idbarını hazırladı)** ibaresindeki **nasihat**'in **conseil**'in mânayı diğeri olan **meclis** yerinde zühülen irae edilip edilmemiş olduğunu sureti katiyyede tayin edemiyorum, demişsen de mezkûr mısrada bahsolunan **conceil** nasihat mânasına olduğuna iştibah yokdur. Zira Agripin'e bu nasihati imparator Neron'un üstadı hükemayı meşhureden **Senek** vermışdir. Tafsilâtını istersen tanassuh için yazayım.

Mektubunun hatimesinde bana bir dersi felsefe vermeğe kalkışarak **«mükteseb ve mevrus temayülâtı serairperestaneden tahlisi nefse itina ile arasıra lâğzişdarı tereddüt olmakda bulunan kanaatı fikriyemi takviye ve tatmin etmeğe senden ve herkesden ziyade muhtaç bulunduğumu hâlisane ve biraderane tavsiye ettiğini»** bildiriyorsun. Acaba bu temayülâtı serairperestaneden maksadın nedir? Kanaatı fikriyyem ne imiş? Böyle mübhem ve muğlak tâbiratı mütesallifane ile bir mesele hallounmaz. Bana ankasdin atfetmek istediğin mükâbere işte bu gibi cümlei bimâna istimalile tehassül eder. Maahaza bu husushaki makasıdını tayin ve tasrih edersen her birisine aid mutalâatı zatiye ve kanaatı vicdaniyyemi mizanı tedkik ve itibarına atmakdan hiç bir vakit çekinmem.

Spenser'in Sosyolojisinde: **(Din ve ilim, efkârı âhirei diniyye,efkârı âhirei ilmiyye)**, her marifetin nisbet ve cüz'iyyetini badettedkik nizai ilmü dini telif için serdetdiği mutalâatın nihayetinde şöyle diyor:

§ 34. Belki zannederler ki bu müsaadatın mezhebi cariyi bir sureti gayri âmilede kabul etmek yahud hiç olmazsa ona sureti filiyyede mümanaat eylemek lâzımdır demekdir. Şu sual de varid olur ki; eğer kâffei mezahib heyeti mecmuasiyle, kendi zamanlarına ve kendi ilâhına hâs ve muvafık iseler, içinde doğduğumuz mezhebe niçin razı olmıyalım? Eğer mezahibi müessese bir hakikati esasiyyeyi muhtevi iseler, eğer mezahibi mezkûrenin o hakikati bize göstermek için üzerine çekdiği perde ve şekiller, filâsıl fena olmakla beraber, Extrinsequement yani ahden ve farzen iyi iseler: eğer bu eşkâlin bu hengâmda mahvü izalesi ekseriyyeti nas için meş'um olması icabederse; bundan başka intihaî, en mücerred itikadı kendisine bir düsturu kâfii meslek istihzar edebilmiş, ihtimal ki hiç kimse yoksa: hiç olmazsa zamanı hal için o hakikati neşretmek muhakkak fenadır.»

İşte cevabı: Şüphesiz efkârı diniyye ve kavanini mevcude onların sayesinde yaşayan insanların ahlâkına mutavassıt bir derecede mutabık ise bu ahlâk aleddevam tebeddül halinde bulunduğundan bu mutabakat gitdikçe daha na tamam olur: Binaenaleyh efkârı diniyye ve kavanin bu tebeddüldeki sür'atin icabatiyle mütenasiben sık sık tebdil edilmek iktiza eder. Bunu velyen eğer fikir ve sâ'yi muhafazakârane bir serbestîyi terketmek lâzım ise, fikir ve ameli terakkinin dahi serbest kalmakda hakkı olur. Bu iki kuvvetin tesiratı serbest olmazsa terakkii muntazama muktazi tadilât ve tatbikatda bir silsilei mutaride husule gelemez.

Eğer bir kimse hakikati âliye olduğunu itikad etdiği şeyi zamanına nisbetle pek ileri gitmiş sayılacağından korkarak, neşretmekden htiraz ederse ef'alini gayri şahsî bir noktai nazara tevcih ederek tatmini nefs edecek esbab bulur. O kimse **«reyin bir kuvvet olup ahlâkın onun vasıtasile mutlaka bu kuvvetden bir cüz idüğini, ve bu mikyası kuvvetin yine bu sınıfdan diğer vahidi kıyasîlerle birleşerek ahvali içtimaiyyedeki tebeddülât ve tadilâtı husule getiren kudreti umumiyyeyi teşkil eylediğini»** lâyıkile anlarsa kanaati vicdaniyyesini bihasebilâdil neşredebileceğini işte o halde görür. Bu kanaati zatiye muktedir olduğu tesiri o vakit hâsıl eder. O kimsenin bazı mesalik için kendinde meyil ve muhabbet ve bazıları için nefret hissetmesi hiç hükmünde değildir. O kimse bütün hasaisi, metalibi, akaidi ile beraber bir ârıza değildir, bir mahsulü zamandır. Tahattür etsin ki eğer kendisi ibnülmazi ise ayni anda ebulistikbaldir de. Onun mülâhazatı kendi evlâdı hükmünde olup onları endahtei çahı nisyan dahi etmemesi iktiza eder. Bunun gibi diğer her âdem, kendisini kuvvei meçhulenin **(force inconnue)** vasıtalarile feslettiği binlerce kuvvetlerden birisi olduğunu bihakkin zannedebilir; ve baisi meçhule **(cause inconnue)** onda bir itikad hâsıl ettiği vakit o itikadı izhar ve işaa için diğer bir unvan sahibi olmağa ihtyacı yokdur. Zira bir merdi akil hâmil olduğu imana ehemmiyyetsiz bir feri' nazaryle bakmaz, İstibsar ettiği hakikati âliyeyi bilâhavf ve cehren beyan eder, ve bu sayede âlemdeki vazifesini ifa etmiş olduğunu bilir. Eğer matlûbu icra ederse febiha; eğer muvaffak olamazsa yine febiha, fakat şüphesiz evvelkinin biraz dununda.

İşte, beyim, **Spenser**'in nazarı dikkati hakayik iktinahına vaz' ettiğim bu satırlarının bu defa olsun insaf ve intibahla mütalâasını bilmukabele ben de âcizane ve biraderane tavsiye ile bundan böyle **Mystères** hakkında:

«Plus J'ai pressé ce mot, plus je l'ai trouvé vide, et je l'ai rejeté comme une écorce aride que mes lèvres presse en vain.» demeyeceğini ümid ederim.

Acaba yine bir frenk şairi ile birlikde:

Change l'ordre des cieux qui ne nous parlent plus.
Lance un nouveau soleil à nos yeux éperdus;

Détruit ce vieux palais indigne de ta gloire;
Viens, montre toi-même et force nous de croire.

Gibi müddeiyata mı kalkışacaksın? Her ne hal ise. Baki.

السلام على من اتبع الهدى.

Mehmed Ali Aynî

SÜLEYMAN NAZIF'DEN MEHMED ALİ AYNÎ'YE

Brusa, 31 Kânunusâni 1908

Kardeşim iki gözüm,

Mektubunun teehhürü cevabından endişenâk oluyordum. 10 Kânunusâni 323 tarihli uhuvvetnamen bu endişeyi huzuru hazza kalbetdi. Teşekkür ederim.

Seni hiç bir vakit (yalnız) müddei, muteazzım, başkasını beğenmez addetmedim. Asıl meziyyatının en eski meftunuyum. Sen okumakla bitmez bir nüshai irfan ve kemalsin. Biz hepimiz senin huzuru ilminde âciz birer şakird kalırız. Bunu bütün samimiyyetimle ve seni namusa kasemle temin ederek söylüyorum. Fakat biraz tazibkârlığın var ki ara sıra istihfaf derecelerine varır. Seninle samimî ve vicdanî hasbihaller etmeğe müştak olduğum sırada beni bildiğim, bilmediğim - ve maatteessüf hemen umumiyyetle bilmediğim - mebahisle işgal etmekden ne haz alırsın bilmem. Yoksa sen de başkalarını tazibden zevk alan ashabı gadırdan mısın?..

Rasin'in tiyatrosundaki CONCEIL kelimesinin (meclisi meşveret) mânasına da gelebileceğini ihtiyat ile söylemiş ve eseri okumadığım için makablü mâbadını bilmediğimden bu

babda kat'î bir şey beyan edemiyeceğimi ilâve etmiş idim zannederim. Ben klâsiklerden hemen hiç bir şey okumadım. Zaten tıyatro -manzum olsun, mensûr olsun- mutalâası o kadar hoşuma gitmez. Rostan'ın L'Aiglon'ile Viktor Hügo'nun Torqumada'sı istisna olunursa hemen hiç bir tiyatro okumadım diyebilirim. (Kartal Yavrusu)nu okuduğum zaman, Napolyon'dan iğrenir bir adam olduğum halde, yine acımış, ağlamışdım. Hele (Torkmada)yı okumamışsan behemehal okumalısın. Bir adamın kanaati vicdaniyye ve diniyye ile beraber ne kadar cansuz olabileceğini beligâne tecsim eder. Viktor Hügo bu eseri yetmiş yaşını pek ziyade tecavüz etmiş iken yazdığı halde yine âsabı üslûbunun kudret ve harareti otuz yaşındaki zamanından farklı değildir.

Faik Reşad beyle olan muhaberei ahirenin suretlerini kariben göndereceğim. Son mektubum üzerine bilmem hiddet ve infial mi etti ki cevab vermedi. Maamafih bu hususda sen bitaraf ve vâkıf bir hakemi hakîm ol. Bir şey yazarsan bu dosyaya ilâ:ve ederim.

Refikan hanımefendinin rahatsızlığına ne kadar müteessif oldumsa husulü âfiyeti beşaretine de o kadar şükretdim. Bunları Brusaya getirirsen siz tebdili havadan faideyab olursunuz, ben de senin mütehassiri olduğum sohbeti canperverinden istifade ederim. Hem senin buraya gelmene vezaifi resmiyyenin bir kat daha hüsnü ifası noktasından lüzum ve icab var. Bunu burada izah edemem. Sözümün ciddiyyetine emin ol.

Maarif namına çalgıcılardan alınacak resmi munzam hakkındaki iş'arını bittabi takib ve tesri etmek vazifemdir. Bilmem bu resim o biçarelerin sefaletini teşdid etmez mi?.. Bizde çalgıcılar umumiyyetle sefil ve fakir adamlardır. Zaten sanayii nefise ashabının fakr ü sefalet mukadderatı kat'iyyesi değil mi?.. Her ne ise, Benim sana itaatim (inan, sor-

ma) derecelerine kadar tevekkül ve teslimiyyetle müstahkemdir.

Seni ve çocuklarını çocuğumla öperim kardeşim.

Kardeşin
Süleyman Nazif

BİR TERCEME ÖRNEĞİ

10 Şubat 1323

Kardeşim Mehmed Ali,

Alayı filânı bırak da şu mektubumu dikkatle oku. Ve ciddiyyetini takınarak cevap ver. Cezmi müellifi hakkında bir eser yazıyorum. Kısmı evveli pezirayi hitam oldu. Pol Burje'nin Lâmartin için yazmış olduğu makalenin bir fıkrasını tercemeye lüzum gördüm. Fıkra şudur:

(Cet homme toujours prêt à l'espoir, d'une invincible énergie dans la lutte, sans cesse enivré d'éloquence, improvisateur sans prévoyance, dupe de sa propre parole, mais si désintéressé, si généreux, capable de detruire par désordre ce qu' eût été la fortune de dix destinés prudentes, mais incapable d'un bas calcul, inconstant et enthousiaste, désordonné et magnifique...)

Bunu bu suretle terceme ettim:

«Daima ümide âmade, mücadelede nâkabili galebe bir azmü faaliyyete sahip, sermesti daimii belâğat, bedihegüyi âkbetnabin, kendi sözlerine yine kendi kapılır, lâkin menfaatculukdan beri, âlicenab, bir çok mukadderatı ihtiyatkârın mucibi refahü saadeti olabilecek bir şeyi hercü merç ederek

yıkmağa muktedir olmakla beraber ulüvvü cenaba yakışmayacak hesap ve tedbirden âciz, bisebat ve müteheyyiç, biintizam ve muhteşem...»

(Bedihegüyü âkıbetnabin) ibaresine şu haşiyeyi ilâve ettim:

«Pol Burje yazarken edebi kelâma müracaat etmiş olduğu için ben de tercemede o edebe riayet ettim. Pol Burje teşrifat ve tekellüfatı iltizama lüzum görmeksizin fikrini açıkdan açığa ifade etseydi elbetde improvisateur sans prévoyance **yerine başka bir tâbir bulur ve bittabi mütercimi hakir de bu tâbiri (bedihegüyü âkıbetnabin) gibi ibare terkibine mecbur ve bu mecburiyet sebebile tariz ve istihfafa maruz olmayarak maksadı müellifi dosdoğru (ağzına geleni söyler) tâbiri marufu ile ifham ederdi.»**

Sırasile gelince şu perişan sahifeleri sen de okuyacaksın. Şimdilik şu terceme hakkındaki mütalâanı ilk posta ile yaz. Kamış kalem kurumuş, açayım derken kırdım. Kurşun kalemle yazmağa mecburiyet hâsıl oldu. Affet, seni öperim.

Kardeşin
Süleyman Nazıf

MEHMED ALİ AYNİ'DEN NAZİF'E

Balıkesri, 20 Şubat 323

Biraderi muazzezim efendim,

10 Şubat 323 tarihli mektubun evvelki gün geldi. İlk posta ile cevab istediğin için bugün bu mektubu karalamağa başladım. Olmadı, mürekkebim kırmızı. Her ne ise.

Pol Burje'nin Lâmartin hakkındaki makalesinden bazı satırlar terceme ederek göndermişsin ve buna dair mütalea

sormuşsun. Yazayım, zira senin emirlerini icra benim için bir şeref ve meserrettir. Fakat darılmak yok ha!

— Toujours prêt à l'espoire. Daima ümide âmade. Buna ben olsam sadece (daima ümidvar) derdim.

— D'une invicible énergie dans la lutte. Mücadelede nâkabili galebe bir azmü faaliyyete sahip. Burada «lutte» şu mânaya: Effort de la volonté pour vaincre les passions, yani zabtı nefis için mücadele mânasına gelir. Bu halde: Mücahedei nefsaniyyesinde mümteniüzzeval bir azmü gayrete malik, diye terceme daha muvafıkdır zannederim.

— Sans cesse enivré de l'éloquence. Sermesti daimîi belâğat, buyurulmuş. Pek güzel; ben olsam, dildadei hüsnü beyan, derdim.

— İmprovisateur sans prévoyance. Bedihegüyü âkıbetnabin. Bu tercümede kendin de mütereddid görünmüş isen de eseri tevehhüm olsa gerekdir. Yalnız «âkıbet naendiş» daha mülâyim değil mi?

— Dupe de sa propre parole. Kendi sözlerine yine kendi kapılır. Âlâ.

— Mais si désintéressé. Lâkin menfaatcılukdan beri. Bu da âlâ. Fakat bunun tâbiri mahsusu «bigaraz» değil midir?

— Si généreux. Alicenap. Bunun mânası burada «kerim» dir.

— Capable de detruire par désordre ce qui eut été la fortune de dix destinés pendentes. Bir çok mukadderatı ihtiyatkârın mucibi refah ve saadeti olabilecek bir şey hercümerç ederek yıkmağa muktedir olmakla beraber, demişsin. Capable, muktedir değil, müstaid, salih, ehil demektir. Par désordre, hercümerç ederek değil, tertipsizlik, nizamsızlık sebebile demektir. Détruire, maddeten bir şeyi yıkmağa derlerse de mânayı mecazisi mahvü ifna demektir.

La fortune, mucibi refahü saadeti olabilecek şey, uzun

düşmüş. Burada malü menal, servet mânasınadır. Dix destinées pendentes, bir hayli mukadderatı ihtiyatkârın... Bunu maatteessüf anlamadım. Maksadın nedir? Destiné: kader, kısmet, ikbal, talih mânasına gelmekle beraber hayat mânasına da gelir, hattâ «finir la destinée de quelqu'un» bir adamın hayatına hâtime çekmek demikdir.

Bu halde bendenizce ibarenin tercemesi: «On şahsı basiretkârın mahsulü ömürlerini tertipsizlik yüzünden mahva müstaid» olmak lâzım gelir.

— Mais incapable d'un bas calcul. Ulüvvü cenaba yakışmayacak hesap ve tedbirden âciz, demişsin. Bence «tedabir ve tertibatı denaetkârane imaline na ehil» demek daha ziyade muvafıkı mânadır.

— İnsonstant, bisebat. Pek âlâ; yahud: Mütelevvin.

— Enthousiaste, müteheyyiç. Tam mânas değil. Acaba: «sahibi şevk» dense nasıl olur?

— Désordonné, biintizam. Ben olsam «şuride» derdim.

— Magnifique, muhteşem. Pek âlâ.

İşte yegân yegân mutalâatı kemteranem bundan ibaretdir. Red veya tashihi mütevakkıfı reyi biraderileridir. Baki uhuvvet.

Mehmed Ali ile Süleyman Nazif arasında cereyan eden ve terceme hakkında faydalı bir bahis teşkil eyleyen bu muhabereyi Balıkesri mutasarrıfı, maiyyetinde kaymakamlık etmekde olan Faik Âli'ye bildirmişdi. Onun, ağabeysinin fikirlerine karşı mütalâasını anlamak istemiş idi.

Mutasarrıfın vakit vakit iltifatlarına mazhar olmakdan, hattâ himayesini görmekden çok memnun olan Faik Âlî, bu terceme dedikodusuna karışdırıldığından ayrıca zevk duydu, ve Mehmed Aliye şu cevab mektubunu gönderdi:

★

FAİK ÂLÎNİN CEVABI

Maruzu çakeri kemineleridir.

İnayetnamei samii münimilerini tazimle aldım. Mütaleasından zevkiyab ve müstefid olduğum melfufatını iade ediyorum. Mücerred emri vacibülittibai üstadanelerine tebaiyetle fıkrai müterceme hakkındaki fikri naçizane ve kemteranemi arzedeceğim. Her şeyden evvel şunu arzedeyim ki biraderimiz daima endişei âhenk ve üslûp ile bikarardır. Kulunuz da böyleyim. Şu fark var ki, o muvaffakdır; bendeniz hâsir. Bunun için **«Prêt à l'espoir»** ı **«ümide âmade»** suretinde tercemeyi hem âhengi beyan, hem aslına tamamii mutabakat itibarile muvafık ve müreccah görürüm.

Eloquence'i hüsnü beyan sureti lâtifesinde tercüme edince ona dildadelik sıfatı pek yakışır. Fakat **«ennivré»** nin mukabili tammı olamaz.

Sans cesse, herhalde lâyenkati diye terceme edilmeli. Alelhusus bu fıkrada. Çünkü yarım satır evvel bir daima var. Mecmuunun **lâyenkati sermesti belâğat** suretinde ifadesi çakerlerine münasib gibi geliyor.

(Âkıbet naendiş, âkıbetnabin). Şüphesiz ki mâna itibarile birincisi, tercemei ayniyye itibarile ikincisi muvafıkdır. Birader **(nabin)**i tercih ettikden sonra **(bedihegü)** yerine **(bedihe beyan)** demeliydi.

Désintèressé'nin **(bigaraz)** pek güzel mukabilidir. Ancak Lâmartini garazdan ziyade hissi menfaatcuyiden tenzih münasip olur. Birbirine müteali, yahud daha iyisi münezzeh demek bendenize lâfzan, manen daha güzel görünüyor.

Kerim, **généreux**'nün mukabili tammıdır. Alelhusus Lâmartine teveccüh ve taallûk edince.

«Destiné» yi o fıkrada mukadderat diye terceme etmek pek müphem kalır. Şahıs tâbirini de kulunuz hiç sevmem ve

yalnız birini makamı tezyifde, ve bazan şahsı hakiranemi tavsifde kullanırım. Bilmem ki o cümlede aile suretinde tercüme etmek mülâyim olmıyacak mı?

Hülâsa bu tilmizi naçiz iki zekâyı mübarekin irfan ve tetebbüünden istifade ederek böyle terceme edebilirim:

«Dâima ümide âmade, mücadelede nakabili kalebe bir azmü kuvvete (kudrete) sahip, lâyenkati sermesti belâğat, bedihe-beyanı âkıbet nabin, kendi sözlerine yine kendi kapılır, fakat o kadar kerim, o kadar menfaatculukdan (yahud garazü ivazdan) münezzeh, on ailenin medarı ikbali olabilecek bir şeyi perişanlıkla ifna kabiliyyetini haiz, fakat hiçbir hesabı hasis elinden gelmez, mütelevvin ve müteheyyiç, biintizam ve pür ihtişam.»

Kulunuza böyle serbest beyanı fikrü mütalea etmek cesareti küstahanesi iltifat ve tenezzülü devletlerinden geldi. Nüvazişi pederden şimaran bir çocuk gibi. Kusurumun mazharı afvü iğmaz olmasını istirham ederim.

«Beni har eyleme ki izzeti sen vermişdin,
Lûtfuna olma pişman ki budur şanı kerem.»

İmlâ bahsinde kulunuz imsâk ve israfdan çekinirim. Bir itidali makul her şeyde iyidir. Arabî, farisî kelimatın teşekkülünde hiç tasarruf edemeyiz. Sonra zaten çok defa asıllarını bulmakda duçarı müşkülât ve bazan gavvası biharı lûgat olup kaldığımız bir çok kelimatı bulup anlamak kabil olmaz.

Kipling'in yeni eserine kemali tehalükle arzı intizar ederim. Kitapsızlıkdan boğuluyorum. İnayeti celilei münimanelerini bir rehayı ruh olacak.

Baharda desti keremnisar ve faziletpeyvesti dader ve daverilerini takbil edebilmek ümidi şimdiden bir haz ve teselli, bir zevki azimi vicdandır.

Mektubun perişanlığı inayeten afiv buyurulsun. Üçüncü

sahifenin bir gafleti mutade ile başlanıldıkdan sonra derhal dikkat edilen meyli suturunu ıslah ancak yeniden başlamakla kabil olacak, ve **pa der rikâbı azimet olan** süvari de o yazı garip ile daha bir hayli bekliyecekdi. Tekrar niyazı af eder ve destü dameni mün'imilerini takbil ile kesbi mesarü iftihar eylerim. Olbabda ve katibei umuru ahvalde emü ferman hazreti veliyyülemir velihsanındır.

29 Şubat 1323
Abdi kadîm ve müstedimleri
FAİK ÂLÎ

Senei cedidenin zat ve hanedanı fezailünvan ve mekârimayatı samileri hakkında müteyemmen ve mesut olması düayı samimisi zibi zebanı vicdanımdır, ferman.

DAĞ YÜRÜMEZSE..

Diyarıkebirden sonra Süleyman Nazifle Mehmed Ali ancak İstanbulda görüşmüşlerdi, o da teşehhüd mikdarı. Zaman ve vukuat onları birbirinden yıllarca uzaklaşdırdı. Nihayet Mehmed Ali Balıkesri mutasarrıflığına tayin olunmakla Nazife çok yaklaşdı. İki dost görüşmek iştiyakı ile mütelâşi idiler.

Fakat ortada mühim bir engel vardı: Mürur tezkeresi. Tabiî coğunuz bilmiyorsunuz: Sultan Hamid zamanında yurd içinde seyahat müsaadeye bağlı idi. «**Mürur tezkeresi**» alınmaksızın bir vilâyetden bir vilâyete gidilemezdi. İstibdad hükûmetine bir mikdar varidat temin eden bu usul, namuslu kimselerin isini gecikdirmekden baska bir fayda temin etmivordu. Eskiyaların sürü sürü gezdikleri bir yerde sanatkârlar, tacir, memur v.s. nin müsaade alarak dolaşması ne elîm ve ne gülünç bir şey!

Bursaya uğrıyarak vali ile görüşmeği ve -varsa- mahsus emirlerini almağı münasib gören Mehmed Ali İstanbul nüfus memuruna müracaat etdiği zaman, işte bu «**mürur tezkeresi**» mâniası karşısında kalmışdı. «**Mürur tezkeresi**» için memur Bursaya tezkere verilemiyeceğini, ve ancak Mudanyaya verilebileceğini, oradan da istenildiği tarafa gidilebileceğini söylemiş.

Bursaya mürur tezkeresi verilmemesi müşür Osman paşanın oğlu damad-ı şehriyari Kemaleddin paşanın -sultandan ayrıldıkdan sonra- oraya nefyedilmesi ve hariçle münasebeti kesilmiş olarak bir evde oturtulması imiş. Mehmed Ali bunu Bursaya gitdikden sonra öğrenmiş.

Nihayet Bursada Süleyman Nazifle pek az görüşebilmiş, acele Balıkesire gitmişdi. (15 Şubat 322). Aradan bir hafta geçdi geçmedi, muazzez refikine bir mektub yazdı. Bunu bulamadık. Fakat Süleyman Nazif'inki eldedir. Uzun sürecek bir muhaberenin mukaddemesi olan bu cevap aynen şudur:

Brusa, 26 Şubat 1322

Daderi muazzez,

On senelik iştiyakı bir saatlik telâkii mütelâşi tadil etmek şöyle dursun, diyebilirim ki, bu mülâkat hasreti naimeyi ikaz etti. Seni hiç olmazsa bir kaç gece tek ü tenha görmek, şu son on sene zarfında gördüğümüz, duyduğumuz, düşündüğümüz şeyleri birer hasbühali vicdanî tarzında teşrih etmek, hâsılı en samimî bir hayatı uhuvveti bütün ezeliyyeti ve ebediyyetile bir kaç gün birlikde yaşamak isterdim. Ruberu teatii hissiyyat edemedikden sonra bence Amare ile Balıkesrinin hiç bir farkı yokdur.

Dün akşam gelen nüvazişnameni büyük bir tahassür ve tekrim ile okudum. Fakat ben senden her zaman peyamı âfiyet beklemekle beraber seni, bizzat bilfiil seni görmek

isterim. Ben (En zâf beher ca ki neşistem vatan şüd) feryadına masadak olacak haldeyim, Brusadan çıkamıyorum. «Dağ yürümezse...» estağfurullah, şey.. Nazif gidemezse Mehmed Ali gelir. Mutlaka bir lüzum, sebep, hattâ bir bahane bularak tekrar Brusaya gel.

Said ellerini, babası her tarafını öper. Aileni getirdin mi? Brusaca her emir ve siparişini infaz ile müftehir olduğumu tasrih iktiza etmez değil mi kardeş.

Kardeşin:
Süleyman Nazif

Bu mektub cevabsız kalmış. Fakat Süleyman Nazif muhabere için vesile icadından geri kalmıyor, yine yazıyor:

Brusaca, 29 Mart 1323

Daderi muhterem,

Meziyyatı mümtazeni her mazhariyyeti resmiyyenin fevkinde bildiğim için tevcihi musibi âhiri (*) tebrikde şitab ve tehalik gösterenlere karışmak istedim. Seni ezelden bu kadar sevecek bir kalbin darabanı ihtirasatı meveddetini sükût içinde daha iyi işitir ve dinlersin. Bir rüyayı seriülhitama benziyen mülâkatı âhirenin iştiyakı tadil değil, tezyid ettiğini cevapsız kalan geçen varakparei küstahane ile ifham etmişsin. Mülâkatı karibeyi Allahdan niyaz ederim.

Bel-Ami'yi okudun mu? Gi dö Mopasan'ın okuduğum âsarı içinde bu kitabı en müfid bulmuşdum. Tetebbüatı vâkıfanenden beni de hisseyabı feyz ve faide etmeni rica ederim.

(*) Mehmed Ali rütbe almıştı.

İpsen'in ahiren iki mühim tiyatrosunu hatmetdim. Norveç nasıl Avrupanın balâsında ise bu Norveçli şair de diğer akvam şairlerinin belâyı tefevvukunda bir mevkii has ve müstesnayi haizdir zannederim. Her ne ise, bu gibi mukayeseler benim haddim ve hele şu mektupla mübahesei edebiyye yürütmek asla maksadım değildir.

Seni dünyevî bazı makasıd için tasdi edeceğim:

Atufetlû Fuat beyefendi hazretleri liva dahilindeki maden müstedayatını teshil buyurmanı vasıtamla rica ediyor. Kim bilir, bu teşebbüsatı servetcuyanenin neticesinde belki benim de fakrü iztırarım bir çarei tehvin ve itidal bulur. Herhalde lûtfünü, inayetini, teshilini rica ederiz.

Vilâyet umuru ecnebiyye müdiri necabetsemiri Vahab biraderimize aid Ayvalıkda bir aşı boyası işi var. Numara puslası melfufdur. Sana gıyabî ve gayet samimî ihtiramatını arzen müşarünileyh bu hususda niyaz-ı lûtfü sahabet ediyor. Diriğ etmeyeceğini bildiğim için bu ricaya tarafımdan hiç bir şey ilâve etmeğe lüzum görmüyorum. Şu münasebetle şu hakikati bir kere daha tekrar edeyim ki Vahab bey meziyyatı âliyesile şebabı hâzıra şerefbahş olan ashabı necabetdendir.

Baki seni ve çocuklarını öperim. Said ellerini öpüyor, kardeşim iki gözüm.

Kardeşin:
Süleyman Nazif

MAYMUNDAN AZMA MIYIZ?..

Buna galiba Darven nazariyyesi derler. Süleyman Nazif ve Darven... Hiç garib değil. İlmî bahislerde o çok müsamahakârdır.

Görebildiği fransızca kitab ve gazetelerde zevkini okşa-

yan, merakını gıcıklayan yazıları terceme eder ve makalelerinde bunlarla, ekseriya, istişhad eylerdi. «**Felemenk mektebi âlisinde ilmi hayvanat ve nebatat muallimi sabıkı (Berne Lö Moens) nam zatın Paris gazetelerinden birinde»** gördüğü bir makalesini de, o sebeble, terceme etmiş ve mütalâasını anlamak üzere, Mehmed Aliye göndermiş idi.

Bu hususda yazdığı mektubu bulamadık. Fakat sonraki muhabere eldedir. Meseleye, Mehmed Alinin teşebbüsü ile, Dahaliyye Nazırı Memduh paşa da temaş etmiş idi. **«Asvatı sudur»** müellifi bu meselede ne düşünmüşdü? Bunu anlamak istersiniz. sanırım. Onun için iki dostun muhaberesine onun mektubunu da zeyledeceğim:

MAKALE

Menşei insan meselesi bugün kâffei ashabı ukulü düşündürüyor. Bu meseleyi hürriyyeti kâmilei ilmiyye ile tetkik hayvan cinsinden bir sınfı âli olup maymunların dahi o sınıf için zaman muvafık ve müsaiddir. Filhakika insanın memeli dahilinde insanlara en yakın bir nevi olduğuna dair bir faraziyye serdolunduğu halde her tarafda kemali infial ile bastı itirazat olunduğu zaman şimdi geçmişdir.

Elyevm umumiyyetle tasdik olunmakdadır ki insanın cismindeki aksamı dahiliyye ve hariciyyenin kâffesi insana benzeyen maymunda dahi bulunuyor. Hem birinde ve hem ötekisinde kemikler aynı mikdarda (20) tane; adalât (300) tane; dişler (32) aynı vaziyet ve tertipte; cümlei asabiyye bir tarzda (dimağ ve muhhi sevkî); her iki nevide âzayı tenasüliyye ve dişisinde âzayı irzaiyye müsavi; rahmi maderde ceninin geçirdiği eşkâl bile müşabih.

Bundan fazla olarak taharriyatı cedide isbat etmişdir ki insanla insana benzeyen maymunun damarlarında bir cins

kan cevelân etmektedir. Halbuki bu keşfin fevkalâde ehemmiyyeti vardır. Zira aralarında karabeti cinsiyye bulunmayan hayvanların kanları pek mütehalifdir. Bunları birbirine karıştırmağa muvaffakiyyet hâsıl olmuyor. Meselâ bir kedinin kanı tavşanın kanına karıştırılırsa her ikisi de bir kaç dakika ihtilâcatı şedide içinde telef oluyorlar. Bilâkis atın kanı eşeğin kanına, köpeğin kanı kurdun kânına, yekdiğerinin küreyvatı hamrasını tahrip etmeksizin, karıştırılabilir. Tecrübe ile sabit olmuşdur ki aralarında sıkı bir karabet ve kanları bir tertipte bulunan hayvanlar yekdiğerile çiftleşerek melez bir mahsul verebilirler.

İmdi insan kanı bu nakil ve tahlit tecrübelerinde acaba ne netice hâsıl eder? İnsanın maslüddemi, üzerinde tecrübe olunan hayvanın hepsinde küreyvatı hamrasını tahrib ediyor, yalnız maymunların kanı müstesna. Onlardaki küreyvatı hamrayı insan kanı tahrib etmiyor.

Bu takdirde kanunu umumîye tatbikan niçin insanla maymun çiftleştirilerek bir melez peyda edilmesin? Pastörün dairei ilmiyyesinde icra olunan ilk tecrübeler isbat etmişdir ki, insana benzeyen maymunlara **«avari»** yani **«frengi»** illeti müthişesi telkih olunabilir. Malûmdur ki doktor **Mençikof** gibi insanlar bu maymunlar sayesnde ve onların zararına bir **«serom»** istihzar edebilmek ümidinde bulunuyorlar ki bundan âlemi insaniyet müstefid olacakdır. Bu teşebbüsat biraz daha cesurane diğer tecarübe kapı açmışdır ki esası insana benzeyen maymunlar arasındaki müşabeheti barize üzerine müessesdir. Tabiî bu tecrübelerin birincisi maymunların esnafı muhtelifesinin yekdiğerile çiftleştirilmiş olması icap eder. Eğer fennin arzu ettiği bu tecrübeler maymunların kendi cinslerinden olmayan maymunlara yanaşmağa rağbet göstermiyerek mâni olmak istiyecekleri farzolunursa onların bu temayülâtı cinsiyyesine muhalif gitmiyerek maksadımızı tenasülü sun'î tarikile istihsal edebiliriz. Eğer tecrübe ve muvaffakiyyet hâsıl olabilirse bu çiftleşmelerden

husule gelecek melezlerin tetkikatı fevkalâde bir ehemmiyyeti haiz olacakdır.

Ancak bu tecrübeler yapıldıkdan sonra bir defa da maymunlarla insanların çiftleştirilmelerini tecrübe hususu mantıkan icap eder.

İşte bu tecrübeyi ifa için Kongo kıtasına gitmek üzereyim. Orada istediğim kadar maymunu kolayca tedarik edebileceğim gibi onları hali sıhhatde ve makasıdıma muvafık suretde terbiye edebilirim. Zira Avrupada veremi zatülkasabat ve zatürrie hastalıkları maymunları çabuk hâki helâke seriyor. Bilâkis Kongo kıtasında orada bulunmayan bazı maymun ecnasını meselâ **Orangotan ve Zibon**ları ikame ve tesis etmek pek kolaydır. Zira bunlar da orada yetişen **Goril** ve **Şampanze** cinsleri gibi müreffehen yaşayabilirler.

Âşikârdır ki bazı müşkülâtı vilâdiyye ilcaatile icra olunan tecrübelerde vâki olduğu gibi husulü maksada daha kolayca muvaffak olmak için insanın habsü ihtiva etdiği kudreti hayatiyye maymunların dişisine bissanaa telkih edilecektir. Kezalik bütün hayvanları, hattâ tabakatı süfliyyede bulunan maymunları bile insana benzeyen maymunlardan tefrik eden mesafe insana benzeyen maymunlarla insan arasında tayin olunan mesafeden daha mühim ve daha büyük olsa da ilk çiftleşmelerde insanların en aşağı tabakasında bulunan adamlarla bu maymunların çiftleştirilmesi mantığa daha muvafıkdır. Bu zarurete mebnidir ki Kongo zencileri arasında **Goril** ve **Şampanze** ile çiftleşmeğe razı olacak adamlar arayacağım.

Almanyada **Düsseldorf** civarında 1856 tarihinde, ve **Namur** civarında **Spi mağaralarında** 1887 tarihinde, ve **Cava** adasında 1891 tarihinde bulunan müstehase halindeki üç kafa kemiği zamanı kadîmde ruyü arzda insanlarla maymunlar arasında mutavassıt bir mahlûk yaşamış olduğunu isbat ediyor. Şimdi bu tecrübeler sayesinde nabud olan bu cinsi

cağı âşikârdır. Zira insanların menşei meselei esrarengizini keşfedecekdir. İcra edeceğim tetkikatdaki ehemmiyyeti azimeyi takdir eden Felemenk kıraliçesi hazretleriyle zevci âlileri ve validei muhteremeleri bu hususda beni ilk teşvik edenlerdir. Bundan başka Fransa hükûmetile Pastör dairei ilmiyyesine beni Kongo valisine tavsiyye ettiklerinden dolayı teşekkürler ederim.

29 Mart 1324

★

5 Nisan 1324, Balıkesri

Biraderim efendim,

Felemenkli bir cahilin biçare zencilerle Afrika maymunlarını çiftleştirmek üzere Kongoya müteheyyii hareket olduğuna dair **Maten** gazetesile neşretdiği, gönderdiğin makalei maktuai küstahanesini okudum. Merayayı hilkatleri Hazreti Kur'anı Kerimin قلنا لهم كونوا قردة خاسئين gadabı sübhanisile jenkdarı kesafet olmuş bu adam ve emsalinin sölzerini ehemmiyyetle telâkki ettiğine taaccüb ve teessüf ederim.

Almanların ulûmu tabiiyyede ne kadar terakki ettiğini bilirsin. İşte onların en mümtazlarından bir çoğunun muaveneti kalemiyyesile meşahiri ülemadan **Kramer**'in neşrettiği **Kâinat ve İnsaniyyet** ünvanlı beş mücelledi azimin ikinci cildinde 202 inci sahifesinde lâteşbih senin gibi Darvin'in yalnız ismini işitip nazariyyatı ilmiyyesini yanlış anlayanlara hitab edilmiş gibi münderic bazı satırlarını bitterceme yazayım da oku ve artık şerefi insanînin ulviyyetini bittakdir güruhu nesnas ile münasebetimiz olmadığını tasdik et:

«Malgré son absurdité, l'idée que l'homme ait pris naissance à e'époque tertiaire, n'en à pas moin été émise. Des singes anthropomorphe auraient été par un changement de climat, incité à un puissant essor ils seraient redressés et la

nécessité les auraient disciplinés jusqu'à en faire des hommes. Des spèculations aussi puériles témoignent d'une ignorance des faits et d'une application erronée des idées de Darvin.»

Yani:

«İnsanın devri sâlisde neşet ettiğine dair olan zan saçmalığı ile beraber yine serdü ityan edilmiştir. Gûya insana müşabih maymunlar, tebeddülü iklim tesirlerile, kuvvetli bir terakkiye mazhar olmuşlar ve kametlerini doğrultmuşlar ve nihayet zaruret sevkile âdem şekline girinceye kadar kesbi intizam etmişlerdir. Böyle vahî mülâhazat, ef'al ve ahvale ademi vukufu ve Darven'in efkârı sui tefehhüm ve yanlış tatbik edildiğine şehadet eder.»

Şu noktayı da nazarı dikkatine arzederim: İnsanların bugün cümlesinin batnı vahidden çıkdığı da sabit olmuşdur. O halde kütübü münzelenin haber verdiği Ebulbeşer'e de iman etmelisin.

İşte yine o cildin 204 üncü sahifesinde bak ne diyor:

«D'aprés tout ce que nous avons aujourd'hui du squelette humain, y compris les restes fossiles des types humains primitifs, dont l'âge remonte à l'époque glaciaire, nous pouvons émettre cette affirmation: (Le genre humain constitue une unité.)».

Yani:

Zamanı devri cümudiyyeye kadar çıkan ilk insan nümunelerinin bakayayı izamı müstehasesi dahil olmak üzere heykeli izamı insanîden bugün ne biliyorsak cümlesini nazarı itibara alarak şu fikri serdedebiliriz: Nev'i insan arasında vahdeti hilkiyye vardır.

Bihamdihi tealâ âkıbetülemir seni irşad edeceğimi kaviyyen ümit ile hatmi kelâm eylerim efendim.

Brusa, 20 Mart 1324

Kardeşim iki gözüm,

Mühendis Şefik efendi inayetnameni yedi tazim ve tehassüre tevdi etdi. Seni dinlemek bence o ihtiyaçlarındandır ki maatteessüf vesaiti istifasını ekseriya kendim ihtiyarî kusurlarımla elimden kaçırıyorum. Pol Burje'den mütercem fıkra hakkındaki mülâhazanameni, zannın gibi iğbirar ile değil, şükrü iftihar ile okumuşdum. O fıkradaki **«par désordre»** tâbirinin -o makamda- **(bezlül israf ile)** tâbirile terceme olunmak icap ettiğini burada bulunan ve lisanını pek iyi bilen hakikî bir Fransızdan öğrendim. Filhakika bu sureti terceme daha iyi yakışıyor.

Bu sırada zamanımın kısmı azamını Namık Kemal bey merhum hakkında yazmakda olduğum bir muahazenamei takdirâmiz veya takdirnamei tevbihâlûd işgal ediyor. Hoş bir eğlence. Yakında gelecek olmasaydın suretini gönderir ve mütaleanı niyaz ederdim. Zaten bu eser bir **«Enquête»** suretinde vücude gelecektir. Fuzalâyı eviddanın hepsinden -ve bittabi bu meyanda senden- rey ve mülâhaza dileneceğim. Şimdilik muhatabım ve mercii istifsarım Ebuzziya Tevfik beyefendidir. Kırk sene evvelki edebiyatı Osmaniyyeye dair bana malûmatı müfide vereceğini vâdetti. Geçen hafta göndermiş olduğum mektubu mufassalın cevabına intizar ediyorum. Tevfik Fikretden, Samiden, Recai zade Ekrem beyefendiden ve diğer sahibi rey fuhuli edebden istizahı mesele edeceğim. Kemal beyin şa'şaai üslûbu karşısında kamaşan gözler ziya ile istinas ettikden sonra efkârda garib boşluklar, hiçlikler görüyor.

Bazı nikatını duru diraz teşrih ve tahlil ettim. Efkârızâtiyeden ziyade vesaika istinat etmek istiyorum. Bununla beraber Allah vere de yeni bir **(Zoil)** olmayayım.

Kemal bey zu halkı, bu kütleyi âdeta manyatize etmiş. Eserim neşrolunduğu zaman **(moment psichologique)** deh-

şetli olacak ve halk belki beni «Lyncher» edecekdir. Zararı yok, netice emin olsun da mebadi nasıl geçerse geçsin.

Fazilet naib efendi hazretlerinin tebdilen üçüncü rütbe mecidi nişanile taltifi 17 Mart 324 tarihli ve 8 numaralı tahrirat ile vilâyetden, Faik'in maiyyeti müşfikandan infikâkine emin ol ki ailece hepimize acıdır. Seri küyi canane yakın bulunmak hususunda Nasreddin hocadan daha ziyade zevcenüvaz oldu. Düğünü Allah mâni vermezse Mayısda olacakdır. Kabil ise sen de o zamana kadar Brusada temdidi ikamet edersin.

Belediyedeki matbaa matlûbatının tahsil ve irsali emrindeki himmete de şükranı azîm.

Merkezi vilâyet naibi Selâmi efendi hazretleri sevdiği hemşerilerinden Balıkesri belediye tabibi Rauf efendiyi himayei mahsusai maiyyet nüvazane ne tavsiyye ve ricasını vasıtamla huzura arzediyor. Naibi müşarünileyh muhterem bir zat oaduklarından tavsiyesi debittabi ihtiram ile telâkki ve is'af olunur, iki gözüm.

Vaktin varsa geçen gün yazmış olduğum şu manzumeyi oku. Ben bunu iyi bir bestekâr, ruh ve hissi esere terfkii nağamat edebilecek derecede mealâşinas ve hassas bir musikar bulursam besteletmek için yazdım. Evet, bir şarkı, âdeta bildiğimiz gibi bir şarkı. Fakat gördüğümüz şarkılara nasılsa benzemek istemiyor. Bir sabah manzarasını telâkkiyatı âşıkanesi ile mezcederek bazı şeyler söylemek, göstermek azim veya zu'mundadır. Her ne ise dinle:

UYUYOR (Şarkı)

Seher bitabı rüyadır, manazır naimü bidâr,
Saba bir nefhai sevdaya benzer, mestü lerzişdar,
Niçin çeşmi temaşadan girizandır bu şeb dildar?..
Uyurmuş.. ben nesimin anladım aheste meşyinden,

Çimenzarın hamuşii huzur ve hazzı gaşyinden.
Uyurmuş.. bahtı habidem demek bikes değil şimdi,
Teselliyabı rü'ya eyleyen vardır bu nevmidi,
Sabahın ebrü ezharile hemhab olsa lâyıkdı
O müstesna güzellik ki şebabın ruhu bihuşu
Olur ufku tehayyülden temaşakârı hamuşu!..

Seni bir çok öperim kardeşim.

Brusa, 2 Nisan 1324.

İki gözüm,

Validen vefat etmiş. Allah rahmet etsin. Senin gibi, Hasan Tahsin gibi iki nadirei fazileti mensub olduğu heyeti içtimaiyeye ihda etmiş olan bir nadirei iffet bütün validelerin mâbudu ve bütün insanların muhteremi olmağa lâyıkdır. Son nefesini müsterih ve fahur vermiş olduğunda şüphe olunmaz. Bu nimet ve mazhariyyeti evlâdı kiramına baisi tesliyyet olmalıdır. Merhumenin irtihalini geç haber aldım. Maamafih vaktinde işitmiş olsaydım gene tehalükünümayı taziyet olmazdın. Musibetleri taziyeden ziyade mes'adetleri tehniye etmeği severim de onun için. Dostların elemini tehattür ve ihtar etmek beni cidden müteellim eder. Hattâ Hasan Tahsin'e hiç bir şey yazmadım.

Seni ve çocuklarını iştiyak ile öperim, kardeşim.

Kardeşin:
Süleyman Nazif

Brusa, 11 Nisan 1324

Kardeşim efendim,

Kramer namında yalnız bir adamı -o da ismen- tanırdım ki, İzmir rıhtımında güzel bir birahanesi vermiş, görenler pek sena ediyorlar. 5 Nisan tarihli iltifatnamen bana bir Kramer daha tanıtdı ki, bu da ulûmu tabîiyede pek ziyade terakki etmiş olan Almanların meşahiri ülemasından imiş. Ve bir çoğunun muaveneti kalemiyesile telif etdiği **Kâinat ve İnsaniyyet** ünvanlı beş cildi azîm -bir çok mücelledatı ratibe ve yabise gibi- kütüphanende mevcud imiş.

Bin üçyüz oniki senei rumiyyesi mevsimi şitasında İstanbul'a, gelirken İzmir'de vapuru kaçırarak iki gün fazla kalmağa mecbur oldum. O vakit Kramerin nam ve müessesesi büsbütün meçhulüm idi. Bu yüzden nefaisi matbuha ve meşrubatı nefisesile telzîzi zaikaya imkân olmadı. Bilseydim gene müstefid olamayacakdım. Çünkü Amuk ovasında aldığım şiddetli bir soğuk bütün cihazı hazmimi berbad etmiş idi. İzmire bir daha gitmek müyesser olursa inşaallah Kramer çelebi dostumuzda bir veya bir kaç defa yer, ıçer ve seni hürmetle anarım. Fakat her nereye gidersem gideyim, ve ne olursam olayım, diğer Kramerin hiç bir kitabını okumayacağıma emin ol.

Ben Darven'in nazariyyatı ilmiyyesini anlayacak kadar haizi, malûmat olmadığımı bir kerre,... bin kerre daha itiraf ile isbat meziyyeti insaf ederim. Fakat senin de Lahey Darülfünununda müddeti medide hayvanat ve nebatat tedris etmiş ve kudret ve meziyyetini Felemenk hükümdaranile Fransa hükûmetine resmen tasdik etdirmiş olan bir adamın Maten gazetesi tarafından tâzim ve ihtiram ile neşrolunan bir makalesini okur okumaz bu âlime cahil demeğe ne hakkın var?.. Bu mebhasda seyyid ve senedin olan Kramerin nakletdiği satırlarénda **(Darven'in nazariyyatı yanlış anlaşılmışdır)** dan başka ne ilmî, ne aklî delâil

ityan suretile hiç bir şey yazılmıyor. Felemenkli âlimin makalesinde bir çok teşrihat ve izahatı vâkıfane var idi. Bu makaleyi okurken hiddet edeceğini zaten tahmin ve hattâ itidali demle okumanı rica etmişdim. Tahminimde isabetsizlik etmemişdim demek. Darven'e muasırları dinsizlik, vukufsuzluk, ilimde ihtilâlcilik isnad etdiler. Meslekinin vesaiki ilmiyye ile teeyyüdü isabetinden sonra efkârının sui tefehhüme duçar olmakda bulunduğu iddiası meydana konularak o darbelerle mahkûmu harab olan kanaatı maziye bu suretle bir müddet daha imkânı devam temin edilmek isteniliyor. Bu nedir, bilir misin?..

Emil Zola'nın **«Entetement de foi»** dediği hal.

Fakat ensal teselsül ve delâil tevali etdikçe mütekadatı evveliyyeye, her batında enkazından birer parça bıraka bıraka, büsbütün harab veya hayalâtü ihtimalâtdan tecerrüd ve intizah ile mazharı hüsnü inkilâb olur. Bu meyanda acınacak bir şey varsa o da bu inad yolunda heder olan mesaidir. Komandit bir şirket tarzında malûmatı kadime tâcirliği etmekde olan Kramer ve şürekâsının **Vahdeti Hılkiyyei Beşer** hakkında naklettiğin süturu taliyesi de süturu menkulei mütekaddimesinden **fazla bir kuvvet ve mahiyyeti** haiz bulunmuyor. Felemenkli âlim hiç olmazsa sâf ve samimî bir lisanla bir çok edille ve hakayik serdetmiş idi. Bu adamın zencilerle maymunları teharrii hakikat, maksadile çiftleştirmek istemesine niçin hiddet ediyorsun?.. Emri tenasüle intizamsızlık tarî olursa asker azalır telâşında bulunan ve idamei hayatı beşere taallûk eden sây ü ihtimamatını bu maksada raci ve hâdim kılan düveli mütemeddinenin âmâli hodperestanesinden bu bigaraz âlimin niyyeti fenperestanesi daha ziyade mimüstehçen ve menfurdur?.. Sen pek garib düşünüyorsun. Mutekadatı evveliyen bütün tetebbüatına tehakküm ediyor. Diyebilirim ki, iptidaî mekteplerdeki mutekadatına bil'umum tetebbüatını zorla hâdim bulundurmak istiyorsun. Bu, sence bir fikri sabit, o kadar

muzir bir hastalıkdır. Hangi tabibe sorarsan sor, **(fikri sabit)**in bir maraz odluğunu tasdikde tereddüt etmez. Her şeyden evvel bundan kurtulmağa çalış. Hepimize ve herkese muallimlik denecek kadar âlim ilduğunu bilâ riya ve istihza teslim ederim. İşte acıdığım da bu ilim ve marifetdir. Dişinden tırnağından arttırdığı veya helâl, haram kazandığı paralarla lüzumsuz, münasebetsiz hayrat yapan şaşkın zenginler gibi sen de bütün mahsulâtı sâyü zekânı viranhanei mazîyi imâr yolunda mahvü heba ediyorsun. O toprak çürükdür, temel tutmaz. Çarı aktarı alemden mütevaliyen ve şiddetle vezan olmakta bulunan sarsaré bihefkeni hakâyik karşısında pabercayı mukavemet olabilecek bir mebnayı metin tesis etmek istiyorsan zeminini, mevkiini, harcını hüsnü intihab et. Darven'le Gazaliyi barıştırıp öpüştürmeğe çalışmak hem âbestir, hem ayıp. Böyle acâyibe teşebbüs edenler, ne kadar âlim olurlarsa olsunlar - gülünç olurlar.

Gerçek... Sen Diyarıbekirde iken Amerikalı bir mühtedi ile muhabere ediyordun. İkiniz birleşecek, biriniz Şarkdan, diğeriniz Garpten neşri envarı hakayik etmeğe himmetle bîna ve nabîna ne kadar göz varsa hepsini kör edinceye kadar çalışacaksınız. O proje ne oldu?.. İstediği paraları göndermediğin için sana kızdı mı? Fakat yalnız şekil değil. Esası maksadile de bozuşmuş olmalı ki, herifin bir daha namü nişanı işitilip görülmedi veya ben işitmedin.

Kâğıtda yer kalmıyor. Hakayıkın tevalii tecellisi karşısında gene israr, gene inad edecek olursan -nesteizübillâh- تالله لفي ضلالك القديم der, susarım.

Bâki fikren, cismen daima mes'ut ol azizim.

Kardeşin:
Süleyman Nazif

MEMDUH PAŞANIN MÜTALÂANAMESİ

İnsan temini menafii zatiye için idarei lisan ve temhidi beyan eylemek mecburiyetinde bulundukça nefsini maymunlarla seyyan tutmak insaniyyetten hayvaniyyete tenezzül ve öyle bir tasavvur şerefi âdemiyyet hakkında züldür. Maahaza gadabı Rabbülâlemin قلنا لهم كونوا قردة خاسئين sahai fasihasında dehşetfeza olunca insanın hayvan suretine tahavvül ve tebeddül ettiğini kitabullah bize bildirmekte olduğundan Felemenk mektebinin ilmi hayvanat muallimi sabıkı (Berne lö Moens) tarafından menşei insan meselesinde maymunlarla çiftleşmek vadisine temayül zemininde serdolunan makale tetkiki ensale aid ise bu fikre mesihden mahfuz ve halâveti hayatı bakiye ile mahzuz olan ehli iman iştirak etmeyüb ancak ümmeti mensuha neslinden gelen taifei haife dahil olabilir. Kaldı ki arsai arasatdan tecessüdü âmal ve ef'ali ibad muktezayı hâdisi şerif olduğu cihetle dünyada maymunluğa özenilerek yalnız bir cins hayvana intisab ve iraei ensab eylemek inhisarı efkâra vesile vereceğinden yevmi mahşerde âmalü ef'alin tecessüdü hayvanat meyanında teaddüdü intaç edeceğine nazaran işte o ruzi ahval büruzda arzuya muvafık bir hayvan şeklini intihap ile kisvei insaniyeden tecerrüt daha çisban olacağını kaili makaleye ifham muvafıkı maksadü meram olur efendim.

AVLONYALI FERİD PAŞA

İstibdadın son sadrıâzamı, yahut bir evvelkisi. Bununla beraber «sanadid» den addile sürülmemiş. Mehmed Ali kendisine karşı hürmet besliyor, o da buna muhabbet gösteriyor ve sahabet ediyor.

Süleyman Nazif, bilinmez neden, Avlonyalı sadrıâzamı hiç sevmiyor, Mehmed Alinin hürmet beslediği Küçük Said paşayı sevmediği gibi. Bu noktanın tamikini, büyük edibin hayatını tedkik edeceklere bırakıyorum. Burada Nazif'in, Ferid paşa hakkındaki ihtisasatını ifade eden bir mektubunu, hem Mehmed Ali ile olan muhabere serisini ikmal, hem en beliğ üslûpçumuzun matbuata -fakat noksan olarak- intikal etmiş bir mütaleasının tamamını vererek tarihe naçiz bir hizmet şerefini istihsal için aynen derç ile iktifa ediyorum.

Brusa, 11 Temmuz 1324

Kardeşim iki gözüm,

6 Temmuz tarihli uhuvvetnamei dilnüvazını dün, tebeddülü sadaret haberinden bir kaç saat sonra aldım. Bu nüshai nefîsei nüvazişin icab ettiği hazzı kalbîyi ifhamdan evvel, müsaade et de, o haberin vicdanı enamda ikaz ettiği inşirahı azimden benim de pek çok hisseyab olduğumu arzedeyim.

Ferid paşa bugün nasıl takdir olunursa olunsun, âtiyen huzuru tarihe İbşir paşalar, Abaza paşalar veya Portekizli Frankolar, filânlarla bir silsilei takbih ve lânete merbut olduğu halde çıkacaktır.

Jorj San der ki:

«Zamanı, mekânı, libası, gıdayı, lisanı, usulü maişet ve muaşereti ve bunlardan mütevellid tefavütü zahirîyi kaldırın, altından daima aynı insanın çıkdığını görürsünüz.»

Ferid paşa da, bu kaidenin dairei şümulünde dahildir. Yalnız Ferid paşa İbşir paşadan daha (monoman) ve Abaza Ferid paşadan daha kahramandı.

Yirminci asrı temeddünü, Avrupa ile Asyanın mültekayı nazik ve hassasını, Avrupa müvazenesini, Avrupa mürakabesini, müfredatı umura kadar dikkat ve ihtimam ile iştigal ve takib buyuran bir hükümdarı muazzamın teyakkuzatı mütevaliyesini, kavanini, mahakimi, matbuatı bir tarafa bırakırsak, zatından hırçın, haris, nefsinden başka hiçbir şeyi düşünmez, herkesle uğraşmak hastalığına doğduğu gündenberi müptelâ, yalancı, mürai, ihtilâlcilikle casusluk arasında lâğzişdarı tereddüd, sadrıâzamların adam öldürmeğe mezun bulundukları zaman bu dünyaya ve mevkii iktidara gelmediği için talihine, halikine söven bir herifin pek iğrenç bir simayı mahiyyeti bütün hututu eşkâlile görürüz. Bu o kadar şaşkın bir garazkâr idi ki meselâ Yanya kalesi bodrumunda mahbusen ölen ceddinin haremini Tepedelenli Ali paşanın firaşı tegallüb ve idizvacına iskat veya i'lâ etmiş olmasından mütevellid hissi intikamı tatmin için bütün Yanya vilâyetini Ulah mektebi, Ulah mabedi, Ulah müessesatile imlâ etmek isterdi. Balya madeninin kuyuları ne kadar derin olursa olsun, Ferid paşanın vesaiki irtikâbını nazardan setrü ihfa edemez. Bu muhakkakdır ki herkesden ziyade iffetfüruş geçinen Ferid paşa herkesden ziyade mürtekibdi. Defolub gitdiğine herkes sevinsin.

Liranın on dört kuruş eksiğini göndermen için sana yazmamışdım. İmamı Gazalinin rüyayı meşhurunda olduğu gibi, temdidi demi musahabetle tezyidi zevkü haz için seninle mümkün olduğu kadar çok beraber bulunmak isterim. Mükâtebe de konuşmak, beraber bulunmak değil midir?

Hasan Tahsin lâvhayı geçenlerde gönderdi. Kâğıt ve zarfları bir kaç güne kadar takdim ederim. Benim cümle nihayetlerine aid olan kaidem, hakikaten âhenkperveranedir.

Dikkat edersen bir siyakda biten cümlelerin ne kadar samia gûza olduğunu görürsün.

(Baki ne diyem k'olmaya malûmü şerifin) ucubesini kimin yumurtlamış olduğunu ben de bilmiyorum. (Ki olmaya yazmış isen de aslı, yani nâzımının tarzı muhtarrı benim yazdığım gibidir. Baki seni bir çok öperim iki gözüm.

Kardeşin:
Süleyman Nazif

Kardeşim,

Bu mektubu yazdıkdan sonra dünyanın en mühim ve şimdiki halde en namemûl bir haberile bir hayreti lâtife içinde kaldım. İadeten ihsan buyurulan Meclisi Meb'usan inşaallah buhranı hazıra çaresazı tadil olur. Her ne olursa olsun, bu bir hatvei terakkidir. Yalnız bu adımın bir uçuruma doğru atılıp atılmamış olduğunu zaman tayin edecek. (Cenabı Allah bu memlekete ve bu halka muin olsun.).

S. N.

İRTİCAIN LÂZKİYEDE AKİSLERİ

Dinî münaferetler şiddetli husumetler doğurur. Tarihde bunun ne feci misalleri var! Lâzkiyenin civarındaki dağlarda oturan (Nusayrî)lerle Şafiî mezhebindeki Lâzkiye arabları arasında da, ötedenberi, böyle bir münaferet mevcuddu. İkinci Abdülhamid zamanında Nusayrî köylerinde açılan resmî mekteblerde onlara Şafiî mezhebine mahsus akaid kitablarının okutdurulması, resmî muhaberelerde Nusayrî adı kaldırılarak yerine Hüdayî isminin konulması iki unsur arasındaki düşmanlığı artdırmışdı.

Muvasalatından bir kaç gün sonra, Mehmed Aliyi ziyarete giden bazı Nusayrî şeyhleri nüfus kütüklerinden bu hüdayî lâfzının çizilmesini, kendilerine **Haydarî** adının verilmesini istemişlerdi; kendi cinslerinden olmadığı halde, tazyik ve ibram ile, meb'us intihab etdikleri dürzî Emir Mehmed Arslanın bu intihabından hoşnud olmadıklarını anlatmışlardı.

Bu sebeble 31 Mart irticaı vâki olup da, Lâzkiye meb'usu Arslan beyin, Hüseyin Cahid zannile, âsî askerler tarafından öldürüldüğü ve İstanbulda anarşinin devam eylemekde olduğu haberini aldığı vakit Mehmed Ali, Nusayrîlerle Şafiî müslümanlar arasındaki o zıddiyyet ve münafereti düşünmüş, zaten Nusayrîlerin şehre baskın yapmak için fırsat gözetdikleri de haber verildiğinden, büyük endişeye düşmüştü. Bu ahval karşısında Lâzkiyenin emniyet ve asayişini muhafaza ve idame etmek hakikaten müşkül olacakdı. Hususile bunu bozmak için ayrıca çalışanlar da var idi. Bu faaliyetin başlıca merkezi Lâzkiyedeki Fransız konsoloshanesiydi!...

Mehmed Ali, her ihtimali düşünerek, hacet messederse çok noksan olan zabıta kuvvetine müzaheret etmek üzere, bir mikdar asker gönderilmesini dördüncü ordu kumandanı müşir Tatar Osman paşadan telgrafla rica etmiş idi; lâkin menfi cevab almış idi. İşte bu hal içinde iken...

Burada sözü kendisine bırakmak daha münasib olur. Diyor ki: «... **Bu sırada bir cuma günü Fransız konsolosu tarafından evime bir adam gelmiş, konsolos bey (...) köye gitmek istiyor, kendisine bir kaç muhafız jandarma terfik olunmasını rica ediyor. Jandarma kumandanına haber göndererek konsolosun istediğini yapdırmışdım. Fakat sonra içime bir sıkıntı ârız olmuşdu. Bu adam böyle sıcak bir günde ve öğle vakti kayıkla dört beş saatlik bir yere niçin gidiyor? Bu bir tenezzüh gidişi değil, acaba ne var? diye meraka düşmüş ve düşünmeğe dalmışdım. Bu sebeble kıra**

çıkarak biraz havalanmak üzere bir araba getirtilmesini tenbih etdiğim gibi Lâzkiye müftüsü efendiyi de davet etmiş idim. Müftü gelince birlikde arabaya binip şehir haricine çıkdık. Hiç bir muayyen mevki tayin etmeksizin arabayı ileriye doğru sürdürdüm. Fakat yarım saat kadar gitdiğimiz vakit karşımızdan yirmi otuz kadar insanın gelmekde olduğunu gördüm. Arabayı durdurub bekledim. Bunlar yaklaşdıkları vakit bir kaç erkekden başkasının kadın ve çocuk olduğunu görünce kendilerine:

— Siz kimsiniz, nereden geliyorsunuz, nereye gidiyorsunuz?

Diye sordum. Verdikleri malûmatdan anladım ki Haleb mülhakatından olub ahalisi kâmilen ermeni olan (Keseb) kasabasına Antakya ve havalisine mensub arablar ve türkmenler -Antakyaya tâbi Şeyh köyünden bazı kimselerin teşvik ve tahriklerile- 10 Nisan 325 cuma günü hücum etmişler, on binden fazla ermeni canlarını kurtarmak için oradan kaçmışlar, Antakya sahillerine ve Lâzkiyeye doğru yürümeğe başlamışlar...

Bunu işidince artık orada duramadım. Yanımdaki jandarma ve polisi bırakıp kendilerine arkadan gelecek ermenilerle beraber beni orada beklemelerini ihtar etdim. Kendim sür'atle Lâzkiyeye döndüm. Fakat şehre girmedim. Şehrin dışarısında Mısır valisi Mehmed Ali paşanın Suriyeyi zabtetdiği zaman inşa etdirmiş olduğu büyük ve harab bir kışlayı gidip muayene etdim. Burasının harab olmasına rağmen, bir kaç bin kişiyi barındırabileceğini anladım. Derhal celbetdiğim belediye reisine fırınlarda ne kadar ekmek varsa toplayıp oraya göndermesini ve ne kadar çok mümkünse su tedarik etdirmesini yeniden tenbih ederek geri döndüm. O dakikaya kadar üç dört yüz kadar çoluk çocuk ve kadın ermeni birikmiş. Bunları arkama takıp kışlaya gönderdim. Fakat şehrin kenarındaki bazı evlerin damlarına çıkmış olan bazı arab kadınlarının bana münasebetsiz bir şekilde bağırıb çağırdıklarını işitdim ve gördümse de ehemmiyet vermedim. Kışlaya girdiğim vakit ekmek ve suyu hazır buldum. Hiç düşünmeksizin ceketimi çıkardım ve bu ekmekleri ve suyu o yorgun ve bitkin adamlara dağıtmağa başladım. Belediye reisi ile birlikde gelmiş olan bir kaç belediye memuru da bana imtisal etdiler. Ermenileri kışlanın odalarına yerleştirtdim, ve kışla kapısına jandarma nöbetçi koyarak kimsenin içeriye bırakılmamasını ve dışarıya çıkarılmamasını kat'î suretde emretdim.

Pek yorgun bir halde evime döndüm. Yatmak istiyordum. Uyuyamayacağımı hissetdiğim için geceyi böyle düşünceli bir halde geçireceğimi zannetmiş idim. Fakat yarı geceye doğru deniz tarafından sütunlu bir projektör ziyasının odama girdiğini görünce derhal nöbetçi polis ve jandarma alarak kendimi iskeleye atmış idim. Sokaklarda hiç kimse yok idi. İskele tamamen tenha idi. Denize bakıyordum. Bir kaç büyük vapurun yaklaşdığını ve demirlediğini gördüm. Bir müddet sonra bunların birinden indirilen bir motörbot iskeleye geldi. İçinde bir Fransız zabiti vardı. Kim olduğunu ve ne istediğini sordum. Gelen vapurların amiral Pive'nin kumandası altında bir filo olduğunu ve gemilerinde 7 - 8 bin ermeni bulunduğunu söyledi. Amiral soruyormuş: Bunları Marsilyaya mı götürsün, yoksa buraya mı çıkarsın?. Lâzkiyeye çıkardığı halde mahallî hükûmet bunların hayatını tekeffül eder mi, etmez mi?

Tereddütsüz şöyle cevab verdim: — Bu ermeniler, Türkiye hükûmeti ahalisinden ve tebaasındandır. Hayatları elbette muhafaza olunur. Ben mütekeffilim!

Zabit geri döndü. Biraz sonra zırhlıların sandallarile gemilerdeki ermeniler iskeleye taşınmağa başlandı. İskelede eski zamanlardan kalma büyük hanlar vardı. Ermenileri oraya sokturup biribiri üzerine âdeta yığdırdım. Bu işin sa-

bah olmazdan evvel bitmesini istiyordum. Çünkü yerli müslüman arabların ermenilerden nefret etdiklerini, bunların şehre çıkarılmalarına mümanaate kalkışacaklarını biliyordum. Bu sebeble fransız zabitlerinden bu nakliyatın güneşin doğmasından evvel bitirilmesini rica etmişdim. Onlar da hakikaten çalışdılar. Nihayet iş bitdiği vakit evime dönebildim.

Ertesi sabah bu ermenilerin gece karaya çıkarılıp iskeledeki hanlara tıkıldığı duyulduğu vakit hoşnudsuzluk ve dedikodu başladı: Hükûmet bunları beslemek için fırınlardan ekmekleri müsadere edecek, biz aç kalacağız. — Bu kalabaklıkdan şehirde sarî hastalık çıkacak! gibi sözlerle halkın heyecanı körükleniyordu. Fırınlar kapanmışdı. Bir ihtilâl ve mukatele imkânı mânasız bir ihtimal, bir vehim değildi. Hele hastalık çıkması çok muhtemeldi. Zira iskeledeki hanlara sokduğum ermenilerin bir tanesi bile sokağa çıkmıyordu.Herkes durduğu yerde yiyor, içiyor ve def'i hacet ediyordu. Bu hali bir dakika fevt etmeksizin düzeltmek lâzimdi. Şehir içinde müteaddid, geniş manastırlar, kiliseler ve mektebler vardı. Onları oralara dağıtdırmak ve yerleştirmek isteyordum. Fakat onları hanlardan oraya kadar her türlü taarruzdan emin ve salim bir şekilde nakletmek için vasıtadan mahrum idim.

O sırada hiç beklemediğim bir tarafdan bir yardım teklif edildi: Eşrafdan Hazinedar zade Mehmed ağa yanıma geldi. İttihad ve Terakki Cem'iyyetinin Lâzkiyedeki mümessilleri bilhassa bu zatı mürtecidir diyerek İstanbula göndermek için beni tazyik etmişler idi. Ben bu teklifi şiddetle red etmişdim. Mehmed ağa bu müracaata cevabımı işitmişmiş. Onun için yanıma geldiği vakit dedi ki: — Bu ermenileri istediğiniz yere nakletmek için bana müsaade ediniz. Jandarma ve polis lâzim değil; ellişer yüzer başlarına ben geçer ve onları selâmetle manastırlara, kiliselere gönderirim.

Hakikaten de öyle yapdık. Mülteciler geniş nefes aldılar ve rahat etdiler. Çarşılarda gezdirdiğim münadiler vasıtasile de parasız hiç bir şey alınmayacağını ilân etdiğimden fırınlar açıldı. Ermenilere dağıtdırdığım ekmeklerin alınması için lâzım gelen parayı Maliye hazinesinden, muhasebecinin «tahsisat ve mezuniyyet olmaksızın bir akçe sarfedilemez» yolundaki mümanaatine rağmen, zorla aldım ve kendisine bir mazbata verdim. Çünkü emniyyet ve selâmeti ammeyi muhafazayı her mülâhazanın fevkinde addetmiş idim.

Keseb'den Suriye sahillerine yığılan ermenilerin bir kısmını da İtalyan ve İngiliz zırhlıları toplayıp Lâzkiyeye bırakmışlardı. Onları da kabul ve münasib yerlere iskân etmiş idim. Ancak bu kadar kalabalık bir halkın Lâzkiye içinde uzun müddet bırakılmasını da muhtelif sebeblerden dolayı mahzurlu gördüğümden şehre dört beş saat bir mesafede ve deniz kenarında tatlı suyu bol bir yerde alelâcele gönderdiğim çadırlara, inşa etdirdiğim sayebanlara o mültecileri yine Fransa ve İtalya zırhlılarile (Mişöle, Diyana) ve Beyrut'dan kiraladığım (Süriyye) isminde küçük bir vapura bindirerek sevketdim (Nisan 325 içinde).

O güne kadar İstanbul kükûmeti Haleb vilâyeti ile muhabere ve iktiza eden tedbirleri ittihaz ile (Keseb) de emniyyeti iade ettiğinden ermenileri gönderdiğim mahalden Keseb'e kadar muhafaza altında iade etdim. Ermeniler Lâzkiye ve civarında bulundukları müddetçe kendilerine bilhassa Amerikadan külliyetli mikdarda un, peksimet ve diğer erzak ile beraber pek çok âlât ve edevat gönderilmiş idi...»

ACIKLI MÜNAKAŞA!

31 Martın doğurduğu korkunç buhran Lâzkiye halkını hiç mütenebbih etmemiş idi. Yerli gazeteler, sanki ortada hiç

bir şey yokmuş gibi, lüzumsuz, mânasız ve münasebetsiz şeylerle uğraşıyorlardı.

Fakat en fecii, bu buhranlı anda **«Kolonya suyu ve eldiven kullanmak caiz mi, değil mi?»** münakaşası idi. Bizanslıların **«Kiriye eleison»** diye bağırmalarına tamamile olmasa bile az çok benziyen bir hal. Yirminci asırda ne geri bir zihniyyet!.. Ne utandırıcı, ne usandırıcı bir hal!

Mes'eleyi müftü efendiden öğrenmek istiyen mutasarrıf Mehmed Ali —efendinin verdiği bir ziyafet münasebetile evinde iken— nasıl bir cevabla karşılaşdı, bilir misiniz? Tahmin edemezsiniz, şübhesiz:

— Kolonya suyu, dedi müftü efendi, **«küul»** den yapılır, eldivenler de köpek derilerinden. Bunların müslümanlar tarafından kullanılması haramdır... (1)

Bu külliyen şer'a mugayir, bu tamamile mânasız ve mantıksız lâflar karşısında Mehmed Ali pek müteessir:

— Müftü efendi, dedi, şimdi yediğiniz nefis tatlılar da sizin karnınızda tahammür etmişdir. Ona ne buyurulur?

Fakat beyhude üzülmüştü. Çünkü müftü efendi ceplerimizde kullandığımız para ve kâğıt cüzdanlarının bile istimali şübheli olacağını söyliyecek kadar geri kafalı idi!...

KUR,ANI İNKÂR

Mehmed Alinin ilme ve tetebbüe meraklı olduğu herkesce biliniyordu. Ne garibdir ki kendisini sevmiyenler bu meylini aleyhinde bir silâh gibi kullanmak yolunu aramışlar...

Eşrafdan birinin konağında zengin bir kütübhane var-

(*) Lâzkiye ahalisi şafiî mezhebindendir. Köpeğe temas bile caiz değildir.

mış. Onu gidip görmesini söyliyorlardı. Mehmed Ali merakını izale için bir tatil günü o zatın evine gitdi. Kütübhaneyi gördü: hakikaten zengin. Kitablardan birini eline aldı. Bu, Trablus-Şam âlimlerinden Hüseyin Cisrî'nin eseri idi (1).

Müellif Kur'andaki kıssalara dil uzatanlara cevab veriyordu. Bilhassa Ye'cüc Me'cüc kıssası dikkate şayandı. Mutasarrıf:

— Dünyanın her tarafı gezilip görülmüştür; gizli bir yer kalmamış. Bu kavim acaba dünyanın neresinde gizli bulunuyor? diye sormuş. Bu kendi kendine -her vakit yaptığımız şey!- bir sualdi. Fakat mutasarrıf gülümsemiş imiş de...

Aradan iki üç ay geçmemiş idi. Haksız bir iş için livaya müracaat eden bir zata red cevabı verildi. Verildi, amma mutasarrıfın başına büyük bir gaile de açıldı:

Dileği yerine getirilmiyen efendi hemen telgrafhaneye koşmuş, Dahiliyye Nezaretine bir şikâyet telgrafı çekmiş: **«Mutasarrıf hükûmetde odasının kapusu önüne bir (hicab) yâni perde çekmiş, halkdan çekiniyor; Kur'anı inkâr etmiş, gece ve gündüz şarab içiyor...»**

Bereket versin ki Dahiliyye Nezareti Mehmed Aliden -mutad üzere- sormuş: **«Lâzkiye merkezinden çekilen telgrafnamenin kopyasının ahzile...»**

Elinde telgraf kopyası, bu iftiraların mahiyyetini anlamağa çalışırken **«Ye'cüc Me'cüc»** mes'elesi hatırına geldi. Karşılaşdığı ahlâksızlığın uyandırdığı nefretle Dahiliyye Nezaretine bütün hakikatleri anlatdı.

الحق يعلوا ولا يعلى عليه

(*) Bu zatın Risalei Hamidiye adlı eseri hocam merhum Manastırlı İsmail Hakkı efendi tarafından terceme ve şerhedilmişti; basılmıştır.

BURGAZDAKİ ZİYAFET

Keseb hâdisesi üzerine Lâzkiyeye iltica eden ermenilere karşı yapılmış olan pederane himaye bütün ermeni gazetelerini Mehmed Ali hakkında sitayişkârane yazılar yazmağa sevketmiş idi. Beyrut ve Şamdaki arabça gazeteler de mutasarrıfın idareciliğini çok sena etmişlerdi. İstanbul ermeni cemaati bu yazılardan mütehassis ve müteşekkir olmuşdu.

Kendisinin İstanbul'a geldiğini haber alınca Burgaz adasında büyük bir ziyafet tertib ederek davet ettiler. Profesör Hamayak Husrev heyecanlı bir nutuk söyledi, Osmanlı camiasını terkib eden unsurlar arasında tam bir anlayış ve birleşme temennisinde bulundu. Üstadımızı alkışladı.

Heyhat! Ermeni komitacıları bütün o güzel temennileri birer hulya saydılar ve fesadlarını daha ziyade bir şiddet ve vahşetle icraya -az vakit sonra- tekrar başladılar.

DOSTLUĞUN DEVAMI

Ne bahtiyardır o insanlar ki dostluklarını ebediyyen yaşatırlar: Hiç bir ihtiras, hiç bir menfaat, hiç bir ihtilâf, hiç bir rütbe, maaş, mevki farkı... hâsılı hiç bir şey o dostluğa halel vermez. Evet onlar ne bahtiyardır!

Mehmed Ali Nazifle tesis etdiği dostlukta bu bahtiyarlığa ermiş, Süleyman Nazif merhum da ondan duyduğu saadeti her vesile ile göstermiştir.

İşte bunun bir nümunesi:

Basra, 23 Ağustos 1325

İki gözüm kardeşim,

Uhuvvetnamen bu gurbet-i duradur içinde tesliyet-aver-i kalb-i mahrur oldu. Afiyetim, iklimin bin türlü ahval-ü ehvaline karşı mukavemetnümud, faaliyyetim ise, mevani-i günagûn önünde çırpınma kabilinden kalarak ekseriyyet itibarile akametâlûddur. Yalnız bir başıma bir milyon bedevî ile didişerek nihayet galebe, yani had halinde bulduğum maraz-i asayişi müzmin şekle ifrağ etdim.

Nazım paşa ile nasılsa uzlaşamayacağız zannederim. Bu adamın hüsn-ü sıytini defn için buralara gelmiş olmasından âdeta korkuluyor. Umur-u idarece vukuf namına hiç bir şeye malik değil. Muvasalatımdan itibaren dördüncü defa olarak bu gün istifamı takdim etdim. Bu sefer kat'idir. Jandarmasız, askersiz, mühendissiz, hâsılı vesaiti idare namına her şeyden mahrum olan talihsiz bir vilâyetde daha ziyade ikamet etmeği hem vicdan ve vazifenin, hem ihtiyatkârlığın icabatına mugayir görüyorum. Dahiliyye Nazırı istifamı kabul etmese bile ben erkân-ı vilâyetden birine tevdi-i umur ile İstanbul'a gideceğimi kat'iyyen yazdım.

Süleyman paşa merhumun tamir veya inşay-ı merkadine mâni olan sebeb vaktile İmam-i Yusuf'un mahall-i salât olan türbesi kurbuna defnedilmesi imiş. Nazım paşa diriği muavenet etmeseydi her şey olurdu. Samiden ziyade bu hususda ben müteellim oldum.

Suad bey Basrada üç ay kaldıkdan sonra Necide gitdi. O da kendi yerinden bihakkin müşteki.

Burada herdem ve hemhanem mektubi mümeyyizi Abdüsselâm Amidî ile nüfus müdiri İsmail Rüşdi-i Brusavî-dir. Her ikisini tanırsın. Hususî bendegân filân yokdur. Bu havaliye vaktile bir Amare mutasarrıfı gelmiş ve (Alvan) adlı nedimleri varmış. Ol saltanatın yeller eser şimdi yerinde!...

Hurma rakısının iyisi fena olmayor. Sen ne ile tadil-i melâl veya tenşit-i bâl ediyorsun? Herhalde Alvanın müteaddid halefleri vardır.. Benim risale ve nutukları okuyub

ezberliyor musun?.. İktidarını teslim etmekle beraber benim yazılarımı daha bir çok zaman meşk-i tetebbü ittihaz etmeğe mecbur bulunduğunu zannederim. Ha gerçek!.. Sen yeni neşretdiğin şeyleri bana niçin göndermiyorsun?

Said bu sene sınıfında kemal-i şan-ü şerefle kalmış. Mekteb-i sultaniye müdavimdir. Seni bir çok öperek mektublarını -fakat yeni gideceğim mahalde- beklerim kardeşim»

Bu mektubu bütün lâtifelerile ve bütün zarif telmihlerile aynen yazdım. Hem bir idarî safhayı tasvir, hem büyük bir samimiyyeti temsil etmesi itibarile ibrete şayan bir vesika.

İLK VALİLİĞİ

Lâzkiye Mutasarrıflığından sonra tekrar Anadoluya geldi: Elâziz valisi olarak.

Burada da çok çalıştı, çok eserler vücude getirdi. Meşrutiyetin ilk zamanlarıydı. Bu acayib zamanda idare memurluğu -bilseniz- ne kadar zordu!

Bazı hâdiseleri hikâye edeyim de ibret alın!...

KARABAĞ MUHACİRLERİ ve HACI BEDİR AĞA

Elâzize giderken Malatyada bir gün kalmışdı. Misafir olduğu evin önünde sabah erkenden bir kalabalık birikmiş, bağrışıyorlardı: Karabağ muhacirleri imişler: Malatyada münasib bir yerde iskân edilmeleri için iki senedir sefil ve aç bekliyorlarmış...

İşi anladıkdan ve beslenmeleri için verilmiş olan tahsisatın tükendiğini öğrendikden sonra, bu zavallıları -ne yapıp yaparak- beslemesini Belediye reisi Mustafa ağaya tenbih, bir ay kadar sabretmelerini de kendilerine tavsiyye etdi.

Bu iskân işini akim bırakdıran Hacı Bedir ağa imiş. Hacı Bedir ağa ki **Hısnımansur** ve civarının bir nevi hükümdarı sayılırdı. O halde mahalline gidip tetkikat yapmak ve Hacı Bediri görüp mumaneatını kırmak gerekdi. Elâzize vardığından bir ay sonra **Hısnımansur**'a gitdi ve doğruca mütegallibin konağına indi. Zaten misafir kalınabilecek başka bir ev de yokdu.

Fakat ağa harem dairesinden çıkamıyor, **«hasta»** (!) imiş. Aziz misafirini ve maiyyetini ağırlamak hizmet ve şerefini oğluna bırakmış. Hakikaten şerefli bir karşılama, ağır bir masraf yapılmışdı. Kabahatleri örtmek, her ne suretle olursa olsun, sorgu suale mahal bırakmamak için Şark mütegallibesinin umumiyyetle tevessül etdikleri yol! Buna bir karşılık lâzimdi. Para almazlardı. Bu, bilinen bir şeydi. Ancak bir hediyye verilebilirdi. Bu da, bittabi, değerli bir şey olmak icabederdi. Onun için vali altun saatini kordonu ile birlikde Hacı Bedir ağaya hediyye olarak vermiş, minnet yükünü üzerinden atmış idi.

Şimdi sıra muhacirler için kurulacak iki köy hakkında tedkikat icrasına gelmiş idi. Yanındaki fen memurları vasıtasıle bu tedkikatı yapdı, bütün tertibatı aldırdı ve az vakit içinde o zavallıları iki köyde yerleştirdi: **Kirkori, Mülk.**

Aradan on bir sene geçmiş idi (1910-1921). Bu sefer Mehmed Ali **«Taksimatı Mülkiyye Komisyonu Reisi»** sıfatile yine **Hısnımansur**'a uğramışdı. Karabağlılar önüne çıkmışlar, oturdukları **Kirkori** köyüne götürüp ikram etmiş-

ler, yine hallerini uzun uzadıya anlatmışlar, diğer **Mülk** köyü ahalisini Hacı Bedir ağanın kaçırtdığını, evlerini kâmilen yakdırdığını, kendilerinin de tehdidi altında bulunduklarını söylemişlerdi.

Birinin bırakıp diğerinin başladığı bu elemli macerayı teessüflerle dinlemekde iken bir kalabalığın gelmekde olduğunu -at nalı seslerinden- anlamışdı. Meğer bu kalabalık Hacı Bedir ağa kafilesi imiş. O tarihde meb'us olan ve artık validen, filândan korkusu da kalmayan Hacı Bedir meğer telgraf kadar çabuk malûmat veren adamları vasıtasile Mehmed Ali Aynînin muvasalatından haber almış:

— Sizi karşılamağa çıkdım, bu köye geldiğinizi haber verdiler, davete koşdum, demiş: Vaktile temaruz ederek validen saklanan adam o değilmiş gibi.

Lâkin **Mülk** köyünün akıbeti, bütün fecaatile, Mehmed Ali Aynînin gözü önünden gitmiyordu. Ağaya davetini kabul etdiğini söylemekle beraber, **Mülk** köyünün nasıl kaybolduğunu da sormuş.

— Ahali kendiliğinden dağılmış, ben bilmiyorum; mavalını okuyan Hacı Bedir hiç utanmayarak, şu sözleri de ilâve etmiş:

— Şimdi hürriyyet, müsavat, cümhuriyyet var; ağalık, beylik yok! Ve karşısında ayak divanı kurmuş bekleyen gulâmlarına dönerek:

— Ne dersiniz, uşaklar?

Diye sormuşdu. Onlar da iki büklüm eğilerek ağalarının sözlerini tasdik etmişlerdi.

Bu bir komedya idi. Bitince kalkdılar, alay halinde Hacı Bedirin köyüne gitdiler. Burada sonradan yapılmış büyük bir konak vardı. Mehmed Ali bu bilmediği konağın geniş ve mükemmel döşeli salonuna alındı. Hayretlere düşmüşdü, salonda o kadar süs, o kadar ihtişam görmüşdü: Yerde çok değerli yekpare bir halı, orta masasının üstünde çok kıymetli şamdanlar...

Kosva vilâyeti mektupçuluğunda bulunduğu zaman.

Mamuret-ül Aziz valisi.

Maarif Nezaretinde istatistik başkâtibi

Mülkiye mektebinden diploma aldığı zaman.

— Bunlar nereden ağa?

— «Erzurume» kafilesinden uşaklar almışlar, benim haberim yok!

— Kirkörü ahalisine Teşrinievvele kadar köyü bırakıp gitmelerini tenbih etmişsin, bana öyle söylediler. Sebebi?

— İftira ediyorlar.

Zaten her yapdıkları suç için ağaların ilk müdafaası bu değil miydi?

— Şayet böyle bir şey yaparsan, açıkça söyleyim ki, Ankaraya döndüğüm vakit Başvekile şikâyet edeceğim; bunun da neticesi pek fena olacak.

Hacı Bedir, bir müddet sonra, ailesile birlikde Adanada bir yere nakledilmiş, **Narince** nahiyesi müdürü olan damadı Şükrü ağa dahi, Şeyh Said hâdisesinde zi medhal görülerek darağacına çekilmiş idi.

Eden bulur!

ERMENİLERİN TAŞKINLIKLARINDAN

Meşrutiyyetin ilânından sonra yer yer taşkınlıklar yapan ermeniler, **Çarsancak** kazasında da ortaya bir arazi davası çıkarmışlardı: Köylü çiftçiler, evlerinin ve bonların ittisalindeki bağ, bahçe, çayırlık ve baltalıkların kendilerine aidiyetini iddia ve bu vesile ile bir düziye şekva ediyorlardı.

Dahiliyye Nazırı bunu tedkik ederek bildirmesini Elâziz valisine yazmışdı (9 Teşrinievvel 326 tel.) Mehmed Ali Aynî, telgrafla verdiği cevabda bir buçuk yıllık dikkat ve tecrübesinden mütehassıl kanaatı şöyle hulâsa ediyor:

«Ermeniler, bu iddia tasdik olununca, arazinin de kendilerine kalacağını yakinen bilirler. Zira umumiyyetle ziraati tatil edince bey ve ağaların ucuz bedellerle bunları satmağa mecbur kalacaklarını veya bir kaç sene tatilden sonra hükûmetin mezkûr araziyi kendilerine tefviz edeceğini bilirler. İmdi hükûmet bu mülklerin bedelini takdir ile tesviye ve bunları ermenilre temlike teşebbüs etse de buna mülk sahiblerinden hiç birinin razı olmayarak, şiddetle muhalefet etmeleri meczumdur. Zira bunun tabiî neticesi olarak arazinin de ellerinden çıkacağını idrak ediyorlar. Böyle bir neticeye hükûmetin zaten riza göstermeyeceği aşikârdır.

«Fazla olarak, çiftçilerin içinde bazıları bu gün oturdukları evlere babaları ve belki dedeleri zamanından beri ikamet etmekde iseler de bir çoğu mülk sahibleri tarafından öteden beriden getirtilerek oralara yerleşdirilmişlerdir. Hattâ geçen sene getirilmiş olanlar da vardır. İşte bu gibiler de evvelkilerine tebean ayni iddiayı dermeyan ediyorlar.

«Fakat bunların haricinde ve mikdarca bunların fevkinde bir de müslüman çiftçiler vardır. Gerçi bunlar şimdilik ses çıkarmamakda ve zâhiren mülk sahiblerine karşı sureti itaat göstermekde iseler de ermenilerin matlûbu her ne şekilde olursa olsun tervic olunduğu halde, insan olmak hasebile, onların da ayni matlabları dermeyan edeceklerine şübhe yokdur. Kaldı ki vilâyetin merkezinde ve diğer mülhakatında ve Anadolunun çok yerlerinde bu murabaa usulü cari olduğundan, (Çarsancak) ermenilerinin matlabları tervic oulnduğu takdirde bütün Anadolunun iktisadî şartlarına dokunarak, âdeta umumî bir buhranı mucib olacağından korkulur.

«Binaenaleyh bendeniz bu mes'elenin en âdil ve en sâlim ve müstahsen halli çaresi; Devlet Şurasının son kararı vechile mezkûr ev, bağ ve bahçeler hakkında tasarruf iddia edenlerin, davalarını isbat etmek üzere mahkemeye müracaat etmeleri hususunda hükûmetin sebat ile beraber hemen mükemmel bir tahrir yapdırıp zuhur edecek fazla araziyi müsve ermeni talib olanlara usulü dairesinde müzayede ile tefviz eylemek ve bu araziyi alıp da ev yapmağa kudreti olmayanlara da Hazine menfaatını vikayeten taksitle tediye edilmek şartile Ziraat Bankasından münasib bir mikdar para ikraz ve o suretle ev inşasını temin etmekden ibaretdir zannediyorum. Zira arzetdiğim vechile böyle fazla zuhur edecek araziyi parasız yalnız ermenilere tefviz edib müslüman zürraı mahrum bırakmak adalete ve müsavata münafi olur.

«Gerçi bu tedbire kat'î karar verildiği halde ermeni çiftçilerden bazılarının ve hepsinin ziraatı tatil ile mülk sahiblerini mutazarrır etmeğe kalkışacakları hatıra gelmiyor değil; ancak bunda uzun müddet sebat edemeseler gerekdir. Zira beylerin haricden kısmen zürra tedarik edebileceklerini bilirler. Şu takdirde beylerin haricden getirecekleri zürra için mesken olmak üzere müteannid ermenileri şimdi oturdukları evlerden çıkarmaları icabeder ise de o gibiler için de mahallî hükûmet yine o köyde veya civarında mesken tedarik edebilir. Bununla beraber beylerin de menfaatları ilcasile böyle bir muameleyi yalnız bazı serkeş ve muharrik ermeniler hakkında tatbik ederek çiftçilerinin büyük kısmını elden çıkarmamak için mülâyemet ve teenni yolunu tutmaları tabiidir. Bu kararı almakla beraber yapılacak bir tedbir daha vardır ki o da mülk sahibleri ile çiftçilerin mütekabil hak ve vazifelerine aid olmak üzere teamülen cari bazı maddeleri zamanın bazı icablarına göre tadilden sonra bir talimat yapmakdır...»

★

Ermenilerin bu teşebbüs ve şekvaları, bir tarafdan hükûmetin işine yaramış. Bunu, bitaraflığı muhafaza için, kaydediyorum:

Beyler arazinin hükûmetçe alınıb ermenilere verilebileceğini ve onun neticelerini hissetmiş olmalıdırlar ki o sıralarda Ziraat Bankasına olan borçlarını verip o araziyi rehinden kurtarmışlardır.

ONLAR VE VATAN

İçimizde yaşayan gayrimüslim unsurlara itimadın zararlarını, Tanzimatdan beri, ne kadar çok görmüşdük! Onlara itimad etmeğe siyaseten meçbur mıydık, değil mi idik? Bunu münakaşa etmenin yeri herhalde burası değil. Fakat muhakkakdır ki vatanımız, bu saflığımızın cezası olarak, ağır ziyanlara uğramışdır.

İşte bir misal:

Hısnımansur yolsuzlukdan perişandı. Bütün kaza halkı **Haleb** ile ticcarî münasebetde bulunduğu için, oraya doğru ihtiyaca uygun bir yol yapılmasını her vakit niyaz etmişdiler. Devren **Adıyaman**'a gitdiği vakit bu ricalarını Mehmed Ali Aynî'ye de tekrar etdiler ve bu hususda her fedakârlığı yapacaklarını söylediler.

Halk mademki yol için yalvarıyor ve fedakârlıklar yapacak; bunun çaresine bakmak vali için bir vecibe idi!

Başlamak yarı yapmak demektir. O halde haydi iş başına! Mühendisler tez elden bir güzergâh çizdiler, amele toplandı ve işe girişildi. Çalışma pek hararetli. Bu gidişle istenilen yol -isterse toprak tesviyesinden ibaret olsun- az vakitte yapılıverecek.

Teşebbüsde görülen şevk ve heyecandan mütehassis olarak, vali işi Nafia Nezaretine yazdı. Bundan takdir olunmasını bile meklemesi pek mantıkî idi. Halbuki içimizde yaşayan bizden gayri unsurlara itimadın neticesini beklemek ondan daha mantıkî ve daha tabiî olurdu. Filhakika, saflığımız eseri olarak, Nafia Nezaretine gelmiş bulunan Halaciyan, o mantıkî ve tabiî neticeyi göstermekde geçikmedi, faaliyyeti -alkışlayacağına- derhal durdurdu: Parisdeki Reji Jeneral şirketile yapmak üzere olduğu mukavele mucibince Anadoluda üç bin küsur kilometre uzunluğunda muntazam şoseler yapılacakmış, böyle plân dışında işlere para sarfolunamazmış...

Bir misal de şu:

Dersim'in ıslâhı düşünülüyordu. Her şeyden evvel yol yapmak lâzimdi. (60) bin lira tahsisat verilerek, bir taraftan bir çok kazma, kürek, el arabaları... da getirtilip posta posta dağıtılarak, Elâziz ve Erzincandan karşılıklı faaliyyete başlandı. Gerçi mevsim müsaid değilken işe başlanması muvafık olmayacağı Babıâlîye yazılmış ise de dinlenmemis idi: Islâhata serian tevessül edilecekdi, binaenaleyh yol da acele yapılmalıydı!...

Emre itaat olundu, işe girişildi. Fakat mevsimin tesirlerine galebe mümkün mü ya? Kış şiddetlenince çalışma durdu. Tekrar başlamak üzere ilkbaharın gelmesi bekleniyordu... Lâkin beyhude. Çünkü Nafia Nazırlığında yine o, bizden gayri unsur, büyük projeler hastası, Halaciyan vardı. **«Aman her biri bir tarafa dağılmış olan mühendisleri, fen memurlarını gönderin, emeklerimiz boşa gitmesin ve ahalinin şevki kırılmadan müsaid zamandan istifade edelim...»** diye istirhamlar tevali etdikçe ya projelerden bahsediliyor, yahud hiç cevab verilmiyordu.

Yazık heba olan emeklere, yanan tahsisata ve mahvolup giden bütün o malzemeye!...

Hiyaneti parlak tasavvurlar dumanı içinde saklamak... Bu cinayetin şu hâdiselerden parlak isbatı olur mu?

YANYA VALİLİĞİNDE

Elâzizden Bitlis vilâyetine tahvil edilen Mehmed Ali Aynî, itizar etmiş idi; Dahiliyye Nazırı Celâl bey: «**Ahvali hazıra dolayısile Bitlis ehemmiyyet kesbetmişdir. Esasen hamiyyet erbabı için vatanın her noktası bir hizmet yeridir. İktidar sahibleri öteden beri yakın ve müsaid yerlere rağbet etmişler, uzak vilâyetlere itibar göstermemişler. Bunun fena tesirlerile o yerler ihtimam ve terakkiden mahrum kalmışdır. Onun için bir münasibini tevkil ediniz ve hemen Bitlise hareket edeceğinizi yarına kadar bildiriniz.**» mealinde bir telgrafla **(23 Teşrinievvel 1327)** onu istinkâfdan vazgeçirmek istemiş idi. Fakat nafile! O kararından dönmemiş idi. Niçin mi? -Bu bahis uzundur-. Üç ay kadar sonra Yanya vilâyetine tâyin olundu.

Anadolunun şimalinden Rumelinin cenubuna!

Sultan Reşad onu bir murassa saatla taltif etdi. Rasih bey Dino, Abidin paşa merhumun vatanını çok seven bu güzide oğlu, vilâyet halkını bu tayin münasebetile tebrik eyledi...

Lâkin zaman pek nazik. Dış gailelerden başka yeni intihabat yapılacak ve Yanya bu münasebetle çok mühim bir mücadele zeminidir. Rumların -yunanlılık hislerile- yapmakda oldukları propaganda sinirlendirici olduğu kadar İttihad ve Terakkiye muhalif davranan ve bundan dolayı intihabatda kazanmaması hükûmetçe bir muvaffakiyyet sayılacak olan Çamlık meb'usu Hamdi beyin nüfuz ve tesiri de o nisbetde düşündürücü ve üzüntü verici idi. Halbuki Çamlık meb'usluğuna namzed olarak Mehmed Ali Aynî'ye -muvaffakiyyeti temin olunması tavsiyesile- terfik edilen Şahin bey hem karakteri zayif bir adamdı, hem liva halkınca hiç sevilmeyen bir şahsiyyet.

Berat ve hususile Ergeri livaları intihabları da -yunanlılığa mukavemet peçesile örtdükleri iftirak şaibesinin remzi olan ve haricî tesirlerle şurada burada bir takım iğrenç tezahürleri görülen **Başkımcılık** bir tarafa dursun- ayrıca mühim birer mes'ele idi.

Yalnız bu hallere bakılınca kolaylıkla anlaşılırdı ki **Yanya**, Dahiliyye Nazırı Celâl beyin ehemmiyyetli gördüğü **Bitlis**'e nisbetle, çok daha gaileli, çok daha mühim bir vilâyet idi.

Babanzade Mustafa Zihni paşa merhum istisna olunursa, yıllardan beri -yunan hududu kumandanlığı ile birlikde- askerî paşaların uhdesinde bulunan bu vilâyete mülkiyyeden mezun bir zatın tâyini hemen herkesi sevindirmiş idi: Bütün müşkül işleri düzelteceği umulduğu için.

Şehir halkı yeni valiyi tâ uzaklardan karşıladı. Yalçın bir dağın eteklerini okşayan, ekseriya durgun sularile tâ içerilerine kadar uzanmış kalenin iki tarafını saran masmavi bir göl ve bunun kenarında yeşilliklere boğulmuş mini mini bir şehir: Baş ve kuyruğunu Şark ve Garba, iki kanadını da Cenub ve Şimale uzatmış kocaman bir kartal gibi yatan medenî bir şehir; Epir kıt'asının bütün füsun ve letafetlerini sinesinde toplayan bir şehir; beş yüz senedir Türk hâkimiyyeti altında yaşamakla, beş yüz senedir içinde müslümanlığın belki en koyu bir asabiyetle cilveger olduğunu duymakla müftehir bir şehir; büyük bir zaman mesafesini dolduran ve türlü türlü maksadlar gütdüğü söylenen, bu sebeble de ortadan kaldırılması için -hayince entrikalarla- çetin savaşlara lüzum gösteren bir derebeyliğin yıllarca makar olmuş bir şehir; bir şehir ki Yunanlıların da, İtalyanların da göz diktikleri bir yer; bir şehir ki muhtelif siyasî emellerin -gizli veya aşikâr- çarpışdıkları bir saha. Hülâsa: bütün zâhirî sükûnuna rağmen içinde ve dışında her türkü,

her müslümanı ve hele her Devlet adamını düşündürecek entrikalar ve politikalar kaynaşan bir mahşer.

Mehmed Ali Aynî, açık fayton arabası içinde, ve bir alay istikbalciler arasında bu şirin yuvaya girerken, etrafına bakınarak, hem hayalini gezdireceği bu şiirle dolu, bu can alıcı diyarın, bu cennet parçasının güzelliklerine hayran oluyor, hem İstanbuldan beri duyduğu ve gördüğü ahvali düşünerek, bu günden itibaren başlayacak faaliyyet hayatının, daha doğru bir tâbir ile, cidal hayatının safhalarını im'an gözü önüne getirmekden kendini alamıyordu...

Vilâyeti, hiç mübalâğa etmiyorum, acınacak bir halde bulmuşdu. Tâ eski zamanlardan beri **Etniki Etariya**'nın ifsad ve tahriklerine zemin olan ve son zamanda ele geçirilen vesikalarla sabit olduğu üzere, İnkilâbdan sonra dahi Yunan hükûmetinin müessir propagandasına maruz bulunan vilâyetin hiç bir tarafında telefon yokdu. Bir vakitler karşılarında titredikleri müslümanları şimdi rahat bırakmayan, mülklerine yaklaşdırmayan, çiftliklerinde öldüren yerli rumlar Yunan konsoloslarının ve her köydeki mekteb muallimlerinin tertib ve teşviklerile çeteler teşkil ediyorlar, **Poteçi**, **Kromida** gibi, yunan gazetelerince kahramanlaşdırılan, sergerdelerin idaresi altında yunanlılığı talim ve, ianeler toplayarak, takviye ediyorlardı; postayı vuruyorlar, tüyler ürpertici cinayetler yapıyorlardı. Hükûmet bütün bunlardan ya hic haberdar olmuyor, yahud -tesadüfün sevkile- ve mutlaka çok sonra, malûmat alabiliyordu.

Telgraf hiç kâfi değildi. Vilâyeti bu asayişsizlikden kurtarmak, Osmanlılık nüfuz ve satvetini bütün mânasile hâkim kılmak için karakolların artdırılması, bunların biribirine telefonla bağlanması, sonra bin mevcudlu bir seyyar jandarma taburunun teşkili lâzimdi. Mehmed Ali Aynî esasları daha evvel kurulmuş olan bu iki tedbire şunların dahi katılmasını münasib görmüşdü:

1) Rum mekteblerini çok sıkı bir suretde teftiş etmek, Devletin menfaatlerine uygun olmayan tedrisatı yasak etmek,

II) Sahilleri ciddî ve mütemadî suretde teftiş ile silâh kaçakçılığının önüne geçmek,

III) Ergeri, Berat ve Avlonya Yunan konsoloslarının memuriyetlerine nihayet vermek,

IV) Ulahları iskân mes'elesini - ki vaktile bir kaç defa teşebbüs olunmuş ve yunanlıların tedbirlerile maatteessüf akim bırakılmışdı. - halletmek,

V) Yunan hükûmetile bir «mücrimleri iade» muahedesi yapmak,

VI) Osmanlı rumlarını, İmparatorluk hududu içinde işledikleri suçlardan dolayı, kendi mahkemelerinde muhakeme eden yunan hükûmetini bundan vazgeçirmek.

Mehmed Ali Yanyaya geldiğini müteakib idarî ve siyasî durumu etrafile tedkik etmeğe başlamışdı. Dahiliye Nezaretine yazdığı bir telgrafda: «**Yanya, Preveze ve Reşadiye sancaklarında bir ayaklanma hareketi yokdur. Yalnız Ergeri ve Berat sancaklarında bazı müfrit gençler, muhtelif sebebler altında, arnavudluğun imtiyaz ve muhtariyyetini istihsal maksadile halkı kışkırtıyorlar. Onun için oralarda kuvvetli bulunmak icabeder**» demişti.

Gitgide ahval inkişaf etti. Korfuda toplantılar oluyor, yunanlılar, italyanlar bir düziye tahrikâtta bulunuyordu. Mehmed Ali mayısda vilâyeti devre çıkmışdı. Berat, Ergeri sancaklarını dolaştı. O sırada Dahiliye Nazırı Hacı Âdil beyin riyaseti altındaki hey'et de Şimali Rumelide dolaşıyordu. Vali ile Nazır arasında vilâyetin ahvaline dair hayli muhabereler cereyan etti. Mehmed Ali hep dikkat kesilmişdi. Aldığı haberleri muntazaman nazıra ve Dahiliye Nezaretine bildiriyordu.

Fakat gaile günden güne artıyordu. Derviş Hima namında bir propagandacı Korfuya gelmiş, bazı arnavut gençlerini, bir takım talebeyi başına toplamış, gûya **Çamlık** sahillerine çıkıp bir isyan hazırlıyacakmış. Diğer taraftan Manastırdan ve sair yerlerden firar etmiş olan bazı zabitler Pirmedi ve Leskovik kazalarına girmişler, Görice'den de bazı şerirleri yanlarına alarak köylerde fesadçılığa başlamışlardı... Firarî yüzbaşı Tayyar ile diğer dört zabit İskrapar kazasına giderek ahaliyi ifsada çalışdıkları anlaşılmışdı.

Mehmed Ali hükûmeti vaziyetden tamamile haberdar etmek için her şeyi açık ve etraflı yazmak lüzumuna kail oldu. 11 Temmuzda Sadarete bir tel çekti. Bunda şöyle diyordu:

«Şimalî arnavudlukdaki muharrikler bu havalide de bir isyan çıkarmağa çalışmışlar, fakat Leskovikli Necib çetesile İskraparlı Ali Farmak çetesinden ve tek tük memurlardan başka kendilerine kimseyi iltihak ettirememişlerdir. Derviş Himaya hiç kimse yüz vermemiştir. Bu suretle Temmuzun onunda vukua geleceği haber verilen umumî ayaklanmadan eser görülmemişdir. Maamafih geçen sene dört yüz kadar eşhasın Delvine kazasında -bazı siyasî maksadlarla- dağa çıkmaları ve bu sene de hemen ayaklanmağa istidad göstermeleri fevkalâde calibi dikkatdir...»

Ne denirse densin, vilâyet gaileli bir takım vekayie sahne oluyordu. Fiyeri'den Sadarete bir telgraf çekilerek bir takım mutalebatda bulunulmuşdu. Hem de küstahane bir tarzda.

Sadrıâzam Gazi Ahmed Muhtar Paşa bundan çok müteessir olmuşdu. Haklı idi... Arnavudlar ne istiyorlardı? Bu suale kendi hesabıma doğru nazarile bakılamaz. Bazı arnavudların istekleri ne idi? demek lâzım geliyor. Çünkü arnavudlar o sırada -her vakit olduğu gibi ve belki her zaman-

dan daha ziyade- müteaddid partilere ayrılmışlardı ve aralarında hiç de emel birliği yokdu: Devlete sadık olanlar ekseriyetde idi.

Her ne ise. Cenubî arnavudluk namına Sadaret makamına çekilen bir telgrafnamede şu istekler bildirilmiş idi:

1) Arnavud dilinin talim ve teallümüne serbestî verilmesi; arnavudların umumî ve hususî mektebler açabilmeleri ve bu mekteblerin devlet mektebleri gibi her türlü müsaadelerden istifade etmeleri;

2) Arnavudların sair Osmanlılar gibi her türlü haklara nail olmaları, kavmî mevcudiyetlerinin tanınması;

3) Bundan sonra arnavudlukda gerek idarei merkeziyeden ve gerek devairi hükûmetden Kanunu Esasî ahkâmile musaddak ve teamülen mer'î olan eski din ve âdetlerin masun olması;

4) Arnavudların kendi meb'uslarını intihabda serbest olmaları ve meb'us adedinin umumî nüfus nisbetinde olması;

5) Arnavudluğun ademi merkeziyet esasına müstenid olmak üzere bir idare şekli ile idaresi;

6) Vilâyet rüesayı memurininin en güzide devlet memurlarından intihabı ve âdat ve ahvali mahalliyyeye vâkıf olanlarının tercihi, diğer memurların an asıl arnavud olub bu memuriyetleri ihraza salâhiyetbahş olacak kanunî vasıfları haiz olanlarının ve jandarma ve polisin yerli ahaliden tayini;

7) Bir kaç senelik devreye mahsus olmak üzere, zati hazreti padişahinin murahhası olarak umumî bir müfettişin bulundurulması...;

8) Mahallî lisanın resmî dil olarak istimali;

9) Bütün arnavudların hizmeti askeriye ile mükellef tutulmaları ve bu hizmetin mahallinde ifası ve askere giden bütün arnavudların kendi din ve mezheblerini ifada serbest olmaları;

10) Gümrük, posta, telgraf ve müskirat ve bunlar gibi cihatı mahsusaya aid varidattan maada bütün mahallî varidatın mahallî idare masraflarına karşılık tutulması...;

11) Umumî meclislerin vilâyet bütçelerini tanzim ve masrafları teftiş etmek salâhiyetini haiz olmaları;

12) Yanmış ev ve binaların tekrar inşasına kifayet edecek sermayenin tedarikini temin edebilecek varidatın tahsisi ve musab olan ahalinin yerleşmesine ve yanan evlerin inşaatına nezaret edecek bir muhtelit komisyonun teşkili ve müsadere olunan silâhların iadesi.

Bu metalibi ihtiva eden telgrafnameyi Sadarete çekenler gûya sabırsızlanıyorlar ve Sadaret makamını cevab istemekle tehdid ediyorlardı.

Gazi Muhtar paşa validen ne yaptığını sordu. Mehmed Ali Ergeri'de idi. Oradan yazdığı cevabda diyor ki:

«Ergeri'de sükûn var. Yalnız Derviş Hima yanında yirmi beş kadar kimse ile Ergeri'ye bir saat mesafede bir yerde imiş. Bunların çoğu Darülfünun talebesindenmiş. Çağırtdım. Gelecekler. İtaat etmeleri kaviyyen memul. Berata gelince, orada tasdiata kıyam edenlerin başı Malakas redif taburu kumandanı kolağası Ziya efendi ile firarî yüzbaşı Tayyar ve Çakran köylü Bektaş beylerdir...

Bunlara ve diğer resmî ve gayri resmî vesikalara bakılırsa bahsettiğimiz hareket hep blöflerden ibaret idi. Kolağası Ziyanın (**Beratlı Naim paşa zade**) imza etmiş olduğu telgraflardan pek çok kimsenin haberi yokdu denilse mübalâğa edilmemiş olur.

Hükûmet bunların dağılmalarını istiyordu. Fakat maalesef nümayişçiler dağılmıyorlardı. Şimdi İskrapar Müddeiumumî muavini Arslan efendi de nümayişçilere iltihak etmiş idi. Sabik Priştine meb'usu Hasan beyden cevab ve talimat almadıkça dağılmıyacaklarını söyliyorlardı.

Bu ahval cereyan etmekte iken meb'usan meclisi dağıtılmış ve yeni intihabat için vilâyetlere emir verilmişdi. Bu, arnavudların istekleri kabul edilmiş demekdi. Vatan çok acıklı bir durumda idi!

Mehmed Alinin tarih bakımdan çok ehemmiyetli sayılacak bir telgrafnamesi var ki münderisatını kısaca buraya nakletmekden kendimi alamadım; lisanını kısmen şimdiki şiveye uydurduğum o telgraf şöyledir:

«.. Son ayaklanma birinci meb'usan meclisinin kapanması esnasında arnavud meb'uslar arasında tezekkür edilmiş olmalıdır. Cenubî arnavudlukdaki ayaklanmanın tertibi de bu havali meb'uslarına havale edilmiş olduğu zannolunuyor. Zira bu sene Şimali arnavudlukda isyan başlayıp da bu havalide öyle bir eser görülmeyince Müfid beye Priştineli Hasan beyden bir mektub gelmiş, bunda (alçak, kahbe! verdiğin yemini niye bozdun?) gibi itablar varmış. Bunu gizli haber aldım. Beratta iken de Aziz paşa, sadakatini isbat için, yunan konsolosu ile yaptığı bir muhavereyi anlattı: Konsolos Aziz paşaya: — Şimalî arnavudluk ayaklandı. Burada hiç bir hareket görünmiyor, demiş. Paşa: — Orada silâh çok, burada ise hiç yok, diye mukabele etmiş. Konsolos: — Eğer kıyam buna mütevakkıf ise emrediniz, tedariki pek kolaydır, diye cevab vermişdi... Aziz paşa o günlerde İtalya'dan İşkodraya külliyetli para gönderildiğini de haber vermişdi. Maamafih vilâyetde de kıyam esbabı hazırlanmamış değil. Şöyle ki: Asıl adı Yahya olan Ali Farmaki çetesi şekavete başladı. Bu siyasî bir çete idi. Haklarında şiddetli takibat yapıldı, çete dağıldı. Çete efradından Çoban Mane adlı biri diri olarak yakalandı. Bu adam arnavudların 23 nisanda umumî bir kıyam yapacaklarını ve sonunda af istihsal olunacağını, Avlonya sahiline çok silâh çıkarıldığını haber verdi. Memurlarımızın bazıları işde zi medhal. Onun için silâhlar haberinden bir şey elde edemedik. Fakat haber verdiği günde İpek'de, Yakova'da isyanlar başladı. Diğer taraftan, Pirmedi'de Zaim isminde bir şakî ifsadatda bu-

lunduğundan öldürüldü, Filât kazasındaki Muharrem Hurşid nam haydud da elde edildiğinden bu havalideki tertibat akim kaldı. Bu neticenin husulüne Müfid beyin nüfuzunu kırmak için bazı kimselerin âlet makamında kullanılmaları ve bektaşi babalarının hükûmet tarafından celbi de hizmet etmişdir.

Hülâsa bu son günlerde bu vilâyetde de malûm olan nümayişlerin vukuu Şimalî arnavudlukda askerî harekâtın tatilinden ve birlikde kıyam için Şimalîlere söz vermiş olanların onlara karşı üzerlerinden mahcubiyeti defetmek ve mevcudiyetlerini göstermek için şimdiki fırsatdan istifade ile öteyi beriyi kışkırtmalarından ileri geldiği aşikârdır. Bununla beraber bu sükûn halinin devamı şimaldeki fitnenin söndürülmesine vabestedir. Bunu sabık Dahiliye Nazırına yazmışdım ve hattâ, devirden avdetimde, istikbalin vahametinden de bahsetmişdim. Sonra bir de lâyiha vermişdim ki bunda Berlin ahidnamesinin akdi üzerine bazı arnavud reislerinin telkinatiyle arnavudlukda Devleti aliye hakkındaki efkârın değiştiğini ve başkımcılığın ne suretle çıktığını yazdıktan sonra arnavudlukta uyanmış olan millî hissiyatın bir seyil hükmünde olub, bunun önüne durmak istemekden ise cereyanın iyi tanzim edilmesi basiret ve siyasete daha muvafıktır demiştim. Şimdiki hale gelince: arnavud mütefekkirlerinin hakikî istekleri, Devleti Aliyyeye bağlı olmak üzere, mümtaz bir idareye malik olmakdan ibaret olduğu zannedilir. Bunların iddiasınca arnavudlar Avrupada otoktondur. Avrupa Türkleri buradan çıkaracak, Asyaya sürecek olursa, bu mümtaz idare sayesinde arnavudlar asıl vatanlarında kalabilirler. Bu fikir onların dimağına bilhassa ecnebî telkinatile girmiştir. Beyannamelerindeki metalib de bunu kapalı tâbirlerle gösteriyor. Yoksa dava ne mekteb, ne yol, ne memurlar ve meclis üzerinedir... Vâkıa intihabat muamelelerinin tesiri inkâr olunmaz, fakat esasen bunlar vesiledir...»

Mehmed Ali bir tarafdan Sadaretle bu yolda muhabere ediyor, bir taraftan Fiyer, İskrapar cihetlerinde toplanmış olan ve daima kolağası Ziyanın kumandasile hareket eden zavallıları dağıtmağı düşünüyor, bir taraftan da İsmail Kemal gailesile uğraşıyordu.

Avlonyalı İsmail Kemal Korfuda idi, yahud oraya geleceğini işaa ediyordu. Arnavudluğun istiklâli (?) peşinde dolaşan bazı menfaatperestler sık sık Korfuya gidip gûya müsmir toplantılar yaptıklarını ilân ediyorlardı. Ne olursa olsun, bütün bunlar, vilâyeti işgal edecek mahiyyette idi ve vali hakikaten uğraşıyordu da.

Bu İsmail Kemal gailesini ne suretle bertaraf etmek iktiza etdiğini çok düşünmüşdü. Zaten Sadaretden de İsmail Kemal ile muhabere etmesi emrolunmuşdu. 28 Temmuz 328 günü «makina başına» giderek İsmail Kemal ile «teatii efkâr» etti.

İsmail Kemal yukarıda tehlis ettiğimiz hal ve vaziyeti fırsat addediyor ve Mehmed Ali Ayniye «makina başında» şöyle diyordu:

«Herkes mutmain olmak için yukarıki arnavudlukda bulunan hey'eti mahsusa ile müzakerede bulunan arnavudlarla beraber maruzat ve müstediyatlarını arzetmek ve metalibi muhikkanın müstenid olduğu esbabı göstermek üzere vilâyet arnavudlarının da murahhas göndermeleri iktiza eder. Bu hem tabiidir, hem cümlenin ezhanını teskin eder... Ufak tefek halleri îzam ederek şiddet göstermekden de bir dereceye kadar çekinmelidir...»

Mehmed Ali Aynî derin ve etraflı mutalâat ile kendisini tenvir ettiği gibi makina başında cereyan eden muhavereyi hemen Sadaret makamına da yazdı. Sadaret şu mealde bir cevab vermişdi:

«İsmail Kemal bey vatanca hayrü şerri intaç edecek şeyleri tefrik ve temyiz edebilir. Arnavudların şikâyetleri-

ni tahkik ve tetkik için bir hey'et gönderilmiştir. Bu hey'etin vazifesini yapması ve hükûmetçe lâzım gelen ıslahatın icrasına başlanması için içtmialara nihayet vermek lâzımdır. Şimdiki hal devam ederse ıslahata aid icraat gecikecekdir ve bu da haricen ve dahilen fena tesirler yapacakdır. Bu cihetleri kendisine anlatınız. İçtimalara hemen nihayet verilsin ve herkes işi, gücü ile meşgul olsun...»

Mehmed Ali bunu da İsmail Kemal'e bildirdi ve:

«Emin olunuz ki ortaya atılan iddialardan çoğunun ledünniyatına bahusus Şimalî arnavudluğun büyük kısmı vâkıf değildir... Nümayişlere vasıta olan ve bununla beraber hiç bir şeyden haberi olmıyan bir takım masumların top ve tüfek istimaliyle canlarını heder etmek gibi vicdanları müteessir edecek bir idarî zaruretin hâsıl olmasına meydan bırakmamanızı rica ederim...» sözlerini aynen ilâve etti.

İsmail Kemal vilâyet ile fazla muhabere etmedi ve Ağustos ibtidasında İstanbul'a hareket etti...

Başkımcılığın tezahürlerinden biri bu idi.

Babıâli Devletin ruhuna ve cismine tesir eden bu zehiri **«Umumî Af»** ilânı suretiyle izale etmek istedi. Heyhat!...

BAŞKIM

Bu da mühim bir iştigal mevzuu idi. Başkımcılar arnavudlukda millî bir hükûmet tesisi fikrinde idiler. Bu fikir, H. 93 muharebesinden beri yerleşmiş idi. Küçük Balkan hükûmetlerinin herdem artan terakkileri ve buna mukabil Osmanlı İmparatorluğunun haricî vaziyetinde gitgide tezayüd eden zâf bunun açılıp yayılmasına pek ziyade sebeb olmuşdu. Bu teşkilât, inkilâbdan sonra, bütün bütün açığa çıkmış ve kuvvetlenmişdir. Ayrıca **«Drita-Nur»** adile gizli bir cemiyyet de vardı...

Vali olarak Yanya'ya giderken, karşılayanlar arasında.

Mehmed Ali Aynî vilâyetde huzursuzluğu mucib olan bu âmile karşı düşüncesini şöyle tesbit ediyor:

Arnavudlukda millî hissiyyat uyanmışdır, bu seyle karşı konamaz. Cereyanı iyi tanzim olunmazsa çok zararları mucib olur. Arnavud müslümanlarla Türkler bir çok sebeb ve alâkalarla kaynaşmışdır. Ahalinin mutlak ekseriyyeti hükûmete sadıkdır. Binaenaleyh arnavudları Osmanlı hükûmetinden ayırmak pek müşküldür. Buna mukabil Devletçe alınacak tedbirler sayesinde bu birliğin bir kat daha teşyid ve tahkimi muhakkakdır. Bu da mektebleri ve yolları çoğaltmakla beraber halkın refah ve istirahati sebeblerini istikmale, asayişi temine ve adaleti icraya bağlıdır. Sünnet ehlinin akidesini korumak için medreseleri yaşatmak ve bazı yerlerde bulunan Sâdî ve Kadirî gibi tekiyyelerin mevcudiyyetini idame etmek lâzimdir.»

Maarif bakımından vilâyetin hali pek acıklı idi. Dahiliyye Nezaretine gönderdiği bir lâyihada, üstad, vaziyyeti şu suretle izah etmişdir:

«İbtidaî mektebler: Bu babda tertib olunan defter ayrı bir tahrirat ile takdim edilmiş idi. Bu defterde verilen izahat vechile mevcud mektebler binalarından kırk sekizinin tamire ve yetmiş üçünün tecdide ihtiyacı vardır. Kasaba ve köylerde yeniden 233 mekteb tesisi ve bunlarla beraber mevcud ibtidaîlerin islâhı için 2.513.800 kuruş daimî masrafa ve 6.358.000 kuruş fevkalâde masrafa lüzum görülüyor. Büdcede yazılı mikdarların tenzilinden sonra 2.211.400 kuruş daimî ve 6.121.800 kuruş fevkalâde masraf tahsisi ve bunların bir sene zarfında tamir ve tecdidi ve tesisleri kabil olamayacağından mevcud tahsisata her sene 450.000 daimî ve 1.225.000 kuruş fevkalâde masraf ilâvesile hepsinin beş sene içinde ikmali kabil ve muktazi bulunmuşdur.»

Bu tabloyu dikkatle tetkik eder ve ehemmiyeti derecesini yukarıda muhtasaran yazdığımız vilâyeti göz önüne getirirseniz ne hazin, ne müellim bir manzara karşısında bulunduğunuzu kolayca anlarsınız. Hummalı bir milliyyet ve düşmanlık faaliyyetine mukabil kesif bir cehalet ve uyuşukluk! Bunun yegâne müsebbibi İkinci Abdülhamiddi: Kendini millete dindar ve marifetperver göstermek isteyen, hakikatde dini de, maarifi de öldüren hayin hükümdar!

Nafia işleri maarif vaziyyetinden çok farklı değildir. Yukarıda adı geçen tahriratda müfredat üzerine verilen izahatı buraya nakletmek mümkün olsaydı her köşesi bir servet menbaı olan bu güzel vilâyetin, bu bakımdan da, ne esefler verici bir ihmale uğradığı iyan görülürdü.

Mehmed Ali Aynî yollardan ve köprülerden gayri bazı nafia işlerini de düşünmüşdü: Loros nehrini seyri sefaine elverişli hale koymak, gölden Yanya şehrine su vermek, Sarandoz (Santi Karanta) iskelesini, -her hali insana derin derin teessüfler verecek bir şekilde metrûk ve harab olan ve halbuki az müddet içinde muntazam ve mamur bir şehir haline gelebileceği şüphesiz bulunan bu çok ehemmiyyetli ticaret benderini- ihya etmek v.s.

Heyhat!... Bu hayırlı işlerin vücud bulmasına değil, tasavvuı derecesinden ileriye götürülmesine bile zaman kalmadı: Mehmed Ali Aynî Trabzon valiliğine kaldırıldı.

Her şey aslına rücu eder: Biz bu kaideyi her hususda tatbik ile de müftehiriz! Mehmed Ali Aynî Yanyada ancak yedi ay bırakıldı, intihabat bitince memuriyyeti Trabzona tahvil olundu: Sanki vazifesi orada İttihad ve Terakki Cemiyyetinin namzedlerini kazandırmakdan ibaret imiş gibi. Ve yerine yine **«Ferikanı kiram»** dan arnavud Hasan Tahsin paşa tayin olundu! Hıfzı paşalar, Tatar Osman paşalar, Seyfullah paşalar, Hilmi paşalar vilâyeti yukarıda gördüğümüz gibi asayiş, refah ve mamuriyyete kavuşdurmuşlardı, şimdi de Hasan Tahsin paşa o huzur ve umranı zekâsı, iradesi ve kuvvetile son haddine vardıracakdı!...

Yeni tayin olunan valinin adı başındaki sıfata elbette dikkat etmişsiniz. Bunun hususî bir mânası var: Babıâlî, nihayet, arnavudların metalibini kabul etmişdi. Tatbikatına hemen geçmiş olduğunu göstermek istedik.

Filhakika nümayişçilere -bilhassa Nemçelilerin- istetdikleri şeylerden biri de büyük memurların -bu meyanda hassaten valilerin- arnavud olmaları idi. Mehmed Ali arnavud değildi. O halde, ilk tatmin eseri olmak üzere, tebdili muvafık görülmüş ve bu muamele her politikanın üstünde tutulmuşdu.

MEŞ'UM BİR KANAAT

Rumelinin ne hazin bir talihi vardı! İmparatorluğun bir çok değerli evlâdları, uğrunda canlarını feda ederken padişah onun ölümünü hazırlıyordu; bir kumandan istikbalini sağlamlaşdırmak için, bütün samimiyyetile, tedbirler düşünürken yine bir kumandan onun hayatından ümidini kesmiş bulunuyordu. Elim değil mi?

Ordu müfettişi sıfatile Yanyaya gelmiş olan Halebli Zeki paşa ile Mehmed Ali Aynînin mülâkatı sahnenin işte bu ikinci perdesini temsil ediyordu. Filhakika Zeki paşa **(vefatı 11 Kânunusâni 1942)** valiye, ziyareti esnasında, Rumelinin elden çıkmış olduğunu söylemişdi, kendisi gibi asker olan

Es'ad paşanın istikbali kurtarmağa matuf gayret ve tedbirlerinin zıddına olarak, bedbin ve hattâ nevmid bir kanaat izhar etmişdi.

O sırada ahval vahimdi, yakında bir muharebenin çıkacağı hissolunuyordu. Bu sözleri tefevvüh eden Zeki paşa da o muharebede, tabiatile, mühim bir mevki alacak, orduya -kısmen veya tamamen- kumanda edecekti. Vatanına karşı o kadar zayıf, hattâ çürük bir iman besleyen bir adamın himmet ve faaliyyet göstermesine ihtimal verilebilir miydi?

Gerçi General Ali İhsan Sâbis, onun Komanova muharebesinden itibaren Sırb, Bulgar ve Yunan ordularının taarruzları arasında sıkışan Osmanlı ordusunun geri çekilmesi hareketini dirayetle idare ettiğini, **«Tasviri Efkâr»** da çıkan bir yazısında beyan ediyordu. Fakat biz, vukuatın bizzat şahidi olmak itibariyle, o sözleri tasdik edemiyeceğiz ve Mehmed Ali Aynînin, ordu müfettişini o sakim kanaatinden vazgeçirmek maksadile çalışarak bütün ikna kuvvetini sarfederken duyduğu derin teessürlere, telehhüflerle iştirak edeceğiz ve yine bağıracağız: Bedbaht Rumeli, talihsiz vatan!

ESAD PAŞA LÂYİHASI

Nasıl tarif edeyim Esad paşayı bilmem ki!.. Alman ordusunda yıllarca çalışarak tamamiyle avrupalılaşmış bir asker, hamiyyetli bir zabit, vatanını çok seven bir mütefekkir! Doğduğu yerin en büyük askerî makamını uhdesine aldığı günden itibaren hem o vazifesini ifa ediyor, hem saltanat merkezinden, Osmanlı Avrupasında, en uzak kalmış bu vilâyeti her bakımdan tedkik ederek, gördüğü ve tamim etdiği vahim neticeleri önlemek yolunda tedbirler düşünüyordu. Bu düşüncelerini, kısmen olsun, görmek isterseniz ibret alınacak bir çok bahisleri ihtiva eden Kânunuevvel 327 tarihli

lâyihasını beraber okuyalım. Lâyiha esasında çok uzundur. Sizi yormamak için, üslûbunu da bir derece sadeleştirerek, fakat esasdan hiç ayrılmayarak ihtisar ediyorum.

I — YOLLAR.

Vilâyet merkezi payitahta denizden beş, karadan sekiz günlük mesafededir. Kara yolu bir tekdir: Manastır - Yanya şosesi ki, deniz yolu kesilecek olursa, her türlü ihtiyaç yalnız bu yol ile temin olunabilir. Fakat temin olununcaya kadar on beş gün geçer ki bu zaman hali hazır muharebelerinin sona ermesine yeter.

Diğer yollar da lâyıkile istifade edilemez haldedirler.

II — SİYASÎ VAZİYYET.

Üç türlü propaganda vardır: Yunan propagandası, İtalyan propagandası, Avusturya propagandası, 313 tarihinde vâki Yunan muharebesine kadar, birincisi gayet mahdud, ikincisi Avlonya kasabasından başka yerde gayri mahsûs ve Avusturya propagandası filiz halinde mevcuddu. Şimdi Yunan propagandası **Viyosa** deresine kadar olanca kuvvetile genişlemiş, ötekiler de etrafa dal budak salmışdır; bankaları, postaları vardır. Meşrutiyyet bunlara nihayet vermeli idi, vermemiş, milletlerin nail oldukları hürriyyet maatteesüf Osmanlılık lehine masruf olmamış, hele **Ralis**'in Yanyayı ziyareti **Elenizmos**'a büyük bir tevessü istidadı vermişdir. Bu propagandaların fena tesirleri neticesi olarak bir de **Arnavud İstiklâli Propagandası** meydana geldi.

A. Yunan propagandası; Etniki Etariya, papaslar, muallimler ve siyasî çetelerle beslenmektedir. Bu propaganda hıristiyanları yunan muhibbi, islâm düşmanı yapmışdır. İhtilâl çıkarmaması arnavudlardan çekinmesinden, Preveze ile

Lôros'un daima askerimizin işgali altında bulunmasından ve hasmı canı olan «**Kuçuvlahlar**» ın mevcudiyyetindendir..

B. Avusturya, İtalya propagandaları; bunlar biri birinin rakibidir. İtalyanlar Yanyada mekteb, posta ve banka; Avlonyada mekteb, iskelelerimizde acenta açmak; nüfuzlu arnavud beylerini elde etmek; memleketin her türlü siyasî ahvalile meşgul olarak, hini hacetde, müdahalede bulunmak suretiyle çalışmağa başlamışlardır. İtalyanlar ahaliyi kendilerine ısındırmak, hükûmeti beylere tenkid etdirib yapılan işleri halka kötü göstermek, hükûmet memurlarını küçük düşürmek, yolların ve köprülerin yoksuzluğundan, İttihad ve Terakki Cemiyyetinin lâyiksız hareketlerinden bahs ile ahaliye zulmedildiğini göstermek maksadını güdüyorlar.

Avusturyalılar, İtalyanların tefevvukunu kıracak sebebler arayorlar, arnavudların efkârı umumiyyesile oynayorlar. Sözü nafiz arnavudlar arasında maksadlarını tervic etdirecek elleri vardır.

C. Arnavud propagandası; bunun muhtelif şekil ve renkleri vardır. Bu propaganda:

1) Avusturya - İtalya rekabetinden istifade ile müstakil bir arnavud hükûmeti kurmak emeliyle işe başlamışdı;

2) İtalyanların ahaliyi hükûmetden soğutmak için yapdıkları propagandayı kendi emeline hâdim addetmiş;

3) Avusturyanın Şimal ve Cenubda memleketin ahvalile iştigal etmesini ve efkârı umumiyyeyi okşayacak hal ve hareketlerde bulunmasını bir çok safdil arnavudların yalnız İtalyaya değil, osmanlı hükûmetine karşı da bir himaye telâkki edenleri arnavudluk istiklâlinin Avusturyalılar tarafından himayeye mazhar olacağı hulyasını doğurmuş ve propagandacılar bundan istifade etmiş;

4) Ötedenberi Arnavudluğun istiklâli için uğraşan, evvelce Amerikanın (Boston) şehrinde çalışan ve geçen ihtilâl esnasında Korfoya gelen komitenin neşriyatını tevsi etmiş;

5) İttihad ve terakkı Cem'iyyetine mensub vukufsuz bir takım memurların bu propagandaların mebde ve menşeini bilmeksizin, sathiyyata kapılarak, açıkdan açığa bütün Arnavudlar aleyhine atıp tutmaları zaten İttihad ve Terakkı Cemiyeti ve Osmanlı hükûmeti aleyhine ecnebiler tarafından yapılan propagandaların daha ziyade revac bulması neticesini hasil etmeğle bunu da gayesi uğrunda kullanmışdır.

Bütün bu tafsilât gösteriyor ki Arnavudlukda istiklâl fikrinin uyanması ve bu gün Osmanlı hükûmeti için korkunç bir şekil almak istidadında bulunmuş olması ecnebilerin gütdükleri politikanın müellim neticelerinden başka bir şey değildir.

Buna mukabil bizde ne görüyoruz? — Büyük bir vukufsuzluk, derin bir mantıksızlık!

III — HÜKÛMETİN HAL VE VAZİYYETİ

Burada kuvvetli, âdil bir hükûmete şiddetle lüzum var. Hürriyyetin ilânından sonra bu vilâyete salim bir siyaset takib eden bir vali maatteessüf gelmemişdir. Valilerde emin ve salim bir hattı hareket olmadıkça işlerin nekadar yanlış vâdilerde dolaşacağı takdir edilebilir. Hal ve mevki vahimdir. Buralarda ufak bir yanlışlık büyük felâketler hazırlayabilir, ufak bir tedbir de büyük faydalar verebilir. Buralara gönderilecek siyasî (**idarî**) memurlar metin, casur, mahallin ahvaline vakıfşefkârı umumiyyenin renk ve şeklini tâyin edebilecek kadar keskin görüşlü, hükûmetin maksadını takibe azimkâr olmalıdır.

Şark mes'elesinin ihtilâlleri vâkıa Makedonyadan başler; fakat bu mes'elenin siklet merkezi, fikrimizce, Yanya ve İşkodra vilâyetleridir. Buralarının ufak bir kıyamı Makedonyanın feveranını intac edebilir. Hükûmetin bu iki vilâyetde biricik yardımcısı müslüman arnavudlardır. Bunlar

da ışte bin türlü vasıta ve desiselerle ifsad edilmekde ve hakıkî hâmileri olması lâzım gelen hükûmetle aralarına nifak tohumu saçılmakdadır. Bu tohum neşvü nema bulursa ahvalin ne olacağını hatıra getirmek pek acıklıdır. Arnavudların maazallah ciddî bir ihtilâli rumları da ayaklandıracakdır. Buna Yunan lâkayid kalmayacağı gibi Karadağ ve Avusturya hükûmetleri de müdahaleden çekinmiyeceklerdir. Bundan çıkacak alev bütün Rumelide söndürülemez bir yangın vücude getirecekdir.

Şu hale göre maraz mühimdir, tedavisi için âcil tedbirler almak lâzım. Bu tedbirler, her şeyden önce, merkez hükûmetinin maksadına uygun olmalıdır. Biz de hiç bir mes'elenin maatteessüf bir plânı, bir programı yokdur. Bu, bizim tarihimizin her sahifesinde göze çarpar.

Merkez hükûmeti tarafından valilere takib edilmek şartile bir plân verilmiş olsaydı Yanya vilâyetine şu son zamanlarda gelip giden valilerin siyasetlerinde o büyük ihtilâflar görülmezdi: Bunların bazısı ulahlarla islâmları ezmiş, diğeri kılıcını rumlara tevcih etmiş, bir üçüncüsü hiç bir hattı hareket takib edememiş, bazısı her unsuru idare ve memnun etmek emeline düşerek ecnebi propagandalarının, dolayısiyle de arnavud propagandasının genişlemesine sebebiyyet vermişdir.

Bu makûs siyaset unsurlara valiyi değiştirmek fikrini vermişdir. Her unsur, başında kendi cereyanının revacına yardım edecek vali görmeyince, bir takım bahaneler serdederek onu tebdil maksadile şikâyetden geri durmamışdır.

NE YAPMALI?

I. — Binaenaleyh hükûmet, bu vilâyeti ecnebilerin ihtiraslarından kurtaracak ve unsurları en faydalı bir suretde idare eyleyecek bir plân, bir program tayin ve tanzim etmeil ve her gelen valiye, hattı hareketine dair, malûmat

ve talimat vermeli ve her altı ayda bir kerre mukannen plân ve programın ne derecelere kadar tatbik edilmiş olduğunu aramalıdır.

II. — Rum propagandasının istikametini inhiraf etdirmek lâzimdir, fakat maalesef zordur. Bunun mazarratlarını tahdid çareleri arasında, yeni türemeğe başlamış olan **Protestanlık** cereyanının himayesi mühim yer tutar. Bir de elenlerin ve elenizmos'un hasmı olan ulahların himayesi, nihayet Preveze ile Meçova arasında **«Emlâki emiriyye»**den olan yerlerde bir kaç müslüman köyünün tesisi lâzimdir.

III. — Arnavud propagandasına da mâni olmak lâzimdir. Çünkü hükûmetin en kuvvetli desteği müslüman arnavudardır. Bunlar her gün kendilerine ilka edilen fesad sebebile, bir hareketde bulunurlarsa diğer unsurlar da harekete gelirler. Onun için bu propagandaya karşı âcil tedbirler alınmalıdır.

Cenubî arnavudluk ahalisi hem korkak, hem de cesurdur. Son derecede zeki ve hassas oldukları cihetle, hükûmeti pek zayıf bir halde bulmadıkça bir ihtilâle tesaddi edemeyecekleri şübhesizdir. Fakat hükûmetin daima kuvvetli ve gaileden âzade olması nasıl temin olunabilir? Şu halde alınacak tedbirler gayet ciddî olmalıdır: Ufak yanlışlıklar büyük fenalıklara sebebiyyet verebilir. Ciddî olmayan ve maksadı temin edemeyen sözler ve hareketler ve kuvveden file gelmesi meşkûk olan vâdler faydadan ziyade mazarrat verir.

Bu hususda en evvel yapılacak şeyler, itikadımca, şunlardır:

a) Tepedelen, bir alay merkezi; ve alayın kumandanı vazifesini her şeye takdim eder, metin, durendiş, mahallî ahvale ve lisana vâkıf olmalı.

b) Avlonya, Berat, ergeri taburlarının ihtiyat ve redif efradı için bu alay bir mekteb haline konmalı.

c) Senede bir kaç defa Avlonya ile Berat ve Tepedelen ile Avlonya arasında, Pirmedi ile İskrapar civarında munzam askerî manevralar ve ufak tefek tatbikatlar yapılmalı.

ç) Yanya müstakil fırkasına mensub taburların mevcüdu hiç bir vakit sekiz yüzden aşağı inmemeli.

d) Tepelende yüksek mekteblere mahrec olarak bir mekteb tesis etmeli.

e) Ergeri-Tepedelen, Tepedelen-Avlonya, Avlonya-Berat, Tepedelen-Saradapor köprüsü, Aydonat-Fılât, Pirmedi-Berat, Berat-Lüşna-Kavaya yolları ve Pirmedi, Tepedelen, Fiyeri köprüleri yapılmalı.

f) Ergeri sancağını merkezi -ileride- Tepedelene naklolunmalı, **bu suretle büyük büyük işler gören yunan konsolosunun da hizmetine son verilmiş olur.**

g) Lôros mevkii tahkim tabyalarile tahkim edilmeli.

h) Preveze kalesi, meşrutiyyet temamen tekarrür ve vilâyetin siyaseti salâh kesbedinceye kadar ilga edilmemeli.

ı) Vilâyetin jandarma kadrosu bir an önce ikmal ve zabitleri bitaraf zevatdan intihab edilmeli.

Mehmed Ali Aynî, cebinde bu lâyiha ile, İstanbuldan hareket etmiş idi. Babıâlî hiç değilse o kadarını düşünmüş, henüz mürekkebi kurumamış olan lâyihayı, Cenubî Arnavudluğun güzellikleri nisbetinde müşküllerle dolu olan ve ehemmiyyeti günden güne artan bu geniş vilâyetini idareye memur etdiği zatı karşılacağı haller önünde tereddüd ve tevakkufdan kurtarmak lâzım geldiğine kanaat etmiş ve Esad paşanın lâyihasını ona vermiş idi: Sultan Reşadın murassa saatından daha mühim bir hediyye olmak üzere.

Lâkin Esad paşa ne ağır, ne acı tenkidler yapıyordu! Fakat haklı idi. Bütün o muahezelere valiler lâyıkdılar: Vilâyeti fevkalâde ihmal, yani vazifelerini bütün mânasile sui-

istimal etmiş olduklarını -vilâyetin yoksul ve bakımsız bir çocuk mahzunluğu ile duran her tarafı gibi- lâyihanın her satırı ifham etmiyor mıydı?

Mehmed Ali Ayniye selefinin de bir raporunu vermişler idi. Bazı vilâyet memurları hakkında olan bu rapor nekadar sathî ve nekadar faydasızdı! Mustafa Zihni paşa merhum âlim ve kendi metoduna göre çalışkandı. Hiç durmadan yazı yazar, bir mektubcu gibi kalem işlerile uğraşırdı. Lâkin valilik bu muydu? Bundan mı ibaret idi? O entrika ve politika mahşerinde Devletin menfaatlerini korumak ve istikbal tehlikelernii önlemek için, yüksek bir idare âmirinin bulacağı tedbir bir kaç memuru tebdil etmekden mi ibaret olacakdı? Bu nekadar basit bir düşünce idi!...

Bununla beraber Mehmed Ali Aynî selefinin mefhumu bu derece basit olan raporu üzerine de tedkikat yapdı... Lâkin Esad paşanın neşterini sokduğu malûl cisimler arasına girmemek için gece ve gündüz çalışmak, lâyihada gösterilen tedbirleri mütalâa etmek, musib gördüklerini -zaten hepsi musibdi!- elinden geldiği kadar tatbik mevkiine koymak icabediyordu.

Propaganda mes'elesile devamlı suretde iştigal etdiği, muhtelif sınıflara mensub ahalinin Devlete karşı teveccüh ve itimadını artdırmak hususunda can ve dilden fedakârane çalışmalarını bütün memurlara ihtar ve bundan başka bütün arnavudlar hakkında nüvaziş ve muhabbetle muamele etmelerini ve tatlı dil kullanmalarını tavsiye eylediği, Yunan ve Avusturya memurlarının ahali ile olan temaslarını imkânın müsaadesi nisbetinde göz önünde tuttuğu, propagandalardan çıkması melhuz olan fesadları çıkdıkları yerde basdırmak hususunda çalışdığı, rumlar arasında protestanlığın neşvü nema bulmasına, ulahların himaye edilmesine müteallik olarak Esad paşa tarafından, propagandaların mazarratlarını tahdid için, ileri sürülen tedbirleri tasvib

etdiği Dahiliye Nezaretine verdiği lâyihadan anlaşılıyor. Esad paşanın hudud boyunda muhacir islâm köyleri tesisi hususundaki düşüncesine karşı da şöyle diyor:

«Emlâki emiriyyeden olan ve hududa karib bulunan mahallerde müslüman köyleri ihdas etmenin vücuhu muhassenatı hüveydadır. Ancak orada iskân edilecek mühacirini islâmiyyenin rumcaya âşina olması elzemdir. Bu lisana âşina olmayan mühacirler bu havalide yaşayamazlar. Binaenaleyh müslüman köyleri yerine ulah köyleri tesis etmek daha asandır.»

Esad paşa lâyihasının askerî tedbirlere müteallik kısmını memnuniyyetle karşıladıkdan sonra nafia işlerini mutalâa eden Mehmed Ali Aynî diyor ki:

«Bu yolların bazıları turuku umumiyyeden olduğundan inşaları şirketi mahsusaya ihale edilmişdir. Fakat maatteessüf henüz işe başlatdırılamamışdır.»

Jandarma teşkilâtına aid mütalâaları, devrin ahvalini bir fotoğraf sadakatile ifade ediyor. Buna bakan her mütefekkir Osmanlı idaresinin tefessühü ve o bir kaç asırlık İmparatorluğun inhidamı sebeblerini kolaylıkla, fakat telehhüfle anlayabiliyor:

«Hallolunacak bir mes'ele vardır ki o da zabıtana aiddir. Koniça, Filât, Poğon ve daha bazı mevkilerdeki jandarma kumandanları aleyhinde mahallî kaymakamları tarafından defaatla şikâyetler vâki olmuşdur. Bunlardan bazılarının aczını alay kumandanı da haber veriyor! Bunların diğer kazalara naklolunmaları için jandarma kumandanlığı vekâletine şifahen ve tahriren de havale olundu. Buna salâhiyetdar olmadığından bahisle cevab verildi. 28 Kânunusâni 327 tarihinde muvakkaten icrayı tatbiki iradeye iktiran eden jandarma kanunu lâyihasının 4 üncü maddesinde valiler vilâyet dahilindeki jandarma kuvvetini takdir edecekleri suretde mevakii lâzimeye tevzi ve istihdam salâhiyyetini haiz olduklarından vilâyetdeki jandarma hey'etleri bu hususatda ve vilâyetin umuru inzibatiyyesine ve kavanin ve nizamatın ve evamiri Devletin tatbik ve icrasına teallûk eden vezaifde doğrudan doğruya valiye merbutdur, diye muharrerdir. Bu maddei kanuniyye ahkâmının icrası jandarma kumandanlığından taleb edildi, yine ikna edilmek mümkün olmadı... Vali mademki asayişden mes'uldür ve mademki jandarma kuvvetini kendi takdir edeceği suretde mevakii lâzimeye tevzi etmeğe kanunen salâhiyyetdardır, bu hakkı sariha karşı jandarma kumandanlığınca tereddüd olunmasına mahal yokdur. Emir hemen infaz edilmek lâzımdır. Kanun maddeleri, henüz icraata başlanacağı sırada teehhür ve münakaşalara dûçar olursa bunun akibeti matlûb semereyi temin edemeyeceği derkârdır...»

Bu ibret sahifesini tarihe tevdi ederken fecaatin - o zaman da, yirmi beş sene sonra da- bizzat dilhun şahidlerinden olduğumu kaydetmekden kendimi alamıyorum.

KOCA BABIÂLİ

«İtalya ile Türkiye arasındaki muharebe 18 Teşrinievvel 1912 de imza edilen (Lozan) muahedesile hitam bulmak üzere idi ki Balkan Devletleri -hazırlanmasına vakit bırakmaksızın- Türkiyeyi gafleten basmağa karar verdiler.» (1).

Bu kararlarını tatbik için çokdan faaliyyete geçmişlerdi. Rusya ile anlaşmışlar, harıl harıl hazırlanıyorlardı. Hududdaki gözü açık, kulağı delik zabitlerimiz mütemadî ihbarlarile bu hazırlıkları teyid ediyorlardı. Mehmed Ali Aynî de muhtelif menbalardan bu babda aldığı malûmatı Babıâliye

(1) Ali Kemali Aksüt, Avrupanın tarihi, Senyobosdan mütercem, Sahife: 142, Vakıt matbaası.

yazıyor, komşularımız harb tedariki görüyorlar, her halleri bize taarruz niyyetinde olduklarını natıkdır, aman gözümüzü açalım, diye arzediyordu.

Fakat Babıâlî eski Babıâlî idi, mesleğini hiç değiştirmemiş, mahud kırtasiyyecilik hastalığından kurtulamamış, çekinmeksizin söyleyim, mevrus uykudan uyanmamışdı... Öyle olmasaydı Yanya valisine:

«**Keyfiyyet Atina sefaretinde (o zaman sefir Galib Kemalî Söylemezoğlu idi) yazıldı. Hududlarda yalnız istibdal edilen karakol erlerinin yerine diğerlerini ikame etmekden başka bir hareket olmadığı ve bunun hiç bir vakit sui telâkki edilmesine mahal bulunmadığı Yunan Başvekili Venizelos tarafından temin edildiği cevabı alınmışdır...**» suretinde cevab verir miydi?...

Koca Babıâlî! Yıllardan beri düşmanlığını bir çok defa isbat etmiş olan bir hilekâr diplomatın sözlerini teminat makamında kabul edecek kadar gafil, uyuşuk; mücrim siyasilerin günahkâr penahı! Bize beş yüz senedir üzerinde hükümran olduğumuz kıt'ayı kaybetdiren ve yine hissiz ve hicabsız duran uğursuz politika yatağı!...

ÇİFTLİKLER

Yanya vilâyetinde ehemmiyyeti haiz mes'elelerden biri de çiftliklerdi. İki türlü çiftlik vardı: Mirî çiftlikler, hususî çiftlikler.

Mehmed Ali Aynî bu mes'ele hakkında da Dahiliyye Nezaretine bir rapor vermişdir. Tedkikatını, derin olmamakla beraber, şöyle izah ediyor:

«**Mirî emlâkden olan çiftlikler 209 ve sahibleri uhdesindeki çiftlikler 475 kıt'adan ibaretdir. Hususî çiftlikler mutasarrıflarının ekserisi müslüman, azı hıristiyandır.**

«**Çiftliklerde oturan ekinciler müstecirdirler. Yetişdirdikleri her nevi mahsulün öşrü çıkdıkdan sonra kalanı üçe bölünür: Biri «İmoro» (1) namile arz ücreti hissesi olarak çiftlik mutasarrıfları tarafından alınır, diğer iki hisse ekincilere kalır. (Arazi ve musakkafat vergileri çiftlik sahibleri tarafından verilir).**

«**Mahsulün bu taksim usul ve kaidesine, bir müddetden beri, çiftçiler muhalefet ediyorlar. Bunun âmil ve müessirleri muhtelif ise de başlıcası, ecnebi tahrikâtıdır. Bu muhalefet bazı fesadçıların tertibi eseri olarak zuhur eden şekavet fiillerile de müeyyeddir ve bu sebeble arazi sahibleri, bir zamandan beri, çiftliklerine çıkamamaktadır. Bu daimi rahatsızlığa sebebiyyet verenlerin bu vasıta ile arazi sahiblerini usandırmak ve seneden seneye ziraat varidatını tedennî etdirerek, nihayet pek az bir bedel mukabilinde araziye mutasarrıf olmak fikir ve maksadını takib eyledikleri istidlâl olunuyor. Hattâ Atina Bankasının Yanyada bir şube açması da bu siyasî maksada dayanır.**

«**Şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da çiftlik sahiblerinin hakları gözedilmeyecek olursa ekincilerin yavaş yavaş çiftlikleri elde etmeleri muhakkakdır. Bu ise çok büyük bir siyasî mahzurdur. Müslümanların araziye sahib olmak haklarını kaybetmeleri mülken ve idareten vahim neticeler verir.**

«**Şu hale nazaran şimdiki usulün idame ve «İmoro» hakkında arazi sahiblerinin haklarını bir kanun ile ve mümkün olabilen tadilât ile teyiden muhafaza edilmesi elzemdir.**»

---

(1) Arazi önceleri Devletindi. Çiftçiler işlerler ve Devlete, öşürden gayrı, bir hisse verirlerdi. Buna resmî lisanda «Hissei miriye» denilirdi. Sonra o arazi timar ve zeamet sahiblerine verildi. Devletin yerine bunlar geçince «hissei miriye» de kendileri tarafından alınmağa başladı. İşte «imoro» bu hissei miriyenin halk dilinde kesbettiği muharref şekildir ve tamamile mahallî bir tâbirdir .

Fikrini bu son cümlede telhis eden vali çiftliklerin i'marı ve ahalinin refahı ve hazine varidatının tezayüdü için ne yapılmasını münasib için ne yapılmasını münasib gördüğünü de yazmış ise de, artık fayda görmediğim için, tafsilinden vaz geçiyorum.

Yalnız şurasını belirtmek lâzımdır: Gerek burada, gerek Çarsancak ermenilerinin işinde Mehmed Ali Aynî, mesleğinin esasını teşkil eden **«İslâmcılık»** prensipini muhafaza ve mudafaa için var kuvvetini harcamakdan asla çekinmemişdir. Keşki her idare âmirinin böyle tebellür etmiş bir fikri, bir akidesi, bir mesleği olsaydı!..

Onun bu tarzda hareketini bitaraflığa mugayir görmek, hattâ muahaze etmek isteyecek bazı kimseler bulunabilir. Gafiller!.. Bizden gayri her unsurun gayet muntazam ve kuvvetli teşkilâtı olduğunu, her unsurun siyasî komiteler marifetile sevkolunduğunu, her unsurun Devlet menfaatlarına uymayan hayin gayeler peşinde koşarak Patrikhane gibi, Merhasahane gibi, Etniki Etariya gibi, Taşnaksutiyun gibi câni fakat bilgili ellerle idare olunduğunu bilmeyen ve boş nazariyyelere kapılan zavallılar!... Acırım hepinize...

TRABZON VALİLİĞİ

(28 Ağustos 328 — 29 Mayıs 329)

İdarî hayatının dokuz ayını dolduran bir meşgale sahası: Trabzon. Kaynatası da burada valilik etmiş idi. Faaliyet itibariyle damad ve kayın peder arasında bir mukayese yürütmek mümkün olamıyor: Muhtaç olduğum vesikalardan mahrumum.

Mehmed Alinin aşağıki sahifelerde okuyacağınız icraatından başka Trabzonda namını her vakit hayır ile yadedecek vatanperverane bir hizmeti var: Ulema ve eşrafın himmetiyle bir gönüllü taburu teşkil etmesi.

Mehmed Alinin Trabzon'a tayini sair bir çok kimseler gibi, İbrahim Alâeddin'i de ilgilendirmiş idi. O zaman Trabzon lisesinde hoca idi. Adını çok işitdiği üstad hakkında malûmat almak için Süleyman Nazif'e müracaat etmişti. İşte aldığı cevab:

«— Artık Trabzon'a giderken kitab, kamus, ansiklopedi filân götürmenize lüzum yokdur. Valiye müracaat edebilirsiniz. O. vali değil, kütübhanedir.»

MEDRESELERİN ISLAHI

Eldeki vesikalara bakılırsa, Mamuretülâziz'de iken maarif işlerile çok ilgilenmiş idi. Medreselere çok ehemmiyyet vermiş idi. **«Eslâfın pek büyük himmet ve emekler sarfile tesisine muvaffak oldukları bu (Darüttedris)lerin çok fena bir tedenni derekesine düşmüş»** olduklarını görerek müteellim olmuşdu. **Memleketimize üç, dört aylık mesafede bulunan Amerikadan bile bundan elli altmış sene evvel bir kaç misiyoner gelerek (Harput) kasabasında bin zahmetle açmağa muvaffak oldukları bir ilim müessesesinin şimdi binden ziyade talebeyi müreffehen ve muazzezen kabul edebilecek derecede terakki ve tevessü etmiş olması her hamiyyetli kalbi cidden dağdarı teessüf edecek müellim hâdiselerdendir.»**

Bunlardan başka **Mezraa**'ya bir kaç Alman misiyoneri, bir kaç Kapusin papası da gelmiş; büyük daireler yapmışlar, binden ziyade çocuğu parasız terbiye ve talim ile uğraşıyorlar. Bu müesseselerin başlıca maksadı, hiç şüphe yok ki, mezheplerini neşretmekdir; fakat ayni zamanda mensub oldukları hükûmetlerin siyasî emellerine hizmet etdikleri-

ne, hususî menfaatlarını gözetdiklerine de hiç şübhe caiz midir?

Ecnebilerin vatanımızda yapdıkları bu açık propaganda ağına düşenler gayri müslimler idi. Osmanlılığa bağlılıkları pek gevşek olan **«tebaai şahane»** ile dindaşlarımız arasında maarif ve medeniyyet bakımından büyük bir fark hâsıl olmuşdu: İstikbali karanlıklarla saran, vahametli neticeler doğurabilecek olan bir fark.

Buna mukabil biz Türklerde, müslümanlarda ne görüyorduk? Biz ki muktedir, mütefennin âlimler yetişdirip yalnız din kardeşlerimize doğru yolu göstermeğe değil, hudutlarımız dışında yaşayan islâm ırkdaşlarımızı da uyandırarak maddî, manevî ve siyasî menfaatlar temin etmeğe dinen mecburuz, biz ne yapıyorduk? — Derin bir gaflet ve kayıdsızlık içinde miskinçe yaşıyor, etrafımızda çağlayan fikir ve ilim cereyanını görmüyor, belki istemiyerek siyasî bir cinayet işliyorduk.

Bu hal, bir müddet daha devam etdiği takdirde, Harput vilâyeti içinde bir köy imamı bile bulunmayacakdı. Bu, ne acıklı bir musibetdi! Lâkin ne yapmalı, nasıl bir çare bulmalıydı? Vatanda ilmin terakkisini bir **İslâm İttihadı** vücude getirebilecek mertebede yüksek görmek isteyen Mehmed Ali Aynî, buna bir tek çare buluyordu: Nebilerin vârisleri ünvanına bihakkin lâyık âlimler yetişdirmek. Bu da medreselerin islâhile mümkün olabilecekti. Yalnız Harput kasabasında 19 medrese vardı. Ne yazık ki bunların ancak ikisinde bir kaç çocuk ders görmekde idi, ötekiler muattal duruyordu. Bununla beraber -kapalı olsun, açık olsun- bir zamanlar birer marifet kaynağı olan bu medreseler zamanın ihtiyaçlarına cevab verecek şekilde değillerdi. Hele bazılarının müderrisleri pek kabiliyyetsiz kimselerdi.

Bunları ıslah etmek, **«gaye»** mizi temin edebilecek hale koymak için Mehmed Ali Aynî ortaya iki fikir sürmüşdü:

1) Bu medreselerin vakıf varidatını birleşdirip hâsıl olacak meblâğla onlardan en ziyade ıslâh ve tamiri kabil hangisi ise o medreseyi, talebenin istirahat ve refahını temin edecek vechile, tadil ve tamir etmek, varidatın tahammül ve kifayeti mertebesinde infak ve iaşesi mümkün talebenin mikdarını tayin ile Meşeyhatça yapılacak bir program dairesinde okutmak;

2) Maarif Nezaretinin açmağa karar verdiği leylî Darülmuallimine devam edecek talebenin, **«talebei ulûm»**dan ibaret olacağı anlaşılıyor. Bunlardan ellisini -Darülmuallimin derslerini bitirdikden sonra- ayırıp yine o mektebde leylî olarak yedi, sekiz sene daha okutmak.

Bu, medreselerin ıslâhı teşebbüsü, onda âdeta sabit bir fikirdi. Trabzon valisi iken Meşeyhate, bu iş dolayısiyle, mühim bir lâyiha göndermiş idi. Bu lâyihada (1) diyor ki:

«Medarisi ilmiyyenin ıslâhı lüzumu hakkında efkârı âmme müttefik olduğu cihetle, buna bir mukaddeme olmak üzere, meşrutiyyetin ilânını müteakib bu hususda bir de nizamname neşrolunmuşdu. Ancak şimdiye kadar bu vilâyetde bunun hükümlerini tatbika teşebbüs edilmemiş olduğu gibi yüksek fetva makamından dahi bir şey sorulmamışdır. İşte biz de gayet iyi bir maksadla yahud ahvalin tazyikile vaz'olunan kanunların kâğıd üstünde kalarak, bir netice vermemesi ve bu yüzden bütün medeniyyet âlemi nazarında kabiliyyetimizden iştibah olunması hep bu ihmalden ve takib fikri noksanından neş'et etdiğine şübhe yokdur. Madem ki bir nizamname yapılmışdır, bundan beklenen gayenin istihsaline müstemirren çalışılmak ve bu sırada daha ne gibi

---

(1) Üslübünü bu günkü istimale göre biraz değiştirdim. A.K.A.

tedbirler alınması zarurî olduğu tecrübeye dayanılarak araşdırılmak icabederdi.

«Vâkıa büyük seleflerimizin dini muhafaza, ilmi ve medeniyyeti neşretmek gibi en muazzez bir maksad ve büyük malî fedakârlıklarla yer yer tesisine muvaffak oldukları medreselerin şimdiki müessif halleri böyle bir dikkat ve ihtimamı bihakkin istilzam etmekdedir. Zira bu hal biraz daha devam edecek olursa, zaten çoğu bübütün kapanmış ve sözde açık olanları da ekseriya müderrislerin -geçimlerini temin ilcasile- başka işlerle meşgul olmalarından hükmen muattal bir hale gelmiş olan medreselerimizin ileride kâmilen mahv ve Anadoluda ilmin büsbütün zayi olacağından ve hattâ köylerde Kur'anı öğretecek ve imamlık edecek bir hoca kalmıyacağından bihakkin endişe olunabilir. Bu mütalâayı Anadoluyu gezib görenler ve muhtelif yerlerde medreselerin eski hallerile şimdiki vaziyyetlerini mukayese edenler tereddüdsüz teslim ederler.

«Maarif Nezaretinin, Sultan Abdülmecid zamanında açılmağa başlanan rüşdiyye mekteblerini teksir, tevsi ve ıslâhı ile nihayet meşrutiyyetin ilânından sonra müteaddid vilâyetlerde birer Sultaniyye mektebi açarak, hocalarına yüksek maaşlar vermesine ve bu mekteblere devam eden talebeyi geniş ve müferrih yatakhanelerde yatırıp mükemmel suretde beslemesine ve senede bir kaç kat elbise ile bedenî ve ilmî terbiyelerine gayret eylemesine mukabil ekser medreselerimizde taş ve mukassı ve sıhhî şartların hepsinden mahrum bir hücrede, bazan adî bir post üzerine yatmağa ve yarı tok, yarı aç geçinmeğe ve bunu da cerrü sual ile tedarike muhtac bir takım fakir talebenin, cihet namına kendisine bir lokma ekmek tedarikine bile kifayet etmeyecek kadar bir maaş verilen bir müderrisden ilim tahsiline mecbur bırakılması ve bir çok medreselerin, sabık müderrisin oğlunun büyüyüp, yetişip hoca oluncaya kadar senelerce

müddet na ehil ellerinde tutulması ve nihayet bu medreselerde sekiz, on sene gûya tahsilde bulunan ekser talebenin türkçe bir mektub veya arzuhal yazacak kadar olsun ilmî bir sermaye iktisab edemediğinin her gün yüzlerce emsali görülmesi bu medreselerin şimdiki halile mülkümüzde ilmin değil, cehlin idamesinden ve tamiminden başka bir şeye yaramayacağı delil iradına hacet bırakmayan bir hakikatdir.

«Bu halin, evvel ve âhir, vebali ve mes'uliyyeti Meşihat makamına müteveccihdir. Maamafih yine bu hali ıslâh edebilecek makam, Meşihat makamıdır. Bu itikad ve kanaatle, nizamnamesine tevfikan, burada teşkil etdiğim (Medreseleri Islâh Encümeni)nce Trabzon medreseleri içinde en ziyade ıslâhı kolay bulduğumuz (Hatuniyye) medresesinin, icraat başlangıcı olarak, medrese namına lâyık bir suretde ıslâhı hususunda düşünülen tedbirlerin hemen icra mevkiine konmasını istirham ediyorum.

«Bu medreseyi cennetmekân Yavuz Sultan Selimin validesi (Gülbehar Sultan) yapdırmışdır. Medrese ile imaret ve camii şerifin yılda elli bin lira kadar varidatı var ki muahharan Hazine zabtetmişdir. Bu medrese şimdi eski tarz üzere mevcud olub yirmi beş hücresi vardır. Her hücrenin şimdi 300 kuruş taamiyyesi ve müderrisinin de senevî 2328 kuruş maaşı vardır. İmaretinde yakın vakte kadar yemek pişirilmekde olduğu halde iki sene evvel yıkılmışdır. Ve istenilen havalesi gelmediğinden yapdırılamamışdır. İşte bu medresenin yerine yüz talebe alabilecek şekilde yeni ve geniş bir medrese yapılmasını ve . . . . kuruşluk yıllık tahsisat verilmesini niyaz eylerim.

«Resmî yüksek mekteblerin asrî icablara muvafık suretde her gün tekemüle mazhar olmalarına çalışıldığı ve bunlar için milyonlar sarfolunduğu halde medreselere hâlâ fodla ve akçe hesablarile ve eski programlarla rağbet cel-

bine muvaffak olmak ve medreselerin eskiden olduğu gibi büyük hizmetler ifa edecek suretde tekemmül edeceklerini beklemek abesdir.

«Burada göze çarpan iki mühim nokta daha var: Biri, rum ve ermenilerin İstanbulda, Kudüsde, Süriyyede, Filistinde mevcud olan müteaddid papas mekteblerinin halen mevcudiyyet ve mamuriyyetlerini muhafaza etmeleridir. Hususile Heğbeliadadaki papas mektebi her sene yüzlerce papas yetiştirip mülkümüzün her tarafına saldırmakdadır. Fakat ne onun yanıbaşındaki rum ticaret mektebi, ne Fenerde ve ne de Beyoğlunda bulunan cesim mekteblerindeki haşmet ve mükemmeliyyet bu papas mektebinin nüfuz ve itibarını kırmamış ve nasarayı bu mektebe de rağbetden uzaklaştırmamışdır. Zira burası da her gün diğer mekteblere rekabet edecek suretde ihtimam ve ıslâhata mazhar olmuşdur.

«İkinci mes'eleye gelince: Amerikalıların, Almanların, Fransızların (hazret İtalyanları unutmuş!) mülkümüzde yer yer açdıkları erkek ve kızlara mahsus mekteblerin yalnız hıristiyanlarca değil, maatteessüf müslümanlarca da rağbeti celbedecek suretde her gün daha ziyade terakki ve tekemmül etmelerine çalışmakda olmalarıdır. Bu gün Amerika misiyonerlerinin -memuriyyetleri lâteşbih bizim din neşri ile mükellef olan hocalarımızın vazifelerini andırıyor- İstanbulda, Beyrutda, Ayintabda, Maraşda, Adanada, Merzifonda, Harputda, Bitlisda, Vanda, Mardinde, Basrada... ilâh darülfünunları, medreseleri, hastahaneleri vardır ve bunlarda mütenevvi fenlerin tedrisinden başka, asıl gaye, protestanlık mezhebini neşir ve ilândan ibaretdir, ve mektebin gerek ders programı ve gerek sair nizamları hep bu maksadın istihsaline matufdur. İşte bu mektebler ve bunların haricinde teşebbüs etdikleri bin türlü vasıta ve tedbirler ile bu misiyonerler yüzbinlerce ermeniye, mezheblerini değişdirterek, protestanlığı kabul etdirmiş oldukları gibi bu gün ingilizce lisanını Süriyye, Kürdistan ve Irakda tamim etmişler ve müslümanların dahi az, çok ahlâkını bozmuşlardır.

«Yirmi seneden beri Almanlar dahi Anadoluda bu neşir ve ittisa' gayretini göstermeğe başlamışlardır. Uyuyup kalanlar ise yalnız biziz. Âdeta (و تحسبهم ايقاظا وهم رقود) sırrını bu gün biz tecelli etdiriyoruz. İnsan bir şu ecanibin ve onlara tebean gayri müslim unsurların büyük temeddün mesaisine bir de bizim lâkayd halimize bakınca ağlayacağı geliyor. Bu gün Türklüğün en koyu bir me'vası olan Kastamonu vilâyetinde cehalet o derece hüküm sürüyor ki bu derecesini tasavvur bile insanı me'yus eder. Hele Anadolunun ve Suriyyenin bir çok mühim yerlerinde (Çepni, Tahtacı, Çirapüf, Ahi, Sofu, Hayderî, Nusayrî, Hüdaî, Kızılbaş, İsmailî... ilâh) gibi muhtelif namlar altında (Rafizilik) in pek şiddetle hükümferma olması ve bunların ehli sünnete ve hattâ Devlete düşman nazarile bakmaları gibi haller medreselerin âcilen ve her mânasile ıslâhına teşebbüs olunmasını farzı âyin haline getirmişdir...

«Diğer bir mühim nokta daha: Şu Devlet ve memleketin halen ve istikbalen selâmetinin temini ve vatanımızı her tarafdan saran ehli salibin gûnagûn mühacemelerinin def'i, mahza dinimizin mukaddes hükümlerine ve islâm âdâbına ve din ibadetlerimize ahalimizin muraatını teyid ve takviye ve sair kıt'alardaki müslüman kavimlerle kalb ve fikirlerimizi birleşdirmekle husul bulabilir. Bunun da yegâne çaresi, medreselerimizi şu içinde bulundukları sefalet ve perişanlıkdan kurtarmakdan ibaretdir itikadındayım. Bu gün medreseler o suretle ıslâh olunmalıdır ki oradan çıkan bir efendi arapça fasih ve beliğ tekellüm ve kitabetle beraber (Tarihi âlem)e ve bilhassa islâm tarihine ve yeni fenlerin icmalen umumî kaidelerine, fıkıh, akaid, ilmi hadîs ve tefsire vâkıf olmalıdır; edeben ve ahlâkan terbiye edilmiş ve

milletini uyandırmak ve her yerde tezlile cür'et olunan islâm bayraklarını kaldırmak aşkı ve ateşi gönlünde tutuşdurulmuş bulunmalıdır. İşte bilhassa Amerika misiyonerlerinin yüreklerinde kendi dinlerine karşı böyle bir ateşin feveranıdır ki bu herifleri lisanlarını, âdetlerini bilmedikleri, havasına, suyuna alışmadıkları en uzak ve hattâ vahşi yerlere sevkederek ve her türlü hataratı göze alarak dinlerini neşre uğraşdırıyor. Bizimkilerde ise bu ateşden eser olmadığındandır ki Darülmualliminden, Mülkiyyeden, medreseden çıkan bir efendiyi resmî bir vazife ve hattâ dolgun maaşla uzak bir yere göndermek pek müşkül oluyor. Gidenler olsa bile oralara ayak basar basmaz avdeti düşünüyorlar...»

KISSAİ GAR!..

Bir nizam altına almağa, yeni bir çalışma sistemile tam faydalı bir hale koymağa gayret etdiği medreseleri sık, sık dolaşır, dersleri teftiş eder, «molla»ların mesaisini yoklardı.

Bir gün temizlik işlerine bakarken mollalardan birinin postunu kaldırmış, altının -rutubetden- küf tuttuğunu ve fakat adamcağızın buna hiç ehemmiyyet vermediğini hayretle görmüşdü. Dershanenin havalandırılması, yerde serili eşyanın her gün kaldırılıp temizlik yapılması... yolundaki nasihatlarını henüz bitirmiş idi ki gözüne kocaman, amma koskocaman bir örümcek yuvası ilişdi: Kimbilir ne kadar eski zamanlardanberi içi toz, toprakla dolmuş, kapkara bir yumak haline gelmiş bir örümcek yuvası.

Bunun da süpürülüp temizlenmesini ihtar edince höcere sahibi:

— Kıssai gar'ı unutmayalım!

Demez mi? — Bu cahilâne, tam mânasile yobazvari cevab valiyi sinirlendirmiş, öfkelendirmiş, zivanadan çıkarmışdı. Lâkin bir yontulmamışa kızmakdan ne çıkardı? Madem ki onu birdenbire görenekden ayırmak mümkün değildi, kendini tutmak herhalde daha iyi olurdu.

Evet, kendini tutdu ve yalnız nasihatini, bu sefer âmirane, tekrar ile iktifa etdi...

HATİB ZADENİN TEMENNİLERİ VE MEYUSİYYETİ

Trabzonda bir sanayi mektebi vardı, emsali gibi ibtidaî, ihtiyacları tatminden çok uzak. Ne hakkile bir marangoz, ne iyi demirci yetişdirebilirdi. Bunun tamamile yeni bir şekilde ıslâhı lâzım idi. Fakat ne yapmak gerekdi? Mehmed Ali Aynî bütün düşündüklerini kifayetsiz buluyordu ve nihayet düşüncesi modern bir programla işe başlamak noktasında karar kılıyordu.

Modern program... Lâkin bu, ne idi ve nerede bulunabilirdi?

Macarların sanayide ileri gitmiş olduklarını biliyordu. Onlarla -uzak ve mübhem de olsa- ırkî bir münasebetimiz de vardı. Bize yardım edebilirlerdi. Şu halde gayretli, terakkiperver ve açık göz bir adam Macaristana gönderilir, o vasıta ile Macar sanayi mektebleri hakkında bir tedkik yapılırsa maksad, bir dereceye kadar, temin edilmiş olacakdı. Evet, bu pek münasib bir tedbir. Lâkin kimi göndermeliydi? Sayılan vasıfları haiz kim vardı?

Bir iskandil, bir iskandil daha. Bulundu: Eski Trabzon meb'usu Hatib zade Emin efendi. Bilgili, maruf tâbirile «hezarfen» bir adam. Yanına çağırdı, görüştü ve Peşte'ye yolladı.

Emin efendi, müşahedelerini valiye bildirmekde istical ediyordu. Köstence'den gönderdiği ilk mektub şu mealde idi:

«Köstence'yi gördüm. Buradaki liman tesisatını kâmilen gezdim. Trabzon limanını da Köstence derecesine çıkarabilirsek bundan büyük muvaffakiyet olmaz...»

Peşte'ye vardıktan sonra bir ikinci mektub yollamışdı:

«İstanbul'un, diyordu, Peşte kadar güzelleşmesini ve medenileşmesini son derece temenni ediyorum.»

Nihayet Viyana'dan yazdığı mektubda:

«Viyana'yı da gördüm. Fakat şimdi me'yusüm. Çünkü İstanbul'un Viyana'ya yetişemeyeceğine kat'iyyen kani oldum» diyordu.

Fıtratın bütün güzelliklerini sinesinde toplamış olan İstanbul'un insan elile bezenmiş bir Avrupa şehrine benzemiyeceği kanaatı otuz sene önce bir vatandaşın vicdanında yer etmişdi. Kuvvetini hâlâ muhafaza eden ve umumîleşen bu kanaat şehrin mukadderatile alâkalı kimselerce, bilmem niçin bir azab olmayor?...

TAKİB FİKRİNİN BİR NİŞANESİ

Trabzondan ayrılırken halefine, Samih Rifat merhuma, verilmek üzere bir muhtıra bırakmış: Başladığı işlerden ehemmiyetli olanlarını birer birer yazarak, takib ve ikmalini rica etmiş idi. Bu muhtırada iki gayesini, irfanen yükselmek ve dinen bütün müslümanları birleşdirmek maksadlarını temin edeceğine inandığı maarife ve o meyanda **Hatuniyye** medresesi mes'elesine çok ehemmiyet vermişdir. Muhtıranın buna aid fıkralarını aşağıya yazıyorum:

«Kelkit, Şiran, Torul kazaları en geri kalmış yerlerden-«dir. Maçka kazasında da binlerce manastır ve kilise mev-«cud olduğundan bu kaza dahilindeki müslümanlar hima-«yeye ve irşada pek ziyade muhtac bir halde bulunuyor. «Otuz iki köyde mekteb ve mescid yapılmak üzere Evkaf-«dan tahsisat alındı. Plân ve keşif evrakı hazırlandı; kışa «kadar inşaat bitmeli ve tedrisata başlatmalı.»

§ **«Bir vilâyet matbaası tesisi mukarrer idi. Bundan «en birinci maksadım, bu matbaada din kitablarını ve türk-«çe bazı faydalı eserleri binlerce nüsha basdırıp köylerdeki «çocuklara parasız dağıtmakdır. Anadolunun çok yerlerinde «mekteblerde kitab yokdur, tedarikini de beceremiyor-«lar...»**

§ **«Giresondaki medreselerin tamirleri için keşifname-«ler yapdırılmış idi, Meşihate gönderilmek üzere idi.»**

§ **«Görelede kız mektebi yok. Yeniden yapdırılmak için «muktazi masrafdan seksen lirası Belediyyede mahfuzdur.»**

Nafiaya, ziraate, emniyyeti umumiyyeye, mülkiyye ve adliyyeye dair de bir çok maddeleri muhtevi bulunan bu muhtıra -ki Samih Rifat tarafından **«her yiğidin bir yoğurt yeyişi vardır»** avamfiribliğile kale bile alınmamış- cidden takdire değer bir takib fikrinin eseridir ki Dahiliyye Vekâleti, bir hayli sene sonra, bunun selefden halefe devri lâzım gelen şeyler arasında, tanzimini mecburiyyet altına almışdır.

Çok esef ederek söyleyorum ki, uzun yıllar süren teftiş hayatımda bu usule riayet eden (**yani böyle bir muhtıra tanzim eden ve şayed tanzim edilib bırakılmış ise onu takib eyleyen)** pek az meslekdaşa tesadüf ettim; o kadar az ki, hemen hiç!...

İstemeyerek Dermingem'i hatırlamaz mısınız?..

YOLLAR HAKKINDA BİR MAKALE

Vatanın çok muhtaç olduğu yolları yapdırmak için Reji Jeneral şirketile bir mukavele akdetmek üzere olduğunu Nafia Nezaretinin bildirdiğini Mehmed Ali Aynî Trabzona geldikden sonra tekrar hatırlamışdı. Ne vakit şehirden biraz dışarı çıksa, vilâyetin şahdamarı olan Erzurum yolu üzerinde ne zaman bir teferrüc yapsa mukavele, projeler, Halacıyan gözünün önüne gelir, teessürler duyardı. Filvaki 320 kilometre uzunluğunda olan bu ana yol bir yahud iki vilâyetin hususî büdçelerile tamir bile edilemezdi. Bu bir Devlet işiydi. Fakat işte Devletçe de hiç bir faaliyyet gösterilemiyordu. Aradan iki sene geçmiş olmasına rağmen vâd olunan faaliyyetden henüz bir nişane bile yokdu.

Bu vaziyyet karşısında haykırmamak hamiyyetsizlik olurdu. Resmen yazdığı mektublardan bir netice çıkmayordu. Başka bir çareye baş vurmak gerekdi. Vâkıa bir vali için Devlet siyasetinin leh veya aleyhinde gazetelere yazı yazmak memnu idi; lâkin itidali elden bırakmayarak yazar, **«İkdam»**a yollar ve Ali Kemal arkadaşı degil miydi? Onun delâletiyle, bu yol politikası hakkında millet ve hükûmetin dikkat gözünü çekebilirdi. Bu türlüsü de yasak değildi ya?

Düşüncesini fiil mevkiine koymakda gecikmedi: Bir makale yazarak Ali Kemale yolladı. Bunda fevkalâde mutedil bir lisan, âdeta resmî bir üslûb kullanmışdır. Bununla beraber temas etdiği noktaları birer birer teşrih ile şimdiye kadar geçen boş zamanları ve görülen zararları göstermiş, tenkidlerini mülâyim birer sual şeklinde toplamışdır.

«Amelei mükellefe» usulüne, yollar hakkında tatbiki lâzım gelen bundan başka metodlara dair ileri sürdüğü fikirlere bakılırsa **«yolların az zaman içinde ikmali»** için dimağını haylice yormuş olduğuna şübhe edilemez.

«İkdam» o yazıyı neşretmiş miydi? Bilmiyorum.

Ne olursa olsun, Nafia Nezareti, nihayet, biraz kımıldar gibi oldu. Mösyö Korne isminde bir müfettişi Trabzona yolladı. M. Korne teftişini müteakib verdiği raporda:

«Projelerinin 929 senesi temmuzunda itmam olunacağını yerli müteahhidlerin bilgisizliklerine binaen şirketin ya bizzat çalışmak yahud ecnebi müteahhidler aramak husussunda serbest bırakılması lâzim geleceğini ve sınaî işler için ecnebi ameleye ihtiyaç hâsıl olacağını» gösteriyordu.

Mehmed Ali Aynî Nafia Nezaretine yazdığı bir mektubda bu cihetleri ayrı ayrı münakaşa etdi ve sözünü şu mealde bazı cümlelerle bitirdi:

«Bu yolun ne kadar murdar olduğunu evvelce arzetmiş idim, tekrar etmeyeceğim. Yalnız bu hal sebebile ar ve hicabımızdan kimsenin yüzüne bakamıyoruz. Bu yoldan gelip geçen asker, tüccar, yolcu, herkes bize binlerce düşnam ve bed dualarda bulunmakdadır. Projeleri çabuk yapıp bitirerek, ilkbaharda hemen işe başlamasını şirkete tebliğ etmenizi, variyantların gidiş gelişi kolaylaşdıracak bir hale konulması neye mütevakkıf ise onu yapmanızı vatanperverane himmetinize arz ve terk eylerim.»

Zavallı vali ve zavallı yol!...

YALNIZ KANUNA RİAYET

Mehmed Ali, büyüklerinden hep bu nasihati almışdı, başka türlü yapamıyordu. Bundan canı sıkılanlar vardı; görüyordu, fakat aldırmıyordu.

Trabzon'a geldikden iki, üç gün sonra idi, Necati ile Hicabi, Hürriyet ve İ'tilâf Fırkasının Trabzon mümessilleri, evinde ziyaret etmişlerdi. Necati ona bir pusla uzattı: Bir çok memurların isimlerini havi bir pusla. Bunlar İttihad ve Terakkiye mensub oldukları için azil edilmeli imişler.

Bu mensubiyyet kanunî bir cürüm miydi? Azilleri istenilen adamların mes'ul tutulmalarını mucib ne gibi yolsuzlukları vardı? Haklarında resmen tahkikat yapılmış mıydı?...

Valinin vicdanî ve kanunî bu hitab ve sualleri mümessil efendileri şaşırttı ve -daha fenası- hiddetlendirdi. Bunu görünce Mehmed Ali onlara -nezaketle- kapıyı gösterdi...

Aradan beş ay kadar zaman geçmişti. İstanbul'da hükûmet değişmiş, İttihad ve Terakki tekrar iktidar mevkiine gelmişti. Ne tuhaf! Bu kere de bu fırkanın murahhası topçu binbaşılığından mütekaid Riza bey, elinde bir pusla, valiyi ziyaret etdi ve başka bir takım memurlar hakkında -hem de ısrarla!- ayni teklifde bulundu.

Ya Rabbi! Nedir bu zavallı memurların çekdikleri!...

Riza bey terbiyeli bir zattı, sözden anlar takımındandı. Mehmed Ali azilleri istenilen memurların kabahatları var mı?... sualini tekrarla beraber Necatinin vermiş olduğu puslayı mamasından çıkarıp gösterince, fazla bir şey söylemedi, çekildi, gitti... Fakat muğber olarak...

Trabzonlular titiz ve belki geçimsizdirler. Lâkin haklarını müdafaa etmeği bilirler, ve bunda pek cesurdurlar. Onun için idareleri biraz değil, epey müşküldür. Ahval ve hâdisat durumu daha çok müşkülleştirmişti: Balkanlarda Osmanlı ordusunun bozulduğu haberleri şayi oldukça rumlarda mânasız taşkınlıklar görülüyordu, ermeniler keyiflerinden kaplarına sığamıyorlardı. Trabzon müslümanları bu nümayişlerden huylanıyor, göze çarpacak derecede asabileşiyordu. Mehmed Ali bu müşkül vaziyet karşısında rıfk ve mülâyemetle kanuna hürmeti düstur ittihaz etti ve uygunsuz bir hal vukuuna meydan bırakmadı. İşte kanuna hürmetden aldığı semere.

İNGİLİZ KONSOLOSU ALVAREZ

İngilterenin Trabzon konsolosu Alvarez, hemen haftada bir iki defa, güneş battıkdan sonra, yorgun argın evine dönen valiyi ziyaret ederdi. Her ziyaretinde müslümanların hıristiyanları katliâm edeceklerini haber verir ve müteyakkız davranılmasını -hayırhahlığını ileri sürerek- tavsiye ederdi.

Sonra bazı telgraflar da gösterirdi: Batumda ticaretle meşgul bir takım Trabzonlu rumlar ailelerini Batum'a çağırıyorlarmış. Demek -diyormuş- mes'ele onlara kadar aksetmiş; hattâ rus hükûmeti de bundan haberdar. Onun için bir rus harp gemisi açıklarda dolaşıyor, bir hal olursa hemen müdahale edecek...

Düşününüz, ne müheyyiç, hattâ ne korkunç haberler! Aslı faslı olmasa bile. Mehmed Ali her ne maksada mebni söylenirse söylensin, bu haberlere çok ehemmiyet veriyor, lâzim gelen her tedbiri yapıyordu.

Halk bundan çok memnun oluyordu. Memnunluğunu Mehmed Aliyi, ayrılırken, parlak suretde uğurlamakla göstermiş idi.

Bu samimî tezahürlere Loyid vapur şirketinin umumî müfettişi çok hayret etmiş, Mehmed Aliyi ziyaret etmek istemişdi. Teşyiciler arasında bulunan Avusturya Macaristan konsolosunun delâletile Mehmed Aliyi gördü ve halkın umumiyetle sevgisine mazhariyetinden dolayı tebrik etti, bir idare memuru için bu hal sevinilecek ve iftihar olunacak bir haldir, dedi.

RİZEDEN GELEN HABER

Çok dikkate şayan bir haber: Lâzistan mutasarrıfı Ziya bey mahrem ve müstacel bir mektubla mühim bir hâdise

hakkında malûmat veriyor, baş tarafında İttihad ve Terakki Cemiyyetinin Rize şubesine aid mührü taşıyan ve hükûmeti devirmeğe aid bazı muhaberat ve tertibata aid tafsilâtı ihtiva eden, bir Rizeli tarafından tesadüfen ele geçirilerek Mutasarrıflığa verilen bir varaka da göndererek ne yapacağını soruyordu.

Vali bu türlü ihbarları çok görmüşdü, ekseriya tezvir ve garez mahsulü şeyler. Maamafih nazara almak zarurî idi. Hem mutasarrıfa zahir olmak, hem etraflı tahkikat yapıp işi lâyıkile anlamak için vilâyet polis müdürü ile İstinaf Müddeiumumîsini Rizeye gönderdi. Bunların tahkikatı neticesini sür'atle Babıâlîye bildirdi.

Dahiliyye Nezaretinde Reşid **(H. Nazım)** bey bulunuyordu. İşi Vükelâ Meclisine intikal ettirdi: Meclis Rizeden otuz kırk kişinin mahfuzan İstanbul'a gönderilmemelerini karar altına aldı ve karar Mehmed Aliye tebliğ olundu.

Bu yapılacak şey değildi. Allah göstermesin vilâyet -böyle bir şeye teşebbüs edilse- allak bullak olurdu.

Fakat tebliğata da, bir dereceye kadar olsun, riayet gerekdi. Lâzistan mutasarrıfının göndermiş olduğu varakada liva polis komiseri Faik ile kayıkçı Maksuddan ehemmiyyetle bahsolunuyordu. Bunlar o sırada Trabzonda idiler. Hiç değilse bunların İstanbul'a gönderilmeleri muvafık olurdu. Valimiz de öyle yapdı.

Ne tesadüf! Bu iki adam İstanbul'a girdikleri gün Babıâlî basılmış, Nazım paşa vurulmuşdu. Demek ki Lâzistandan gelen ihbarname yanlış değilmiş!...

Mehmed Alinin Trabzondan kaldırılmasında, bu hâdise ile alâkalı bir çok tezviratın tesiri olduğu zannolunuyor...

Trabzondan kaldırılması üstadı pek ziyade müteessir etmiş idi. Sebebini anlamak ihtiyacile çırpınıyordu. İstanbul'a geldiğinin ertesi günü Dahiliyye Nazırı Hacı Âdil beyi ziyaret etti. Samimî bir musafahadan sonra Nazıra sordu:

— Beni niye kaldırdınız?

Nazır diyeceğini bilemedi. Bununla beraber, her şeyi anlatan şu cevabı verdi:

— Onu ne siz sorunuz, ne ben söyleyim... ... ...

Aradan iki sene geçmişdi. Mehmed Ali her gayrete rağmen azlinin sebebini öğrenememişti. Ona hakikati tesadüf öğretdi: Memurin Müdürü Şerif beyden haber almıştı ki Mehmed Aliyi Trabzondan kaldırmak için Hacı Âdili sıkışdırmışlardı. O da hiç sebeb bulamadığı için Sadaret makamına şu mealde bir tezkere yazmış:

«Trabzon valisi Mehmed Ali Ayni'nin bir müddetdenberi muamelâtında tereddüd eseri görülüyor. Yakında mer'iyyet mevkiine konacak olan İdarei Umumiyyei Vilâyat Kanununu tatbik edebileceğinde Nezaretin şübhesi vardır. Bu itibarla oradan kaldırılması münasibdir...»

Mehmed Aliyi yerinden oynatan tezkerenin bir de zeyli vardı: Trabzon'a Samih Rifat'ın tâyinine dair bir zeyil. Dahiliyye Nazırı, bu suretle hiç hoşlanmadığı müsteşarından da kurtulmuş oluyordu.

ACABA KİMDİ?

Yanyada iken arasıra bir genç karşısına dikiliyor, babasından kalmış olan emlâk üzerine konmuş haczin idareten kaldırılmasını istiyordu. Bu kimdi? Abdullâh Hulûsi; meşhur Talât beyin kayini.

Abdullahın babası çok zengin ve çok hayırsever bir adamdı. Vilâyet merkezinde memuriyetleri, kefalet vermek mecburiyetini icabeden bir çok kimselere -sırf iyilik etmek

için- kefil olmuştu. Bu sebeble emlâkinin hemen hepsi mahcuzdu. Bu hacizlerin kaldırılması alâkalı memurların **«zat ve zaman»** hesablarını vermelerine ve beraet etmelerine bağlı idi. Halbuki bu memurların bir çoğu meydanda yokdu: Giderlerken vecibelerini yapmamışlar, kefili zimmetden kurtarmamışlardı.

Şu hale göre Abdullahın istediği idareten yapılamazdı. İyi amma bunu Hulûsi oğluna anlatmak kabil miydi?

Enişdesi -o zaman Posta Nazırı olan- Talât beyden de işin halli için vilâyete haberler geliyordu.

Mehmed Ali ne yapıp yapıp, merhum Ahmed Hulûsi efendinin emlâki arasında çok büyük ehemmiyyet ve kıymeti olan **«Perama»** çiftliği üzerindeki haczi kaldırmak çaresini buldu. Lâkin Abdullah kanmıyordu, bu muamelenin diğer emlâke de teşmilini istiyordu. İmkân bulsaydı Mehmed Ali bunu da yapacakdı. Fakat maalesef çare bulamadı. **«Perama»** işi nasılsa temin edilebilmişdi.

Muamele diğer emlâk hakkında tatbik edilemeyince Abdullah üstada için için kin bağlamışdı. Kardeşi Şefkati ile birlikde enişdelerine şikâyetde bulunmakla kalmamış, tezviratta da bulunmuş olmaları icab ediyor ki Mehmed Ali Yanyadan İstanbul'a geldiği zaman ziyaret etmek istediği Talât beyin yüzünü görmeğe muvaffak olamamışdı.

Üstad bunu infialden başka şeye hamledemiyor. Sonra -diyor- bir gece Trabzon lisesinde ilmî bir toplantı tertib etmişdim. Sonlarına doğru Babıâlî baskınına dair bir telgraf geldi. Çok mühim bir hâdise. Bunun etrafında daha sakin, daha etraflı düşünmek gerekdi. Toplantıya nihayet verdim. Yolda Defterdar Raif'in evine uğradım: Biraz dinlenmek ve onunla konuşmak istedim. Telgrafın altında Talât imzası vardı, ve vilâyete asayişin muhafazası tavsiye olunuyordu.

Bu Talât kimdi? Acaba meşhur Talât bey mi? Lâkin onun şimdi ne sıfatı vardı? Resmî hüviyeti belli olmıyan bir

kimse nasıl muhabere edebilirdi? Bu mevzu konuşulurken fikrim, gayri meş'ur bir tedai ile, tâ gerilere gitti. İstemiyerek ağzımdan:

— Bu baskın Patrona Halil'i andırıyor...

Sözleri çıkmış. Bu bir gaftı, hemen farkına vardım. Ne çare ki tamiri veya tevili kabil değildi. Hangi dalkavuk bilmem, bunu dallandırıb budaklandırarak Talât beyin kulağına ulaştırmış olmalı.

İşte bir tarafdan Ahmed Hulûsi oğullarının şikâyetleri, bir yandan Trabzondan -yukarıda işaret ettiğim gibi- yapılan tezvirat Talât beyi gazaba getirmiş, Hacı Âdil beyi o muameleyi yapmağa icbar etmiştir tahminindeyim.

Trabzon bahsini kapamadan evvel ufak tefek bazı hâdiseleri de yazıyorum.

Mehmed Ali bir gün Şiran'a gitmişdi. Burası Kelkit kazasının merkezi idi. Hükûmet konağında meşgul iken sokakdan redingotlu bir adamın geçtiğini görür. Elinde koskocaman çantası ile mütevekkil yürüyen bir adam. Fakat böyle bir adam nekadar dikkati calib idi.

Yanına çağırttı: Kim olsa beğenirsiniz? — İstanbul'da Fincancılar yokuşunda çerçilik yapan bir ermeni. Baybıl Havz, bunda büyük bir din aşkı görmüş ve Gümüşhane sancağında hıristiyanlığı neşre memur etmiş.

Çantası yoklanmış: içinden inciller, emsali süleymanlar, zeburlar v.s. çıkmış. Türk köylülerine dağıtılan kitablar bunlar işte. Bu herifin üzerinde bazı mektublar da çıkmışdı. Bunlarla da ne kadar mil yürüdüğünü ve Rab İsa'ya nasıl hizmet etdiğini Trabzondaki bir protestan misiyonerine bildiriyordu.

Derhal Trabzon'a defedildi. Fakat... Fakat bu propagandalar bizi ne zaman uyandıracak ve kendi teseyyübümüzden ne vakit vaz geçirecekdi!...

NELER GÖRMÜŞTÜ?

Devirde iken Maçka, Torul, Kelkit ve Gümüşhane kazalarındaki rum mektebinin muallimi Nasiliçli idi.

Vaktile Anadolu rum ve ermenileri hep türkçe konuşur ve hattâ dualarını bile Türk dili ile okurken, türkçe ibadet ederlerken Devletin ihmali, Patrikhanenin teşvikleri bu büyük nimeti elimizden almış. Atina Üniversitesinde okuyup gelen Anadolu hıristiyan gençleri türklüklerini anmak bile istemiyorlardı, birer fileten olmuşlar, ana ve babalariyle anlaşamıyacak hale gelmişlerdi.

Her idare memurunun dağarcığında kim bilir bu gibi neler, neler var!...

TEKAÜDLÜK

Bir gün sordum:

— Üstadım, bir idare memuru için azli anlarım. Lâkin henüz pek genç olduğunuz halde niçin tekaüde sevkolundunuz?

— Bu sırf garazkârane bir muameledir. Talât Bey, bir kaç defa söylediğim gibi bana, sebebsiz, husumet bağlamıştı. Malûm ya, yirmi beş sene hizmet etmiş olan vali, kaymakam ve polis müdürlerinin rizalarına bakılmaksızın tekaüd edilmeleri hakkında bir kanun yapılmışdı. Samih Rifatla ben o müddeti doldurmamışdık. Talât bey o sırada Maliye Nazırı vekili idi. Tekaüd Sandığı Müdürü İhsan'a benim için de bir tezkere yazdırmış: Gûya yirmi beş yılı doldurmuş imişim, bu itibarla tekaüde sevkim lâzım geliyormuş. Tabii tezkere muameleye konmuş ve ben de hakkımdan mahrum edildim.

— Buna nasıl muttali oldunuz?

— Mazuliyet maaşını almak için vezneye müracaat ettiğim zaman söylediler, hattâ muamele yapılalı iki ay oldu, fazla mehuzatınız var, borçlusunuz dediler.

— Sonra?

— Bu, beklenilmiyen bir hâdise idi. Çok müteessir oldum. Haksızlığa tahammülüm yoktur amma tevekkülü tercih ettim ve münhasıran ilim ile iştigali tercih eyledim.

Üstad mazuliyyeti esnasında Talât beyi bir kaç defa ziyaret etmiş idi. Bir vilâyete tayinini söyledikçe o:

— Kitab yaz!

Tasviyesinde bulunurdu.

Mehmed Ali Aynî, müderrisliği esnasında, Maarif Nezaretinin tensibile, terceme ettiği **Ruhiyat Dersleri**'nin bir nüshasını, bir dostu vasıtasile, Talât beye göndermişti. Bir kaç gün sonra, yine bir dostu, Nazırdan naklen demiş ki:

— Mehmed Ali Aynî bir **Ruhiyat Dersleri** yazmış. Bana bir nüsha gönderdi. Dün cuma idi, sokağa çıkmadım. Bu kitabı okudum, hiç bir şey anlamadım.

Bu sözler üstada derin bir teessüfden başka bir şey dedirtmemiş idi.

Mehmed Ali Aynî'yi bundan sonra, yalnız muvakkat bir vazife, Taksimat-ı Mülkiyye Hey'eti Reisliği hariç, hep ilim ile mütevağğil bulacağız.

II

KALEMİ SAYESİNDE YAŞAMAK

Dünyada bu saadete eren, şübhesiz, çok. Memleketimizde var mı? bilmem. Hafızamı yokladım: hiç bir muharrir hatırlamadım ki halinden şikâyet etmiş olmasın; Avrupada, Amerikada kalem sahibleri ne bahtiyardır diye onların haline gıbta etmesin! Yazılarile zamanını güldürdüğü kadar âtiye de hiç ölmiyecek hâtıralar bırakmış olan merhum Ahmed Rasim fasulye piyazından bıkdığını anlatıyor, **«Aşkı Memnu»** mübdii de eserlerinden bir kostüm parası kazanamadığını hikâye ediyor. İlmî eserlerin camekânlarda tozlanmağa mahkûm olduğunu ise kitapçılardan işitmeyen yok. Ben de **«nefsimde tecrübe ile bilirim, söylerim sana.»**

Bununla beraber zaman çok değişmiştir. Şimdi Avrupada olsun, Amerikada olsun insanlar ciddî şeylerden ziyade oyalayıcı, yorgunluk vermeyen, gıcıklayan, şehvet uyandıran ve güldüren şeyler istiyorlar. Onun içindir ki romanların, hele cinsî arzu ve hareketleri musavvir nev'i, pek çok sürülüyor, yazanlara servetler temin ediyor ve yine onun içindir ki tedkik ve tetebbü mahsulleri muharrirleri için de, tâbi'leri için de haybet ve husran sebebi oluyor. Oralar böyle olunca bizim vaziyyetimiz nasıl olur, var kıyas edin!...

Bana bu acı düşünceleri veren ve bu acı sözleri yazdıran, üstadın M. Dermingème'e yazmış olduğu bir mektubdur. Bu zat Hazret-i Muhammed'in hayatını - ki Reşad Nu-

ri muvaffakiyetle terceme etmişdir - Avrupalı muharrirlerin hemen hepsinden daha bitarafane, daha bigarazane bir suretde yazmış. Bu kıymetli kitab, müellifine - Fransada olsun - bir servet temin etmeli değil miydi?

Ne gezer! Dermingème, servete nailiyyetden vaz geçmiş, sefalete düşmeden yaşamak bile onun için büyük bir nimet. Paris'de bir geçim yolu ve çaresi bulamadığı için departmanlardan birine arşivist olarak gitmiş. Bu hali acıklı bir yazı ile kendisine bildiren bu zata üstad şöyle karşılık veriyor:

«Sizin gibi büyük fikir amelesini o kadar nahak yere «muztarib kılan bu tahammül olunmaz buhranın mucib ol«duğu sıkıntıları büyük bir teessürle haber aldım. Hey'eti «içtimaiyyenin o fikir hâdimlerini daha iyi bir suretde hi«maye etmesi ve daha ziyade terfih eylemesi lâzımdı. Lâkin «dedikleri gibi:

(تجري الرياح بما لا تشتهي السفن)

«Her türlü kederden masun kalmak için, mümkün oldu«ğu nisbetde, kadere riza gösterelim...»

ŞEYHİ EKBERİ NİÇİN SEVERİM?

Eserlerinden biri daha: Şeyhi Ekberi Niçin Severim? Küçük bir risale. Şeyh Muhiddini Arabî'nin tercemei hali ve **«münhasıran islâm değil, bütün insâniyyet âleminde yetişmiş olan en büyük bir mütefekkirin»** mabadettabiiyyeye aid mülâhazalarını, ahlâka dair mütalâalarını, ilmi tevhide müteallik nazariyyelerini gösteren nümuneler.

«Öyle büyük bir adamın elli, altmış sene müddet mazhar olduğu sanihatı fikriyyeyi velev icmalen olsun, böyle küçük bir levhada aksetdirmek nasıl mümkün» olabilirdi? Bunun-

la beraber, bilemediği bir manevî saik ona bu cesareti vermiş idi.

H. 330 senesinde bunu yazmağa başlamıştı. Bir hafta kadar uğraşdıkdan sonra hiç bir şey yazamayacağını görerek kalemi me'yusen bırakmışdı. Fakat, yıllar geçmiş olduğu halde o büyük mürşid hakkındaki aşk ve muhabbeti artmışdı. Artık vicdanen hükmetmiş ki **«hatmiyyeti - velâyete mazhar olan İbni Arabî şimdi bu emel ve niyyetinden hoşnud olarak»** kendisine **«bu müsaadeyi bahşetmiş»** dir.

Millî irfanımızın pek mühim bir noksanını bu suretle telâfiye çalışmışdır. Bu mesaisine devam edecek, daha bir hayli Türk mütefekkir ve âlimlerinin tercemei hallerini yazarak onları medenî cihana tanıtmağa gayret edecekdir.

Bu küçük, lâkin özlü ve değerli kitabı eski Osmanlı büyük elçilerinden Ahmet Reşid bey:

LA QUINTESSENCE DE LA PHILOSOPHIE
DE İBNİ ARABİ

Namile fransızcaya terceme etmişdir. Bu tercemenin Paris'de mümessil Geuthner **(Götner)** tarafından neşri üzerine Fransada, İtalyada, Almanyada dikkate şayan bir alâka gösterilmiş, bir hayli tenkidler yazılmış ve eser, her ikisi şark felsefesi otoriterlerinden sayılan, profesör Masinyon ile Kembriç Üniversitesi profesörlerinden M. Nikolson tarafından âmmeye tavsiyye olunmuşdur.

Biz burada o yazılardan, ehemmiyetlerine mebni, yalnız ikisini örnek olarak göstereceğiz. Bunların birincisi Berlin'de Şark Tetebbüleri kütüphanesi tarafından neşrolunan ilmî mecmuada çıkmışdır. Aynen şöyledir:

«Şark hayatı ruhiyesinin bir şahidi aslîsi sıfatile Şarkın efkârı tasavvufiyesini bize irae ve tasvir eden bir mütefekkire karşı minnettar olsak gerekdir. Bizim bilişimizle Şarkın esasatı ilmiyesi hakkında münakaşata girişildiği halde bu hususda hiç bir suretle ittifak olunamadığı bir sırada bizzat o diyardan yükselen bir sadanın akislerini biz memnuniyetle dinlemek isteriz. Henüz son senelerde idi, bir Fransız mütefekkiri, islâmiyetin panteist bir mutasavvifi olduğu muhakkak olan Hallac'ı monoteist olarak göstermeğe gayretkâr olmuşdu. Sun'î münekkidlerin kısmı küllîsi de yanlış olarak iktibas ettikleri tasavvufî beyanatı, ledünniyatına muttali' olmadıkları halde, tehalükle alkışlamışlardı. Biz ise Şarkda, her şeyden evvel bitaraf bir şahid bulmak isterdik. Bizzat Aynî Bey (Mürşidi âzam) diye yâdolunan İbni Arabî'nin bir perestişkârıdır. O mürşidi Ekremin efkârını Avrupa ulûm ve felsefesiyle isbat etmeğe ve meselâ Fihte, Laypniç, Spinoza, Kant, Helmholts, Klavzius, Vilyam Ceyms ve fiziyolog Müller gibi mütefekkirlerin nazariyyatile tebyine meyyaldir. Bu suretle İbni Arabî'nin mezhebi felsefisini terkip ve irae etmek meselesi tâli bir safhada bırakılmıştır. Maamafih vahdeti vücud mes'elesi; hututu esasiyesinde temyiz olunuyor. İşte Avrupa tetebbüatına her şeyden evvel engel olan husus budur. Hakikî vücuda sahib olan ancak Cenabı Hak'dır. Kendi bizzat eşyanın hakikatidir. Vâsi' mevzuu olan (Vahdeti vücud) bu babdaki fikrin üssül-esasıdır. Bir suretde ki âlemdeki eşya Hak'dan müstağni olarak teşekkülâtı istiklâliyesile pâyidar olamazlar. M. A. Aynî o üstadı âzamın vahdeti vücud mesleğinin aynı olan kendi pantezmini bize izhar etmektedir: Tabiat ile Allahın varlığı ayni ve bir şey olduğu idrâk edilmiş olsaydı münakaşatın ne kadar önü alınmış olurdu!

Maamafih bu suretle ademi vücud nazariyesi yani âlemin zati bir sahai vücud olduğunu tasdika meyyal olmıyan bir anlayışla (Maya) nazariyesi ve (Brahmanizm) sarih bir suretde isbat edilmiş oluyor ve bundan şu netice çıkıyor ki haddi zatında kabili tebyin olmayan vücud-ı aslînin bir şekli muayyeni, mutlak olan menbaı vücudun izafî bir tezahürüdür. Bütün mevcudat Cenabı Hakkın nefhasından, yani onun tecelliyyatından başka bir şey değildir. Nuru aslî olmak itibariyle Allah, âlemi zevahiri bir hail ile örtmüş bulunuyor. Eşya safhai hariciyesinin daimî tebeddülü içinde tabiatin umumî hayatiyle mevcudatın ebediyyeti ve ademi zevali bariz bir suretde irae ve serd edilmişdir. Büyük bir nüfuzu nazarla dermeyan edilmiş olan şu nazariyye bilhassa şayanı dikkatdir. Eşyayı âlemin mebdeinde mündemic olan kuvvayi asliyye tamamen tükenmiş bir tarzda inkişaflarını bulmuşlardır. Bir suretde ki yeniden inkişaf edecek hakikat imkânları artık kalmamışdır. Binaenaleyh âlem, avalim-i mümkinenin ekmelidir.»

Profesör H. S. Niberg tarafından yazılan ikinci makale de şudur:

«Zamanımızın her devirden ziyade «Elenizm»'e benzediğine çok defalar şahid oluyoruz. Bu hususda vesika isteyen varsa bir Türk tarafından telif ve yine bir Türk tarafından fransızcaya terceme edilen «İbn-i-Arabî» hakkındaki kitabcığa müracaat edebilir.

«Yunanlıların hegemonyası zamanındaki yunan harsile teveğğül etmiş olan Şarklılar, yunan âlemine karşı kendi harslarını müdafaa etmek mecburiyyetini duymuşlar ve kendi bilgileriyle yunan filosoflarınınki arasında mevcud tevafüku musırrane bir suretde göstermeğe çalışmışlardır; Avrupa ilim ve harsile biraz tanışmış olan yeni zaman Şarklıları da manevî kahramanlarını -büyük ilim ve fikir adamlarını araşdırıp meydana çıkartarak, Avrupalılara takdim

«ediyorlar. Fakat bu faaliyyetlerde onları medhetmek ve «Avrupa harsının elde etdiği bütün muvaffakiyyet ve maz«hariyyetlere Şarkın asırlardanberi sahib olduğunu göster«mek temayülü pek barizdir. Bunların hepsi, şüphesiz, tak«dire şayandır. Bundan dolayı kızmaklığımız için en ufak «bir sebeb bile göremiyoruz. Hususile müdafaa (apologe«tique) Mehmed Ali Aynî'nin eserinde olduğu gibi, mahviy«yetkârane ve mütevazıane bir şekilde olunca.

«Halbuki yunanlılaşmış âlem ile bizim aramızda bü«yük farklar vardır: Yunanlıların olanca kuvvetlerile Bar«barları tezyif-ü tahkir etmelerine mukabil Avrupa ilmi a«sırlardanberi kemali aşk-ü şevk ile Şark harsını tedkik et«miş, onu iyice tanımış ve bu sayede tarihî devirlerimizin «ibtidalarında Şark hikmeti karşısında şaşıp kalan Yunan«lılar gibi aldanmamışdır.

«Burada ilim namına teessüf edilecek cihet, Avrupa «harsı hakkında peyda edilen bu fikrin (vukuf-basiret) daha «iyi maksadları istihdaf etmemesi, bilhassa zatî kültürün da«ha derin bir tarikî müşahedesine hizmet etmemiş olmasıdır. «Zira bir harsın en iyi müdafaası ancak bu şekilde yapıla«bilecekken, eserde olduğu gibi sırf kendini gaye ittihaz eden «bir müdafaa daima kuru ve kısır kalmağa mahkûmdur.

«Mehmed Ali Aynî'nin eseri dört kısımdan mürekkeb«dir: Birincisi, İbni Arabî'nin hayat ve eserlerine dair umu«mî bir nazardır; ikincisi, harflerin mecazî tefsirini; üçün«cüsü, (metafizik)ini; dördüncüsü, ahlâk felsefesini mevzuu «bahseder.

«Birinci kısım, ciddî telâkki edilemeyecek kadar safdi«lânedir. Müellif, büyük Şeyhe karşı fevkalâde bir hürmet «ve takdir beslemekde olub gençliğinin en kıymetli yılların«dan bir kaçını onun eserlerini tetebbüe hasretmişdir. Bu«nunla beraber onu en asil liberal hasletler ve meziyyetlerle «mücehhez bir fevkalbeşer, bir hürriyyet fedaisi ölçüsünde, «hattâ Viktor Hügo'nun bir kaç mısra'la tes'id etdiği bir in«saniyyet kahramanı mertebesine yükseltmesi olur şey değil«dir. Buna herkesi inandırmak isteyen, ne İbni Arabî'yi, ne «de muasır Avrupayı anlamışdır. — İkinci fasla da bundan «daha iyidir denemez. Burada türlü saçma şeylerden bah«sedilmiş olup, bu meyanda meselâ sergüzeştçu (NOSTRA«DAMUS)un Napolyon hakkında, Bulgaristan kıralı Ferdi«nand hakkında, Cihan Harbi ve ilâh... hakkındaki tefe'ül «ve kehanetleri, şek ve tereddüd gösterilmeksizin, inanı«larak kabul ediliyor. Müteakib fasıllarda İbni Arabî'nin «esas fikirleri, beceriksizce olmamakla beraber, pek sathî «bir şekilde izah edilmektedir. Burada erbabına, yani ne «Avrupa ilmine ve ne de, korkarım, bu büyük din âlimini «kendi tarzlarına göre, felsefe bakımından Avrupai şekilde «mücehhez müellifden namütenahi denecek kadar fazla ve «çok daha iyi ve daha derin anlayan Şarkın eski tecrübe«dide şeyhlerine yeni hiç bir şey söylemiş olmayor.

«Müellifin, Avrupa felsefe ve tabiî ilimler kahraman«larını sahneye çıkararak onlara büyük Şeyhin delice fan«tazilerini tasdik etdirmesi gülmeğe ve alay etmeğe değer «bir manzara olarak seyrediyoruz. Spinoza ile yapdığı mu«kayese bir «parallele» olmak itibariyle enteresandır. Fa«kat bu da bazı noktalarda «parallele» olmakdan ileri git«memek şartile. Spinoza ile İbni Arabî arasında tarihî bir «münasebet ve alâka tesis etmek isteyen, tehlikeli bir yola «sapmış olur. Bu münasebetle bize muasır kimya ve jeoloji «ve ilâh... den bahsetmenin mânası nedir?...»

Orientalische Literaturzeitung
1928 — No.: 4

*
* *

Mehmed Ali Aynî'ye Nieberg'in bu tenkidi hakkında ne düşündüğünü sormuştum. Üstad bana şu cevabı verdi: «Nieberg'in belki kendisince doğru, fakat bence pek garaz-

kârane olan tenkidlerine lâyık olduğu cevabları İbni Arabî hakkında tevsian yazdığım yeni bir kitabda mufassalen vereceğim ve bu yeni eserimde İbni Arabî'nin Lavvaziye (Lavoisier)den beş asır evvel suyun, herkesin zannetdiği gibi, bir unsur yani basit bir cisim değil, mürekkeb bir cisim odluğunu fütuhatında haber verdiğini dahi göstereceğim. İbni Arabî'nin kitablariyle Nieberg'den çok ziyade ve pek derin bir şekilde meşgul olmakda olan İspanyol müsteşriklerinden Mikel Azin Palaçyo'nun son zamanlarda çıkan yazılarına niçin cevab vermediğini de soracağım. Bundan başka ilk kitabımın neşrinden sonra İbni Arabî'nin Karmatlığı hakıknda (Massignon)dan aldığım bir mektub üzerine o üstada Veled Çelebi marifetile yazdırdığım cevabları da, mes'eleyi aydınlatmak için, kitabıma ilâve edeceğim.»

GULÂM HÜSEYNÎ'YE CEVAB

Madras'da **Gulâm Hüseynî** namında bir âlim, Muhiddini Arabî hakkında bir kitab yazmağı tasarlamış, Paris'de profesör **Masinyon**'dan bazı şeyler sormuşdu. Masinyon, o büyük müsteşrik, Hindli âlime verdiği cevabda bu husus için İstanbul'da profesör Mehmed Ali Aynî'ye müracaat etmesi lüzumunu bildirmiş.

Günün birinde bu macerayi hakî olarak aldığı mektub üzerine üstad Madras'daki **Gulâm Hüseynî**'ye şu cevabı vermişdir:

«18 Şubat 934 — Pazar.

«Azizim efendim,

«Kânunusâni 934 tarihli mektubunuzu memnuniyyetle «aldım. İslâmın en büyük mütefekkiri addetdiğim Şeyh «Ekbere olan muhabbet ve merbutiyyetinizden dolayı

«sizi samimî kalbimden tebrik ederim. Bu muhabbet bir in«san için ne büyük bir mazhariyyetdir! İbni Arabî'nin ma«arifi ledünniyyesi bitmez tükenmez bir hazinedir. Onun «bu kerameti ilmiyyesi medeleyyam güneş gibi kulûbi âri«fine eşiaapaşi füyuz olacakdır. Bilirsiniz ki Şeyhi Ekber «efendimiz Mağribden doğmuş, fakat Maşrıkde gurub et«mişdir. O Bağdad ve Musuldan sonra uzun müddet Malat«ya, Hısnımansur ve Konya gibi Türk şehirlerinde yaşamış «ve Konyada bir Türk kadını ile evlenmişdir.

«İbni Arabinin bilhassa vârisi irfan ve kemalâtı yine «bir Türk olan Sadreddini Konevî hazretleridir. Bu cihetle «Türk muhitinde eserleri en çok okunan ve müzakere edi«len muhakkık, Şeyhi Ekber Hazretleridir.

«Bu alâkayı eski Osmanlı sultanlarından bazıları da «göstermişlerdi: Ezcümle Selimi evvel Şeyhi Ekberi müda«faa için (Ebulfetih Muhammedübni Muzafferüddin Meh«med ibni Hamidüddin Abdullahilmaruf Bişşeyhil Mekkî)ye «mühim bir eser yazdırmışdı: (Elcanibülgarbî Fi Halli Müşki« lât-Üşşeyhi İbni Arabî) adlı olan bu eser fârisidir. Neylî «zade tarafından Türkçeye terceme edilmiş idi.

«Yine Osmanlı sultanlarından Muradı sâlis (Fususul«hikem)i, üstadı Nev'î'ye terceme etdirmiş idi.

«Bilirsiniz ki İbni Arabî'nin merkadı münevverleri «uzun müddet meçhul kaldığı halde onu aratdırıp bulduran «ve üzerine muallâ bir kubbe yapdıran yine Selimi evvel«dir.

«Elinizde bulunduğunu haber verdiğiniz kitablar mü«him eserlerdir. Bunları okuyub tedkik etmek bir müte«tebbi için kâfidir. Fakat gerek (Futuhat)ın ve gerek (Fü«sus)un ihtiva etdiği hakikatları hazreti Şeyhin maksudu«na göre fehmiçin yine müşarünileyh tarafından yazılmış «bir Kitabülmarife vardır. Bu, bir miftah hükmündedir. İs«tanbul'da bazı ihvanımda bu eser vardır. Eğer bu sizde

«yok ise bunu size istinsah etdirip göndermek mümkün-
«dür. Ancak bunu istinsah edecek adamlar fakir kimseler-
«dir. Bir ücret veırmeksizin onlardan birine bunu yapdır-
«mak müşküldür. «Bahsetdiğiniz diğer kitabları nasıl ve ne-
«reden tedarik edebileceğinizi mektubumun zeyline ayrıca
«ilâve edeceğim.

«Bursalı Tahir bey merhumun eserile benim biri Türk-
«çe, diğeri Fransızca iki eserimi size gönderdim. İbni Arabî
«hakkındaki eserimin de Fransızca tercemesi Paris'de tab'
«ve neşrolunmuşdur.

«İsmail Hakkı, mütalâasından da anlayacağınız veçhile,
«Şeyhi Ekber hazretlerinin irfanı âlilerine vâris olan ekâ-
«mili nasdan bir bahtiyar muharrir ve müfessirdir. Son za-
«manlarda İbni Arabî'yi tedkik ile iştiğal etmiş olan bir zat
«da Yakub Han merhumdur ki (Fususulhikem) şerhi olan
«(Tavzihülbeyan)ı (Delhi)de tab'edilmişdir.

«Maarifi ledüniyyei islâmiyyenin her gün biraz daha
«ziyaından bahsü şikâyet ediyorsunuz. Fakat ehli islâmda
«o maarife rağbet gösterilmeyince bunlarla kim uğraşır?
«Bilirsiniz ki İbni Arabî bir vasıta ile (Bazileşeheb Abdül-
«kadiri Ceylânî)ye mensubdur. Gavsi Ceylânî'nin mükem-
«mel bir tercemei halini fransızca yazmışdım. Maksadım
«firenklere bu büyük gavsı tanıtmak ve sevdirmekdi. İsma-
«il Hakkıyı temsil eden kitabcı bunu da tab'ü neşredecek.
«Ancak benden masarifi tab'iyyeye kısmen bir muavenet
«olmak üzere on bin frank isteyor. Burada ve başka yerde
«tanıdığım bir kaç zengin adama bunu vermelerini rica et-
«diğim halde birer bahane ile bu hizmetden istinkâf etmiş-
«lerdi. Kitabım Paris'de kitabcı nezdinde bekleyip duru-
«yor. Bu şeraite göre ben daha nasıl çalışabilirim? Buna
«rağmen bu eserimi Farisiye terceme edip Bombayda veya
«Hindistanın diğer bir tarafında neşretmek tasavvurunda
«isem de rağbet bulup bulmayacağını anlamak ve evvelce

«bir mümessil ile anlaşmak istiyorum. Siz bu hususda ba-
«na bir yol gösterebilirseniz pek memnun olurum. Gavsi
«Ceylânî için yazdığım eser size gönderdiğim İsmail Hak-
«kıdan üç defa büyükdür. Nasıl bir proğrama göre yazılmış
«olduğunu bu İsmail Hakkıdan istidlâl edebilirsiniz. Baki...»

MEDYOM HAMDİ

Spiritizma... Spiritizma...

İstanbulun bir sınıf halkı arasında, spiritizma tecrübe-leri yapmak merakı, bir zamanlar, âdeta salgın halini almışdı: Her nereye gidilse bu tecrübeler konuşuluyordu. Akşam yemeklerinden sonra bir kaç kişi, bazan beş, on arkadaş bir masa etrafına oturur, ellerini masa üzerine hafifçe koyarak bir müddet beklerlerdi. Biraz sonra masa harekete gelir ve bir ayağı havaya kalkarak yere vururdu. Bu hâdise, geçmiş adamlardan birinin ruhunun o meclise geldiğine delâlet edermiş. Bunun üzerine ona evvelâ adı sorulur, sonra sorular tevali eylerdi...

Bu merak İstanbula nereden ve nasıl sirayet etmiş idi? Kat'i olarak bilmiyorum. Bilinen bir şey varsa, Bolşeviklerden kaçan ak ruslar kafile kafile İstanbul'u doldurduğu vakit bu spiritizma derdi aramızda büsbütün artmışdı: Herkes ruhlar vasıtasile öbür dünyadaki yakınlarının ne olduklarını veyahut müstakbelde ne olacağını sorup anlamak hastalığına tutulmuşdu. Sonra bu ibtilâ yavaş yavaş ve kendiliğinden soğuyarak şiddetini kaybetmiş idi.

Onun buhranlı bir devrinde Selânik'den İstanbul'a Hamdi isminde nisbetle genç, rufaî devrişi kıyafetinde, boynu ince, nahif, sarışın bir adam gelmiş idi: Üsküdarda, daha sonra Beşiktaşda oturuyormuş. «Nevvar» isminde bir ruh

ile münasebet ve mülâzemeti varmış. Şeyhülislâm Musa Kâzım efendi ona bazı âyetler okuyarak tefsir etmesini istiyormuş...

Hamdi kim ve tefsir ne?

Fakat Hamdi hay hay deyip, **«Nevvar»** ı çağırıyor, suali soruyor ve, eline bir kalem alarak, onun sevk ve ilhamını bekliyermuş. Hakikaten bir iki dakika sonra Hamdinin parmakları harekete gelir ve sahifelerle yazı yazarmış. Fakat bu yazılar bizim bildiğimiz on iki kalem yazının hiç birine benzemiyor: Nesih değil, sülüs değil, rık'a değil, divanî değil, mihî, şecerî... değil. Bambaşka, gayet muntazam ve hendesî hatlardan müteşekkil, gözü okşayan, haz veren bir yazı!

Azıcık dikkatle okunması kolay olan bu yazılar -belki inanmayacaksınız!- insana hayret verecek derecede yüksek, derin mânaları mutazammın bir tefsir. Hayır, bunları onun yazabilmesine ihtimal yokdur. Hamdi kim? Daha sarf ve nahvi bilmeyen bir genç! O kadar yüksek ifadeyi o inşa edemez. O sözler Şeyhi Ekber Muhiddini Arabînin lisanından ve kaleminden çıkan beyanata benziyor.

O halde eğer **«Nevvar»** diye bir ruh varsa ve Hamdiye mülâzemet ediyorsa, çok yüksek irfana malik bir şahsiyyet demekdi.

İşte bir çok kimselerin hayret ve taaccübünü, bir çok kimselerin de istihza handesini davet eden Hamdinin bu harikulâde kabiliyyeti İttihad ve Terakki Cemiyyetinin de, Talâtların, Bahaüddin Şakirlerin, doktor Nâzımların ve hususile Ziya Gökalplerin dikkatini çekmeden hâli kalmadı. Fakat Hamdiyi nasıl sorguya çekmeliydi? Korkutmadan, kalbine bir şüphe vermeden nasıl söyletmeliydi? Musa Kâzımın **Sinekli Bakkal**'daki konağı çok münasip bir yerdi. Esasen Şeyhülislâm efendi Hamdinin âşinasıydı ve vücudü her türlü teminat yerine geçebilirdi. Bu şekilde bir karar ile

efendinin konağında toplanmışlar, huzurlarında Hamdiye ayni tecrübeyi yapdırmışlardı.

O tecrübeden sonra İttihad ve Terakki erkânının ne düşündüklerini ve ne dediklerini bilmiyorum. Ancak galib bir ihtimalle öyle bir ruhun geldiğine inanmamış olmalıdırlar...

Hamdinin başka bir hüneri daha vardı: Evvelâ avucunu açar ve size gösterir. Parmakları arasında hiç bir şey gizlenmemiş olduğuna kanaat ederseniz avucunu kapar ve bir saniye sonra açarak içinden bir taş parçası çıkarır, size uzatırdı. Siz merakla sorardınız:

— Bu taş ne?

— Bu taş parçası Medineden, Ravzai Mutahhareden veyahud Bağdadda Gavsi Ceylânînin türbesinden geldi, cevabını verirdi...

Hamdiye aid bu garib hâdiseler, bu tuhaf haller Mehmed Ali Aynî'nin kulağına geldiği vakit üstad onu görmek arzusunu yenememiş idi. O da İttihadçılar gibi yapmış, dostlarından olan Musa Kâzim efendinin delâletine müracaat etmiş idi. Evvelâ Topkapı dışarısındaki bağına gitmiş ve o yüksek hocayı bulmuşdu. Fakat ne halde? Şeyhülislâm efendi hazretleri bahçede kuru bir hasır üstünde. Niçin? Talebeliği mi hatırına gelmiş idi? Bağın zevk ve safası böyle sadelikde, şatafatdan uzaklıkda daha iyi mi duyulurdu? Artık ebediyyen cevabsız kalacak sualler... Mehmed Ali Aynî'yi görünce onu hasıra oturtmuş, kendi toprak üstünde oturmağı tercih etmiş idi: **Savfetülbeyan** adını taşıyan matbu tefsiri ne kadar yüksek bir medrese âlimi olduğunu ispata kâfi olan Musa Kâzim efendi ayni zamanda son derece mütevazı ve mahviyyetkâr bir **«insânı kâmil»** idi. O sade oturuşu ve misafirini o şekilde ağırlayışı bundan ileri gelmiş olmasın?!..

Mehmed Ali Aynî ona Hamdiyi görmek istediğini söyledi. Meğer bizim medyom, efendi hazretlerinin Sinekli

Bakkal'daki konağında misafir imiş. Üstad duramamış, biraz sonra ona soracağı şeyleri düşünüp kararlaştırarak o konağa gitmiş, Hamdiyi bulup görüşmüşdü. Görüşme esnasında cereyan eden bir muhavere çok enteresandır. Bu sebeble aynen aşağıya yazıyorum (1). Burada göreceğiniz cevablar Mehmed Ali Aynî'yi şaşırtmışdı. Hiç şüphem yok ki okurken siz de şaşalayacaksınız: Armud sapı gibi ince boyunlu, sarı benizli, tahsil görmemiş bu marazî adam o cevabları nasıl uyduruyor?...

Mehmed Alinin zannına göre Musa Kâzimin suallerine Hamdinin verdiği cevablar yine Musa Kâzimin kafasında mevcud bilgilerin Hamdinin kafasına intikalinden sonra onun parmaklarından, şuuru lâhik olmaksızın (= inconsciemment) beyan sahifesine intikâş etmesinden başka bir şey değildi. Şu halde Mehmed Ali şimdi sorduğu suallere Hamdi vasıtasile yine kendi cevab vermiş oluyordu. Fakat acaba?...

---

(1) Sual : — Eşya hakkındaki ilmimiz bunların hakikatlarına ne dereceye kadar muvafıktır?

Cevab (Nevvarın lisanından ve onun yazısı ile):- Eşyanın hakikatları daima tecelliyatının butununda kalmağa mahkûmdur. Zaten hakıkatı eşya zatı eşyadır, makamı itlaktır. İlimlerimiz zatiyeti müş'ir olamaz. Mazhariyetimize mevdu olduğu mertebede malûmumuz olan hakayıkı eşya, nisbiyedir ve meratibi eşyadır.

Sual: — O halde idrak nedir?

Cevab: — Mazharı bulunduğumuz mertebei marifete karşı gafletin izalesi.

Sual: — Bu, ne vasıta ile olur?

Cevab: — Marifeti fuadiyyeye mazhariyetle, zan ve reybin izalesile ve bunların izalesini kâfil hadısatın tecellisile.

Sual: — Eşyanın hüsnü kubhu hakkındaki takdiratımız nefsülemre mutabık mıdır?

Cevab: — Nerede yeni hüsnü kubuh fikirlerine eşyanın hangi bir şekli tenasübü meclâ olursa o, bize karşı güzel veya çirkindir.

Bu sualler çetin felsefe mes'elelerine müteallikdir. Hamdi efendinin cevabları ise hayretfezadır.

İşte bu acaba bu güne kadar hiç bir müsbet hükme iktiran edememişdir. Avrupanın bir kısım âlimleri arasında öyle acib hâdiselerin sebeb ve kanunlarını keşf için ne kadar uğraşılıyor!..

Çünkü insanın bilinen tarafına nisbetle bilinmeyen tarafı daha çok genişdir: Parisde **«metapsişik»** cemiyyetinin enstitüsü bir defa gezilmiş olursa bu hususda sarfolunan emeklerin büyüklüğü ve neşredilen kitabların çokluğu insana hayret verir. Bu neşriyyatdan bazılarında, bilhassa Doktor Öjen Osti **(Eugène Osty)**nin muhtelif şahıslar üzerinde yapdığı tecrübelerin mahsulü olan kitablarda pek ziyade merak ve alâkayı uyandıran garib hâdiselere ve bu hâdiselerin havsalaya sığmayan tafsilâtına tesadüf olunur.

«Paranormal» hissine sahib olan bazı insanların fevkalâde hassalarını tedkik mevzuu yapan Doktor Öjen Osti keşki bir defa da bu bizim medyom Hamdiyi görmüş olsaydı'...

Hamdi bir müddet sonra kendisine mülâzim olan **«Nevvar»** adlı ruhun artık gelmiyeceğini söylemiş idi, nümunesini gösterdiğimiz yazıyı da yazamamağa başlamışdı.

Fakat, her nedense, ona başka bir zan gelmiş idi: Kendisini **«Hâmim»**in remzi akdesi olan **«hatmi nevafil»** sahibi addetmeğe başlamıştı Şüphesiz ki bu büyük kuruntu ona mahsus bir hastalıkdı. Bu acaib iddiasını Ankarada bulunduğu zaman haber alan Mehmed Ali ona nasihat vadisinde bir mektub göndermiş idi. Fakat ne bu mektub, ne onun ikincisi Hamdiye hiç tesir etmemiş ve kendi salâhiyyeti haricindeki başka işlere de karışmış olacak ki, günün birinde Ankara İstiklâl Mahkemesine çağırılıp muhakeme edilerek, mahkûm kılınmış.

Sonra işidilmiş ki, hapishanede iken arkadaşlarına hitaben:

— Ben bugün ikindi vakti itlâk olunacağım.

Demiş ve hakikaten o gün ikindi namazını kılarken ve başı secdede iken ruhunu teslim eylemiş idi.

Böyle metapsişik hâdiseleri termometre, terazi ve muhbir gibi fizik ve şimik âletleriyle tecrübe etmek isteyen bir çok ecnebi âlimler var. Bu yüksek insanlar 1923 senesinde Varşova'da bir kongre akdetmişler. Beşerin idraki sahasından hariç gibi duran bu hâdiseler etrafında uzun uzun müzakerelerde bulunmuşlardı. Bu müzakerelerin zabıtnameleri kongrenin umumî kâtibi **Karl Vet** tarafından - İstanbul'a geldiği vakit - Mehmed Ali Aynî'ye verilmiş idi.

Mabadettabiiyyata merakı ziyade olan üstad o zaman bu zabıtnameleri terceme ve Vakıt gazetesiyle neşretmiş idi. Bence dikkate şayan tafsilâtı ihtiva ediyor. Hemen aynen yazıyorum:

«Ruhî hâdiselerin mahiyyet ve esbabını tahkik için geçen sene Lehistan'ın o güzel payitahtında bir kongre toplanmış ve on beş milletin murahhasları orada isbatı vücud etmişler. Hattâ Şeyh Abdülvehhab isminde bir zat, kendisini Türkiye namına murahhas olarak takdim etmiş ve lâyihasını okumuş.

«Fakat pek teessüf ederim ki ben böyle bir vak'ai mühimmeden haber alamamışım. Çünkü gazetelerimiz buna dair bir şey yazmamışdı. Bu Şeyh efendi kimdir, onu oraya kim göndermişdir? Hiç bilmiyorum. Herhalde bir makamı resmîden veya bir hey'eti ilmiyye canibinden gönderilmiş olsaydı haberim olurdu. Her ne hal ise.

«Bu kongrenin umumî kâtibi (Kopenhagen)li (Karl Vet) bir kaç aydanberi burada bulunuyor. Bir hafta evvel beni ziyaretiyle müşerref etdi. Kongrenin fezlekei müzakeratını müsvedde halinde ihzar etmiş, mütalâa için lütfen bana bırakdı. Ben de o sayede orada olup biten şeylere muttali oldum. İstitlâatımı yazıyorum:

«1) Bu fezlekenin mukaddemesi Paris Darülfünun müderrislerinden üstadı muhterem Şarl Rişe'nindir. Malûmya geçenlerde Rişe (Metapsişik) ünvanlı bir eser neşretmiş idi. Rişe bizim keramet diyebileceğimiz cinsden gayet garib hâdisatı ruhiyyenin imkânı vukuuna kail bir allâmedir. Fakat onları külliyyen inkâr ve vehmü hayal mahsulü veya hile ve füsun addeden binlerce âlimler de karşısında eksik değildir. Bunun için Rişe bu mukaddemesinde hem kendisi ve hem kendisi gibi bu hâdiselere itikad edenlere karşı matbuatın cahilâne olduğu kadar şiddetli olan hücumlarından şikâyetle söze başlıyor ve onları insafa davet ediyor.

«Rişe'nin ifadesine göre elli senedenberi bu hâdiselerin sıhhati, fevkalâde dakik ve emin teftişlerle sabit olduğu için onlara hiç bir vakit hile, hezeyan, birsam, hayal, sihrü füsun denemez. O halde hâdiseler nasıl vukua geliyor? İşte kongreye gelen âlimler bu hâdiselerin mahiyyetini, mekanizmasını ilmî metodlarla tayin için bütün kuvvetlerini sarfediyorlar. Bunların içinde ruha hiç bir vakit inanmamış adamlar da var! Fakat hâdiseleri izah için ne diyeceklerini de şaşırmışlar. Umumî kâtibe kendi husuŝî fikrini mahremane sordum. Garib şey! Bu hâdiselerin çoğunu cinlerin yapdığına zahib olduğunu söylemesin mi? Fakat bu fikrini kongrede söylemeğe cesaret edememiş. Bu muhterem zat kongre arkadaşlarına bu işlerin mahiyyetini ve mekanizmasını anlamak için Şarkda tetebbüat yapılmasını da tavsiye etmiş. Lâkin bazıları bu fikrinden dolayı kendisine kızmış, bazısı da taaccüb etmişler...»

«Bu kongre Leh âlimlerinden ve en meşhur ruhiyyatçılardan J. Ohoroviç namına açılmış. Rişe gelecek kongrenin 1926 senesinde Roma'da toplanacağını haber veriyor.

İlk kongre 1921 de Kopenhag'da toplanmış. Varşova kongresi 1923 senesinde ağustos, eylûl aylarında 7 gün devam etmiş. Evvelâ Leh millî komitesi tarafından bir ziyafet verilmiş. Murahhaslar burada tanışmışlar. Ertesi 29 ağustos sabahı saat onda Varşova Darülfününunun konferans salonunda kongrenin küşad resmi yapılmış. Haricden 23 murahhas gelmiş, bunların çoğu profesör, doktor ve mühendis. Bizim Abdülvehhab da ismini Şeyh olarak yazdırmış. Acaba hangi tarikatin şeyhidir? Ve kimden müstahlefdir? Öğrenebilir miyiz? Lehistan murahhaslarına gelince: onların sayısı çokmuş. Bir çok ruhçular, Darülfünun müderrisleri ve ilim adamları murahhas olarak kongreye iştirâk etmişler. Varşova belediyyesi, Üniversitesi, bütün resmî daireleri murahhaslara fevkalâde kolaylıklar göstermişler. on kadar da (Medyom) tecrübelerini yapmak için murahhasların emrine âmade edilmiş.

«Celseyi Lehistan Taharriyyatı Ruhiyye Cemiyeti'nin reisi M. Alfons Graviye açmış. Murahhasları hararetli kelimelerle selâmlamış, Lehistan hükûmetine ve Varşova belediyyesine - gösterdikleri teshilâtdan dolayı - teşekkür etmiş, kongrenin maksadını anlatmış, ondan sonra sözü sırasile şunlara varmış:

«1) Varşova Üniversitesi Rektörü. Bu zat pek parlak bir nutuk söyleyerek kongreyi esrarengiz addolunan ruhî hâdiseleri böyle ilmî bir metodla tetebbü etmek istemesinden dolayı tebrik etmiş.

«2) Maarif ve Mezahib Nezaretinin murahhası M. Jean Bikovoski.

«3) Varşova Şehremini M. Jablovski,

«4) Sıhhati Umumiyye Nezaretinin murahhası Radzıvitoviç,

«5) Varşova Cemiyyeti Tıbbiyyesinin murahhası Dr. Jareniski,

«6) Lemberg Ruhiyyat Cemiyyetinin Varşova Lehistan Cemiyyeti Ruhiyyesinin murahhası profesör Vitviski.

«Bu hatiblerin hepsi kongreye muvaffakiyyet temenni etmekle beraber taharriyyatı ruhiyyede fevkalâde ilmî bir metod takib olunmasını temenni etmişler. Bundan başka Dr. Jareniski aynen yazdığım şu teklifde bulunmuş:

«Kongre, mafevkattabia ruhî hâdiselerin ciddî ilim ce-
«miyyetleri tarafından tedkik ve bunlara ruhiyyat darülis-
«tihzarlarında tecrübe olunmaları elzemiyyetini nazarı iti-
«bara alan, konferans salonlarında tehaddüs eden bilcümle
«medyom hâdiseleri ile mahzarı nasda yapılan ve «Ulûmu
«hafiyyeye mahsus serairden» addolunan tecrübelerin, az
«çok hassas eşhasın haleti ruhiyye ve asabiyyeleri üzerine
«ika edebileceği muzır tesirler sebebiyle, bütün memleket-
«lerde kanunen men olunması arzusunu izhar eder.»

«Nihayet reis ve kâtibler intihab edilmiş. Riyaset makamına geçen Dr. Makenzi (Metapsişik)e bir ilmi sahih haysiyyetini vermeğe birinci defa çalışmış olan müteveffa Jüliyen Ohoroviç'in namını hürmetle anmış. Sonra ingilizce, almanca, fransızca yazılmış ve evvelce aralarında münakaşa ile kabul edilmiş şu beyannameyi okumuş:

«Taharriyyatı Ruhiyye İkinci Beynelmilel Kongresi bü-
«tün memleketlerde her gün spiritizme ile ilmi ruh arasın-
«da yapılmakda olan iltibası protesto eder. Hâdisatı Ruhiy-
«yeyi öldükden sonra insanların yaşayan ruhlarına atfeden
«faraziyyenin bu hâdiseleri izah eden tevillerden biri olmak-
«dan başka bir şey olmadığını ve hali hazırdaki malûmatı-
«mızın derecesine göre bu hususdaki tevillerden hiç birisine
«isbat edilmiş nazarile bakılamayacağını beyan eyler. Keza-
«lik ahlâkî ve dinî her mezheb ve meslek haricinde olarak,
«ilmi ruhun müsbet ve tecrübî bir sıfatı olduğunu yeniden
«teyid eder.»

Kongrenin maksadını gösteren bu vesika ittifakla kabul edildikten sonra Lehçeye de terceme edilib ilân edilmişdir.

Şeyh Abdülvehhab da (Şark Metapsişik)i hakkında almanca bir konferans vermiş. Arkasında millî bir elbise varmış. Şeyh evvelâ bir dakika sükût olunmasını hey'etden istemiş. Zira kendini toplamak ve sami'lerinin ruhlarile temasa geçebilmek için bu sükût lâzım imiş!... Ondan sonra söze başlamış. Evvelâ herkesin 127 cinle muhat olduğuna biz Türklerin itikad etdiğimizi söylemiş! İşlerimiz yolunda gitmezse, kızlarımız koca bulmazsa, hasta olursak. malımız çalınırsa bunların hepsine sebeb cinlermiş!... Onun için bu cinlerin gönüllerini yapmağa mecbur imişiz. Bunun muhtelif çareleri varmış. Fakat bunun en iyisi cinlerden bir huddam elde etmekmiş...

Fesübhanallah! Bu ne garib isnad!

Kongrenin ikinci reisi Abdülvehhab'ın mavallarına şu ibret verici cevab ile mukabele etmişdir:

«Şeyh Abdülvehhab'a müfid konferansından dolayı te-
«şekkür ederiz. Biz onun kongreyi gayri muntazar ziyare-
«tinden istifade etmek istemişdik. Maksadımız Şarka bir
«pencere açmakdı. O sayede bu meraklı ve esraralûd mem-
«leketlerde ne düşündüklerini biraz anlamak istiyorduk.
«Şimdi oldukça malûmat almış olduk. Bundan başka Garb-
«de biz daha az sür'atle yürüyoruz, hatve behatve ilerliyo-
«ruz. Çünkü elimizde cerrah bıçağı, terazi ve kimya muhbiri
«var; çünkü ilmen müsbet bir hakikate intizar fikrindeyiz.
«Binaenaleyh kongremizin mesaisini tayin eden hattı mu-
«silden inhiraf edemeyiz. Bu sebeble, Hanımlar, Efendiler,
«Şeyhin konferansına ancak programdan hariç bir istitrad
«nazarile bakmanızı rica ederim. O beyanatın mes'uliyyeti
«tamamile ona aiddir, bununla beraber ona bir defa daha te-
«şekkür ederim.»

«İkinci reisin şu cevabı hepimize bir ders olsun. Biz de

şimdi onun gösterdiği yoldan yürümek emelindeyiz...» (1)

(Karl Vett) İstanbulda bulunduğu vakit Mehmed Ali Aynî'den başka Tıp Fakültesi profesörlerinden Dr. Âkil Muhtar, Edebiyat Fakültesi profesörlerinden Şekip Tunç, Yüksek Mühendis mektebi muallimlerinden mühendis Salim ile görüşerek kendilerinin Metapsişik Cem'iyyetinin İstanbul'da mümessilleri olmalarını rica etmişti. Fakat mühendis Salim'den başka bu işle ciddî bir şekilde ilgilenen olmamıştı. Bununla beraber, beynelmilel komiteler umumî kâtibi olan **M. Karl Vett** icabetdikçe tebliğatını Mehmed Ali Aynî delâletiyle yapmakda idi.

22/7/926 tarihli mektubunda 2 teşrinisâni 927 senesinde Paris'de bir kongre toplanacağını, şahsî tedkiklerini bildirmek yahud sadece dinleyici sıfatile kongrede bulunmak istiyenlerin Paris'e gidebileceklerini yazdıkdan sonra şöyle diyordu:

«Gayemiz ilmî bir kongre toplamakdır. Şu iki neticeyi
«alabileceğimizi umuyoruz: 1) Metapsişik araştırmanın bir
«kısmını hazırlamak; 2) Paranormal psişik hâdiselerin tet-
«kiki keyfiyyetinin hakikaten bir ilim olduğunu ve salâhiy-
«yetsiz amatörlerin işi olmadığını göstermek.»

Ve bu gayeye varmak için şubeye verilecek tebligatın dikkatle incelenerek ancak hakikî ilim vasıflarını haiz olanların gönderilmesini istiyordu.

Beşinci Kongre 1935 senesi ağustosunun sonunda Oslo'da toplanacaktı. Bu kongreye konferanscı sıfatile girmek yahud münakaşalara iştirak etmek hususundaki şartların, geçmişe nisbetle, daha şiddetli bir tedkika tabi tutulacakları ve yalnız ilmî kıymeti haiz olan, hususile ilk araştırmalara ve-

(1) Abdülvehhab'ın Türk olmadığı gibi Türkiye ile de hiç bir alâkası bulunmadığı Mehmed Ali tarafından (Karl Vett) vasıtasile icap edenlere bildirilmişti. Bir rivayete göre Abdülvehhab Medine'li bir serseri imiş.

ya orijinal tecrübelere müteallik bulunan tebligatın kabul olunacağı yine üstada gelen mektubdan anlaşılıyordu.

FAKÜLTE REİSİ

Rahmetli Ağaoğlu Ahmed Darülfünunda **«Edebiyat, tarih ve felsefe meclisi müderrisini»** reisi idi. İşinin çokluğundan bahisle reisliğe tekrar intihab olunmamasını istemiş idi. Müderrisler ilmî payelerine yakışır bir serbestî ile, Mehmed Ali Aynî'yi Ağaoğlu'na halef seçdiler.

Bu intihab pek yerinde idi. Yeni reis, selefine bir cemile olmak, hizmet müddeti sırasındaki faaliyyetlerini sayıp dökerek arkadaşlarının ona karşı bir kat daha muhabbet ve hürmetini temin etmek ve Avrupada olduğu gibi, bir an'ane vücude getirmek emelile Darülfünun müderrislerine Beyoğlunda Tokatlıyan lokantasında bir ziyafet vermiş idi.

Bu münasebetle söylediği nutukda Ağaoğlu Ahmed'in: **«Pek feyyaz olan faaliyyeti ilmiyyesi bütün mekteblerdeki gençler için bir nümunei imtisal olmağa lâyıkdır»** diyerek merhumu övmüş, vaktin Maarif Nazırına da **«bütün yüksek mektebler muallimlerinin birbirlerini yakından tanıyıp her hususda emel ve sâylerini tevhide muvaffak olmaları için bir ülfet ve müvaneset müessesesine şiddetle ihtiyaçları olduğunu»** hatırlatmış ve Darülfününun geniş ölçüde islâhı hususundaki teşebbüsün muvaffakiyetini temenni eylemiş idi.

Ziyafet an'anesi teessüs edemedi; yazık! Böyle bir âdet bilhassa hitabetin inkişafına ve türlü parlak fikirlerin, uzun nutuklar halinde, intişarına ne güzel bir vasıta olurdu!...

Galiba **«klüb»** dememek için **«ülfet ve müvaneset müessesesi»** adını verdiği teşekkül de vücud bulmamışdır. ki bu da teessüfe şayandır.

Darülfünunun islâhı teşebbüslerine, bir müddet sonra, şöyle bir mütalâaname ile de iştirak eylemişdir:

«... Bu islâhat için Avrupanın irfanından istifadeye ihtiyaç bedihidir. Fakat bu istifade için doğrudan doğruya bir muallim celbi mi lâzımdır, yoksa evvelce Avrupaya gönderilip avdet eden ve elyevm mekteblerde muallimlik veya muavinlik eden efendilerin içinden bazılarının bilintihab tekrar Avrupa Darülfünunlarına izamile şuabatı ulûmda bihakkın mütehassıs yetişdirmek mi münasibdir? Cayi mülâhazadır. Şayed behemehal muallim celbi tercih edilecekse bunların münhasıran Almanya'dan celbinden ise memaliki muhtelife ulemasından seçilmesi daha münasibdir zannederim. Bir de hemen her ders için bir ecnebî muallim değil, daha ziyade teknik bazı ilimler için nihayet dört, beş muallim celbolunub ne dereceye kadar istifade olunacağı tecrübe edilmelidir...»

Kısacık bir mutalâa; biraz da ihtiyatlı bir lisan. Lâkin ihtiva etdiği esaslar çok mühim; tafsil edilse birer kitab olur. Üstad fikirlerini söz oyunlarına boğmak istememiş, âdeta birer düstur şeklinde ortaya koymuşdur.

İşte Almanların her resmî dairede siyasî nüfuzlarını kökleşdirmek maksadiyle yapdıkları teşebbüslere bu da bir misal. — Romanya'da Alman harsını ilerletmek vazifesini uhdesine almış olan Dr. Şmit bizim Maarif Nazırının müşaviri olmuşdu. Harbin sonu başka şekilde tecelli etseydi bu profesör bize kim bilir neler, neler... öğrenecekdi!...

KUR'AN HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Mehmed Ali Aynî, çok sağlam bir iman sahibidir. Nebiyyi zişana - derin bir hürmetle - âşık, emirlerine münkad ve sadık, dinine meftun ve kalbi en temiz islâm duygularile

meşhundur. Okuduğu, tetebbü ettiği felsefe kitablarında daimâ hakikati ararken islâm iman ve itikadını teyid ve takviye eden cihetleri meydana çıkarmış, akideleri - cehillerinden dolayı - sağlam olmıyan veya ebeveynlerinin kucağında iken telkin ile aldıkları dinî terbiyeleri muhitlerinin tesirile sarsılan kimselere hidayet yolunu göstermeğe çalışmışdır. İtikadınca vatan muhabbeti, cemiyyet muhabeti, aile muhabbeti, din ile kaimdir. Türklerin islâmı kabul etmekle daha çok yükseldiklerini, daha çok kuvvetlendiklerini, vatan ve hürriyet aşkını daha iyi sezdiklerini, genç ve tecrübesiz dimağlara nakşetmek istemiştir. İslâm dini bu gayeleri temin edecek kaide ve zabıtaları muhtevi olduğu gibi ahlâk ve fazileti de öğretir ve bütün islâm düsturlarını ihtiva eden bir tek ve mübarek kitab vardır: Kur'an.

Bu tek kelimeyi söylerken dudakları titrer, fakat kalbi inşirah ile dolar, gözleri nurlanır, vicdanı Allahın büyüklüğü ve inayeti ile haz duyar.

Kur'anı Kerim hakkındaki düşüncelerini şu iki makalesinde bulabilirsiniz:

KUR'AN NEDİR?

«Kur'an 6616 âyetden mürekkeb bir mukaddes kitabdır. Fakat bu kitab bir müellifin evvelce plânını zihnen çizerek ona göre yazdığı birbirine bağlı ve münsecim bir esere benzemez. Zira, her âyet muhtelif yerlerde, muhtelif zamanlarda ve mütenevvi hâdise ve icablar üzerine nazil olmuşdur. Bu âyetleri mahsulü vahiy olarak tebliğ eden Muhammed aleyhisselâm'dır. Nebiyyi müşarünileyh bunları tebliğ ederken, vahyin tesirile hafifçe kulakları çınlar, yüzünün rengi kızarır ve alnı biraz terlerdi.

Fakat Nebiyyi müşarünileyhin ahvali âdiyede herkes gibi konuşduğu vakit yüzlerinde bir tagayyür husule gelmez idi. Nebi aleyhisselâm âyetlerden gayri sözlerinin yazılmasını şiddetle menetmişlerdi. Zira Kelâmüllaha karışmamasını istemişlerdi. Bu sebeble irtihallerinden yüz seneye karib bir zaman sonra, o sözler de kemali ihtimamla toplanmış idi. Rivayet-ül-hadis ve dirayet-ül-hadis denilen iki büyük ilim bu ihtimamın en celi bürhanıdır. Ancak mevzuumuz haricinde olduğu için burada onlardan bahsetmiyeceğim.

Kur'anı terkib eden âyetler 25 sene içinde nazil olmuşdur. Binaenaleyh bunların mânasını iyice anlamak ve hikmetini takdir edebilmek için, evvel emirde ne gibi esbab ve hâdisatın tesirile varid, hangileri muhkem veya müteşabih ve hangileri nâsih veya mensuh olduğu bilinmelidir. Ondan sonra, o tarihde ve ondan evvelki zamanlarda Arabların ahlâk, âdât tabayi', an'anat, akayid, esatîr, emsali hikemiyye ve edebiyyatına bihakkin vâkıf olmak lâzımdır. Umumî tarihin, ulûmu tabiiyye ve fizikiyyenin o zamanki şekliyle şimdiki mebahisinin hiç olmazsa hututu umumiyyesini bilmekdeki elzemiyyeti de beyana hacet var mıdır? Esasen bu malûmat yalnız Kur'anın mânasını anlamak için değil, onun tarihde açdığı devri teceddüd ve inkılâbdaki ehemmiyyet ve azametini takdir ve müvazene için de elzemdir. Bundan başka, Kur'anı anlamak ve anlatmak isteyen bir kimsenin bir de ilim mevhibesi olmak icab eder. Fakat bu bilgi ancak ilmiyle âmil olan ekâmilde hâsıl bir nuru irfandır. Hulâsai kelâm şu bahsetdiğim esbab iledir ki, Kur'anın elfazı nasıl yazılacak, nasıl okunacak, müstakil birer ilim şeklinde tedvin edilmiş; ondan sonra cümlelerin müfredat ve terkib itibarile lûgaten, iştikakan, sarfen ve nahven, beyan ile bedi' ve meani' cihetinden mevki ve kıymetleri nedir? Ve bu kelime ve cümlelerden istinbat olunan mânaları teyid için üdeba-yi meşhure-i Arabın âsârı içinde şevahid varsa hep

tahkik olunmuş, bundan başka âyetlerin mânalarını tavzih eden hadisler de birer birer toplanmış, çünkü âyât-ı Kur'a-niyyeden matlûb olan mânaları izaha herkesden ziyade el-betde sahibi vahiy Efendimiz salâyiyetdar idi. Şu halde Kur'-an kadar hiç bir kitab tamik ve tahkik olunmamışdır. Bu-nunla beraber, bu tahkikat pek zarurî idi. Zira, Kur'an eski her şeyi yıkan, ve yeni doğan bir hey'eti içtimaiyyenin ah-lâkî, fikrî ve medenî bilcümle ihtiyacatı için bedrika-i hare-kât olacak düsturları ihtiva etmekde idi. Fakat Kur'anı yal-nız perestişkârları tamik etmemişdir. Hakikati inkâr eden-ler, hurafata aldananlar, ihtirasat ve hevesatı şehvaniyyele-rine esir olanlar, velhâsıl nizam ve kanun ve teceddüdü sev-meyenler dahi ancak bir maksadı mehinane ile Kur'a-nın her kelime ve satırını tenkide çalışmışlardır. Vâkıa yal-nız gördükleri şeyleri sahih zanneden gütehbinlere zevahi-rin galat ve itimada gayri lâyık olduğunu ve onların arka-sında lemyezel lâyezel bir hakikati vahidenin bütün kudre-tile şüûnü ekvane hâkim bulunduğunu haber veren Kur'anı o firiftei havas ilanların def'aten tasdik etmesi ne müşkil idi! Şarab içmeyiniz, kumar oynamayınız hitabına hedef olan hevaperest ve esiri şehvet kimseler Kur'anın bu menü tah-zirinden nasıl hoşnud olabilirlerdi? Terazi ve arşunla doğ-ru ölçünüz, mallarınıza hile karıştırmayınız, ukud ve mu-kavelâta tamamen riayet ediniz gibi müekkid tenbihler in-safsız ve vicdansız insanın işlerine gelir miydi? Bazan ken-di kızları veyahut dün vefat etmiş babasının haremleri ile izdivaç etmek gibi hissiyyatı necibei insaniyyeyi fevkalâde rencide eden âdatı cahiliyyeyi Kur'an şiddetle men'etmiş idi. Fakat o vaziyetde olanlar bu memnuiyetden dilgir ol-muşlardı. Kezalik medyunlara hitaben: «Bundan böyle faiz vermeyiniz, işlemiş faizler mülgadır, borçlarınızın da yalnız re'sülmalini genişlik vaktinizde verirsiniz» diye hitab eden Kur'anı mürabahacılar ve sermayedarlar nasıl sevebilecekdi! Kur'an efrad arasında müsavatı kâmileyi terviç etdiği için

ıslahatı içtimaiyyeyi kendi menafii zatiyelerine muhalif ad-dedenler de bu yeni kaideden hiç hoşlanmamışdı. Bugün bile meselâ Arnavudlukda bir kadın kız çocuk doğurursa büyük bir kabahat işlemiş gibi günlerce anasının, babasının ve zev-cinin yüzüne çıkamaz. Arabistanda zamanı cahiliyyetde bu âdeti cahilânenin pek fena neticeleri vardı. Zira kız çocuk-larını muayyen bir yaşa geldikleri vakit, bizzat babaları top-rağı kazarak içine diri diri gömerlerdi. Kur'an bu âdeti vah-şiyaneyi kat'iyyen men'etmiş idi. Fazla olarak, Nebiyyi Şe-fik kendi kız çocuklarını dizine oturtub okşardı. O zamanın âdatı cahilânesiyle me'lûf olanlar Nebiyyürrahme Efendimi-zin bu muamelei cemilesine fevkalâde taaccüb etmişlerdi. Hiç şüphe yok ki bu hâdisei mühimme kadınlık tarihinde altın hurufla yazılacak bir inkılâb idi!

Kur'an, Museviyyet ve Iseviyyetin ahkâmını da feshet-tiğinden ısbarı yahud ile rehabini İseviyyet dahi Kur'anın düşmanları sırasına geçmişlerdi. İşte bu sebebledir ki onu bize tebliğ eden Nebiyyi Zişana bazan şairdir, bazan kâhin-dir, yahut masru' ve mecnundur demekden çekinmemiş ol-dukları gibi cerh için evvel ve âhir bütün kuvvetlerini sarf etmişlerdi. Maraci isminde bir rahib, Kur'anı gûya tenkid ve tezyif için kırk sene çalışmışdı. Ya Ehlisalib muharebeleri niçindi? Fakat bütün bu kanlı muharebeler «Glaston»un da imhasını istediği kitabı yeryüzünden kaldıramamışdı.

Bu son günlerde Paris'de (Kollej dö Frans)ın edebiy-yatı Arabiyye muallimi Kazanova'nın tenkidlerine şahid olu-yoruz. Hüseyin Cahid Bey, bir müsteşrikin İslâm Tarihini tercemeye başlamış, yakında neşredecekmiş. Keşke muma-ileyhin ilim kisvesi altındaki tarizlerinin de cevablarını ter-cemesine ilâve etseydi! Bununla beraber, bu «Kazanova»-ya büsbütün şimei insafdan âri denemez. Çünkü hiç olmazsa, Nebiyyi Zişanın dâvasında kâzib olmadığını ve ıdkı sübutuna an samim-ül-kalb mutekid olduğunu iti-

raf ediyor. Yalnız Nebiyyi müşariileyhin vahiy zannetdiği hâdiseye bir «telkini binefsihi» denebilirmiş.

1 — Kur'an her şeyden evvel tevhidi talim eder. Kur'an, âmmei beşeri elle tutulmayan, gözle görülmiyen avalimin nâzım ve müdiri «evvel ve âhir ve zahir ve batın» ervahda ibadete davet etmekdedir. İnsanları içinde yaşadıkları esatîr ve hurafatın pençei tazyikinden kurtarmağa, ve kendilerini taş ve toprakdan yapılmış putlara tapmak gibi en süflî bir derekei mezelletden kaldırmağa matuf olan bu talim, terakkiyyatı zihniyyei beşeriyyenin aksayi meratibi değil midir? Ulûmu cedidenin en âlî matlabı hâdisatı tabiiyyenin tâbi olduğu muhtelif kanunları binnihaye en umumî bir kanuna irca' eylemekden ibaretdir. Vâkıa hekim (Herbert Spenser)in dediği gibi ilmin gayesi tevhiddir.

Kur'an, müteaddid ve mütenevvi bürhanlarla teyid etdiği bu düstürü lâyezalinin ezhan ve kulübde tamamen istikrarı için insanı mütemadiyen elvahı muhtelifei tabiat üzerine imalei nazara teşvik etmekdedir. Meselâ arzın ve semavatın haleti ibtidaiyyesi «duhan» yani gaz olduğunu sarahaten söyledikden sonra emri tekvindeki meratibi tekâmülü telhisen tasvir eden Kur'an, sulbü pederden madere intikal eden bir katre nutfenin orada geçireceği safahatı tekâmülü de kendine mahsus bir lisanı i'caz ile icmal ve karilerini düşünmeğe davet eylemekdedir.

Şiddeti hararetden kurumuş ve ötesi berisi çatlamış toprakların içinden yeşil otların nasıl yaşardığına ve gözlere ferah veren çiçeklerin nasıl açdığına, ölmüş arzın nasıl hayatı taze keshetdiğine niçin ibretle bakmadığımızı Kur'an bir çok defa soruyor. Her şeyin çift yaratıldığını, rüzgârların nebatat arasında vasıtai telkih olan gubarı tal'i mahalli mahsusuna nasıl sevk ettiğini Kur'an ne kadar şirin bir ifade ile anlatıyor. Rüzgârın, yağmurun, şimşek ve yıldırımın, gece ve gündüzün, semanın, yıldızların ve gü-

neşin kendine mahsus hâlât ve hâdisata atfı nazarı tedkikat ile insanların istibsarı hakikat eylemesini Kur'an mükerreren tavsiyeden hali kalmıyor. Bu halde maanii Kur'aniyyeden bihakkin zevkiyab olmak için ulûmu tabiiyye ve fizikiyyede mutlaka taammuk etmek lâzımdır. Arıların, örümceklerin, diğer sunufu hayvanat gibi kendilerine mahsus bir san'atları vardır. Fakat onlar bu san'atları daha doğarken bilirler, bizim gibi senelerce tahsile muhtaç değildirler. Kur'an bu hususa da nazarı dikkati celbediyor. İnsanın bundan aczi cismanisine rağmen kuvvei akliyyesile nasıl rüzgârlara tasarrufla denizlerde sefinelerini yürütdüklerinden ve daha nasıl henüz bilinmiyen ve görülmiyen merakibin icad edileceğinden bahisle nev'i benî beşere bahşedilmiş olan bu eltafı ilâhiyyeden niçin tegafül olunduğunu Kur'an soruyor.

2 — Bu düsturu aslii tevhidin netayicinden olarak Kur'an nazarında şirki ima eden her şey merduddur. Binaenaleyh dua yalnız Allaha yapılır; merhamet, inayet ve rızk ancak Allahdan istenilir; mugayyebatı yalnız Allah bilir. Hayır ve şerre yalnız Allah kadirdir. Şu halde taşı ve toprağı öpmek, türbe şebekelerine el ve yüz sürmek, parmaklıklarına veya ağaç dallarına iplik bağlamak gibi şeylerin Kur'an nazarında hiç bir kıymeti yokdur. Çünkü Kur'an hurafata açıkdan açığa liânı husumet etmişdir. Ruhu Kur'anı en ziyade inciden şeyler o gibi âdât ve merasimi bâtıladır. Binaenaleyh Kur'an, insanın her işinde husuli muvaffakiyyet için evvelâ onun esbabı maddiyyesini ihzar etmesini ihtar eylemekdedir. Zira insan için sâyinden başka medarı istinat olamayacağı o kitabı akdesin kavaidi esasiyyesindendir. Medine'yi düşmana karşı müdafaa için etrafına hendek kazdıran, harbe gideceği vakit beline kılınç kuşanan, ondan başka gömleği altına bazan iki kat zırh giyen o Kur'anı bizden çok iyi bilen Muhammed Aleyhisselâm değil midir?

3 — Kur'an, cismanî ve manevî bilcümle harekâtımızda tahareti mebde' ittihaz etmekdedir. Hıfzı sıhhat ilmi ne kadar terakki ederse etsin, Kur'anın emretdiği büyük ve küçük yıkanmağa aid kavaid ve âdâbın ilerisine gidemez. Fikrî ve kalbî harekâtımızın hulûs ve ısmete mukarin olması lüzumu da tahareti ruhiyyeden başka bir şey değildir. Kur'anın evkatı muayyenede icrasını teklif ettiği cismen «ayakda durmak, eğilmek, yere başını koymak ve hafifçe oturmak» dan ve ruhan bir teveccühü tam ve teemmülden müellef olan ibadeti bedeniyye hem ruhun ve hem bedenin muhafazai sıhhati için ekmel bir vasıtadır. Hele fabrikalarda veya maden kuyularında ifnayi hayat eden amele için mecburî istirahat saatleri isteyen nazariyyatçılar, böyle muayyen zamanlarda tatili mesai ederek soğuk su ile ellerini, yüzünü ve ayaklarını yıkadıkdan sonra hafif bir ibadetle teneffüs imkânını temin eden bir düstur kabul etselerdi meseleyi pek makul bir suretde halletmiş olurlardı.

4 — Beşeriyyetin şartı akdemi saadeti her ferdin hey'eti içtimaiyyei insaniyyeye hâdim olmasıdır. Kur'anın yüzlerce emirlerinden bu maksad vazıhan anlaşılıyor. Zira cemaatler iş görmek, her işde meşveretle hareket etmek behemehal âmmenin menafiine yarayacak hareketler yani tâbiri Kur'anisile âmali salihada bulunmak hususlarındaki emirlere Kur'anın hemen her sahifesinde tesadüf olunmakdadır. Bu maksadı âliyi temin için cahilleri, âtıl ve bâtıl gezen tenbelleri, müsrifleri, yetim malini yiyen kimseleri hiç sevmediğini Kur'an kat'iyyetle haber vermekdedir. Hele gayrin hakkına tecavüz Kur'an nazarında hiç bir vechile affedilemiyecek bir kabahatdir. Velhâsıl bir cemiyyeti âliyei medeniyye tesisi için elzem olan ne kadar deayimi metine ve kaviyye varsa Kur'an onların hepsini ihtiva etmekdedir.

Efradı cemiyyetin hidematı umumiyyeyi temin için

sarfı iktiza eden mebaliği tesviyye etmeleri de Kur'anın evamiri kat'iyyesindendir.

5 — Kur'anın evamir ve nevahisinde başlıca kuvvei te'yidiyyesi tebşir ile inzardır. Yani Kur'an iyileri Cennetle tebşir etmekde, fenaları ateşle korkutmakdadır. Fakat nükât ve mezayayı Kur'aniyyeye infazı nazar olunursa görülür ki bu kitab herkese bu menzili fena pezirden dârı ebede intikal etdiği vakit gireceği cennet veya cehennemi bizzat kendisinin bu dünyada iken inşa ve ihzar etdiğini anlatmakdadır. Çünkü bu dünyada kör olanların öbür dünyada kör kalacağını haber verir ve Kur'ana göre, bu dünya insanın bilkuvve haiz olduğu kemalâtı mevkii fiile çıkarabileceği bir mekteb, bir mezraadır. Âsaba rehavet veren mutedil bir hararetle ısınmış, hafif bir ziya ile münevver ve güzel kokularla muattar bir oda içinde kuş tüyünden şilteler üzerine uzanmış bir adamın uyuduğu esnada ahvali zâhiresi onun pek rahat ve mes'ud olduğuna delâlet eder. Fakat o kimse şehevatı nefsaniyyesine mağlûb ve bir çok fenalıkları irtikâb etmiş bir kimse ise uykusunda bazan fevkalâde bir ıztırabla inlemesi, şiddetli korkular geçirmesi, ağlaması, ve işkencelerle tazip edilmesi mümkündür. Maddî olmayan, fakat maddî imiş gibi müessir olan bu hâlât ahvali uhreviyyeyi tasavvur edebilmek için güzel bir misaldir. Fakat Kur'an âmmei beşere hitab ettiğinden bu ahvali fehm ve iz'anın meratibi muhtelifesine göre tasvir etmiştir. Maahaza hâlâtı uhreviyyenin tamikine gitmemek münasibdir. Zira aklı kasır ile halledilecek şeyler değildir. Ahval ve şeraiti büsbütün muhteilf olan bir âlemin tafsilâtını bu içinde yaşadığımız âlemin ahvaliyle mukayese etmek mümkün olamayacağını yine aklımız haber veriyor.

İzahatı sabıkaya göre, Kur'anın yer yüzünden zulmeti cehaleti izale etdiği için nur, talibi hakikat olanlara doğru yolu gösterdiği için hüda, me'yus ve meftur olanlara ümid

ve cesaret verdiği için şifa ve âmmei beşere saadet vâdetdiği için mahzı rahmet olduğunu tasdik etmek zimmeti insafa müterettib bir vazifedir.

KUR'ANA DAİR

«Geçende (Kur'an nedir) sernamesi altında yazdığım bir makalede bu kitabı mukaddesin insanı elvah-ı muhtelife-i tabiat üzerine atf-ı lehaza-i istibsara nasıl davet ve teşvik etdiğini icmalen arzeylemiş idim. Bu hususu bir kaç misal ile biraz tafsil etmek istiyorum.

Biliyoruz ki tabiatin en mühim bir meselesi hilkat bahsidir. Acaba insan ne zaman, nasıl ve niçin yaradılmışdır? Kur'an insanın mebdei hilkati için bir zaman tayin etmiyor. Bu hususiyyet de, onun sıhhatı müeddasına başlı başına delâlet edecek bir hüccetdir. Kur'an bazı yerinde insanın toprak veya sudan, bazı âyetlerinde mâi mehinden veya salsaldan, yani (kuru balçık)dan yaradıldığını haber vermekdedir. Vâkıa bugün tecrübeten malûmumuzdur ki insan sulbü pederden rahmi madere düşen bir katrei nutfeden tekevvün etmekdedir. Fakat nutfe kandan mütevelliddir. Kan ise keylüsden hâsıl maddei lenfaviyyeden mütekevvindir. Keylüsün de menşei keymüs olub bu da yediğimiz gıdaların midede tesadüf etdiği mihanikî ve kimyevî bazı muamelâtdan hâsıldır. Gıdanın ise su ile toprak sayesinde husule geldiğini bilmeyen var mıdır? O halde insan aslen toprak ve sudan yaradılmış demekdir.

Kur'an silsilei mevcudata dahil olan her şeyin bir hikmeti vücudu olduğu gibi, insanın da boş yere ve sebebsiz halk olunmadığını mükerreren bildirmekdedir. Fakan niçin halk olunmuşuz? Yalnız doğmak, büyümek ve bu maksadla yiyip içmek ve nihayet bir zürriyyet bırakıp ölmek için mi dünyaya geliyoruz? Eyvah, eğer iş yalnız bundan ibaret

olsaydı, ben kendi hesabıma bu taşıdığım hayata çokdan ilânı nefret ve belki onu bir dakika evvel ifnaya mesaraat ederdim. Hattâ zannedersem, çok kimseler bu hususda bana tekaddüm ederlerdi. İşte böyle bir zehabı bâtıla düşülmemek içindir ki, Kur'an mütemadiyen bize bilenlerle bilmiyenler hiç müsavi olurlar mı? Gözlülerle gözsüzler birbirine benzerler mi, diye sorub duruyor. Yani bizi enfüs-ü âfaka meddi enzarı tetebbüle hakayiki eşyayı istinbata ve her şeyden ibret almağa sevk ediyor. O halde Kur'anın şu meseleler hakkında bizzarure icmalen haber verdiği şeylerin tafsilini kitabı tabiatla kendi nüshai bedenimizden araşdırmak bizim uhdemize terettüb etmekdedir. Hakikî bir müslüman isek, bilhassa mufassal bir fiziyoloji, mufassal bir biyoloji, derin bir psikoloji ve sağlam bir ilmü ahlâk yapmaklığımız lâzımdır. İlmî mânasiyle garblılaşmak demek, elde mikroskoblar, mizan-ül-harareler ve miyarı kimyevilerle serairi eşyayı teftiş etmek ve yahud kazma ve küreklerle a'makı arzı kazıb gizledikleri eski insanlarla cinsleri münkariz hayvanların bekayayi izamından esrarı hilkati keşfe çalışmak demektir. İlmin böyle çalışmalara daha fevkalâde ihtiyacı vardır. Bahsettiğim meselelere temas eden faraziyyeler hiç bir veçhile kanaat bahş efkâr olamamışdır. Ana rahmindeki yumurtacıklardan biri, nice nice faaliyyet ve mevrusat ile aşılandığı vakit, kendisinde meknuz olan kudreti nazıma o mütekâsif hâlâtı o kadar mürekkeb ve o derece müstaid tefekkür bir şahsı insaniye nasıl tahvil edebiliyor? Rica ederim, biliyorsanız bize de lûtfen söyleyiniz.

Hayır efendim, bu hâlâ bir sırrı mutlakdır. Değil bu, hastalığın, ihtiyarlığın, ölümün seyrü cereyanı bâtınîsi dahi biyolojinin henüz el sürülmemiş esrarındandır. Acaba «tefekkür» namını verdiğimiz ef'ulei hayatiyye nedir? Acaba maddenin bir kümei faniyye ve muvakkatesinde zahir olan bu kadar vâsi ve münbasit bir kudrete ne mâna vermeli?

Bidayeten meselâ Afrikadaki vahşi kabilelere mensub efradda görüldüğü gibi, pek çocukça şeylere uzun müddetler hakikat diye inandıkdan sonra refte refte bil'inkişaf nihayet kabiliyyeti istiksaiyyesini bilhassa tecrübe ve istibsar metodlariyle fevkalhâd tevsi' ve tenmih etmiş olan kuvvei müfekkire şimdi kendi zatının da ne olduğunu düşünmeğe başlamışdır! Bununla beraber her halde, insanın bu şüûn gûna gûna tabiat içinde tesadüf etdiği muammaların en kapalısı mutlaka yine kendisidir. Hattâ malûmatımız arttıkça, bu muamma daha kapalı bir hale gelecekdir. İşte bu muğlakiyetdir ki hâlâ bazı mütefekkirleri «her şeyde bir maslahat, bir hikmet ve bir gaye olduğunu» tasdik hususunda tereddüde düşürmekdedir. Hele pek meşhur «asl-ül-enva' - Origine des espèces» ünvanlı kitabın müellifi namdarı «Darvine» in «âlemde lüzumundan fazla ıztırab var! Mün'im ve kadiri mutlak bir Allahın fir'avun farelerini, tırtılları yemekle taayyüş etmek ve kedileri sıçanlarla oynamak üzere yaratdığına inanmam. Gözün de bir maksadı mahsusla halk edilmiş olduğunu teslim için bir zaruret göremem.» yolundaki mülâhazalarını gördükçe ebhar ve aktarı muhtelifei âlemde icra etdiği o pek mühim tahkikatı ilmiyyesine rağmen onun şu neticeyi çıkarmasına pek taaccüb ederim. Ona Allahın kedileri farelerle oynamak için yaratdığına inanmasını acaba kim teklif etmiş? Vah zavallıyi nasibi irfanı allâme!! Fakat bu gibi şaşkınca mülâhazalar zihnimizi hiç teşviş etmesin, bilâkis nazarı teyakkuz ve intibahımızı açsın. Müsaade ederseniz pek me'nus bir misal ile izahı maksat edeyim: Cebimde taşıdığım ve günde bir kaç defa bakdığım saati pek iyi biliyorum ki bir san'atkâr imal etmişdir. Bunun içindeki ince ve nazik çarhları birbirine terkib eden ve hepsini bir kaç kapak içine koyan odur. O san'atkâr bu saati tayini evkat için imal etmişdir. San'atkârın bu maksadını bildiğine saatin her şeyi şehadet etmekdedir. Kezalik o san'atkâr benim istimal etdiğim saatden

maada altundan, gümüşden, fağfondan daha yüzlerce saat imal etmişdir. Bundan başka bazı saatlere başka meziyyet ve hizmetler de vermişdir. Meselâ onlardan bazıları yalnız günün yirmi dört saatini değil, günün ismini, ayınkaçı olduğunu, safahatı kamerle beraber gösterir. Bazı saatleri yirmi dört saat işlemek için kurduğu halde bazılarını bir ay, bir hafta, bir sene işleyecek suretde tertib eylemişdir. Fakat biçare saatin hiç bir şeyden haberi yokdur. İnsana gelince, gerçi onun da yapılmakda, işlemekde, 40, 50, 60, 70 sene yaşamakda hiç bir dahl ü tesiri yoksa da, tamamen saate müşabih olmadığına da şüphe yokdur. Hekimı şehir «Dekart» istediği kadar insanı «otomat» yani zat-ül-hareke bir makineye varsın benzetsin. Herhalde insan o saatler gibi bihaber yaşamak istemiyor. Kendi sanini, üzerindeki muhayyer-i akul tertibatı ve mükellefiyyet ve memuriyyeti ne olduğunu da anlamak istiyor. İşte mânayi Kur'anisi ile basir olmak istiyenler bu tahkikata muvaffak olanlardır. Fakat biliriz ki bir muadelei cebriyyeyi bin hamal bir araya gelse ve senelerce imali fikir eyleseler halledemezler. Yalnız halledemezler değil, o muadelenin pek mühim bir meseleyi tazammun edebileceğine ihtimal veremezler. Bimeseleyi tazammun edebileceğine ihtimal veremezler. Binaberin onu açdırmak için riyaziyyunumuzdan bir nadir, bir hâmidi hasena, veya bir salim bulmak lâzımdır. Ondan sonra da onlara itiraz etmek değil, teslim olmak lâzımdır. Böyle yapılmazsa o rehnümayanı hakikate hiç bir zarar gelmez, yalnız münkir ve müanidlerin mahrumiyyet ve hüsranı devam eder. Kur'an mütenevvi sebeblerle örümcekden, arıdan, karıncadan misaller getiriyor. Bunlardan anlayor ve bittecrübe biliyoruz ki her sınıf mahlûk bir muayyen işle meşgul olduğu gibi hepsi bekayi nev'i için muktezi tedbirler ittihazında kusur etmiyor ve hiç birisi tabiatin çizdiği yoldan çıkmayor. Yalnız insandır ki tabiate karşı isyan ve muhalefete cür'et edebiliyor. Ancak tabiat hiç bir muhalefeti cezasız bırakmaz, tabiat yalnız kendi kanunlarına

riayet edenlere zahir ve hâdim olur. Tabiat böyle olunca, onun fevkindeki Halikin de vezaifi memuresinden inhiraf edenlere karşı nasıl muamele edeceğini tayin için çok düşünmek lâzım değildir. Velhâsıl kalesi, kapıları, bekçileri, gözcüleri, askerleri, mutbahı, fabrikası, aşçısı, makinisti, kimyageri, fotoğrafçısı, telefoncusu, sinemacısı, mahkemesi ve hâkimi... olan memleket, vücudumuzun temini selâmet ve idamei istirahati için bütün bu memurların vazifelerini ihlâl etmedikden başka, o vazifeleri suhuletle ifa etmelerine yardım etmeliyiz. Hazreti Kur'an bu hususda en emin bir mürşid ve delilimizdir.»

Üstad, kalbini huşû ve huzur ile dolduran Kitab-ı Kerim'in Türk gençliği tarafından okunub lâyıkiyle anlaşılmasını istiyor: Ondaki hikmet, ondaki zarafet, ondaki kudret gençlerimize emsalsiz bir vecd ve heyecan verecek; Üniversitelileri düşündürecek ve kendilerine payansız şiir ve felsefe ufukları açacak diyor. Bunun için Kur'anın tercemesini istiyor. Fakat nasıl bir terceme? Bunu da aşağıdaki makalesinde izah etmişdir:

Ötedenberi zihinleri işgal eden meselelerden birisi de Kur'anı Kerimi Türkçeye terceme edip etmemekdir. Meşrutiyyetin ilânından sonra bu mesele epeyce müddet münakaşa edildi ise de bir neticeye eriştirilemedi. Ben kendimce böyle bir tercemeye şiddetle taraftarım. Çünkü müslüman çocuklarının bunu istediklerini bittecrübe biliyorum. Zira bunlarda her okudukları şeyin mânasını da anlamak hevesi şiddetle uyanmışdır. Onlara «Arabca öğreniniz de Kur'anı o vasıta ile anlayınız» demek hoş bir teklif ise de bu tavsiyeyi yapacakların her vakit pek mahdud kalacağını zannediyorum. Bu sebeble Arabcadan mahrum, fakat zamanın ilcaâtile elsinei ecnebiyyeden bir kaçına vâkıf bazı gençlerin

Kur'anı ecnebi lisanlarına tercemelerinden okumağa çalıştıklarını görüyoruz. Bu yol pek mahzurlu bir tarikdir. Çünkü bu tercemeler, bizce matlûb olan esahhiyet ve mükemmeliyyeti hiç bir vakit haiz olamıyor. Bilhassa tercemelere zeylen ilâve edilmiş bazı mülâhazalar garazkârane ve mütecavizanedir. İsbatı müddea için bazı misaller göstereceğim. Lâkin ondan evvel fikrimin yanlış anlaşılmamasını rica ederim. Bittabi Kur'anı Kerimin mekteblerde kemali ehemmiyetle tedrisine ve âdâb ü an'anatı islâmiyyeye tevfikan yine kemafissabık binlerce hafız yetiştirilmesine himmet etmeli; onu yapmakla beraber Türkçe mükemmel tefsirler ve tercemeler de neşrolunmalıdır.

Gelelim misallere: Surei En'amın 129 uncu âyeti kerimesi şöyledir:

(وكذلك نولي بعض الظالمين بعضا بما كانوا يكسبون)

Bu âyeti kerimeyi Kur'an mütercimlerinden Savari = M. Savary şöyle terceme etmiş:

«*Nous établirons un ordre entre les coupables, suivant leurs actions.*»

Ancak bu ibarenin delâlet etdiği mâna o âyetin mânasına ne kadar uzakdır. Zira Cenabı Âdili Mutlak, o kavli kerimile, irtikâbı zulmü udavan eden zalimlerden bazılarına diğer bazı zalimleri taslit edeceğini haber veriyor. Savary ise bunun yerine (Biz mücrimler arasında amellerine göre, bir sıra tayin ve tesis ederiz) mânasını çıkarıyor. «Savary» (zalim) kelimesini yerine göre (prénin mânasını iyi bildiği (zalim) kelimesini yerine göre (prévéricateur), bazan (méchant), bazan (impie) lûgatlerile tercemesile malûm olduğu halde, burada niçin coupable kelimesile eda etdiğini bilmiyorum. Bu «coupable» kelimesi Fransızcada bir kabahat. bir cürüm işleyenlere denilir ki bizce mukabili: müznib, mücrimdir. Vâkıa en büyük kabahat ve cürüm, zulüm ise de âyeti mesbukadaki zalim kelimesinin

tazammun ettiği mâna müznib ve mücrim kelimesinden çok şâmil ve dakikdir. Bundan başka âyeti kerime «Savary»nin dediği gibi mücrimler arasında bir sıra, bir mertebe tesis edileceğinden bahsetmiyor. Bazı zalimlere cezası çektirilmek için daha belâlı, daha azılı diğer bazı zalimlerin taslit edileceğini söyliyor.

§ Diğer bir misal: Surei Furkan'ın birinci âyeti:

(تبارك الذى نزل الفرقان على عبده ليكون للعالمين نذيرا)

nazmı kerimidir.

Savary, tercemesinde evvelâ surenin ismini değiştirmiş, Furkan yerine Kur'an demiş ki, buna hakkı yokdu. Sâniyen şu âyeti kerime «Furkan»ın ins ve cine nezir olmak, yani mücazatların şiddetini beyan ile herkesi korkutmak için tenzil edilmiş olduğunu haber verdiği halde mumaileyh:

«Béni soit celui qui a envoyé du ciel el Koran, à son serviteur pour précher la foi.»

İbaresile o mânayı tahrif etmişdir. Zira bu ibarei Franseviyyenin meali: «Kur'anı insanlara tebliği iman için semadan inzal eden zat mübarek olsun» demektir.

Görülüyor ki bu ibarede «nezir» in tazammun etdiği mânayi tahzir ve tahvifden nişane yokdur. Bundan başka «Tebarek» i «Béni soit» yani mübarek ve mukaddes olsun mânasına gelen bir cümle ile terceme etmek muvafık değildir zannediyorum. Zira «Tebarek» mukaddes ve münezzehdir o zat ki mânasında olub kelime dahi fiili mazidir.

§ Yine surei Furkanın şu âyetine bakalım:

(أرأيت من اتخذ إلهه هواه أفأنت تكون عليه وكيلا)

Şu kavli kerimin mânası: (Hevesat ve şehevatı nefsaniyyesini mabud ittihaz eden şu herifi gördün mü? Yani ona taaccüble bak! Onu hevasına ittiba'dan sen mi hıfz edeceksin?) demek olduğu, yani âyetdeki «vekil» burada hafız ve

mâni mânasına geldiği halde «Savary» nin pek garib olarak bu vekili «avukat = avocat» lâfzile terceme edip şu garib şekle koymuşdur:

«Que t'en semble? Seras-tu l'avocat de ceux qui ne connaissent d'autre divinité que leurs passions?»

§ Surei İnsanın birinci âyeti:

(هل أتى على الإنسان حين من الدهر لم يكن شيئا مذكورا)

Olup: (İnsanın kalıbı toprakdan yaradılmasile bu kalıba can verilerek o sayede insan ismine lâyık olması arasında muhakkak bir müddet geçmişdir ki o müddet esnasında onun adı, sanı yokdu.) mânasına gediği halde, Savary bunu «Acaba insan kendisine delâil kudretimizi ibraz etmeksizin tul müddet kaldı mı?» mealinde terceme etmiş, yani mütercimi mumaileyhin mülâhazasınca Allah o âyetle «insanı yaratdığı gibi vakit geçirmeksizin ona delâil kudretini ibraz etmiş» olduğunu ihbar etmiş oluyor. Görülüyor ki islâm müfessirlerinin o âyetden anladığı mâna ile Savary'nin tercemesi arasında büyük bir fark vardır.

Savaray'nin o âyeti tercemesi:

«L'homme a-t-il longtemps existé sans que nous lui ayons offert des preuves de notre puissance?»

§ — Yine Surei İnsanın 27 inci âyeti:

(إن هؤلاء يحبون العاجلة ويذرون وراءهم يوما ثقيلا)

Bu kavli şerifle Allah ü Teâlâ, Mekke kâfirlerinin fani olan lezzatı dünyeviyyeye muhabbet edib ruzi cezayı, o belâlı günü arkalarında bırakdıklarını, yani o gün için hiç bir hazırlık görmediklerini ihtar etdiği halde, «Savary» bu âyeti şöyle terceme etmiştir:

«Le plus grand nombre des hommes s'attachaient à l'ombre qui fuit et laissent derrière eux le jour terrible.»

«Savary» nin bu ibaresi yukarıki âyeti kerimenin meali âlisine mutabık değildir. Malûmdur ki âyâtı Kur'aniyyenin çoğu birer hâdise üzerine nazil olmuşdur. Böyle olunca tercemenin de o vâkıatı işrab eylemesi icab eder. Velhâsıl âyeti kerimedeki «ﻻﺀ ﻫﻮﺭ» isim işareti Mekke kâfirlerine raci olduğu halde «Savary» buna bedel insanların kısmı azamı mânasına gelen «le plus grand nombre» kelimesini kullanmışdır. Âyetdeki «âcile» kelimesine mukabil de (zılli zail) mânasına gelen «l'ombre qui fuit» terkibini kullanmış ise de tefsirler âcileye (lezzatı dünyeviyye) mânasını vermişlerdir. Gerek zalli zail ve gerek lezzatı dünyeviyye arasında münasebet âşikâr ise de tercemede sadakati muhafaza için âcilenin mânası ne ise onu kullanmalı idi.

§ Yine o surenin 28 inci âyeti kerimesinde Allahü Teâlâ insanı «nutfei emşac» dan yaratdığını söyledikden sonra ﻭ ﺷﺪﺩﻧﺎ ﺍﺳﺮﻫﻢ diyor. Yani nutfei emşacdan yaradılmış olan insanın oturup kalkmağa, tutup kavramağa, hareket ve sükûna muktedir olabilmesi için mafsalları birbirine sıkıca bağlandığını ihbar etdiği halde, bunun tercemesinde Savary:

«Nous les avons crées, nous avons ressessé les liens qui les unissent.»

Yâni: «Biz onları halk etdik ve onları birbirine birleşdiren revabıtı tahkim ve texdid etdik» demiş. Ancak maksudu ilâhî insanlar arasındaki revabıtı mâneviyye değil, kalıbı insanîde mevcud olan mafsalların birbirlerine sıkıca bağlandığını söylemekdir.

§ Yine Surei Nisa'da:

(ﻓﻠﻢ ﺗﺠﺪﻭﺍ ﻣﺎﺀً ﻓﺘﻴﻤﻤﻮﺍ ﺻﻌﻴﺪﺍً ﻃﻴﺒﺎً ﻓﺎﻣﺴﺤﻮﺍ ﺑﻮﺟﻮﻫﻜﻢ ﻭ ﺍﻳﺪﻳﻜﻢ)

«Frottez-vous le visage et les mains avec de la poussière faute d'eau.»

Bu âyeti kerimeden evvel abdesti bozan şeyler sayılmış olup, bu âyetde ise su bulunmadığı vakit temiz toprakla teyemmüm ve yüz ve ellerin meshedilmesi emredildiği halde tercemede her nedense yalnız toz mânasına gelen «poussière» kelimesile iktifa olunmuş. Halbuki âyetde «saiden tayyiben» kaydı pek sarih olarak duruyor.

§ Surei Âli Ümran'da:

(ﻓﻤﻦ ﺍﻓﺘﺮﻯ ﻋﻠﻰ ﺍﻟﻠﻪ ﺍﻟﻜﺬﺏ ﻣﻦ ﺑﻌﺪ ﺫﻟﻚ ﻓﺎﻭﻟﺌﻚ ﻫﻢ ﺍﻟﻈﺎﻟﻤﻮﻥ)

Bu âyeti kerimeyi Savary şöyle terceme etmiş:

«l'impie qui nierait ces vérités mentirait à la face du ciel.»

Ancak bu ibare o âyetin meali âlisine muvafık değildir. Zira bu âyeti kerime de bir vak'aya aiddir. Nebi aleyhisselâm bazı taamların yenmesi helâl mıdır, değil midir? Meselesinden dolayı yahudilere hitaben: «Tevratı getiriniz de bakalım, benim dediğim gibi midir? Yoksa sizin dediğiniz mi doğrudur?» demiş. Yahudiler Tevratı getirmemişler. Bunun üzerine o âyet nazil olmuş. Bunun mânası: «İşte bu hüccetden sonra yine Allaha yalancılık isnad edenler zalimdir» olduğu halde Savary o ibarei Franseviyyeye şöyle mâna vermiş oluyor: «Bu hakikatleri inkâr eden kâfir, Allaha karşı yalan söylemiş olur.» Görülüyor ki terceme aslından büsbütün başka bir şey olmuş.

§ Surei Yusuf'un 101 inci âyeti lisanı Yufus'dan naklen: (Bana mülk ve saltanat verdin, tevili rü'yaya kudret verdin, ey semavat ve arzı yaradan perverdigârım, sen dünyada ve âhiretde benim muin ve zahirim...» mealinde olduğu halde; bu âyeti kerimede münderic olan ﻓﺎﻃﺮ ﺍﻟﺴﻤﻮﺍﺕ ﻭﺍﻻﺭﺽ terkibini Savary «l'architecte de la terre» yâni semavat ve arzın mimarı tâbirile terceme etmişdir.

Ancak fâtır ile mimar arasında büyük bir fark vardır. Biz müslümanlar Allahı mimarı âlem olarak bilmeyiz. Zira mimar yapacağı binanın levazimi inşaiyyesine muhtac oldu-

ğu halde, avalimi halk ve icad için Allah bu levazımdan müstağnidir. Esasen fâtır kelimesi de mimar mânasına gelmez.

§ Gelelim şimdi ecnebi lisanlardaki Mushafı Şerif tercemelerinde tesadüf etdiğimiz mülâhazaların mahiyyetine. Buna misal olarak yine «Savary» nin tercemesinde Surei İhlâs'a yazdığı zeyli şuraya nakledeceğim. Şunu da ilâve edeyim ki: Savary'nin tercemesi diğerlerine nisbetle sıhhate en karib ve en az bigarazanedir. İşte bahsetdiğim mülâhazai müzeyyele:

(Muhammed hayatının bir kısmını müşrikliği ortadan kaldırmağla geçirdi. Fakat vahiy ve ilhamla hiç bir veçhile münevver olmadığından, butperestlik zılamını ref etdiği halde, yeni bazı hatalara düşüyordu. Şöyle ki: Vahdaniyyeti ilâhiyyeyi talim etmekle beraber, Allahın zatındaki teslisini reddediyordu. Muhammedîler, vahid, Hâliki arzü sema, cerayimi cezalandıran, fazileti mükâfatlandıran bir Allaha itikad ederler. Fakat yalancı bir nebinin şakirdleri olduklarından bizim ulûhiyyet hakkındaki itikadatımızı, esrarımızı red ve inkâr edip, Allahın zatında üç şahsa ibadet etdiğimizden bize müşrik itlâk ederler.)

«Savary» nin şu mülâhazasındaki tecavüz pek âşikârdır. Hazreti Kur'an, İysülmesihin kelimetullah olduğunu haber veriyor. Allahın oğlu olmadığını, olamayacağını, katlü salb olunmadığını söyliyor. Müslümanların itikadı bizzarure bundan baka türlü olamaz. Her müslüman Savary'nin bahsetdiği o esrarı avvamı nasaranın telâkkisi veçhile hiç bir zaman kabul edemez. Amma te'vil cihetine gidilerek o esrardan maksad Bâri Teâlânın ilim, kudret, ve iradesi olduğu söylenirse bunu da hiç bir ârifi Muhammedî reddetmez ve öyle itikad eden İysevîlere müşrik demez.

«Savary»nin Nebiyyi Zîşanımız hakkındaki zebandırazlığına gelince bunun eshabı aklü iz'an nezdinde hiç bir tesiri yoksa da böyle tecavüzatı muhtevi kitabların tesmimi ezhan edeceğini bittecrübe biliyorum. Elhâsıl bu terceme meselesini âlimlerimiz arasında ciddiyyetle münakaşa edilip şu ihtiyacı azimi izale edecek himmetlerde bulunmak elzemdir.

İLHAD İLE MÜCADELE

İslâm akidelerine mugayir, islâmî esaslara muarız fikirleri - nereden gelirse gelsin, kimin olursa olsun - intikaddan kendini alamaz. Buna bazan ahbablarından birinin ricası, şakirdlerinden bir kaçının niyazı, rencide olan dinî hissiyatını bizzat müdafaa etmeyen bir takım zevatın - ilmine itimadları hasebile - temennisi de sebeb olabilir: Tevfik Fikret'in **Tarih-i Kadim**'ine bir cevab - **Reybilik, Bedbinlik, Lâilâhilik nedir?** bediası böyle bir ricanın mahsulüdür.

«Bu reddiyyeyi bir rica üzerine yazıyorum» diyor ve **Tarih-i Kadim**'i okuyarak **«ruhan zehirlenen»** gençliğin **«selâmet ve ismeti fikriyyesini muhafaza için»** o **«tarih»** in **«mahiyyetini teşrih»** ediyor.

Tevfik Fikret'in bir muvahhid iken bir münkir; **«Asker Geçerken»** hammasesini yazan, kılıca:

Sana bakdıkça fahurane parıldar gözler
Sana, ey şanlı silâh!

Diye tapınan bir vatanperver iken vicdanı meş'um bir zulmetle kararmış bir şerir olduğunu, **«ince ve hassas bir şair»** olduğu halde **«cidden taaccüb edilecek safsatalar»** yazdığını açık, sade, vazıh ve müdellel bir lisanla anlatıyor.

Sonra **Tarih-i Kadim**'in başlıca hedefi olan fikirleri birer birer ele alarak **«Hayat-ı Uhreviyye»**, **«Menşei Hayat»**, **«Terakkiyatı Ahlâkiyye»** gibi bahisleri o engin ve olgun ilmiyle inceliyor ve sırasiyle:

1) Reybîlik (**Hisbaniyye**),

2) Bu dünyadaki cismanî ve ruhanî ıztırablardan şikâyet, yani bedbinlik (**Pesimisme**),

3) Lâilâhilik (**Ateism**).

Mes'elelerini anlamak isteyen kafalara - daima meşhur filosofları işhad etmek suretile - anlatıyor. **«Şübhe, diyor, insanın etvar ve harekâtında bir katılık, sıkıntı ve beceriksizlik husule getirir... Büyük şübhelilerin çoğunda nefislerini teftiş hissi zayıflar. O vakit insanlar hâdisatın yedi tesadüfünde baziçe ve hakikaten mağşuş ve âciz zihinlerinin esiri olurlar.»**

Bu ahlâkî tesiri tesbit etdikden sonra, şübhenin içtimaî neticelerine geçiyor ve **«Şübheci atılgandan daha fenadır. Çünkü atılgan hiç olmazsa hareket edebiliyor. Onu idare etmek mümkündür. Fakat şübheci yalnız kendisi âtıl ve bâtıl oturmakla kalmaz, başkalarının da harekâtına - itirazlarile, tenkidlerile, şiddetli ataletile - mâni olur. Şübhe başkalarının şevkini söndüren bir şeydir.»** diyor ve gençleri şübheye düşmekden tahzir ediyor.

Bedbinliğin mazarratlarını etrafile anlatdıkdan sonra sözlerini şöyle bitiriyor:

«... Herhalde böyle insanı fütur ve ye'se sevk edecek sözlere ehemmiyyet vermeyerek hayatın her türlü müşkülâtına galebe esbabını temine çalışmalıyız.»

Nihayet Fikret'in vardığı **«kızıl Lâilâhilik»** noktasına geliyor ve bu bahse, her biri ilmî vüs'at ve ihatasının hakikaten birer delili olan yirmi beş sahife tahsis ediyor. Vakur ve sâkin belâğatinin tecelligâhı olan bu bahsi telhise kalemimde cür'et yok. **«Alîm, hakîm ve mürid bir Kadiri Mutlak»** ın yüksek huzurunda bütün muvahhid münevver Türklerle birlikde şu güzel kıt'ayı okuyarak reddiyyesini bitiriyor:

Ben bilmez idim gizli, ayan hep sen imişsin,
Canlarda vü tenlerde nihan hep sen imişsin,

Âlemde nişan ister idim ben sana senden,
Bildim ki o âlemde nişan hep sen imişsin. (1)

MÜNEKKİDLİĞİ

Hiç bir şeyi tedkiksiz kabul etmemek daha çocukluğunda inkişafa başlamış bir haslatı idi. Duyup işitdiklerini, görüp okuduklarını etrafile düşünür, kendisinde tereddüt uyandıran noktaları işaret eder, onlar üzerinde hiç yorulmayandan ve hiç usanmadan çalışır, tam bir kanaat hâsıl edinceye kadar uğraşırdı. Bunu günden güne ileriletdi, bilgisi artdıkça kuvvetlendirdi.

Meşrutiyyetin ilânına kadar susmak mecburiyyetinde idi. O zamanlar fikrine, kanaatına uygun olmayan mütalâaları sevdiği ve vicdanlarına emin olduğu kimselere yazdığı mektublarda tenkid ederdi: Süleyman Nazif'e yazdığı mektublar gibi.

Meşrutiyyetden sonra artık çekinmeğe lüzum kalmamışdı: Fikirler hürdü, münakaşa serbestdi, matbuat her türlü yazılara açıkdı. Şimdi hem telif, hem tenkid edebilirdi.

Tlifden ziyade terceme ile uğraşmayı müreccah görerek evvelâ **Hükmü Cümhur** namile bir küçük kitab çıkardı.

(1) Muhterem âlim bu kıt'ayı Sultan Veled'e isnad ediyor. Bunun aslı Abdurrahman Caminin.

در سینه نهان تو بوده من غافل — در دیده عیان تو بوده من غافل
عمری زجهان ترا نشان می جستم — خود جمله جهان تو بوده من غافل

Rubaisidir ve mütercimi (NAFAHAT-ÜL-ÜNS) ü tercüme eden Bursalı Lâmiî Çelebidir. Bazı eserlerde ve ezcümle İbrahim Necminin edebiyat kitabında bu kıt'anın hicrî 10 cu asır şairlerinden (NEV'î) ye ait olduğu yazılıdır. Fakat mütercimin Konyalı «Samtî Dede» olduğunu söyliyenler de vardır.

Bundan maksadı, Demokrasinin ne olduğunu halka anlatmakdı. Bunu daha **Lâzkiye**'de iken, meşrutiyyet güneşinin doğacağına yakın, sanki bu mes'ud hâdisenin vuku bulacağı ilhamile, terceme etmiş, hemen bir sene sonra da basdırmışdı. O zaman memleketimizde bu türlü eserlere çok ihtiyac vardı. Vâkıa **«Hürriyet, Kanunu Esasî, Meşrutiyyet...»** diye bağırıyor, lâkin - saklamağa lüzum yok - bunların mâna ve medlüllerini hakkile bilemiyorduk. **«Hükmü Cümhur» bu noksanı telâfiye çok medar olmuş idi...**

Trabzon valiliğinden ayrılıncaya kadar başka kitab yazmamış, tenkid yollu bir makale de neşretmemişdir. İntikadları nutuklarında, konferanslarında görülüyordu. Uhdesinde valilik gibi ağır bir vazife bulunan bir kimsenin, hususile siyasî ahvalin (**Trablus ve Balkan muharebeleri**) icablarından olan işlerde de iştigal ederken, kitab telif veya tercemesile uğraşmaması kadar tabiî ve zarurî ne olabilirdi?

Fakat idarecilikden çekilip, buna intisabdan önceki mesleğine döndüğü, tekrar hoca olduğu vakit fikrî mesaisine germi verdi. Mütemadiyen hazırlanıyordu. Maarif Nezareti, ilmî kudretini tedrisdeki muvaffakiyyetlerile takdir ederek, **ona E. Rayo'nun** Psikoloji ismindeki kitabını terceme etdirdi. **Ruhiyyat** namile çıkan bu büyük kitab, mütercimine - maddî faydadan başka - meslekdaşları ve ilim müntesibleri arasında bir şöhret temin etdi.

Nihayet intikad sahasına atıldı. İlkönce kalemine doladığı kitab, **«Bohor İsrail tarafından lisanımıza nakledilerek Maarif Nezareti telif ve terceme külliyyatı meyanında»** neşredilmiş olan **Abbe Barb**'ın **Tarihi Felsefesi**dir. Buna dair mütalâalarını **Edebiyyat Fakültesi Mecmuası** ile neşretdi. İslâm felsefesi ve Felsefe Tarihi Müderrisi sıfatile yapdığı bu tahlil haylice uzun ve gerçekden mütalâaya lâyıkdır. Ehil bir adam tarafından yapılmayan tercemelerin **«bilhassa mekteb talebesi için»** ne çok ve ne büyük mahzurlar doğurabileceğini bu tenkid vüzuh ile meydana koymakdadır.

Sonra müesses kaide ve akideleri yıkmak davasile ortaya çıkan ve ahlâkî seviyyeleri İstanbulda umumî bir nefret ve istikrah uyandıran - biri Anadolulu, biri Rumelili - iki gencin tercemelerini ele aldı. Bunlar muhiti istihfaf ediyorlar, cür'etkâr kalemlerile sağa, sola saldırarak ve bazan intihale tenezzül etmiş muharrirlerin bu çukura nasıl düşdüklerini - kim bilir hangi tesadüfün yardımile - göstererek, hulâsa **«arsai marifet»** de hiç korkmadan at oynadarak iştihare çalışıyorlardı. Hadlerini bildirmek lâzımdı. Fuyye'den terceme etdikleri **Felsefe Tarihi**'ni sahife sahife tedkik ve gerek lisan, gerek mâna itibarile hatalarını tesbit etdi, cehillerini ortaya koydu. Daha sonra **Felsefe Dersleri**'ni ve İzmirli İsmail Hakkı hocamızın **Felsefei Ulâ** adlı kitabını, **Fenni Menahic**'i dahi tahlil ederek hatalarını gösterdi.

Hele Memduh Süleyman tarafından terceme olunan **Darvinizm** kitabı hakkındaki tenkidleri! **«Mütercim, müellifin maksadını hiç bir veçhile anlamamış, maksadını kat'iyyen ifade edememişdir; ifadeleri müşevveş ve galatdır»** diyor, **«Hartman'ın ıstıfa nazariyyesinde bulduğu hakikat ve gördüğü hatalar hakkındaki faslın tercemesi iğlâkın ve galatın son derecesine çıkmışdır. Bir meseleyi anlamadan yazmağa ve enzarı halka koymağa kalkışmak yakışıksız bir hareketdir»** sözlerile o zavallıya indirdiği darbe ne kadar feci!

Daha sonra **Muhtasar İlmi Ruh**'u ve **E. Busrak**'dan mütercem **İlmi Ahvali Ruh**'u tenkid etmiş ve **«nevheves mütercimlere hâlisane»** ihtarlarda bulunmuşdur.

Aradan bir sene kadar geçmişdi. O zamanlar Subhi Edhem adlı bir zat felsefî yazılar yazıyor, kitablar neşrediyordu: **«Körler memleketinde şaşılar kral olur!»** sözü ne kadar doğru! İşte o zat da biraz lisan bilmek ve felsefeye intisab ve ihtimam eden kimse görmemek sebebile, hiç perva etmeden, o darbımeseli filen isbat etmek istiyor gibi

idi. **Bergson ve Felsefesi** namındaki kitabı bizim üstadı coşturdu: «**Subhi Edhem beye kızdım**, diyor. **Zira böyle ağır mesaili ilmiyyenin enzarı âmmeye vaz'ından evvel bihakkin tetebbü edilmesi icabederdi. Subhi Edhem bey böyle yapmadıkdan başka bir çok hatalara da düşmüşdür...»**

Epeyce uzun olan bu tenkiddeki lisan pek şiddetlidir. Fakat haklı. Memleketin irfanile oynamak, bir cür'etdir, ki hakikaten tedibe lâyıkdır.

Dr. Rıza Tevfik tarafından yazılan **Kamusu Felsefe**'yi de - hazırlanmasını bizzat teşvik ve tervic etmiş idi - tenkid etdi.

Tenkid oklarını mekteb kitablarına çevirince, ibtida edebiyyata aid olanlarile uğraşdı: **«Bunların matlûba hiç bir vechile tevafük etmediğine hükm»** edebileceğinden tutdurarak, ileride **Tarihi Kadim** münasebetile yazacağı reddiyyede şiddetle muahaze edeceği Tevfik Fikret'in meselâ **Gayyayı Vücud** gibi münkirane bazı manzumelerle fikrî dalâlet hususunda ne **«zehirnâk»** misaller verdiğini gösteriyor, **«edeb ve nezahetle mümtaz ve yüksek bir aileye mensub bir hanım kızını»** Tevfik Fikret edebiyyatının tesirile hasta ve giryan, **Selimiyye** önlerinde vapurdan kendini denize atdığını teessürle kaydediyordu (1).

O dine büyük ehemmiyyet veriyordu. Türk çocuğunun kuvvetli bir iman sahibi olması onun indinde kat'î bir vücub ile lâbüd idi. Noktai nazarını aşağıdaki satırlar hem izah, hem icmal etmekdedir:

(1) Bu kız, eski valilerden Ali Rıza Beyin kızı ve muharrir Mustafa Subhi Beyin hemşiresi idi.

**«Bu sırada mekteblerde ibadetin büsbütün ihmale uğ-
«radığını teessüflerle arzederim. Vâkıa her Sultanî mekte-
«binde bir muvazzaf imam var ise de bunların arkalarında
«namaz kılan yok gibidir. Hattâ Darülmuallimini Âliye ima-
«mı artık mektebin semtine bile uğramamağa başlamış. Bu,
«cidden ayıbdır.**

**«Şehrimizdeki ecnebî mekteblerinde merasimi diniyyeye
«gösterilen müraata nisbetle bizim bu lâkaydimiz için ne de-
«meli? Vâkıa mekteblerde çocuklara cebren namaz kıldır-
«mağa ben de tarafdar değilim. Fakat teşvik, tergib ve ma-
«nevî tazyik ile onları ifayı ubudiyyet ve secdei rahmana
«sevk ve imale etmek behemehal lâzımdır. Mes'ele yeniden
«ve kemali ciddiyyet ve ehemmiyyetle düşünülürse bu hu-
«susda musib bir karar verileceğine hiç şübhe etmiyorum.
«Bu mes'elei mühimme ile Meşihati Celile de teveğğül et-
«melidir. Zira medreseden yetişenlerin behemehal yeni
«bir ruh ile ve ateşin bir iman ile vazifelerini ifa edecek
«veçhile terbiye ve talim edilmiş olmaları muktezidir. Bil-
«mem ki bu günler Parmak Kapu civarından geçtiniz mi?
«Orada medresenin karşısındaki Biçki Yurdu binası Ameri-
«kalılar tarafından yüksek bir kira ile tutulup yeni bir ce-
«miyyete merkez ittihaz edilmişdir. Binanın kapısına asılmış
«levha üzerindeki müselles ile harfler burasının ehli teslise
«aid olduğunu vazıhan göstermekde ise de acaba tertibat,
«teşkilât ve mekasıdı ve müdavimleri hakkında malûmat al-
«dınız mı? Bundan başka (Beyoğlu) cihetinde (Şark Yıldı-
«zı) ünvanlı bir cemiyyeti sofiyyenin faaliyyetinden haberi-
«niz var mı? Bu cemiyyetin manzurum olan bazı talimatın-
«da iki bin sene evvel dünyaya gelib insanlar arasında ma-
«alesef ancak üç sene kadar kalabilmiş olan muallimi âza-
«mın pek yakınlarda behemehal yine içimize avdetle herkesi
««selâmet ve necat yoluna davet etmesi bir emri muhakkak
«olduğundan şimdiden müşarünileyhin vüruduna hazırlan-
«mış olmak ve ifa edeceği hizmeti teshile muavenet etmek**

«lüzumu ihtar olunuyor. Müslümanlar da son zamanlarda İsanın nüzulünü beklemiyorlar mı ya? Demek ki onların «da, bizim de maksadımız müşterek. O halde hemen bu ce«miyyete yazılmakdan başka yapacak bir şey yok. Esasen «cemiyyet içine girmek isteyenlerin mezhebini de sormayor. «Binaenaleyh tereddüde hiç bir sebeb yok. Ne garib şebeke...»

İmam mektebin semtine bile uğramıyor, sözü çok ağır. Darülmuallimini Âliye buna gücenmiş. Matbuata bir şey aksetmiş değil. Yalnız merhum Muallim Cevdet'in elde bir mektubu var, ki hem tenkide cevabdır, hem devrin mekteblerindeki din ve ibadet vaziyyetinin makesidir. Mes'uliyyeti sahibine aid olmak üzere, dikkate şayan olan o mektubu aynen aşağıya koyuyoruz:

«. . .

«İleri gazetesinde münteşir (Maarif Nezaretine Açık «Mektub) serlevhalı makalei âlilerinde içtimaî rabıtaların «gevşekliğinden ve mekteblerde mukaddesata karşı lâkaydî «gösterildiğinden bahsedildiği sırada Darülmuallimin imamı«nın mektebe uğramadığı yazılmakdadır. Beyanı âlilerin«deki vatanî ve mâsum endişelere iştirâk etmemek günah«dır. Ancak Darülmuallimin imamının mekteb semtine uğra«madığının zikri, bir Devlet mektebini gazete okuyan yüz«lerle binlerle müslümanlar nazarında tezlil ve dinî şeyler«de talebeyi başı boş bırakdığımızı ifham mahiyetini haizdir. «Herhalde medih değil, zemdir; karilerimizin bilâ delil bir «şeye inanmak hususundaki temayülüne göre kat'î bir teş«hirdir.

«Kemterleri yarının ibtidaî hocalığını deruhde edecek «gençlerin uğradığı âkibeti gören, onlara hasbeten lillâh, ma«aşsız islâmî duygular vermeğe çalışan hocalardanım. Muh«terem Beyefendi! Şurasını suale müsaadenizi rica edece«ğim: Mekâtibi umumiyyemizin hangi grup derslerinde her«kesi sevindirecek bir muvaffakiyyeti tamme meşhuddur ki «filân ve falan mektebin dinî talim ve terbiyesinde sağlam«lıkdan bahse imkân olsun? Çürük olan, lâkayd kalınan «esas yalnız namaz, niyaz mes'elesi midir? Ve imamı beş va«kit namaz kıldıran mektebler - eğer varsa - dinî terbiyeyi «hakikaten yoluna koymuş müesseselerdir denilebilir mi?

«Kaldı ki bir tarafdan cebren namaz kıldırmak tarafdarı «olmadığınızı, fakat tenvir ve ikazla işe girişilerek talebe ve «talibatın merasimi mefruzayı ifaya sevk olunması lâzim ge«leceğini beyan buyuruyorsunuz ki doğrudur. Bendeniz her «şeyde olduğu gibi diniyyatda da kaş yaparken göz çıkar«mak, asıl çürük iken fer' ile uğraşmak, iman yok iken na«maz ve oruç gibi tâlî feraizi ameliyyeye haddinden fazla «paye vermek, namaz kılanların dinî ve fazıl duyguların be«hemehal tamam olduğuna, kılmayanların din ve fazilet şû«lesinden mutlaka mahrum olduklarına hükmetmek... gibi «ifrat ve tefrit vadilerine sapmanın aleyhdarıyım. Onun «içindir ki «namaz kılmak farzdır. Dinî feraiz kanunî vergi«ler gibi cebren ifa edilir» diyenlerle birleşemiyorum. Ve «namaz kılmakda ihmal göstermek istemeyen bir mü'min sı«fatile de böyle düşünüyorum. Bu hususda sizinle berabe«rim: Sevgi ve imanla yapılmayan şeyden zorla hayır gel«mez...

«Esasen hakka, âhirete, mes'uliyyete, nübüvvete, ilâh... «imanını kaybetmiş olan bu mariz asrın bedbaht evlâdlarını «namaz ve oruca cebren sevketmek islâmiyyete karşı bütün «bütün buğz tevlid ediyor. Bu gün mektebli gençlerin ne «dehşetli şübheler, ne münkir fikirler içinde yaşadığını bi«lirken, tâbiri aharla terbiyede ilâhî hislerin esasatı sarsıl«mışken namaz, oruc gibi herhalde tâlî merasim ve ameliy«yata ehemmiyyeti külliyye atfının boş ve muzır olduğunu «zannediyorum: (Sebbitil'arş sümmennukuş) diyorum; tah«sili iman, tahsili amelden akdemdir, diyorum. Talebemin «düzinelerle şübhelerinden beş on danesinin hallini rik'atlar-

«la ruhsuz namaza tercih ediyorum. Maatteessüf cereyanı
«hâdisat gençleri bu haleti vicdaniyyeye getirmişdir. Namaz
«kılmalarından dinî inşirah ve fevaid husule gelebilecek ta-
«lebe, imanını kaybetmeyen veya kayıbetdikden sonra ima-
«na getirilebilen talebedir.

«Bu gün mektebler - bilenler bilirler - öyle talebeye
«ender malikdir. Zira mütemadi 13 senenin kâfirane sesleri
«ile, betahsis inkilâbdanberi pek çok zabitan, memurin, mu-
«allimin ile ailelerden dinî kaygularının silinmesi sebebiyle,
«mekteblerde dinî derslerle tabiiyyat, edebiyyat dersleri ara-
«sında olsun, hocalarla idare hey'etlerinin nazar ve fiilleri
«arasında olsun, (Nikbinlik), (Ulûhiyyetperestlik) noktai
«camiasında birlik olmaması cihetile... talebe ve talibat iki
«cami arasında kalmış binamaza ve puslasız gemilere dön-
«müşdür. Böyle talebe namaz kılarsa sevinecek ne var? Kıl-
«mazsa teaccüb olunacak ne var? Bu kabahat yalnız mekte-
«bin değil, yalnız ailelerde değil, yalnız din hocalarında de-
«ğil her müessesede müşterekdir.

«Üstad, Babımeşiyhat ve Maarif Nezaretinden çok şey
«bekliyorsunuz. Hangi dairei Devletde istikamet, adalet, in-
«tizam, hâsılı fazilet ve dirayet tamamile hâkim? Hangi da-
«irede - eskiler biraz müstesna - namaz kılan ve oruç tuta-
«nın mikdarı onda bire baliğ oluyor? Maarif Nezareti ricali
«idariyyesinden, muallimin ve muallimatdan, müdir ve mü-
«direlerden bugün kaçı namaz kılar? . . . .
«. . . . .
«. . . . . . arasında Rahmana secde eden kaç sahibi
«tahsil görebiliriz? Hattâ medreseler yeni sisteme konduk-
«dan sonra namaz kılan sarıklı gençler sapıtmağa başlamadı-
«lar mı?

«Kaldı ki kemter, Darülmuallliminin kablelinkilâb ve ba-
«delinkilâb halini de bilirim. Müşahedatı âcizanem lâakal
«yirmi seneyi ihata eder. Kablelinkilâb cebren namaz kıldı-

rılan fesli, hattâ sarıklı Darülmuallliminler arasında nice
«münkirlere rasgeldim. O derekeye düşmemiş olanların bile
«bir çoğu mektebden çıkar çıkmaz namazı, orucu terketdi-
«ler. Maamafih bunlar, Kazasker Haşim efendi merhumdan,
«Nasuhî zade Asım efendiden ders alıyorlar, resmen ve ceb-
«ren namaz da kılıyorlardı. Badelinkılâb tabiî daha müd-
«hiş (inkâr)lara şahid oldum. Zira bizim hayvanî hürriyye-
«timizden istifade eden din aleyhdarı matbuatın tahrikâtı,
«maddiyyet esasına raci nazariyyelerin serbestane tedavülü,
«tabiiyyat derslerinin bir çok menkulâtla tezaddı... sebeb-
«lerile şübheler öyle tezayüd etdi ki, inkılâb akibinde Da-
«rülmuallimine giren yüzlerle sarıklılar sarıklarını bir sene
«bile tutmak istemediler. Bu hususda ne kadar çalışdımsa
«semere vermedi. Bir çok arkadaşlarımın mesaisi boşa çık-
«dı. Asrın materyalizmasına, umumî muhitin teşviklerine bü-
«tün tahsil ve terbiye unsurları arasında vahdetsizliğin bu
«derece fazla olmasına, fena taklid neticesi (Laique) sistem
«tarafdarlarının kesretine göre bir kaç kişinin himmeti para
«etmeyor. İnsan meğer ki peygamber veya veli olsun ve as-
rın cereyanını değişdirsin.

«Şimdi de Darülmuallimine nakli kelâm edelim:

«Âli kısmı talebesi Darülfünundan dolu - boş, mü'min -
«münkir ne hislerle dönüyorlarsa öyle yaşayorlar. Tedris ve
«talim hey'etimizin onlarla resmen hiç temasımız yokdur.
«İbtidaî kısmına gelince: Bir gün mektebe teşrif buyurulur-
«sa size gösterilecek hakikatler çokdur. İstanbulda sokak-
«lardan taşan, sinema ve tiyatrolardan, kahve ve barlardan,
«din aleyhdarı neşriyyatdan gelen tesiratı günagün arasın-
«da bu ibtidaî talebemiz bugün namazdan evvel daha mü-
«him bir ameliyyei tamire muhtacdırlar: Sarsılmış akidele-
«rinin tarsini. Biz kızmadan, darılmadan bu şübheleri dinle-
«yoruz. Şer'i şerifle hiç değilse eğlenmeyecek derecede dü-
«zeltilmiş vicdanlar yetiştirmeğe çabalıyoruz. Namaz kılan-

«la ruhsuz namaza tercih ediyorum. Maatteessüf cereyanı «hâdisat gençleri bu haleti vicdaniyyeye getirmişdir. Namaz «kılmalarından dinî inşirah ve fevaid husule gelebilecek ta«lebe, imanını kaybetmeyen veya kayıbetdikden sonra ima«na getirilebilen talebedir.

«Bu gün mektebler - bilenler bilirler - öyle talebeye «ender malikdir. Zira mütemadi 13 senenin kâfirane sesleri «ile, betahsis inkilâbdanberi pek çok zabitan, memurin, mu«allimin ile ailelerden dinî kaygularının silinmesi sebebiyle, «mekteblerde dinî derslerle tabiiyyat, edebiyyat dersleri ara«sında olsun, hocalarla idare hey'etlerinin nazar ve fiilleri «arasında olsun, (Nikbinlik), (Ulûhiyyetperestlik) noktai «camiasında birlik olmaması cihetile... talebe ve talibat iki «cami arasında kalmış binamaza ve puslasız gemilere dön«müşdür. Böyle talebe namaz kılarsa sevinecek ne var? Kıl«mazsa teaccüb olunacak ne var? Bu kabahat yalnız mekte«bin değil, yalnız ailelerde değil, yalnız din hocalarında de«ğil her müessesede müşterekdir.

«Üstad, Babımeşiyhat ve Maarif Nezaretinden çok şey «bekliyorsunuz. Hangi dairei Devletde istikamet, adalet, in«tizam, hâsılı fazilet ve dirayet tamamile hâkim? Hangi da«irede - eskiler biraz müstesna - namaz kılan ve oruç tuta«nın mikdarı onda bire baliğ oluyor? Maarif Nezareti ricali «idariyyesinden, muallimin ve muallimatdan, müdir ve mü«direlerden bugün kaçı namaz kılar? . . . .
«. . . . .
«. . . . . . arasında Rahmana secde eden kaç sahibi «tahsil görebiliriz? Hattâ medreseler yeni sisteme konduk«dan sonra namaz kılan sarıklı gençler sapıtmağa başlamadı«lar mı?

«Kaldı ki kemter, Darülmualliminin kablelinkilâb ve ba«delinkilâb halini de bilirim. Müşahedatı âcizanem lâakal «yirmi seneyi ihata eder. Kablelinkilâb cebren namaz kıldırılan fesli, hattâ sarıklı Darülmualliminler arasında nice «münkirlere rasgeldim. O derekeye düşmemiş olanların bile «bir çoğu mektebden çıkar çıkmaz namazı, orucu terketdi«ler. Maamafih bunlar, Kazasker Haşim efendi merhumdan, «Nasuhî zade Asım efendiden ders alıyorlar, resmen ve ceb«ren namaz da kılıyorlardı. Badelinkılâb tabiî daha müd«hiş (inkâr)lara şahid oldum. Zira bizim hayvanî hürriyye«timizden istifade eden din aleyhdarı matbuatın tahrikâtı, «maddiyyet esasına racî nazariyyelerin serbestane tedavülü, «tabiiyyat derslerinin bir çok menkulâtla tezaddı... sebeb«lerile şübheler öyle tezayüd etdi ki, inkılâb akibinde Da«rülmuallimine giren yüzlerle sarıklılar sarıklarını bir sene «bile tutmak istemediler. Bu hususda ne kadar çalışdımsa «semere vermedi. Bir çok arkadaşlarımın mesaisi boşa çık«dı. Asrın materyalizmasına, umumî muhitin teşviklerine bü«tün tahsil ve terbiye unsurları arasında vahdetsizliğin bu «derece fazla olmasına, fena taklid neticesi (Laique) sistem «tarafdarlarının kesretine göre bir kaç kişinin himmeti para «etmeyor. İnsan meğer ki peygamber veya veli olsun ve asrın cereyanını değişdirsin.

«Şimdi de Darülmuallimine nakli kelâm edelim:

«Âlî kısmı talebesi Darülfünundan dolu - boş, mü'min - «münkir ne hislerle dönüyorlarsa öyle yaşayorlar. Tedris ve «talim hey'etimizin onlarla resmen hiç temasımız yokdur. «İbtidaî kısmına gelince: Bir gün mektebe teşrif buyurulur«sa size gösterilecek hakikatler çokdur. İstanbulda sokak«lardan taşan, sinema ve tiyatrolardan, kahve ve barlardan, «din aleyhdarı neşriyyatdan gelen tesiratı gûnagûn arasın«da bu ibtidaî talebemiz bugün namazdan evvel daha mü«him bir ameliyyei tamire muhtacdırlar: Sarsılmış akidele«rinin tarsini. Biz kızmadan, darılmadan bu şübheleri dinle«yoruz. Şer'i şerifle hiç değilse eğlenmeyecek derecede dü«zeltilmiş vicdanlar yetiştirmeğe çabalıyoruz. Namaz kılan-

«lar her mektebde olduğu gibi bizde de enderdir. Maamafih «kendim kıldığım gibi teşviklerim sayesinde kılanlar görü«lüyor. Mektebde arasıra mevlidi şerif okutduruyoruz. Ölü«lere hürmet telkini için dinî ve ilmî ziyaretlerden talebemi«zi müstefid etmeğe sây ediyoruz. Mübarek gecelerde mevi«zalar tertib ediyoruz. Maamafih biz feslilerin bu merbutiy«yeti diniyyemize karşı öyle gecelerde talebeye rehberlik «edecek sarıklı arkadaşlar göremeyoruz. Evet şurasını be«yandan çekinmem ki sarıklı din hocalarından talebesini «cezbetmiş, onlara arasıra namaz kıldıracak derecede mües«sirülkelâm, takibkâr bir arkadaşa rast gelemedim. Her şey«de olduğu gibi bu vadide dahi fedakârlar ender, Üstad. İş«te sırf bir iki fesliye münhasır kalan bu himmeti dindarane, «onda bir semere verirse kâfi görülmelidir.

«Fakir hitabelerimde Garbin Ceymis, Bergson, Löbon, «Tolstoy, Pastör gibi dini kıymetli tutan eazimden misal ge«tirmeği unutmayorum. Tam muallim yapamazsam bari mu«tekid yaparım diyorum. İşte halimiz, gayei sâyimiz!

«Mektebin semtine uğramadığını söylediğiniz imama «gelince: Elyak değildir. Tarzı maişetile, tarzı tekellümü ile, «zihniyyetile talebeyi istihzaya davet eden bir imamın gel«mesinden ise gelmemesi hayırlı değil midir? Bu asrın genç«lerine imamlık etmenin ne kadar müşkül olacağını bilirsi«niz. Biz zannediyoruz ki def'i mefasid celbi sevab ve mena«fiden evlâdır. Sevab işlememek bir kusurdur. Fakat güna«ha girmemek daha esaslıdır. Namaz kılmamak günahdır. «Fakat namazla, tilâvetle alay etmek küfürdür. Biz diyaneti «pek fena temsil eden imam ve hocalar elinde görmekden «müteessiriz. Din derslerini, din terbiyesini, din mantıkını «ya alay edilmeyecek bir şekilde vermeli, yahud hiç verme«meli. Bu, başka derse, başka terbiyyeye benzemez. Elbetde «bu hakikat malûmu ârifaneleridir. Müdirimiz mektebimizi «dinî istikametden inhiraf etmiş gösterdiğinizden dolayı cid-

«den muğberdir. Bilâtahkik yazı yazmak kolay, lâkin çok «muzir, Üstad. Mektubumun gazetede neşri caiz olabilecek kısımlarını - arzu buyurursanız - dercedebilirsiniz. İhtirama«tı faikamın kabulünü niyaz ederim Beyefendi.

«20 Mart 1337 Darülmuallimin muallimlerinden

«M. CEVDET»

(İntikad ve Mülâhazalar) adlı eserinde dikkat ve ibrete değer daha bir çok düşüncelerini bulabilirsiniz.

Şimdi Ankarada (Tedkikat ve Telifatı İslâmiyye Hey'eti) âzalığında bulunuyorken yapdığı tedkiklerden de bir nebze bahsedelim. Fakat sözü uzatmamak için yalnız iki makalesini naklediyorum:

GAZALİ PANTEİST MİDİR, DEĞİL MİDİR?

«Yeni Gün» deki cevabınızı okudum. Bendeniz size Gazali'nin vahdeti vücuda kail olmadığını bildirmişdim. Siz bunu kabul etmiyorsunuz ve müşarünileyhin İhyasından bazı ibareler nakledererek eski mütalâanızda ısrar eyliyorsunuz. O halde müsaade ediniz de mes'eleyi biraz izah ve tenvir edeyim ki artık şek ve şüpheye hiç bir mahal kalmasın.

Evvelâ mes'eleyi vâzıh ve kat'î hatlarla tahdid edelim. Çünkü bunu yapmazsak münakaşanın ruhu kaybolur. Mes'ele şudur: Vahdeti vücuda kail olanların nazarında Allahın mahlûkatından gayri bir vücudu müstakili yokdur.

Bedende ruh nasıl bulunuyorsa, Allah dahi kâinatda o vechile mevcuddur. İşte dâva budur. Şimdi size soruyorum: Gazali Allah için böyle mi düşünüyordu? Bana sarih bir cevap veriniz! Ben diyorum ki hayır! Gazali Baritealânın mahlûkatından müstakil bir vücude malik olduğuna zahib-

dir. Onun bu itikadının en kat'î delili hulûle kail olanları şiddetle red etmesidir. Azizim, size bu hususda bütün tereddütlerinizi izale edecek başka bir kaç delil daha irad etmek isterim. Bilirsiniz ki Gazali yalnız islâmın değil bütün insaniyetin yetiştirdiği en yüksek mütefekkirlerden birisidir. Bu hükmü sebebsiz vermiyorum.

Çünkü taharrii hakayik hususunda fikri beşeri serbest düşünmeğe teşvik ederek ilme yeni bir tarik açmış olduğu için felsefei cedidenin babası addolunan riyazî ve feylesofu benam Dekart'ın felsefe âleminde pek mâruf olan (Metod)unun en mühim noktaları ondan bir kaç asır evvel gelmiş olan Gazali'nin Münkizinde aynen münderiedir. Müsteşriklerinden Gotiye (Gautier) on sene kadar evvel neşr etmiş olduğu bir risalenin bir sahifesini Dekart'ın metodundan çıkardığı satırlara, mütekabil sahifesini Gazali'nin Münkizinden çıkardığı ibarelerle tahsis etmişdir. Fakat bu ne garib şey! Dekart, terakkiyatı hazırai medeniyyeyi ihzar etmiş olan o kaidelerini acaba Gazali'den mi çalmış? Şübhesiz ki, Dekart gibi bir dahii ulûm böyle bir şey yapmamışdı. Çünkü bir «ilmi yakin» i taharri eden o allâmei riyazînin Gazali gibi evvelen her şeye şübhe ile bakması ve evvel emirde sıhhatinden hiç bir veçhile şübhe edilmesine ihtimal olmayan bir hakikati araması pek tabiî idi. Meşahiri ulemadan «Paskal» ın dahi Gazali'den mülhem olduğunu müsteşrikler isbat etmişlerdir. İşte bu sebebe mebnidir ki Gazali'nin bütün kitabları Avrupa âlimlerince fevkalâde bir merak ve ehemmiyyetle tetebbü edilmekdedir. Bilhassa «Mikel Azin Palaçyo» ismindeki bir müsteşrik vardır ki cidden mütebahhirdir. Bu zat Gazali'nin ilmi din, ilmi ahlâk ve tasavvufdaki akide ve mezhebini tetebbü ederek (Algazel) ünvanı altında 1901 senesinde Saragos şehrinde bir kitab neşretmişdir ki el'hak bir hazinei maarifdir. Bu kitabda İhyanın bir kısmı tahlil edilmiş olduğu gibi «Tehafüt» in, «Madnun» un, «Minhac-ül-Âbidin» in ihtiva etdiği en dakik ve mühim bahsler cemedilmişdir. Alman müsteşriklerinden H. Bavr (H. Bauer) İhyanın başdan nihayete kadar yeniden bir tercemesini hazırlamışdır. Besim Beyefendi, görüyorum ki sizin medrese usullerine değil, yeni ilmî metodlarla mücehhez Garb ulemasının Gazali hakkında tedkikatından hiç bir haberiniz yokdur. Çünkü böyle bir ittilâınız olsaydı Kahire-i Mısır'da ulemadan ve H. T. Gerdner (Gairdner) in bu vahdeti vücud ve vahdeti şuhuda temas etmek üzere neşretmiş olduğu risaleyi işidir hiç olmazsa, anlamadığınız bu bahse karışmazdınız. Mişkât-ül-Envar'ın elli beşinci sahifesinde bir güneş misali vardır. Gazali'nin feylesoflara hücumuna mukabil onları müdafaaya teşebbüs etmiş olan Kurtuba kadısı feylesof İbni Rüşd mişkâtdaki bu misali vesile ederek bundan Gazali'nin yeni Eflâtunîler gibi «Sudur» mezhebine kail olduğunu iddia etmiş idi. İşte Kahiredeki muhakkik «Gerdner», şimdi Gazali'yi İbni Rüşde karşı müdafaa etmekdedir. ya Rab bu ne garib tecellidir! İslâmiyyetin muhyisi addolunan azali'yi, Aristo'nun şarih-i âzamı İbni Rüşde karşı şimdi bir İysevî müsteşrik müdafaa ediyor. Besim bey, münakaşamıza bu «Gerdner» i karışdıracak olursam, bilmem amma bir fiskesine bile tahammül edemezsiniz.

Şimdi size suhulet olmak için Peşte'de Darülfünun müderrislerinden «Golçihr» i haber vereceğim. Bu zat da bütün Avrupanın fevkalâde hürmet ve itimadına mazhar olmuş bir allâmesidir! İslâmiyyetin iman ve akidesine dair neşretmiş olduğu kitabı muteberi burada Darülmuallimin kütübhanesinde mevcuddur. Bu kitabın yüz ellinci sahifesinde Gazali'nin panteist olmadığı sarahaten mezkûrdur. Golçhir gibi Arabcayı ve ulûmu islâmiyyeyi fevkalâde derin bir suretde öğrenmiş olduğuna müteaddid eserleri şahid olan bir muhakkik, Gazali için panteist değildi derse onu teslimden başka çare yokdur. Golçhir yine bu kitabında ba-

kınız ne diyor: (İspanya'da İhyayı yakdılar, bu kitabı İspanyaya bir zümrei ulema göndermişdi. Bunlar Gazali'nin kendilerinin kadr ü itibarını tenzil etmesine tahammül edememekde idiler. Fakat bu muhalefet geçici bir şeydi ve tesiri devam edememişdi. Çünkü İspanya'nın her yerinde bile o muamele tasvib olunmamışdı). Golçiher'in bu mülâhazası da İspanya'da İhyanın yakılması sizin zannınız gibi vahdeti vücud akidesini ihtiva etmesinden mütevellid olmadığını sarahaten göstermekdedir.

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ HAKKINDAKİ MÜNAKAŞA

— «M. N.» Beyefendiye —

«Yeni Gün» ün 30 Mart tarihli nüshasında bendenize hitaben yazdığınız makaleyi okudum. «Biz sabah istiyoruz» buyurulmuş. Acaba bunu istemiyen bir ferd tasavvur olunabilir mi? Çünkü vaktile insanların en çok korktukları şey karanlıkdı, şimdi de yine odur. Onun için biz de istiyoruz ki, hiç karanlık olmasın. Hakikî bir aydınlık bize necat yolunu göstersin, bu sebeple bendenize bu makalemi yazmağa vesile vermiş olduğunuz için teşekkür ederim. Çünkü bu sayede bazı karanlık noktaların tenevvür etmesi melhuzdur.

Evvelâ: «İlmin şimdiki telâkkisine göre bir İlâhiyat Fakültesi için müsbet ilimler grupu yokdur» buyurulmuş. Kâşki, ilmin o yolda telâkkisi hangi mesleğin noktai nazarı olduğunu tasrih etseydiniz! Bununla beraber, biliyoruz ki ilmin o telâkkisi pozitivist âlimlerin mülâhazasıdır, fakat müsbet ilimlerin maruz olduğu tenkidatı bu esnada tahattür buyurmuş olsaydınız, o hükmü o kadar çabuk vermezdiniz. Müsaade ederseniz bu tenkidleri şuraya telhis edeyim. Evvelâ, tabii biliyorsunuz ki bir şey'in müteakkıl olabilmesinin şartı yegânesi kendi zatının aynı olmasıdır. Bilcümle kazayanın şartı sıhhati olan bu (mayukaliyet)in ilmi cebir lisanile ifadesi: 1 = 1 düsturundan ibaretdir. Ancak mantık, riyaziyyat, mihanik, fizik ve kimyada tatbik etmekde olduğumuz bu düsturu (hayatiyyat) da tamamen tatbik edemiyoruz. Zira hâdisatı hayeviyyeiyi, her türlü mesaii masrufeye rağmen (psikofizik) kuvvetlere ircaa muvaffak olamamakdayız. Ulûmu müsbetenin biyolojide tesadüf etdiği bu müşkülât, ruhiyyatda daha ziyade nümayandır. Zira psikolojinin mevzuu hâsı müfekkiredir ki büsbütün yeni bir hâdisedir. Yine bilirsiniz ki, hayatiyyatda bir fiil ve bir de reddi fiil vardır. Fakat ruhiyyatdaki reddi fiili nefsanî, biyolojinin reddi fiiline benzemez. Çünkü bu reddi fiil, şahsı zihayata yalnız bekayi zatını ve devamı neslini temine hizmet etmekle kalmıyarak, ona şuurunu ve bununla beraber kavanini tabiate marifet ve bunları kendisinin tab'an me'mur olduğu gayeyi istihsal edecek suretde istimal iktidarını da bahşeder. Vâkıa, ruhî hâdiselerin şeraiti fiziyoliyyesi vardır ve bunları tayin etmek faideli ve elzemdir; fakat bunun için şuur hâdisesi ihmal olunur; hattâ iş bununla kalmaz, psikolojiyi fizikî bir şekle sokmak istemek, bir mes'eleyi yalnız gayri kabili hal değil, ondan fazla, garib ve elfazı itibariyle mütenakız bir hale koymak demekdir. Böyle olduğu halde, ulûmu müsbete, hesaba ve sıhhati kat'iyyeye müstenid ve ehil olmayan keyfiyyata müteallik anasırı ihmal sayesinde teşekkül edebilmiştir. Ancak ulûmu müsbetenin bu veçhile terk ve ihmal etdiği keyfiyyata müteallik hâdiseleri de (psikoloji fizik) ilmen halletmek sevdasında bulunuyor. Bu ise müstahildir. Çünkü, insansız sosyoloji ilmi olamıyacağı gibi, ruhsuz psikoloji de olamaz. Cem'iyyeti beşeriyyeyi yalnız şeraiti hariciyye ve cismaniyyesile izah etmek mümkün değildir. Kanun yahud illiyyet nisbeti mefhumunu, acaba sosyolojinin sahai mahsusu olması icab eden mesaile tatbik etmek mümkün müdür? Ma-

lûmdur ki müverrihler bu noktada kat'î bazı kuyudu ihtiraziyye serdetmişlerdir. Zira eyice teemmül olunursa görülür ki, içtimaiyyatda zarurî addolunan şey, muayyen bir gayenin husulü için elzem demekdir. Bu elzem kelimesini de izah etmek lâzım gelirse, görürüz ki, bundan maksad, insaniyyetin metalib ve efkârına daha muvafık, daha müreccah demekdir. Şöyle ki, yaşamak için mücadele kaidesi, bunun bir neticei zaruriyyesi addolunan taksimi a'malden başka sureti hallere de mütehammildir: Meselâ insanların birbirini yemesi de bir sureti haldir. Fakat insanlar bu sureti halden titsindikleri için taksimi a'mal çaresini tahayyül etmişlerdir. Bu hal, acaba kendisine camid bir kanunu illiyyet nazarile bakılan bir şeyin bir gaiyyet nisbeti ihtiva etmesi, ve içinde yalnız şeraiti hayatiyye ve maddiyyenin âmil olduğu farz olunan bir mahalde aklın ve iradei beşeriyyenin de müdahalesi farz edilmesi değilse, ne demektir?

Hulâsai kelâm, ulûmu müsbete âfakiyyet ile mayu'kiliyyet gibi iki gaye takib etdiği halde bunları bittemam tahakkuk ettirememişdir. Bu tenkidatı daha ziyade uzatmıyacağım. Zira bence müsbet ilimlerin en meş'um neticesi efkârı insaniyyeyi yabis ve akim bir menzile sürüklemekde olmasıdır. Aziz dostum, bana inanmazsanız zamanımızın maruf bir şair ve mütefekkiri olan (Giiyo) nun (İstikbalin Dinsizliği) ünvanlı kitabından bir sahifeyi - 408 inci - size nakledeyim: Bazan Tataristanın dağlarında ve sabahın sisleri içinde acib bir hayvanın soluk soluğa koşduğu görülür. Bir gazalin gözleri kadar büyük gözleri olan bu hayvan halecanından şaşkın bir haldedir, dört nala koşdukça ve kalbi gibi çarpan yere ayaklarını vurdukça, başının iki tarafında fevkalâde cesîm iki kanadın sallandığı da müşahede olunur. Bu kanadlar her açılışda o hayvanı yukarı kaldırır gibidir. Bu hayvan vadilerin dolambaçları içine dalar ve çarpdığı sert kayaların üzerinde kırmızı kan çizgileri bırakır, nihayet birdenbire yere düşer. O vakit bedeninden o iki kanadın ayrıldığı görülür. Meğer bir kartal onun başına çullanmış, yavaş yavaş beynini yiyormuş. Şimdi karnı doyunca göklere doğru uçmuş.] Giiyo, insaniyyeti muasıranın ahvali elîmesini bu misali hailenüma ile tasvir ediyor! İşte benim korkduğum böyle husran ve dalalete düşmemekdir. Beyim, biz istiyoruz ki «Niçe» nin Zeratuştra = Zerdüşt lisanile ebnayi cinsimize telkin etmek istediği fikrî dalâletler içimize girmesin» onun «hiç bir şey gerçek değildir, her şey mübahdır» düsturu aramızda revaç bulmasın... Yine isteriz ki yeni neslin, bedenen ve fikren dinç olmakla beraber, kalbleri ümid ve cesaret ile dolmuş bulunsun ve vazife hissile perverde olsunlar. Siz bendenize [Yirminci asrın ortalarına doğru geldiğimiz halde, on sekizinci asır Darülfünunlarını taklid etmek kadar mânasız bir şey olamıyacağını] söyledikden sonra bu ihtara ilâveten: [Zaman zaman ve şahıs şahıs değişen sübjektif ilimlerden bütün beşeriyyet bıkmış, usanmışdır. Bütün ilim, bütün Darülfünunlar objektif gayelere gidiyor ve ilim artık yüksek ve yaldızlı kürsülere değil, içinde kesif bir sây ve tecrübe havası yaşayan lâboratuvarlarda talim ediliyor.] diyorsunuz! Fakat ne yazık ki elfazı pek parlak olan bu sözler, hakayiki ahvale mutabık değildir. Hiç olmazsa ifadelerinizi teyid için muteber kitablardan bazı şevahidi olsun irad etmeli idiniz. Fakat, bendeniz böyle yapmıyacağım, zati âlinize [Tefekkürü Hazırın Büyük Cereyanları] kitabını okumanızı tavsiye edeceğim. Bu kitabın müellifi « Yena» Darülfünunu felsefe müderrisi Rudolf Ögen'dir. Üstadı müşarünileyhe 1908 senesinde Nobel mükâfatının lâyık görülmesi, âsârı ilmiyyesinin ne dereceye kadar makbulü âmme olduğuna delili kâfidir.

Bu kitabı mühimmin 516 ıncı sahifesini okursanız, Avrupa efkârı zekiyyesinde hâsıl olan intibahın ne merkeze teveccüh etdiğini görürsünüz. Fakat daha garibi, bu Harbi

Umumî badiresinden ve felâketlerinden sonra bilhassa Almanlar arasında husule gelen inkılâbı ruhîden haberdar olamamış gibi görünmenizdir. Eğer Kont Kayzerling'in Almanlara vermek istediği yeni mefkûrelere muttali' olarak onları parlak kaleminizle aramızda neşre himmet etseydiniz ne kadar daha iyi olacaktı!

[Yeni Gün'ün 17 Mart tarihli nüshasında Kayzerling hakkında kıymetli malûmat vardır.] Beyefendi, Avrupa binayi muallâsını mâneviyyatdan tebaüd temellerinden sarsmışdır. Vuku bulacak inhidamı şimdiden teferrüs eden mütefekkirler bundan hazan yaprağı gibi titremekdedir.

Aziz dostum, sizi yalnız intibaha değil, biraz da insafa davet edeceğim. Çünkü makalenizden bütün felâketlerimizden [Maveradaki esrarı anlamak için kafalarını patlatan zatları] yâni açık Türkçesi sarıklı ulemayı mes'ul tuttuğunuz anlaşılıyor. Hayır Beyefendi! O felâketlerin sebebi büsbütün başka şeylerdir. Bilirsiniz ki, biz cengâver, kahraman, fatih bir milletiz. Onun için ecdadımız kılınçlarını kuşanmışlar, atlarına binmişler, Çanakkale boğazından geçip Avrupaya ayak atmışlar; önlerine çıkan Rumları, Bulgarları, Sırbları, Arnavudları, Boşnakları yendikden sonra pek az bir zaman içinde Tuna sahillerine ermişler, o hududu tabiiyyeyi aşarak Romanyayı, Transilvanyayı, Podolyayı, Macaristanı zaptetmişler; Viyanayı kuşatmışlar; bu hâdisat bütün Avrupayı ziyadesile ürkütmüş, aleyhimize müteaddid Ehlisalib seferleri tertib edilmiş; bunların hepsine karşı durmuşuz. Fakat bu mafevkattahammül israfı kuvvet nihayet bizim de dermanımızı tüketmiş. Düşman bunu anlayınca arkamızı bırakmamış. Üç yüz senedenberi bizi tazyik edip duruyor. Az kaldı Asyaya atmakla kalmıyacak, bizi anayurdumuzda bile mahvedecekdi. Felâketlerimizin bütün sebebi bu faaliyyeti ifrata vardırmaklığımızdır. O halde o noktai nazardan ulemamıza çatmakdan vaz geçiniz. Vâkıa onların da kabahatleri çokdur. Çünkü asrın icabatını takdir

edip bir türlü uyanamamışlardı. ve artık o derin uykuda bırakılamazdı İşte bu hikmete mebnidir ki cümhuriyyeti mübeccelemiz bir İlâhiyyat Fakültesi açmakdadır. Beyefendi İlâhiyyat Fakültesinde bilhassa ulûmu diniyye okunacakdı. Bunların başında tefsir ve hâdis ilimleri vardır. Bunların ilim olduğuna şüphe mi ediyorsunuz? Mademki bugün her şeyde Avrupaya imtisal ediyoruz. Orada ulûmu diniyye ve kilisaiyye hakkında her gün biraz daha mütezayid neşriyyata niçin atfı nazarı dikkat etmiyorsunuz..

Vaktile 1868 - 1884 senelerinde (Migne) nin telif ve neşretmiş olduğu 170 mücellidden mürekkep İlâhiyyat Kamusu eskimiş addolunduğu için yeni bir kamus neşrine başlanmışdır. Bu kamusun birinci kısmı beş cildden mürekkeb büyük bir kamusu Tevratdır. İkincisi Katolik ilâhiyyatı kamusudur. Bu kitabın elyevm tahririne Paris Katolik Enstitüsü muallmi (Manjeno) devam ediyor. Üçüncüsü Nasraniyyet arkeolijisi ile merasimi diniyyeye aid bir kamusdur. Dördüncüsü kilise coğrafya ve tarihine aid bir kamusdur ki bunun hey'eti tahririyyesi arasında Paris Katolik Enstitüsü emini ve Akademi âzası (Boudrianne) dahi vardır. Beşincisi Hukuku İyseviyyet kamusudur.

Bu kitabların bütün hıristiyanlık dünyasında mazhar olduğu itibarı fevkal'adeye muhtelif lisanlarda münteşir matbuatın mekalâtı takdiriyyesi delili kâfidir. İşte bizim hocalarımızın böyle noksan himmetleridir ki muahezeye şayandır, daha üç ay evvel bana ihda olunan bir risale vardır. Bu risaleyi gönderen Strazburg Darülfünunu tarih ve kilise müderrisi Paul Sabatier'dir. Bu üstad 1921 senesinin 22 Teşrinisânisinde mezkûr Darülfünunda vermiş olduğu umumî bir dersde kilise tarihinin, tedrisatının her derecesinde talimindeki elzemiyyet ve fevaidi izah etmiş idi. İşte risale bu dersi ihtiva etmekdedir. Bilmem ki biz bu kadar hükema ve ukalâdan daha mı iyi düşünüyoruz ve görüyo-

ruz? Sizi bugünlük daha ziyade rahatsız etmiyeceğim. İcab ederse yine görüşürüz efendim...»

DİNLER TARİHİ

Bu, Profesör **Denis Saurat**'ın eseridir. Maarif Vekâleti bir zata terceme etdirmiş, tedkik ve -icabederse- tashihi için üstada göndermiş.

Yorucu bir çalışmadan sonra üstadın Maarif Vekâletine takdim etdiği rapor dikkate şayandır, ve dört kısma ayrılabilir: 1) Kelime yanlışları, 2) Mâna yanlışları, 3) fikir yanlışları, 4) Atlanmış ibareler ve kanaat.

«Son derece münakkah ve hattâ muğlâk bir üslûb ile yazılmış olan bu kitabda bazan fransız lûgat kitablarında bile bulunmayan gayri me'nus kelimeler bulunduğundan harfî olarak yapılan tercemenin» matlûb vuzuhu temin edemediğini söyledikden sonra, üstad, kelime yanlışları hakkında diyor ki:

1 — Bazı kelimeler yanlış okunmuş olduğundan, bazılarının mânaları lûgat kitablarında araşdırılmadığından terceme yer yer yanlış olmuşdur. Meselâ: invisible (**gayri mer'i**), indivisible (**nakabili taksim**), dessins (**resimler**) destin (**mukadderat**) okunmuş.

2) Mâna yanlışları daha çokdur. Garibdir ki bu türlü yanlışlar kitabın tâ ilk sahifesinden başlar. Sözü üstada bırakıyorum:

«Müellif kitabın medhalden evvel gelen sahifesi üzerine (Viktor Hügo)nun şu beytini yazmış:

> **Le bon sens, souriant et sévère exorciste,**
> **Attaque ce vampire et n'en a raison.**

İst. üniversitesinde dinler tarihi ordinaryüs profesörü.

Bu beyitde mezkûr olan (exorciste) kelimesinin ne mânaya geldiğini mütercim araşdırmamış olduğundan gelişi güzel (nasıh) mânasını vermiş. (Vampire)e de (ejder) demiş. Halbuki müellif o beyti kitabın ta baş tarafına koyarak mühim bir maksad takib etmişdir. Böyle olduğu halde mütercimin şu (nasıh) ve (ejder) kelimeleri o maksadı imha etmişdir. Bundan başka (exorciste) kelimesi (nasıh) ve (vampire) kelimesi (ejder) mânasına gelmez. Bazı kimselerde görülen asabî hastalıkları vaktile o adamlara musallât olmuş ve karnına girmiş cinlere isnad ederlerdi. Avrupada bazı rahibler bir takım dualar okuyarak ve bazı dinî merasim yaparak o cinleri insanın içinden çıkarırlarmış. İşte o rahiblere (exorciste) derler. Vampire kelimesi de hortlak ve cadı mânasına gelir. Şu halde Viktor Hügo insanların kafalarına girmiş olan dinî akideleri cinlere, cadılara ve onları insanların dimağından çıkarıp atmağa çalışan akli selimi (bon sens) i de cinleri kovan rahibe benzetiyor ve «mütebessim ve şedid cinci bir rahib mesabesinde olan akli selim insanların kafasına cinler gibi girmiş bulunan bâtıl itikadlara hücum ediyorsa da hakkından gelemiyor» demek istiyor.

Dört büyük sahife işgal eden bu çeşid yanlışlardan bir tane daha:

«L'oint du Seigneur». Bu tâbir **«sevgilisi»** diye terceme edilmişdir. Halbuki **«oint»** kelimesi mukaddes zeytun yağı ile tılâ edilmiş, yağlanmış mânasınadır. Fransız krallarını - tac giydikleri vakit - mukaddes zeytun yağı ile yağlarlardı. Hıristiyanlar İsa'ya da **«L'oint du Seigneur»** yani **(Mesihürrab)** derler. Bu kelimeyi **«sevgili»** diye terceme etmek doğru olamaz.

3) Fikir yanlışlarından da bir misal:

«Le 12 e imam, le grand chef religieux des Schiites a été enlevé à la terre et règne encore dans un lieu mystéri-

eux. Il est «en absens» mais toujours présent, la tête des mystiques.»

İbaresi:

«Şiilîlerin büyük dinî reisi olan on ikinci imam göğe çıkmışdır ve meçhul bir mevkide el'an hüküm sürer. O isbatı vücud etmeden fakat daima hazır olarak mistiklerin başındadır.» suretinde terceme olunmuş. Bu ibarede **«il est en absens»** sözlerine pek yanlış bir mâna verilmişdir. Çünkü Şiîlilerin **İsna Aşeriyye** kolu itikadınca on ikinci imam gaibdir, fakat daima hazırdır. Acemler onun gelmesini çok beklemişler ve hâlâ bekliyorlar. Onun için ona imamı mektum, imamı gaib ve mezheblerine **İsna Aşeriyye** derler. Müellif bunu anlatmak istiyor.

4) Atlanmış cümle ve satırlar çokdur. Misallerle gösterilmesi uzun sürer. Bundan vaz geçiyorum ve Üstadın kitab hakkındaki kanaatını raporundan aynen alıyorum:

«Denis Saurat dinî hissiyyatın ve dinin ibtidaî insanlardaki tezahürlerinden itibaren zamanımıza kadar takib etdiği tekâmül safhalarını bitaraf bir müverrih sıfatile yazar gibi bir tavır takındığı halde kitabının sonunda yürütdüğü iki mütalâa kendisinin o bitaraflığını pek şübheli göstermekdedir. Zira bu zat (Şark milletlerinin pek büyük aklî kudret ve meknet esbabına malik olduklarına emin isem de bu esbabın semere vermesi onların zahib oldukları akideleri terketmelerine vabestedir) diyor. Ondan başka onun zu'munca ilmin terakkiyatına veya hücumlarına dayanabilecek yegâne din Katoliklik imiş!»

NİZAMÜLMÜLK'ÜN SİYASETNAME'Sİ

Bu da **«Dinler Tarihi»** nin uğradığı âkibete uğramış... Maarif Vekâleti 1933 senesinde üstadı Nizamülmülk'ün **«Siyasetname»** sini tercemeye memur etmişdi. Üstad uhdesine düşen vazifeyi yapdı ve tercemesini Vekâlete yolladı.

936 senesinde ilk formasının provaları tashih edilmiş olan bu nadide eser o tarihden sonra, ne oldu bilinemez, **«Dinler Tarihi»** nin yanına gitti, hâlâ orada mışıl mışıl uyuyor.

Size bunun yalnız bir sahifesini, misal olarak, veriyorum:

«Bu kitabın yazılmasını sebebi:

«Padişahın kütüphanesine memur yazıcı, bu kitabın «yazılmasının sebebi için şöyle söylüyor: Sultanı Sâid Ebülfetih Melikşah bin Muhammed Emin Emirülmü'minin:

«— Allah onun bürhanını aydın etsin — 448 senesinde «büyüklerden, yaşlılardan, bilgiçlerden bir kaç kişiye buyurdu ki her biriniz memleketinizin idaresini düşününüz «ve bakınız ki zamanımızda ne gibi şeyler iyi olmadığı halde «Sarayımızda, Divanımızda, Mahkemelerimizde ve Meclislerimizde kaide olarak carîdir, ve bizden gizli olan şeyler «nedir?.. Bizden evvelki padişahların yapdıkları halde bizim yapamadığımız şeyler nedir? Bunun gibi geçmiş zamanlardaki padişahların kanunu ve adaletleri içinden Selçukîlerin devlet ve mülküne alınabilecek ne gibi şeyler «varsa onları da yazınız ve reyime arzediniz ki düşünelim «ve buyuralım ki bundan sonra dine ve dünyaya müteallik işler kendi kaidelerine göre yürüsün ve her iş yerine «götürülmüş bulunsun. Ve iyi olmıyan her ne ise geri kalsın. Çünkü Yüce Tanrı cihan saltanatını bize bağışlamış «ve nimetlerini üzerimize bol bol vermiş ve düşmanlarımızı ezmişdir. Lâzım değildir ki bundan sonra memleketimizde hiç bir şey eksik olsun ve işler yolsuz yapılsın, veyahut «bir şey bizden gizli kalsın.

«Bu buyuruk Nizamülmülk'e, Şerefülmülk'e, Mecdülmülk'e ve bu sıradaki büyük adamlara verilmişdi. Bunun

«üzerine bu zatların her biri bu hususda hatırlarına gelen «şeyleri yazıb Padişahın reyine arzetdiler. Fakat bu lâyi«haların hiç biri Nizamülmülk'ün yazdığı eser kadar beğe«nilmedi. Padişah bunu okudukdan sonra tam gönlünmün «istediği gibi yazılmış, bunun üzerine ziyade edecek bir şey «yokdur. Ben bu kitabı kendime rehber edineceğim ve bu«nun üzerine gideceğim diye buyurdu. Bu sebeble bu kitab «Padişahın kütübhanesi için yazıldı ve huzura takdim edil«di. İnşallah beğenilir.

«Hiç bir padişah ve hükûmet reisi bu kitabı elde etmek «ve bilmekden müstağni olamaz, bahusus bu zamanda, onu «nekadar ziyade okurlarsa dine ve dünyaya müteallik iş«lerde uyanıklık o kadar ziyade olur; ve doğru tedbir yolu «önlerinde daha ziyade geniş olarak açılır; Saray ve Devlet «dairelerine, mahkemelere, meclislere ve koşu ve talim «yerlerine müteallik kaideler ve tertibler, büyüklerin, aske«rin ve ahalinin ahval ve muamelâtı gözlerine daha açık «görünür. Ve hiç bir şey gizli kalmaz, inşallah...»

TARİKATLARA DAİR NEŞRİYYAT
ve
TENKİD

Bilgisine uymayan fikirleri hiç kabul etmemek ve fırsat bulur bulmaz onları tenkid etmek - diyebilirim ki - Mehmed Ali Aynî'nin en karakteristik tarafıdır.

Besim Atalay'ın «Bektaşilik» e müteallik yazıları üzerine Ankarada Yeni Gün gazetesile yapdığı neşriyyat bu teşhisin en kuvvetli delili sayılabilir. Besim Atalay'a «hücum» eden makale ile fikir ve kanaatlarına bağlılığını gösteren ve Veled Çelebi'yi hakemliğe çağıran yazısı ne kadar dikkatle okunmağa değerse Türk fazılının Yeni Gün'de çıkan uzun cevabı da o nisbetde faydalıdır.

Bunları, hem üstadın o vadideki vukufuna bir misal vermek, hem de tasavvuf bahislerine merak sarmış gençlere salâhiyyetli kalemlerden çıkmış toplu bir tarihçe okutmak maksadiyle aynen naklediyorum:

27 Mart 1340 Perşembe — Yeni Gün

BEKTAŞİLİK VE EDEBİYYATI ÜNVANLI MAKALELER HAKKINDA

— Besim Atalay Bf. ye —

«Bektaşilik üzerine yazdığınız makaleleri dikkatle takib etmekdeyim. Bunlarda vazıh veya istizaha muhtac gördüğüm bazı noktaları eserin hepsi neşrolundukdan sonra arzetmek istiyordum. Fakat dün (Hâkimiyyeti Milliyye)de çıkan Vahdeti Vücud bahsindeki bazı mülâhazalarınızın tashihi için fazla beklemeği muvafıkı maslahat bulmadım. Siz bu bahse şu sözlerle başlamışsınız: (Şarkın bu kadîm ve köklü felsefesini bütün islâmî tarikatlarda görmek ve bulmak mümkündür. Pek eski zamanlardan beri kuvvetde ve hâkimiyyetde birlik gören Şark, vücudda dahi birlik görmüşdür. Bu, Şark düşünüş ve görüşünün bir neticesidir. Buna binaen Şarkda doğup büyüyen her din ve felsefe akıntılarına bunun da karışması pek tabiîdir. Burada Şark deyince İran, Çin ve Hind gibi fikir muhitleri anlaşılmalıdır; Arabistan dışarıdadır. Esasen Hindistandan çıkan bu felsefe eski Akad ve Sümer - Asur ve Keldan - illerinden itibaren İrana, Turana, Çine, Mısra, oradan Fenikeye, Yunanistana seyahat etmiş, her girdiği yerde bir takım tortular bırakmışdır. İran ve Yunan kanallarile Abbasilerin ilk devrelerinde Arablara geçmiş, daha doğrusu arablaşmış; Türkler, Acemler ve Rumlar tarafından İslâm âlemine de sokulmuşdur. Arablar kendi muhitlerinin tabiî olan tesirlerile kuvvet ve hâkimiyyetde birlik göremiyorlardı. Ha-

yatları dağınık, ülkeleri kuru ve çıplak, hâkimler mütead-did, hâkimiyyetler parça parça idi. Buna binaen vahdeti vücud akide ve nazariyyesi Arablara has, aslî bir akîde olamazdı. Tevhide güç yanaşan Arablar, vahdeti vücuda daha güç ve geç yanaşacaklardı. Nitekim vahdeti vücuda dair yazılan kitablar gerek Endülüs'de, gerek Arabistanda rağbet bulamayor, müellifleri takibata ve şedid işkencelere mâruz kalıyordu. İmamı Gazalînin eserlerinin Endülüs ülemasınca yasak edildiği malûmdur. Tasavvufa ve vahdeti vücuda dair eser yazanlardan pek çok kimselerin İran ve Turan muhitlerinden ve ırklarından çıkmış olmaları da bu dâvayı isbat eder. Muhyüddini Arabî gibi bir iki müstesnası da şaz kabilindendir).

Besim bey, bu on beş satırlık ibarenizde muhtelif fikirleri biri birine o kadar karıştırmışsınız ki, neresinden ve nasıl hücum edeceğimi tayin edemiyorum. Bunun için, tam bir vuzuhu muhafaza etmiş olmak için anasırına tefrik ve tahlil ederek münakaşa edeceğim.

Birincisi: Sizin beyanatınıza göre, bir mahalde kuvvet ve hâkimiyyetde birlik görülmesi zihinleri vahdeti vücuda sevk ve imale eder. Ben diyorum ki, bu mülâhazanız doğru değildir. Zira eğer doğru olsaydı eski zamanda kuvvet ve hâkimiyyetin yedi vahidde en mükemmel mânasile toplandığı İranda Zerdüştün ikilik akidesi teessüs edemezdi.

İkincisi: Vahdeti vücudun aslen Hindistandan çıkdığını söyleyorsunuz. Vâkıa Hindistan hükemasından olan (Kapilâ)nın mezhebinde vahdeti vücud nişaneleri seçilmekde (veda)ların bir tefsiri tasavvufisinden ibaret olan (Vedanta)da vahdeti vücud daha bariz bir suretde görülmekde ise de bundan vahdeti vücudun Hindistandan diğer aktarı âleme intişar etdiği istidlâl olunamaz. Zira her nerede mütefekkir var ise ve mesaili âliyeyi tamika başlamışsa, vücudde ya birlik veya teaddüd görecekdir. Bir kısım mütefek-

kirlerin vücud hususunda vahdeti ve diğer bir kısım mütefekkirlerin kesreti kabul etmesi daha ziyade meşreblerin tefavütünden mütevelliddir. Bilirsiniz ki kadîm Yunanistanda Atina, Isparta, Teb... gibi sayısız medineler tamamen müstakil ve hâkim idi. Yani orada ahali kuvvet ve hâkimiyyetde tamamen ayrılık ve kesret görmekde idi. O halde nasıl oluyor da (Heraklit) ile (Parmenid)in eserlerinden sarahaten vahdeti vücud istidlâl olunmakdadır? İşte şu delâil ile iddia ediyorum ki vahdeti vücudun masdarı mütefekkirlerin kuvvet ve hâkimiyyetde birlik görmesi değildir. Öyle ise vahdeti vücudun masdarı zuhuru nedir? Bunun sebebi hem tefekkürün ve hem eşyanın kanunu âlisi vahdet olmasıdır. Ancak gayri mütenahinin yanında mütenahiyi, vacibin yanında mümkünü, mutlakın yanında izafîyi inkâr müstahil olduğundan bazı pek derin düşünceli mütefekkirler bu ikiliği telif için onları şey'i vahid addetmiş, fakat birini bâtın diğerini zâhir yahud birini hakikat, diğerini şuun veya daha âmiyane bir tâbirle birini büyük bir deniz diğerini onun dalgaları gibi saymışdır. İşte vahdeti vücudun hulâsatülhulâsa mahiyyet ve hakikati bundan ibaretdir.

Üçüncüsü: Diyorsunuz ki (vahdeti vücude dair yazılan ktiablar gerek Endülüsde, gerek Arabistanda rağbet bulamayor, müellifleri takibata, şedid işkencelere mâruz kalıyordu. İmami Gazalînin eserlerinin Endülüs ülemasınca yasak edildiği malûmdur.) İtiraf ederim ki bu iki satırlık ibareniz beni pek ziyade şaşırtmakdadır. Keşki Endülüsde ve Arabistanda rağbet bulamayan kitabların hangileri olduğunu yazsaydınız. Çünkü tasavvufa dair yazılmış olan eserler: Hârisülmuhasibî'nin kitabı ile Kuşeyrî'nin risalesi, Ebu Talibi Mekkî'nin Kutülkulûb'u, Süherverdi'nin Avarifülmaarif'idir.

Bunların müellifleri bir belâya uğramadıkları gibi teliflerinin de nazarı itibardan iskat edilmiş olduğunu bilmi-

yorum. Eski sofulardan başı büyük bir belâya uğrayan klâsik bir şehid, Hallacı Mansur'dur. Bununla beraber onun hareketini muasırları olan eazimi sofiyye bile tasvib ve tahsin etmemişlerdi. Mansur'un dâvasını kendisinden sonra gelen tarikat büyüklerinin hemen hepsi muhakeme etmişdir. Bunlar içinde onu mazur görenler olduğu gibi muahaze edenler de vardır.

Dördüncüsü : Artık Gazaliye aid mülâhazanıza geçiyorum. Revişi ifadenizden anlaşılıyor ki Gazalinin eserleri vahdeti vücuddan bâhis olduğu için Endülüs üleması tarafından tabiriniz veçhile «yasak edilmiş» zehabında bulunuyorsunuz. Sizin böyle hem doğru, hem yanlış olan fikirleriniz beni şaşırtıyor. Besim beyefendi, vakıa Gazalinin (İhyaül'ulûm)u Endülüsde yakılmışdır. Fakat bu muamele zannınız gibi o kitabın vahdeti vücudden bâhis olmasından mütevellid değildir. Hattâ daha garibi, Gazalî hem o kitabında, hem de diğer (Reddiyye)lerinde vahdeti vücude kail olanları bilhassa gulâtı sufiyyeyi şiddetle tenkid etmektedir. Siz ise onun hakkında ne kadar yanlış düşünüyorsunuz!

«Mişkât»daki vahdet bahsi de vahdeti şuhuddur. O halde Gazalînin«İhya»sı Endülüsde niçin yakılmışdır?diye sormağa hakkınız vardır. İşte o hâdise fevkalâde merakı mucib olmuşdur. Müsaadenizle bunu size izah edeyim. Bu mes'ele hakikaten böyle bir izaha lâyıkdır Çünkü Gazalî islâm âleminde pek mühim bir teceddüd husulüne çalışmışdır. Hâlâ bu gün dahi yapılması hasbezzaman zarurî olan teceddüd ve islâhat için Gazalînin açdığı yolu takib etmek icabetmekdedir. Alman müsteşriklerinden müşaviri hâs Profesör «Beke» nin bana gönderdiği 9 Kânunuevvel 1916 tarihli almanca mektubda aynen şu ibare vardır: «Gazalî mahiyyeti esasiyyesi itibariyle tamamen (modern) yani fikirleri asrı hazırın mülâhazatına muvafık bir mütefekkir idi. Binaenaleyh âlemi

islâmda yapılacak islâhatda müşarünileyh fevkalâde kesbi ehemmiyyet edebilir. Yalnız onun meslekinin ehemmiyyeti edebiyyesini takdir edebilmek için zamanının şeraiti tarihiyyesini bilmek icabeder.»

Vâkıa Bağdadda Nizamiyye medresesinin en mümtaz ve namdar müderrisi olan Gazalî umumun enzarı hayret ve taaccübü önünde kürsii tedrisi ve buna merbut olan ikbal ve dâratı terk ile Süriyye ve Hicaza çekilerek senelerce tek ve tenha mürakabeden sonra tekrar hayat âlemine girdiği vakit ilk hücumunu, her mes'eleyi münhasıran âleti akl ile halle muvaffak olacaklarına itikad eden ülemanın şu kanaatına tevcih etmişdi. Binaenaleyh zamanımızda üstadı muhterem (Bergson)un bayrağını açdığı «Anti-İntellectualisme» mesleğini ondan sekiz yüz sene evvel Gazalî tervic ve müdafaa etmişdir. Hükemayı benamdan (Paskal)ın bile Gazalînin fikirlerinden mülhem ve müteessir olduğunu müdekkikin tahkik etmişlerdir. Kezalik Bergson'un kemali hayretle kıymeti hakikiyyesini ve akıldan başka pek mühim ve şayanı itimad bir menba'i ilim olduğunu iddia etdiği «hads : intuition» veyahud Gazalinin tâbirince mükâşefei kalbiyyenin ve yine şimdiki felsefe ıstılahınca «istibsarı batınî» dediğimiz (introspection) vasıtanın ne olduğunu Gazalinin İhya'sında mufassalen okumalıdır. Bununla beraber Gazali yalnız filosofları değil, mütekellimleri ve ham mukallidleri de bihakkin hırpalamışdı. Ancak o senelerde Afrikada hükümran olan Murabitin veya Mülessimin mülûkü fevkalâde mutaassıb idiler. Bu padişahlar Endülüse de tecavüz ederek oradaki tavaifi mülûkü imha ve İspanyayı zabt etmişlerdi. Onların zamanında bütün mesaii akliyye furui fıkhiyyeyi münakaşaya münhasır olduğu gibi âyatı kerime ve ehâdisi şerifeye zâhirî ve lâfzî mânalarından başka bir mâna vermek kimsenin haddi değildi. Gazalî gibi son derece nâfiz bir nazara malik olan bir zat tabiî bu kuru ve dar görüşe muvafakat edemezdi. Binaenaleyh

onun tenkidatının mühim bir kısmı da mağrib ülemasına müteveccih idi. İşte bundan dolayıdır ki «İhyai Ulûmiddiniyye» Endülüsde yakılmışdı. Fakat bu hâdise çok devam edemedi. Zira bizzat Gazali'nin de tilmizlerinden sayılan (İbni Tümres)in Şimalî Afrika'ya avdet etdiği vakit Murabitin aleyhine açdığı hareketi mezhebiyye Murabitîn Devletinin mahvına ve yerine Elmuvahhidin Devletinin zuhuruna müncer olmuşdu. Elmuvahhidin hükümdarları Murabitini yıkdıkdan sonra Endülüsü de zabt etmişlerdi. İşte bundan biraz sonradır ki Kurtuba kadısı İbni Rüşd Endülüsde Aristo'nun felsefesini fevkalâde üstadane bir suretde şerhedebilmiş ve Gazali'nin (Tehafetülfelâsife) sine karşı (Tehafetüttehafüt)ünü yazmışdı. Serbestînin derecesine dikkat ediyor musunuz?

Beşincisi: Diyorsunuz ki (Tasavvufa ve vahdeti vücude dair eser yazanların pek çoklarının İran ve Turan muhitlerinden ve ırklarından çıkmış omlaları da bu dâvayı isbat eder. Muhyiddini Arabi gibi bir iki müstesnası da şaz kabilindendir). Hayır, Besim bey, bu zannınız da külliyyen yanlışdır. Haydi (Zünnunu Mısrî)yi bir tarafa bırakayım, fakat tasavvufça klâsik kitablar yazmış olan Ebu Tailb Mekkî ile Hâris Muhasibî'yi, Ataullahi İskenderanî'yi, Ebu Medyen-i-Mağribî'yi, Ebülhaseni Şazilî'yi, «Bürhanülmüeyyed» sahibi Seyid Ahmed Rufaî'yi, (Gunye) sahibi Seyyid Abdülkadir Ceylânî'yi... ilâh, nasıl İranî veya Turanî sayabiliriz?...»

BEKTAŞİLİK MÜNAKAŞASININ HALLİ İÇİN

— Veled Çelebi Efendi Hazretlerine —

«Hakimiyyeti Milleyye» de Bektaşilik hakkında intişar eden makaleler sebebile muharriri Besim Atalay beyle aramızda geçen bir münakaşanın hallü itmamına medar olmak

üzere zati fazılanelerinden bazı mes'eleler soracağım. Cevablarını ihsan buyurursanız hem bendenizi, hem bütün karilerinizi minnetdar etmiş olursunuz.

1) Bu birinci ve ikinci sualim size pek garib gelecekse de ne yapalım, öyle icabediyor: Tarikati Mevleviyyenin müessisi kimdir?

2) Tarikati Bektaşiyyenin müessisi kimdir?

3) Bendeniz tarikati bektaşiyyeyi «Yeseviyye» tarikatinin bir şubesi biliyorum. Onu Tariki Bedevîye nisbet etdiklerini de Selânikli (Mehmedübni Osman)ın (Tumarusselâsil) ünvanlı kitabında görmüşdüm. Aziz Mahmud Hüdayi efendi hazretleri de bu fikirde imiş. Bu babdaki tahkikatı fazılaneleri ne merkezdedir?

4) Hâkimiyyeti Milliyye'deki Bektaşilik makalelerinde: (Bektaşilikde namaz yokdur, niyaz vardır) denilmişdi. Halbuki bir tâlib Bektaşiliğe girdiği vakit yapılan merasimde, mürşid iki rek'at namaz da kıldırır. İcabederse bu namazın bütün tafsilâtını ve okunan şeyleri yazabilirim. O halde Besim Atalay beyin: «Bektaşilikde namaz yokdur» demesi nedir? Bu hususdaki malûmatınızı lûtfen yazar mısınız?

5) Bektaşilikteki «âyini cem» nedir? Bu hakikaten bildiğimiz mahud «bade» nin mucidi olan Cem midir? O halde Bektaşilikle ateşperest Cem'in münasebeti ne zaman ve ne suretle başlamışdır? Yoksa bu âyin «Aynülcemi» den galat bir şey midir? Bunun hakikatini de lûtfen izah eder misiniz?

6) Hurufî'ler arasında «C» ve «M» harflerinin işaret etdiği bir «Cem» günü vardır. Gûya Ebülbeşer Âdem o gün halk edilmiş. Âdeme ruh o gün nefholunmuş. Bu, senenin hangi günüdür? Acaba bildiğimiz nevruz mudur? Hurufiler, şayed bu cem günü ile bizim şeker bayramı bir güne tesadüf ederse onu iydülekber addederler. Şayed cem günü ile kurban bayramı bir güne tesadüf ederse ona da haccül-

ekber derler. Acaba Bektaşilikdeki cem buradan mı geçmişdir? Bu hususlar hakkında bizi tenvir etmenizi rica ederim.

7) Dem ne demekdir? Besim Atalay beyin makalelerinden dem'in münhasıran rakı mânasına geldiği anlaşılıyor: Demlenmek, dem çekmek gibi... Halbuki benim bildiğime göre dem, Âdem Aleyhisselâma nefholunan ruhdur ve o ruh, bütün insanlara intikal eden sırrı hayatdır. Bektaşi Gülbanklerinde, tercemanlarında, nefeslerinde mütemadiyen tekrar olunan «dem» tâbirinden garaz ma[illegible]hilhayati eşya olan bu nefesi nefisi Rahmandır. Acaba zat[illegible] mürşidaneleri bu hususda ne buyurursunuz?

8) Salifülbahs makalede Bektaşilikde evrad ve ezkâr olmadığı iddia edilmişdir. Vâkıa bu makalelerde (Nadi aliyyen) dualarından yalnız bir şekli yazılmış ise de, haydi gülbankleri ve tercemanları evrad ve ezkârdan addetmiyelim, Bektaşilerin okudukları münacatlarla salavatları evrad ve ezkârdan saymamak doğru bir şey midir? Onların bilhassa:

( )

İle başlayan salâvatı kebirleri de o tarikate mahsus bir zikirden başka ne olabilir? «Nadı aliyyen» dualarının daha mükemmel ve mufassal şekilleri olduğunu da bilirsiniz... İşte bunların hepsi de evrad ve ezkârdır.

9) Besim beyin makalelerinde âyini Cem hakkında verilen malûmatdan bunun basbayağı rakı ve şarab içmekden ibaret bir mastabai sefahet olduğuna hükmetmek lâzım gelir. Fakat benim bazı kitablarda gördüğüm malûmata göre bir talibin tarikate kabulü merasimi hitam bulacağına yakın mürşid, çirakçıya: «Kalk erenler, seyyidüşşüheda için sebil eyle!» dediği vakit çirakçı: «Eyvallah» deyip kalkar. Meydana mürşide ve meydan taşına niyaz ederek meydan taşından şerbet tasını alır ve dara çekilip bu duayı okur: Bismillâhirrahmanirrahim:

این آب روان سلسبیل

ز تشنه بن حق سبیلست

Ber cemali Muhammed Kemali İmamı Hasan ve İmamı Hüseyin Ali râ bülend salavat, deyip evvelâ mürşide giderek tası verir ve verirken (سلام یا حسین) der. Mürşid ile beraber bilcümle canlar:

( )

der. Ondan sonra bu minval üzere orada bulunanların hepsine içirir. Fakat bu tasdaki şerbet nedir? Hakikaten şarab ya rakı mıdır? Yoksa su mudur? Tarikatin talimatı ne ise, rica ederim, serbest cevap veriniz. Bilmem ki böyle besmeleli, dualı rakı nasıl içilir?

Bu merasimin nihayetinde mürşid çekdiği gülbanki kebirde : (Horasan pirlerinden, Rum abdallarından, Türkistan kalenderlerinden, Arabistan meşayihinden, Hindistan hâkisarlarından, ebrar taifesinden, mürşidi kâmil Hace Ahmed Yesevîden, Marufi Kerhiden, Cüneydi Bağdadiden, Şibliden, Mansur Hallacdan, Muhyuddini Arabiden, Şehabüddini Sühervediden, Evhadüddini İrakiden, Şemsi Tebrizîden, Mevlâna Celâleddini Rumîden, Seyyid Nesimîden, Şah Nimet Veliden, Fazli Naimiden,............) himmet istiyor. Bu zatların hangisi rakıya müsaade edebilir?

10) Bir sual daha iradıma müsaade ediniz: Besim beye meşhur (Muhasibî)nin ismi (Hâris) olduğunu anlatamadım. Hâlâ (Hars) diye nabecâ inad edip duruyor. Acaba bu husûsdaki tahkikatı aliyyeleri ne merkezdedir? Baki, hürmetlerim.

VELED ÇELEBİ'NİN CEVABLARI

— Müderris Mehmed Ali Aynî Bf. Üstadımıza —

«Besim Atalay Beyefendi ile miyanenizde tehaddüs

eden münakaşadan dolayı irad buyurduğunuz suallerin - mümkün mertebe icmal ederek - cevablarını arzediyorum:

Birinci, ikinci sualleriniz Mevlevî, Bektaşî tarikleri müessislerine dairdir. Malûmu âlinizdir ki Hazreti Mevlânâ ulûmu diniyye ve maarifi yakiniyyeyi tahsil edip Hakim Senayi ve Şeyh Attar emsali hükemayi islâm yolunda kitab ve sünnetden ve enbiya ve hükemayi ilâhiyye ahvalinden ve şuuni hayatdan nice maarif ve hakayik istinbat ederek bu vesile ile ahlâk ve irfanın tehzibine hizmet eylemişler ve marifetullah meratibini kat' ile en nihayet yakın ve vusul ve fena makamlarına kadar nazarî ve amelî salikleri terbiyet kılmışlardır. Menakibi seniyyelerinde tafsil olunduğu vechile hazreti Şemsüddin ile mülâkatdan sonra Sofiyyede eskiden beri görülen (sema')ı kendi tariki esaslarından addetmiş, alelekser kavval ve münşidlere ürefa eş'arını okutturup nay ve kuddum ve çenk ve rubab çaldırıb sema' eylemiş ve salikleri dahi sema' ve safaya teşvik buyurmuşdur. Âsârı seniyyelerinde (salikde kemalin sür'atle husulü ve maşuku ezelîye şanlı bir suretde vüsulü için en kesdirme yol, alâyikden tecridi nefs ve ibadat ve ahlâk ile tezyini zat ve sıfat etdikden sonra ahyanen âriflerin, kâmillerin en yüksek eş'arı muhakkikanelerini saz ve avaz ile inşad etdirerek ondan hâsıl olan şevk ve garam ile sema' ve safa eylemekdir) buyururlardı.

Onun için medresei saadetlerine toplanan talibler alâmeratibihim ulûmu zaruriyyeyi öğrenip selefi salihin mişvarı üzere menahiden i'raz, envai taatla islâhı nefseyledikden sonra ahlâkı âliye ve terbiyei batıniyye ve maarifi yakıniyye tahsili için dahi sohbeti Mevlânaya mülâzemet eylerlerdi. Cenabı Mevlâna ekser cuma günleri sahnı sofai medreseye yârânı cem'edip evvelâ âhengi lâtif ile Kur'anı Kerim tilâvet olunur. Bazan kendileri tefsirine girişerek nice maarifi rabbaniyye söylerlerdi. Salikler sermest ve

pürcuş ü huruş olurlardı. Tam bu neş'e hengâmında mutriban meratibi aşk ü visali hakî şiirler inşad eylerler, Hazreti Mevlâna biihtiyar kıyam edip deveran eylerdi. Destefşan, pakupan dönerdi. Yârânı kiram dahi sema' eylerlerdi. Maamafih kendisinin sema' eylemesi için yevmi mahsus, mekânı hâs yok idi. Meşhurdur ki bilâhire ekâbiri yârânından olan (Şeyh Salâhaddini Zerkubi Konevî) hazretleri dükkânında şakirdlerile beraber muntazam bir âhenkle altun dövüp çubuklar yapıyorlardı. Hazreti Mevlânâ oradan geçerken bu muttarid âhenkle zevk ü vecdi galeyana gelip yol üzerinde sema' eylemeğe başladı. Şeyh Salâhaddin dahi ezelî muhibbânı ârifinden olduğu cihetle o da kendinden geçip muttasıl örs üzerinde altun çubuklarına çekici indirmekde devam eyledi. Bir halde ki o çubuklar hep altun varak oldu. Dükkânın içi altun varaklarla doldu. Mevlâna dahi muğşialeyh bir hale geldiğinden deruni dükkâna aldılar. Orada söhbetleri başladı.

Hazreti Mevlânâ'nın sema'ı mahsus bir günde, bir mahalde, kisvei mahsusa ile bir tertibe tâbi değildi. Fakat hangi tesisat vardır ki bu yolda başlayıp bilâhire o yolun rehnüma ve müctehid ve müceddidleri vasıtasile tensik edilmiş olmasın.

Ahdi nebevîde ve sadrı islâmdaki dini mübinin hal ü şanı ile eimme tarafından tertib ve tasnif edilen mezahib ve bu miyanda (fırakı dalle) denilen tevaifi islâmiyye mezahibi dahi hep sonradan teessüs ve tekarrür eylemişdir. Sonra sema', bilcümle bilâdı islâmiyyede bütün sofiyyede mevcud olduğu gibi bilhassa Konya'da şayi idi. Ümera, eşraf (meclisi sema') teşkil eder, ekâbiri beldeyi davet eyler, ülema ve saire hazır olurdu. Yenip içildikden sonra mutriban saz ve âvaze başlar, ülema, ümera, eşrafdan isteyen kalkar, oda ortasında dönerdi. Ahiler tarikinde de böyle «âyinilcemiler» var idi.

İstanbulda Yenikapu mevlevihanesi sertabbahı olup büyük aşçıbaşı diye şöhretşiar olan Seyyid Sahih Ahmed Dedenin (Mecmuatüttevarihilmevleviyye) sinin tasrihine göre matbah usulünü, dervişlerin usulü mesnevi üzere teslik ve terbiyesini, yevmi mahsusda meclisi sema' ikame edip dört selâm üzere deveran eylemekliği hazreti Mevlânanın içtihad ve tesis eylediklerini yazar. Fakat âsârı Mevleviyyede ihatası olanlarca sabittir ki bu günkü usulü tarikat bir iki asır sonra vücud bulmuşdur. Tafsili çok sürer.

Şu kadarcık maruzata göre nümayan olur ki kendinden evvel geçen Sofiyye tariki miyanına sema'ı vazeylemek ve bunu aşkü visal yolunun en kesdirme usulü addetmek noktasından tarikatı aliyyemizin müessisi şübhesiz Cenabı Mevlânâ'dır. Fakat onu bu günkü şekle sokmak için ilk halifesi (Hüsameddin Çelebi)den başlayarak bir iki asır akdem geçen meşayihin bile hep himmet ve hizmetleri sebkeylemişdir. Ancak ihvanı tarikimiz miyanında (matbah usulünü vaz'eden taşralarda hulefası vasıtasile mevlevihaneler küşad eyleyen Sultan Veleddir) diye şöhret bulmuş ve bundan dolayı (Sultan Veled hazretleri bugünkü tarikatın müessisidir) denilmişdir. Halbuki Sultan Veled hazretleri pederlerinin isrine son derece salik olup hattâ ömrü medresei Mevlânada babası gibi geçmişdir. Bakılsa onun oğlu (Ulu Arif Çelebi) hazretleri hilkaten erbabı vecdü halden olup medreseyi terkle ceddi pakinin türbesi civarında sâkin olmuş, badehü seyahata çıkıp Anadolunun, İranın, Arabistanın ekser bilâdini gezmişdir. Oralarda mevlevihaneler küşad eylediği mervidir. Matbahlara mücerred fukara kabulü de sonradandır. Bundan ziyadesine bu makale müsaid değildir. Buna göre sualinizin cevabını alırsınız.

Hace Bektaşi veli efendimizie gelince: Müşarünileyh Hazretleri erbabı fena ve istiğrakdan idi. Öyle geldi, geçdi. (Velâyetname)leri kemali teemmülle mütalâaya şayandır.

Türkçülere, tarihçilere tavsiye ederim (1). Kendisi asla (tarikat) tesisi kaydında değildi. Öyle bir taifei mahsusa olmak, seyrü sülükleri kendilerine hâs bulunmak üzere bir yol bırakıp gitmedi. Bu günkü şekildeki (Tarikati Bektaşiyye) muayyen bir veya birkaç zat tarafından tesis edilmemiştir. Hazretin vefatından sonra ufak bir (Tarikatname)sinden başka bir eseri ve âlemi hülefası kalmadı. Fakat türbesi civarına az çok ehli hal zevat toplandı. Şüphesiz ki (Tarikatname) mündericatı veçhile ibadat ve taatla, maarifi ledüniyye müzakeresile vakit geçirdiler. O esnada (Velâyetnâme) farisî olarak telif kılınmışdır. Henüz üzerinden bir asır geçdiği halde Hazretin (Maveraünnehir)den Anadoluya teşrifleri ve imrarı hayatları öyle esatirî bir suretde yazılmışdır ki Türklerin o vakitki zihniyyetini tasvir için bu kitabı en mühim eserlerden sayarım.

Şah İsmaili Safevî (İsna Aşer) mezhebini kabul ile İran hükûmetini tesis etdikden sonra İrandaki ehli sünnetle beraber nekadar mezahibi acibe ve fırakı dalle eshabı varsa - hattâ babasının tesis ve kendinin tervic eylediği tarikatı mahsusa da (Haydariyye) dahil olduğu halde - hepsini def'ü tenkil eylemişdi. Pek garibdir ki Şah İsmail'in babasının tarikati pir evinde cayi kabul bulduğu gibi (Hatayî) mahlaslı nefesleri bile beynelihvan en mukaddes nefesler sırasına geçdi. Hiç birisi (Şah Hatayî kimdir?) arayıp sorduğu yokdu. Daha garibi şudur ki kendisine (Bektaşiyan) dediren Yeniçeriler İran seferine gitdiklerinde hep bu nefesleri okuyarak (Kızılbaş)la, (Haricî) ile harbe gidiyorlardı. Hâlis (Kızılbaş) tariki ise o zaman kendilerinin tutduğu yoldu. Şimdi (Sürekli) ve (Kızılbaş)lar o yolun hâlis yolcusudur. Şuraya dikkat ediniz ki önde mahir kumandanlar olunca halkı velev ki pek saçma bir ateşle alevlendirip istediği yola

(1) Mükemmel bir nüshası Maarif kütübhanesi kitabları meyanında mevcuddur.

sevkedebiliyor. Bizim baba yeniçeri dönmelerinin pir aşkına harici kızılbaşlar üzerine saldırmaları hoş değil mi?

Fukarayı ihvan Sarı Saltık Sultan (1), Balım Sultan, Hacim Sultan gibi yarı esatirî zevat tarafından tesis olunan pîr evinde eski türesince kupuz çalıp nefes okuyarak demgüzar iken başlarına yine İrandan gelen yeni bir badire çatdı: Hurufilik.

O ümmî dergâhında böyle çapraşık bir mezhebin bir iki asır kadar cayi kabul bulmaması da garibdir. Bunun sebebi ise (Fazl'i Hurufi) Halebde şeriat kılıcından geçdikden sonra - aslı var ise - kendi oğlu oradan firar ile pir evinde cayi karar buldu. Yanında bir iki tane yâranı acem vardı. Hurufiliğe dair Besim beyin isimlerini neşretdiği eserler Bektaşilere teslim edildi. (Ferişteh oğlu) gibi adedi beşe baliğ olmayan bir kaç kişi bu yolda türkçe eserler yazıp beynelihvan neşreyledi. Ümmî bektaşiler Hurufilikden ancak şu icmali anladılar:

Her kim ki hurufı kat'iyyeyi kitab kavlince vücuduna serpişdirmekde meharet kesbeder ve «işte ben bütün kitabı mükevvanatın mazharı oldum» diye itikadı cazim hâsıl ederse ondan bütün tekâlif sakıt olur. Hattâ bir haylisi bu cümlenin bile ancak son kelimelerini hatırda tutabildiler.

Yalnız bu hurufilik çeşnisi o devirde bazı Osmanlı şairlerine de medarı temayüz oldu. Anlamayanlar büyük bir maarifi Rabbaniyye söyleyor sandılar. Hele içlerinde Nesimî gibi o asrın en yüksek şairi bulunması şayanı hayretdir. O devirde o kadar parlak şiir söylemek, yalnız, tek kendisi o rütbe müzehheb, müzeyyen elfaz, âlî, âteşin, ilâhî meani irad eylemek doğrusu i'cazdır, i'caz.

Bu gün Hurufilik dahi ancak eski nefesler içinde kalmışdır. ondan bahseden bir bektaşi görülmez. O tarikat ümmilik içinde sessiz bir hayat geçiriyor.

(1) Şah İsmailin babasının mukarreblerinden biri (Sarı Saltık) namında biri idi.

Bu maruzatdan da nümayan olur ki telâhuku edvarla teşekkül eden bu tarik (Hace Bektaşi Veli) namına yadolunmakdadır. Fakat fukarayı tarikatın meratibi sülûk üzere riyazat ve mücahedat ile teslik ve terbiyesi ve sonra tarikatın hassai mümeyyizesi bulunan erkân ve âdabın talimi suretile fukara yetişdirmek vaktile kendilerine göre mevcud olduğu, onların da evradü ezkârı bulunduğu vaktile malûmumuz olmuş ve oldukça kâmil babaların sohbetine erişilmiş ise de elyevm salikin intisabı esnasında yapılan âyin ve erkân ile bir kaç yanlış (Nadı Ali) gibi ezkâr ve salavat ve beş on gülbank ve nefesden maada «(Hacı Bektaşi Veli) yolunda ârif ve kâmil bir derviş yetişdirmek» gayesine vâsıl bir şeyleri kalmamış gibidir. Bunda ise kabahat tarikatin değil, belki takımile inhitat ve indirase gitmekde olan zamanındır. Tarikati Bektaşiyye de işte bu yolda vücud bulmuş ve elyevm bu derekeye inmişdir.

Üçüncü sualin cevabı: — Hace Bektaşı Veli, Hace Ahmed Yesevî halifei Lokman Perendenin halifesidir. Yeseviyyedendir. Tarikat tesisi kaydında olduğu hiç bir eserde musarrah olmadığı gibi usulü tarikata dair kendisıne isnad olunan küçük risale ahkâmını etrafına toplanan taliban ve âşıkane telkin eyledikleri dahi hiç bir eserde görülmez. Bektaşiyyenin giydikleri tac dahi Şah İsmail sürgününde İrandan gelmişdir. Anadolunun içerisinde nema bulan, aslı Maveraünnehir'den gelen bir tarikin (Bedeviyye)ye nisbeti karini tahkik değildir. O vakit Anadoluya Mevleviyye, Bektaşiyye Halvetiyyeden başka hiç bir tarik gelmemişdi. Bunların üçü de Türk tarikatleridir. Türklüğün kadîm âyin ve erkânlarını ihtiva eylerler. Sonradan yabancı çeşniler girmişdir.

(Bektaşilikde namaz yokdur, işret mübahdır, hattâ er-

kânı tarikatdandır) gibi sözler hezeyandır. Besim Beyefendinin muradı bugün kendilerini Bektaşiyyeye nisbet eden âvarelerin ekserisi cahilâne (bizim tarikatımızda namaz yokdur, niyaz vardır) kelâmı küstahanesini irad eylemekde olduklarını hikâyeden ibaretdir. (Şunu arzedeyim ki Besim bey Bektaşiliğe müteallik efvahdan ne işitdi, mecmualarda ne gördü ise - ekser müsteşriklerin yapdığı gibi - gelecek müverrihlere faidebahş olabilmek için neşretdi. Yoksa eni konu her mes'eleyi tertib ve tezhib ederek badehu müstakil eser olmak üzere tasnif eylemedi. Zaten tarzı tahririnde bu cihet nümayandır. Yoksa temelli tahsil görmüş, medrese mahsulü Besim bey, «benim tarikimde namaz yok» demenin ne demek olduğunu bilir).

Efendimiz gibi Şark ve Garb lisanlarında ve ulûmda ihata sahibi bir zata nümayandır ki: İslâmiyetde, ehli sünnet diyarında (Kur'anı Kerimdeki itikada ve a'male müteallik nususu sariha ile sahih ve mamulünbih olan ehadis ve âsarın yine bu yoldaki ahkâmı münderiçatını) itikad etmemek, haramı haram, helâli helâl bilmemek, nususun evamir ve nevahisini inkâr etmek küfürdür. Bile bile ve ihtar edildiği halde dinlemiyerek muhalefet etmek kıpkızıl gâvur olmak demekdir. Böyle tarikat, dervişlik değil, alelâde düz müslümanlık olmaz. Hiç bir tarikde (nususu kat'iyye) ye muhalif bir rükün ve asıl olamaz. Olursa (ehli sünnet) tarikinden çıkar. İrtikâb etdiği cürme göre namı verilir.

Burada hatıra derhal Mevlevîlerin saz ve âvazı ile deveranı gelir.

Malûm olsun ki bir kısım müslümanların kendi âlemlerinde fahişe karı, köçek, işret ve muayyen bir muhadderenin evsafı olmadığı halde her nevi şarkıyı söyleyip, her sazı çalarak millî rakslarını icra etmeleri aleyhinde ne Kur'anı Kerimde, ne ehadisi sahihai meşhurede bir sarahat yokdur. Bunlar aleyhinde yazılan kitablar bazı âyatı kerimeyi tevil ederek bazı zayif ve mevzu hâdiselere veya bu kabil rivayetlere tutunarak tahrime kadar giderler. Halbuki Kur'anı Kerim müteaddid âyatında tasrih eder ki: Bir şeyi haram veyahud helâl etmek ancak hukuku ilâhiyyedendir. Şübheli delil ile hillü hürmet sabit olmaz. Bilhassa Hanefiyye ile Malikiyye ve kısmen Şafiiyye (Kıyas) da pek ileri gitdiklerinden bazı tahkiksiz ülema, bazı pek müteassıb ve mütekâşşif zahidler bir kıyas ile veya - haberi vahid olan ve sıhhati müteyakkan bulunmayan - bazı şeyler hakkında (halâldir, haramdır) deyiverdikleri maatteessüf görülüyor. Fakat ehli sünnet velcemaayı birleşdiren mizan ancak nassı sarihi Kur'andır. İki kefeleri de asıl mizana muvafık olmak şartile sahih ve meşhur ve mamulünbih olan hâdis ve eserdir. Hâdis ve eser içinde icma ve tevatür derecesine baliğ olan, gayetülgaye azdır. Hattâ İmamı Ahmed gibi icmaı hiç derecesine indiren, tevatürü ancak (men kezebe) gibi bir iki hâdisde tahakkuk etdiren ülema vardır. Demek itikadı ve hillü hürmeti sabit etdirecek, yalnız nususu sarihai Kur'aniyye kalıyor. İşbu nusus içinde ise balâdaki - neseka mukarin olmayan - çalıp oynamak hakkında böyle bir âyet görülmeyor. Hattâ ilmi Kur'an ve hadisde bahri bipayan olan ve Şeyhi Ekber, İbni Fariz, İbni Seb'in, Abdülkerimi Ciylî gibi ecillei sofiyye ve hükemayi ilâhiyyenin en şedid düşmanı bulunan (İbni Teymiyye) bile (çalgının hürmetine delâlet eder sahih hadîse rest gelmedim, böyle bir hadîs yokdur) diyor. Bittabi de böyledir. Kur'anı Kerimde aslı olmadığı halde ehadisi sahihada re'sen tahrim olamaz. Ehadisi sahiha Kur'ana münakız olamaz, belki bir aslı tefsir ve izah eyler. Kur'anı Kerim bizim dinimizi ikmal etmiş, noksan bırakmamışdır. Gayri mütevatir herhangi bir eser Kur'anı Kerime hillü hürmete dair bir ilâve yapamaz. Kaldı ki ehli tevhid, ehli kıble olan ehli zâhir, Mutezile, Şia içinde ehadisin kısmı azamını inkâr eden, kabul etmeyen ülemayi islâm vardır.

Balâdaki tafsilâtı bittabi daha büyük bir ihata ile bilen tarikat müctehidlerinin sultanı Cenabı Mevlâna musikisi, güftesi, sazı, devranı bütün ilâhî ve semavî olan kendine hâs (sema')ı kendi teslik ve terbiyesi arasına koymağı bu sebebden tasvib buyurmuşdur. Nassı sarih ile memnu olmayan mesailden maada mesaili diniyye bin şekil tutar. Makamı içtihada baliğ olan ricali din bu şekillerin delâilini müvazene ederek muktezayı dine, icabı hal ve zamane göre mesail istinbat eyler.

Şu tafsilât, irad buyurulan es'ileden bir çoklarını halletmiş olur. Yani ehli sünnet peyrevi ehli beyti nübüvvet olan tarikati âliyyei Bektaşiyyede ve bu kabil bütün turuku âliyyede hilâfı şer'i şerif hiç bir şey olamaz. (Basbayağı rakı, şarab içmekden ibaret bir mastabai sefahete) eski rindan tarafından (bezmi cem) denildiğini biliriz. Fakat üslûbu tarikat üzere ihvanı tarikati cem'eden bir ziyafeti ruhanniyyeye minelkadim Bektaşiyye ve Mevleviyyede (Âyini Cem) ve (Aynülcem') denile gelmektedir. Bu gibi unvanlarda ufak bir alâka kâfidir. Esatire karışmış, Türk mü, Acem mi ne olduğu meşkûk bulunmuş olan (Cem) veya (Cemşid) namına vaktile id'i nevruzda verilen ziyafet misillû Türkiye de eski destanlarında emsali görülen bu yolda dinî ziyafetlerini yâdederek, Türk tarikatlarındaki ziyafetlere de (Âyini Cem) demekde bir beis yokdur. Nasıl ki (Hac) kablelislâm putperest Arabların da ibadeti idi. İslâmiyyet. derunundaki bidatları hazf ve enva'ı taâtla tehzib ederek ibkada beis görmedi.

Gerek tarikat içindeki kallâş ve kızılbaşlar, gerek başka ayyaşlar tekkede rakılı, kadınlı meclisler kurup içine biraz âyin ve erkân, menakibi hanedan, günbanki demü devran karışdırmakla maazzallâh müslümanca bir iş yapılmış olamaz. Onların yapdıkları genç müslümanların doğru, doğru istediği gibi eğlenip günahını bilerek ağzını silerek

Cenabı Hakkın afvü merhametine iltica eylemesine nisbetle çok namerdâne bir hareketdir. Turuku aliyyeye ve islâmiyete karşı kancıkça ihanetdir. Er olan Türk günahı sevabı biribirine karışdırmaz. Evliyaüllah evlerinin emaneti sıyanetine hukümetin siyasetinden kaçıp islâmın ve tarikin pak nasıyesini telvis eylemez. Hazreti Muhammedin, hanedanı nübüvvetin mukaddes yoluna düşmanlar canibinden söz getirmez.

Fakir, evaili halimde Bursada Süleyman Beybaba, Nerdiban köyünde Mehmed Ali Dedebaba, Gümüş Suyunda mahalle imamı Hafız Baba, Edirnekapı haricinde Abdullah Baba gibi kâmillerle hemsohbet oldum. Bu gibi rezaletleri şiddetle tenkıd etdiklerini, kendileri siyreti ehlüllah üzere olduklarını gördüm.

Makalei üstadanelerindeki diğer beyanatı aliyyeleri kâmilen hak ve savabdır. Müstefid oldum. Erbabı kalem içinde daha mükemmelleri yetişinceye kadar zatı âlileri gibi hervechile zülcenahayn üstadı fazillerin kürsii irşaddan ve aynülcem'i matbuatdan dur olmamalarını temenni eylerim.»

İLİM ve FELSEFE

Üstadın mühim eserlerinden biri de **(İlim ve Felsefe)** dir. Bu, Şarl Burdel'den terceme edilmişdir ve «hayli çetin» dir. **«En mühim bazı mesaili ilmiyye ve felsefiyyeyi binnisbe mahdud bir lavha içinde»** tedkik ediyor.

Üstad, «**lisanımızda ıstılâhatı ilmiyyenin henüz ve maatteessüf**» tekarrür etmemiş olduğu bir zamanda yapdığı bu tercemede büyük müşkülâta maruz kaldığını söyledikden sonra, İlim nedir? Felsefe nedir? suallerine kısa birer cevab veriyor; felsefenin tarihini de iki sahifede toplayor.

Bu mukaddemeden sonra, kitabda Veled Çelebi tarafından yazılmış bir takriz var: Muhterem âlim kitabın «**vücudu bariyi tasdik**» eden, «**zatı Ülûhiyyetin ve âlemi mâna-**

nın ınkârı nakabil olduğunu» ifade eyleyen bazı cümlelerini nakletdikden sonra, zaman itibariyle, kendi halimizi tasvire geçiyor. Çok ibret alınacak bir tasvir! Kitabı dikkatle okumalarını tavsiye etmek istediğim gençlerimize Veled Çelebinin çizdiği lavhayı burada okuyucularıma aynen göstermekden kendimi alamadım:

«Yalnız biz biçare müslümanlara mahsus garaibin en «hazinlerindendir ki edyanın vücub ve lüzumunu, dinimizin «hak olduğunu, ulviyyetini dahi Avrupa ulemasının şeha«detile bilmeyenlerimize, yani: bu saltanatı islâmiyyeti an«cak kendileri kurtaracak olan en münevver, en kabiliyyet«limiz bulunan gençlerimize, mekteblilerimize isbata mec«bur oluyoruz. (والفضل ماشهدت به الاعداء) diye de tesliyetyab «oluyoruz.

«Halbuki bir kavim kendini bilmezse, cisim ve ruhu «millet olan kavmiyyeti ile din ve ahlâk ve âdatını bütün «akvamınkine tercih ederek her şeyden ziyade sevmezse o «kavimden ne felâh umulur? Türkler, dünya yüzündeki «akvamın en şereflilerinden, en büyüklerinden olduklarını; «islâmiyyet, bilûmum edyanın ruhurruhu, en mükemmeli, «aklü hikmete en muvafıkı, yani Kanunu Tabiat denilecek «suretde bir Dini Hanif yani dini Fıtrat, dini tabiat olduğu«nu bilmek için üç lisanda yazılmış âsarı muhakkikinden «istinbat edeceğimiz yerde, yahud biraz daha himmet edip «de, arabçayı öğrenip de hakikati islâmiyyeyi binnefs «Kur'anı Kerim'den, Ehadisi Nebeviyye'den istinbat ede«ceğimiz yerde yabancıların şehadetine muhtac oluyoruz. Bu «ne hazin hal!

«Fakat bu babda yalnız kabahat gençlerimizde değildir. «Kabahatin en büyüğü asırlardan beri ecdadımızdan mevrus «olmak üzere hademei ülûmdedır. İtiraf edelim: Biz dünya«lar değer bir serveti maneviyyemiz olan ve elyevm ondan «başka elimizde hiç bir sermayemiz bulunmayan dinimizin

«kadrini bilmemişiz ve hâlâ da bilemiyoruz. Dördüncü asır«dan sonra dinimizde bir inhitat başlamış, dokuz yüzde pek «belirmiş, binden sonra zâfı umumî üzerimize çökmüş.

«Dinimiz; pâk, beyaz, yüksek, sevimli, kolay, gayetülga«ye sade ve tekâlifi mahdud, bütün ahkâmı makul ve elzem, «umuru diniyyeyi herkesin serbestçe düşünmesine müsaid «ve belki âmir, gayesi ise dünyada, ukbada insanların saa«desti hakikiyyesini kâfil iken biz onu hemen sadrı islâm«dan itibaren günagûn renge boyamışız, ağrazı süfliyyemiz«de istihdamdan haya etmemişiz, halka korkunç, müdhiş «göstermişiz, fevkalâde güçleştirmişiz, son derece muğlak «bir şekle sokmuşuz, bir insanın hayatı müsaid olmayacak «tekâlif doldurmuşuz, bir takım kudretsiz, kifayetsiz âlim «geçinir kimselerin âsarı galebe ve şöhret alarak dini ma'ku«liyyet dairesinden çıkarmışız. Lüzumsuz ve belki hayat ve «saadeti beşeri için muzır gibi bir tarza dökmüşüz. Müslü«manları din umurunda düşünmekden, din işleri ile meşgul «olmakdan men edecek Kur'anı Kerimin, hâdisi nebevînin «mânasını, ahkâmını anlamakdan şiddetle zecrederek tak«lidi sırf ve itaatı mahz ve cümudı tam ve amayı küllîye «icbar etmişiz. İki âlemde saadetimizi kâfil olan mübarek, «mukaddes, sevimli, aziz dinimiz başımıza bir derd gibi «müsteskal olmuş. Kimimiz müraiyane mümaşatı dindara«ne göstermiş, kimimiz alenen tariki küfre sapmış. Ortada «bir kısım muhakkikinimiz ile bazı nücebai mukallidin ve «bir de sâf itikad, pâk nihad avamımız dini mübine sadık «kalmış. İşimize yarayacak bir takım münevver kimseleri «elden kaçırmışız.

«Evet kabahat bizimdir. Çünkü dinin hakikatini asren «bade asrın gitdikçe hüsnünü setredecek günagûn renkler «içinde boğmuşuz.

«Fakat Nasreddin Hoca (hep kabahat bende mi, hırsı«zın hiç suçu yok mu?) dediği gibi dinini dünyasının öşrü

«mişarı kadar arayıp merak etmeyen ve binaenaleyh ceh-
«linden naşı itiraz eyleyenlerde kabahat yok mu? Elbetde
«pek büyük, pek çirkin kabahat işlemiş oluyorlar. İlim ile
«şeref ve haysiyyet ile, necabet ile alâkası olanlar pek âlâ
«bilirler ki insan bilmediği şeyi - tasdik etmese bile - bari
«inkâr etmez. Alelhusus dini islâm gibi büyüklüğü, güzelliği
«mertebei bedahete erişmiş, kat'iyyüssübut şeyleri inkâra
«bedel bin üç yüz senedenberi binlerce eazım tarafından
«ikrar ve tebcil edildiğini görerek takliden ikrar ve tebcil
«eylemesi lâzımdır. Avrupa ulema ve hükeması, erbabı asa-
«leti nezdinde dahi herkesin şahsı ve namusu misilli dini
«dahi muhteremdir. Bu hürmeti göstermeyen kendi kem-
«mayeliğini, kendi bedtınetliğini meydana koymuş olur.

«Eba an ced müslüman sulbünden gelip müslüman na-
«mını taşıyan, müslümanlar içinde yaşayan ve belki bir
«hizmetle müslümanların başında bulunan ve sonra da dini
«islâmdan haberdar olmayan kimselere üç şey lâzımdır:

«Birincisi: Zamanının bir mikdarını bu uğurda sarf
«edip islâmiyyetin hakikatini öğrenmek;

«İkincisi: Mânii şer'i haylûletile öğrenemeyenler itimad
«etdikleri insanı kâmilleri taklid etmek;

«Üçüncüsü: Bu ikisini yapmayıp müslüman kalmak
«istiyorsa müslümanların içinden itizal ederek istediği gibi
«yaşamak.

«İnsanım deyen kimse için bunun dördüncüsü olmasa
«gerekdir. Binaenaleyh birinci, ikinciyi yapmayıp da sonra
«yine müslümanlar içinde münafıkane yaşayanlara, müs-
«lüman oğlu müslüman namını taşıyanlara, fazla olarak
«hem bizim ekmeğimizi yiyip yine hem bizi ve dinimizi tah-
«kir edenlere, işin en hazin ciheti, bilmediği halde tahkir
«edenlere karşı verilecek nam, söylenecek söz kavamisi kâ-
«inatda bulunamaz. Varsın o kendi kendine bir vatan, bir
«neseb, bir nam bulsun....»

TARİH KONGRESI KARŞISINDA

Hayret, evet, 1932 senesi temmuzunda toplanmış olan **«Birinci Türk Tarih Kongresi»** zabıtnamelerini okurken Mehmed Ali Aynî'nin konferansı önünde hayretle durmuş-dum: İstanbul Darülfünunu Tasavvuf Tarihi müderrisi, (**Tarih**) denilen kitab hakkındaki tetebbüleri metnini evvelce bana lûtfen vermiş olduğu için, o kitaba aid mütalâalarını biliyordum. Halbuki şimdi zabıtnamede gördüğüm şey, bambaşka idi. Öteki uzun ve mühim tenkidlerden terekküb ediyordu, beriki âdeta bir medhiyye idi, ve nihayeti bir tarziye. Hiç beklenilmeyen bir şey karşısında insan hayretden başka ne duyar?

Yıllarca bu muammayı halledememişdim. Fakat bu ukde çözülmeliydi. Bunun için, ne garib, dokuz buçuk yıl beklemek lâzım geldi. Biyografisini yazdığım sırada bir gün mes'eleyi üstada açdım ve tenvir etmesi için yalvardım. İşte aldığım tafsilât:

Gazi Mustafa Kemal, kendi zamanına kadar yazılmış olan Umumî ve Osmanlı tarihlerinin hiç birini beğenmiyordu. Tarih kitablarının yeni yetişecek nesillerin fikirleri üzerine icra edeceği tesiri pek iyi bildiğinden o kitabları kendi düşünüşüne göre yazdırmağa karar vermiş ve riyaseti altında teşkil eylediği komisyonu çalışdırmağa başlamışdı.

Bu komisyonu terkib eden zatlar son derece bir hızla çalışarak, az vakit içinde, dört cildlik bir kitab çıkarmışlardı.

Kâğıt, resim ve basılış itibarile çok nefîs olan bu kitabın mündericatını, öyle arzu edilmişdi ki, bütün tarih muallimleri de harfi harfine kabul ve tasdik etsinler. Bunu temin için Ankarada bir kongre açılması ve bütün tarih muallimlerinin toplanması karar altına alınmışdı.

Kongre açılmadan önce o dört cild bir çok muallimlere

ve o arada mülga Darülfünun hey'etine de gönderilmişdi. Üstad o vakit İlâhiyyat Fakültesinde Tasavvuf tarihi okutuyordu. İzmirli İsmail Hakkı bey de (İslâm Felsefesi) hocasiydi. Fakülteye gelen (**Tarih**) bu iki zata tevdi edilmişdi.

Mehmed Ali Aynî Osmanlı Devletinden bâhis olan 3 üncü cildi almışdı. 1 inci cild âlemin ve Âdemin nasıl yaradıldığına dair bir takım yeni nazariyyeleri ihtiva ediyordu. Fakülte muallimlerinden hiç biri o nazariyyeleri tasdika tarafdar olmadığı için o cildi üzerine alan bulunmadı. Aradan ancak bir kaç gün geçmişdi ki Ankaradan sıkı sıkı emirler gelmeğe başladı: Muallimlerin mütalâalarını bir saat evvel (**Tarih Kurumu**)na göndermeleri ihtar olunuyordu. Bu istical üzerine Mehmed Ali Aynî, yazabildiği yirmi iki maddelik uzun mütalâanameyi Kuruma göndermiş, müteakiben, çağırılması üzerine, İzmirli ile birlikde Ankaraya gitmişdi. Onun ve diğer muallimlerin yazıp gönderdikleri yazılar **Gazi**'nin huzurunda okunmuş ve **Tarih** kitablarının bir sözüne ilişmiş olanlara karşı pek ziyade iğbirar husule gelmişdi meğer! Bu münekkidlere Kurum âzasından muayyen bir zatın cevab vermesi de, meğer, o sırada kararlaşmışdı.

Mehmed Ali Aynî'nin mütalâasına Akçora oğlu Yusuf cevap verecekdi. Üstadın bunların hiç birinden haberi yokdu. Yalnız Ankaraya vüsulü dakikasından itibaren havadaki ağırlığı sezmiş; sonra Kongrenin açıldığı gün profesör Zeki Velidi'ye yapılan şiddetli hücumlardan nelerle karşılaşabileceğini tahmin etmiş idi. Diğer tarafdan Akçoranın bazı sözleri de şübhelerini büsbütün kuvvetlendirmişdi. Filhakika Akçora bir gün teneffüs salonunda (**Rusların menşei hakkındaki tenkidî mülâhazaya ima ile**):

— Sen Rusça bilmezsin; bu yazdığın şeyleri nereden bulup çıkardın?

Demişdi. Diğer bir defasında:

— Sen Tasavvuf Tarihi müderrisisin, bu tenkidleri nasıl yapabilirsin? demiş ve ilâve etmişdi: **«Seninle kürsüde görüşürüz».**

Bunlar ileride bir fırtınanın kopacağını ihtar ediyordu.. Akçora diğer bir tesadüfde tehdidini daha ileriye götürünce Mehmed Ali Aynî şu mukabelede bulunmuşdu:

— Niçin böyle söylüyorsun? Harb Akademisinde okutduğun Siyasî Tarih dersi, sen Ankaraya naklettikden sonra, bana verilmedi mi? Bunu neye unutuyorsun?

İnsaf, galiba, elden bırakılmayan bir hasletdir; zaruret karşısında bile insan ona uymağa mecbur olur. Akçora da, şübhesiz, biraz insafa gelmiş olacak ki, Mehmed Ali'ye:

— Yazdığın tenkidlerin yüzde ellisini kabul ediyorum; lâkin yüzde ellisine cevab vereceğim, deyip bilgiye hürmet lüzumunu tasdikden kendini alamamışdır.

Kongre 7 gün sürmüşdü. Son günün âzaya dağıdılan müzakere programında birinci olarak Akçora'nın, sonra da Mehmed Ali Aynî'nin söz söyliyeceği gösterilmişdi. Akçora sabah 9 dan 12 ye kadar söz söylemişdi. Takririni bitirdikden sonra, müzakere - on dakika için - tatil edilmiş olduğundan, gelip Mehmed Alinin yanına oturmuşdu. Tam o sırada **Gazi**'nin nezdine çağırıldı. Tekrar yerine gelip oturunca **Gazi'**nin **«münakaşayı kısa kesin»** emrini vermiş olduğunu söylemişdi. Münakaşa kısa kesilecek, niçin? Burasını üstad hâlâ bilmiyor...

On dakika geçmiş, tekrar müzakere açılmak üzere zil çalınmışdı. Kongre reisi İhsan beydi (1). Lâkin bu zat, programa göre, bizim müderrisi çağıracağına:

— **«Söz T. T. T. Cemiyyeti âzasından müderris Ahmed Refik beyindir.»**

---

(1) İhsan Sungu ki elyevm Maarif müsteşarıdır.

Deyince herkes şaşalamışdı. Zavallı Ahmed Refik! Elinde bir kâğıd, muztarib ve me'yus, kürsüye çıkarak yazılı nutkunu titrek bir sesle okumuşdu: Evvelce yazıp neşretmiş olduğu tarih kitablarının yanlış olduğunu, bunları ileride baştan nihayete kadar tashih ve neşretmek istediğini söyleyordu. Garabet şunda ki bu sahne de alkışlanıyordu. Bundan sonra Mehmed Ali Aynî kürsüye çıkdı; karşısında oturan ve, şübhesiz, muarızına vereceği cevabları tasarlamakda olan Akçoraya acıyan bir gözle bakdı: Başında dönen belâyı def'etmek ve işin içinden, haysiyyetini koruyarak, sıyrılmak için, o gece yazmış olduğu bambaşka bir makaleyi çıkarıp okumağa başladı.

Birden bir çıngırak sesi duyuldu. Reis, dönüp kendisine «Ne istiyorsunuz?» diye soran hatibe:

— Sadede geliniz! demeğle tasavvuf Tarihi müderrisi:

— Hay, hay, geliyorum! cevabını verdi ve makalesini okumağa devam etdi. Bakılırsa üstadın bu makalesi de dinlenmeğe değer mahiyette idi. Buna rağmen İhsan bey tekrar çıngırağı çalmışdı. Bu ikinci ihtar Mehmed Ali Aynî'ye müvazenesini ve itidalini kaybetdirdi, başını çevirip:

— Ne tahakküm ediyorsun? İşte okumayacağım!

Diye bağırarak ve kâğıdlarını toplayıp cebine koyarak kürsüden inince (1) salon alkış tufanına boğulmuşdu.

Profesörümüzün « tarih » e aid tenkidleri, yukarıda işaret etdiğimiz veçhile, uzundur; 21 incisini, ki fevkalâde mühimdir, bir nümune olmak üzere, aynen yazıyorum:

«90 mcı sahifede yeni çıkan Fransız cümhuriyyeti hakkında şöyle yazılmış: (Bu hareketin bir garabeti de Fransız cumhuriyyetine karşı Avrupa Devletlerinin ekserisi husumet ilân etdikleri halde Osmanlı İmparatorluğu kadîm Fransız dostluğunu idame etmiş ve cumhuriyyeti he-

(1) Zabıtname, sahife: 609 - 613.

«men tasdik ve hattâ cumhuriyyetle bir de ittifak akdeylemişdir).

«Bendeniz bu ifadenin tadile muhtac olduğunu zannediyorum. Çünkü Fransada ihtilâl çıkdığı günden itibaren Parisde XVI mcı Lui'nin kafası kesildiği güne kadar kıralın İstanbuldaki sefiri Şuvazöl Gufiye Fransayı Divanı Hümayun nezdinde temsil etmekde idi. Fakat kıralın katli havadisi İstanbul'a gelince bu memuriyyet bitmişdi. İstanbul'daki Fransızlar da elçiyi sefarethaneyi terketmeğe mecbur eylemişlerdi. - Bundan sonra Konvansiyon hükûmeti İstanbul'a Semonvil isminde birisini sefir olarak tâyin eylemişdi. Ancak bunu haber alan Avusturya enternosunu yani elçiyi (Knobelsdorf) ile Prusya elçisi (Herbert)in reisülküttaba gönderdikleri 9 Ağustos 1792 tarihli takrirde Fransız cumhuriyyetinin tayin etdiği Semonvil'i İstanbul'a kabul edersek bunu bir alâmeti husumet telâkki edeceklerini bildirmişlerdi. Sefirler bu takrirlerinde Semonvil'i şöyle tasvir ediyorlardı: (Gitdiği yerlerde ihtilâl çıkaran, hükümdarları deviren, müfsid, belâ, katil ve şerir bir ihtilâlci. Böyle bir adam Osmanlı sultanlarının yanında nasıl bulunabilir?)

«Nemça ve Prusya elçilerinin bu taleblerinin bu taleblerini Rusya ve İspanya elçileri de teyid etmişlerdi. Bunun üzerine Divanı Hümayun Semonvil'i kabul etmiyeceğini Fransaya bildirmeğe mecbur olmuşdu (20 Ağustos). Bu tebliğat Fransa hükûmetine gelince İstanbul'a Fransanın sabıkan Varşovadaki sefiri (Dökorş) vatandaş - Envoyé extraordinaire sıfatile - tayin olunmuşdu. Bu zata tevdi edilen vazife Semonvil'i Babıâliye kabul ve Fransız cumhuriyyetini tasdik etdirmekdi.

«Dökorş Parisden kara yolu ile hareketle Venedik'e, oradan Zara üzerinden Travnik'e gelebilmiş ise de buradan öteye gidememişdi. Zira Bosna valisi onu orada alıkoymuş-

«du. Nihayet sadrâzamdan gelen bir emir üzerine Dökorş «Travnik'den Edirne'ye gelebilmiş ise de burada reisülküt- «tab Raşid efendinin talimatını da bulmuşdu. Raşid efendi «ona Ayastafanosdan tebdili kıyafet ile kayıkla ve âdi bir «yolcu gibi İstanbul'a gelebileceğini ve sefarethaneye değil, «Galatada bir Fransızın evine inebileceğini yazıyordu. İşte «Dökorş (7 Haziran 1793) İstanbul'a bu şerait altında gi- «rebilmişdi. Bununla beraber böyle bir murahhasın İstan- «bul'a geldiği anlaşılınca Prusya, Rusya ve Nemçe elçileri «tekrar Divanı Hümayuna müracaatla Fransa Cumhuriye- «tinin tasdik olunmamasını, İstanbul'da ihtilâl alâmeti olan «kokard taşınmamasının men'olunmasını, Fransız sefaret- «hanesindeki hürriyyet ağacının yıkılmasını, yeni gelen «murahhasın kabul edilmemesini taleb etmişlerdi. Dökorş «İstanbul'a gelir gelmez Fransa Umuru Hariciyye Nazırı «Löbrön)den almış olduğu talimat mucebince harekete baş- «lamış ise de reisülküttab Raşid efendi ile mülâkat imkâ- «nını bulamamış idi. Dökorş Türkiyenin Fransız Cumhu- «riyyetini tasdik etmesini ve Fransa ile bir tedafüi ittifak «akdeylemesini istihsale memur idi. Fakat bunları kime «söyliyecekdi. Daha padişah veya sadrâzamı değil, reisül- «küttabı bile ziyaret edememişdi. Bununla beraber bu faal «adamı maksadı memuriyyetini istihsal için İstanbul'da çal- «madığı kapu bırakmamışdı.

«Saray adamlarından kahvecibaşı ile gizlice görüşmüş- «dü. O vaktin nüfuzlu ricalinden Abdullah Monla ile tesisi «münasebet etmişdi. Reisülküttaba yüz kese akça vâdetmiş, «valide sultana elmaslar hediyye edeceğini bildirmişdi. Yine «vaktin nüfuzlu adamlarından Yusuf ağa Çelebi efendi ve «Kapudan paşa ile görüşmeğe muvaffak olmuşdu. Fakat bü- «tün bu hareketler hiç bir netice hâsıl etmiyordu. Reisül- «küttab ona bilvasıta şöyle bir haber bile göndermişdi: (Ba- «bıâlî fil gibidir, onu tavşan gibi yürüdemezsiniz.)

«Nihayet on sekiz ay mesaiden sonra yeni reis Dürrî «efendi ile Üsküdardaki hanesinde, gizli bir şekilde görü- «şebilmişdi. Bu mülâkatı Divanı Hümayun tercemanı Morozi «hazırlamışdı. Dökorş bu mülâkatda Fransa ile ittifakın hü- «kûmeti Osmaniyyeye temin edeceği menfaatleri uzun uza- «dıya izah etmiş ise de Dürrî efendi ona Fransa ile muhasım- «ları olan düveli müttefika arasında in'ikadı sulh için hü- «kûmeti Osmaniyyenin tavassut etmesi daha münasib ola- «cağını cevaben bildirmişdi. Hulâsai kelâm bu teşebbüs ve «müzakerelerden hiç bir netice çıkmamışdı. Bir aralık Mo- «rozi azledilip yerine Kalimaki bey geçmiş, sadâret maka- «mına da İzzet Mehmed paşa tayin edilmiş olduğundan Dö- «korş yine ümide düşmüşdü. Parisde çıkan ihtilâller de Ba- «bıâliyi tereddüde sevkediyordu. Hattâ bir defa Reisülküt- «tab ondan kiminle müzakere edeceğiz diye sormuşdu.

«Fakat Fransa Cumhuriyyetinin orduları Hollandayı «işgal etdikleri, düveli müttefika erkânından olan Prusyayı «akdi sulha mecbur etdikleri vakit işin rengi değişmişdi. «Fransız Cumhuriyyetinin Prusya ile akdetdiği (Bâl) mu- «ahedesinin sureti İstanbul'daki Prusya elçisine gelmişdi. «Bu muahede mucibince Prusya devleti Fransız Cumhuriy- «yetini tasdik ediyordu. Bunun üzerine Dürrî efendi yerine «Reisülküttab olan Firdevsî efendi de Dökorş'a artık Fran- «siz sefarethanesine gidip yerleşebileceğini bildirmişdi. An- «cak o sırada Dökorş azil edilmişdi. Bu cihetle yerine gelen «(Verminak) doğruca sefarethaneye inebilmişdi (1795). Bu «sefiri İstanbul'a «Comite de Salut Publique» göndermişdi. «Sefir komitenin Selimi salise hitaben yazılmış bir mektu- «bunu da hâmil idi. Bu sefir İstanbul'a muvasalatından «sonra Prusya elçisile birlikde Babıâliye gidip Reisülküt- «tabı resmen ziyaret etmişdi. Divanı Hümayun tercemanı «Morozi de sefarethaneye gidip sefiri tebrik eylemişdi. İş- «te hükûmeti Osmaniyye bundan sonra Fransız Cumhuriy- «yetini tasdik etmiş ve mütekabilen Paris'e bir elçi gönder- «meğe karar vermişdi.

İttifak mes'elesine gelince: Bunun ne gibi şerait altında vukua geldiğini göstermek için Fransa Cumhuriyyeti Umuru Hariciyye Nazırı **Löbrün**'ün Dökorş'a verdiği talimatı tahririyye ahkâmını arzetmeliyim:

1) Babıâliye Fransız inkılâbının mahiyyeti anlatılacak. Fransa yalnız kendi hukuk ve istiklâlini müdafaa ediyor denecek.

2) Müttefik devletlerin Türkiye hakkındaki hainane projeleri ifşa edilecek.

3) Bu suretle Türklerin emniyyetleri kazanılacak ve mümkünse Prusya ve Nemçe üzerine hücum etdirilecek. 1756 senesinden beri Türkiye ile gevşemiş olan dostluk rabıtaları tecdid edilecek. **(O sene, gayri muntazır olduğu halde, Fransız kıral hanedanı ile Nemçe hanedanı arasında bir tekarrüb vukua gelmişti. — Versay muahedesi).**

4) Fransanın Şarkdaki ticareti teshil edilecek; eski kırallar zamanında akdedilmiş olmasına rağmen kapitülâsiyonlara riayet temin etdirilecek.

5) Şark hıristiyanları arasındaki dinî münakaşalara karışılmayacak, fakat **«kongregasiyonlar»** ve bilhassa sefarethane kilisesinde icrayi âyin eden Sen - Fransua Perleri **(Les bons pères de Saint - François)** himaye edilecek.

6) Fransız Cumhuriyyetinin muavenetile, Türkiyenin Nemçe hanedanından ahzi intikam alabilmesi ve Rusya ile 1792 de akdetdiği mezellet âver **(Yaş)** muahedesini yırtabilmesi için vaktin pek müsait olduğu anlatılacak.

7) Fransanın menabii miknet ve kudreti Türkiyeye tasvir edilmeli, şayed düveli müttefika Fransaya galib olursa bundan Türkiye için tevellüd edecek zararlar gösterilmelidir.

8) Rusyanın dahilî nifakları, maliyesinin perişanlığı söylenmeli, Gürcistan ve Kırım gibi bazı yerlerin ayaklandırılabileceği ve Kerson limanının tahrib olunabileceği izah edilmelidir.

Diğer taraftan İşkodra valisi Nemçe üzerine yürütdürülebilir, Macaristanda isyan çıkarılır, Avusturya devleti bütün kuvvetlerini (Lehistan) üzerine sevk için Macaristanı boşaldığı vakit oraya hücum olunabilir.

İşte bütün bu ahval arz ve müzakere olunurken ittifak fikri bittabi arzı vücud eder. Ancak tecavüzî bir ittifak lâzım değildir. Zira bu, Cumhurun prensiplerine muğayir olacağı gibi Avrupayı da tedhiş eder.

Şu halde Fransa ile Türkiye aleyhlerine müteveccih her haksız muharebede hükmü cari olacak bir ittifak ile iktifa edilmelidir. Acaba Fransaya karşı halen yapılmakda olan muharebe kadar haksız hangi bir muharebe vardır! Bu ittifakın hedefi Fransaya muhasım devletler olacakdır.

Löbrün diyordu ki: **(Bu devletler arasında Rusya elbette haric olamaz, belki birinci sınıfda bulunur).**

Bu ittifak yapılmış olsaydı, Türkiye Karadenizde Rusyaya hücum edecekdi; bir ordusunu Dinyester üzerinde, diğerini Tamışvar Banatında tahşid eyleyecekdi. Bunun üzerine Rusya Lehistandaki ordularını çekmeğe mecbur olacakdı. Avusturya dahi ordularını taksim edeceğinden Fransaya hücum için tahsis etdiği ordusu zayıflayacakdı. Bu sayede kurtulacak olan Lehistan hem Fransa ve hem Türkiyeye ordusu ile muavenet edecekdi. Fransa Türkiyyeye muavenet için on gemi **(Vaisseaux)** ile ona mütenasib firkateyinler ihzar edecekti. Bu donanmanın mesarifini Türkiyeye topçu için muallimler gönderecekdi. Petersburg ve Viyana sarayları tarafından iki müttefik millet tamamen tatmın ve tatyib edilmedikçe münferiden musalâha yapılmayacakdı. Türkiyye Küçük Kaynarca muahedesile muayyen hududunu tekrar istihsal edecekdi. Fransa da Karadenizde seyrisefain için serbestî istihsal eyleyecekdi.

★

Löbrün 4 Mart 1793 de Dökorş'a yeniden şu talimatı göndermişdi:

«Türklere harp için karar verdirmek ve buna derhal «başlatmak esasdır. Biz şimdi İmparatorlar, Prusya, Sardon«ya, Holanda ve İngiltere ile harbdeyiz, İspanya ile harbet«mek üzereyiz. Türklerin Polonyayı kurtarmaları en müsta«cel menfaatları icabındandır. Bu Cumhuriyyet mahvolunca, «Şimal sarayları Devleti Osmaniyyeyi parçalamak için uyu«şacaklardır.»

AMERİKADA TOPLANAN FELSEFE KONGRESİ

Amerika'da **Kembriç** şehrinde toplanan altıncı beynelmilel felsefe kongresine Türk murahhası olarak davet edilmiş olan Darülfünunumuz müderrislerinden Mehmed Ali Aynî bey ahiren şehrimize avdet etmişdir.

Cihanın muhtelif yerlerinden giden yüz kadar murahhasın iştirakile içtima eden bu kongre hakkında malûmat almak istiyen bir muharririmize Mehmed Ali Aynî bey ber-veçhi âti izahatı vermişdir:

«— Cemahir-i Müttehide-i Amerika eyalâtından (Mesaçözet) eyaleti dahilinde kâin Kambriç kasabasında bulunan (Harvars) darülfununu Amerika darülfununlarının en eski ve en ehemmiyetlisi olduğu için altıncı beynelmilel felsefe kongresinin orada toplanması evvelce beşinci kongrede kararlaştırılmışdı.

Binaenaleyh bu kongre merasimi fevkalâde ile geçen Eylûlün on dördüncü gecesi darülfununun pek muhteşem bir salonunda resmen açılmışdır. Celseyi (Harvars) darülfununun reisi büyük bir nutuk okuyarak açmış ve muh-

telif memleketlerden gelen (300) küsur âzaya beyanı hoş âmedî eylemişdir.

Onu takiben Amerikanın müteaddid felsefe cemiyetleri reisleri iradı kelâm ederek âza-yi ecneviyyeye ve kongrenin küşadı için istihzaratda bulunan zevata beyanı teşekkür eylemişlerdir. Bu merasimden sonra ecnebi âza tarafından murahhas intihab olunan Sorbon darülfünunu emini Mösyö (Lâpi) fransızca iradı nutuk etmiş ve refikleri olan âza namına kongre hey'eti tertibiyyesine beyanı teşekkür eylemişdir.

Filhakika hey'eti tertibiyye kongreye gelen (300) ü mütecaviz âzanın esbabı istirahatini mükemmelen temin ettikleri gibi müzakeratın intizam dairesinde cereyanı için her ne lâzımsa ifasında ibrazı mesai etmişdir.

Resmi küşaddan sonra âzâ birbirile tanışmak üzere serbest kalmış ve herkes mümkün mertebe birbirile tanışmağa çalışmıştır.

Ertesi gün kongre dört şubeye ayrılmış ve her şubeye tefrik ve intihab olunan reis ve âzalar evvelce ihzar etdikleri mevzular üzerine yirmişer dakikayı geçmemek üzere iradı mekal ve mütalâat eylemişlerdir.

Ben de İstanbul Darülfünunu namına davet edildiğim için kongrenin üçüncü günkü içtimaında reis Tarih - Felsefe şubesinde ilk sözü bana vermişdi. Ben de Türkiyenin on yedinci asırdaki hayatı içtimaiyye ve ilmiyyesini teşrih etdikden sonra o asrın kalemi en ziyade velûd muharrirlerinden (İsmail Hakkı) merhumun asrı mezkûr ricali ilmiyyesinin zihinlerini işgal eden ilmî mes'eleler hakkındaki fikirlerini birer birer söyledim ve hattâ nümune olarak bazı sahifeler okudum.

Kongrenin diğer şubelerinde (mantıkı surî)ye, (mantıkı tatbikî)ye aid mühim bir çok mes'eleler müzakere edilmiş olduğu gibi zaman hakkında allâmei meşhur (Ayniş-

tayn) tarafından serdolunan nazariyyei cedide bir çok mübahasatı davet eylemişdir.

Kongrede hitabet hususunda en ziyade Almanyadan gelmiş olan on dört profesör içindeki profesör (Bege) ibrazı kemal eylemiş ve hakikaten her tarafdan bir çok takdir ve tebrikâta mazhar olmuşdur.

Hindistandan gelen iki profesörden (Kalkûta) daki kollej reisi (Daşköpsa) evvelce Kolombiya darülfünunundan felsefe doktoru ünvanı alarak çıkmış bulunduğu için pek muvaffakiyyetle bilhassa Şark ve Garb tasavvufları hakkında beyanı efkâr eylemişdir.

Mumaileyh üçüncü şubede iradı nutuk etdiği sırada dini mübini islâmın tealisi hakkında pek vâkıfane idarei kelâm eylediği için hazırundan bazıları mumaileyhin müslüman olduğuna zahib olmuşlardır. Halbuki mumaileyh Hindû mezhebinden idi. Fakat bir hakikati tarihiyyeyi söylemekden çekinmemişdir. Kongrenin son gecesi (Masaçözet) reisi hükûmeti tarafından kongre âzası şerefine (Boston) şehrinin en mükemmel bir otelinde pek şa'şaalı resmî bir ziyafet verilmiş ve orada pek mühim ve kısmen siyasî nutuklar irad edilmişdir.

Herhalde milletlerin pek muhtaç olduğu sulh ve müsalemet namına gayet samimî temenniler serdedilmiş olmasına göre milletleri, istikbalde bir daha böyle birbirini boğazlayacak suretde muarrikeye sevketmemek için cihan hükemasının ciddî bir suretde sarfı mesai edecekleri tebeyyün etmişdir.

Bilhassa bir celsede halk hükûmetinin milletlere bahşetdiği fevaidden bahsolunduğu sırada Sorbon Darülfünunu müderrislerinden meşhur içtimaiyatçı Mösyö (Bugale) isbatı dâva için Türk milletini göstermiş ve beni de eliyle işaret ederek «işte bir şahid daha» demişdir.

Amerika'ya Türkiyeden evvelce yalnız fabrikalarda

çalışan amele gitmişdi. Onun için onlara bakarak Amerikalılar Türkler hakkında iyi bir fikir hâsıl etmemişlerdi. Fakat sonradan ilânı meşrutiyyeti müteakib gönderilen bazı gençler Kolombiya Darülfünununda ikmali tahsil ettikleri vakit ibraz etdikleri ehliyeti ilmiyye Amerikalıların bu husdaki kanaatlerini çok değişdirmişdir. Elyevm Nevyorkda en büyük bir müessesei fenniyye olan (Edison) şirketinde bir şube müdürlüğünü ifa eden elektrik mühendisinin hâlis İstanbul'lu bir Türk çocuğu olduğunu söylersem daha ziyade tenviri mes'ele etmiş olurum.

Bu zat eski telgraf baş müdürlerinden Hamdi beyin oğlu mühendis Abdullah beydir. Fakat kendisini fabrikada (Mister Hamdi) diye çağırıyorlar. Bu fabrika bütün Nevyork şehrinin muhtaç olduğu tenviratı elektrikiyyeyi temin ediyor. Hamdi bey bu işlerin en mühim aksamını teftişe memurdur. Bundan başka yine o derecede ibrazı ehliyyet etmiş Türk gençleri orada muhtelif işlerde çalışmakdadır.

MİLLETLER ARASI ALTINCI FELSEFE KONGRESİ: AMERİKA'YA GİDİŞ

Amerika'ya gitmek, **«kamere seyahat»** gibi bir şeydi; hatıra bile gelemezdi. Fakat bir gün bu hayal hakikat oluvermişdi. Bakınız nasıl:

1926 senesi Eylûlünde Amerikanın **Masaçüzet** eyaleti dahilinde **Kembriç** şehrinde 6 ıncı felsefe kongresi toplanacakdı. O harikulâdelikler diyarından gelen bir mektub üstadı kongreye çağırıyordu.

İlâhiyyat Fakültesindeki mesai masasının üstünde bulduğu bu mektubda kısa bir takım sorgular vardı: Daveti kabul ediyor mıydı, kongrede konuşacak mıydı, hangi mevzu üzerine söz söyliyecekdi?...

Beklemediği bir şey karşısında insan nasıl bir heyecan duyar! İşte bu mektubu okuduğu vakit tıpkı öyle bir heyecan hisetmişdi. Sevincine payan yokdu: Amerikaya gitmek! Hususile büyük bir ilmî cemiyyetin daveti üzerine ve ilim uğruna o uzun - külfetli de belki - seyahati ihtiyar etmek, yeni dünyayı görmek, eserlerini okuduğu, hiç değilse ad ve sanlarını duyduğu meşhur ilim adamlarile tanışmak... Sevinmemek mümkün miydi? — Düşünceye mahal görmedi, hemen cevab yazdı: Daveti menuniyyetle kabul etdiğini, İbni Arabî yahud Bursalı İsmail Hakkı üzerine söz söyliyeceğini bildirdi.

Tertib hey'eti, cevabında, İbni Arabi yerine - Türk olduğu için - İsmail Hakkıyı tercih etmesini ve nutkunun bir hulâsasını - fakat 200 kelimeyi geçmemek üzere - göndermesini rica etdi.

Dikkat edeceği bir iki nokta daha vardı: Yapılacak tebliğat nihayet iki bin kelimeyi geçmiyecek, hatib kürsüde on dakikadan fazla durmıyacak!

Bu program dairesinde etüdünü hazırlamağa başlayan üstad bir taraftan da seyahatin icrası vasıtalarını temin etmeği düşündü. O zaman İlâhiyyat Fakültesi reisi profesör Şemseddin Günaltay'dı: Değerli bir ilim adamı ve Mehmed Ali'nin arkadaşı. Aldığı izahat üzerine işin ehemmiyyetini derhal takdir etmişdi. Öyle ya, Cihan Harbinden sonra teessüs eden umumî barış içinde, Amerika'da toplanacak muazzam bir kongrede millet ve memleketimizi bir Türk profesörünün temsil etmesi... Bu, ne kadar şerefli bir muvaffakiyyetdi!

Şemseddin Günaltay kongre tertib hey'etile Mehmed Ali arasında geçen muhaberenin suretlerini aldı, Darülfünun Eminliğine bir tezkere ile göndererek, üstadın Amerikaya gitmesi için münasib bir harcırah verilmesini istedi. Cari usullere riayet zarurîdir: İş Darülfünun Divanına havale olundu. Bizde hey'etlere, meclislere, divanlara... tevdi olunan işlerde - kötü bir itiyad eseri mi, yoksa makinenin tabiî icabı mı? bilmiyorum - hayli geçikmeler vukubulur. Alışdık, bunları tabiî görürüz. Bu işde de makine ayni suretle yürümüş; fakat nihayet üstada 1400 lira yol parası verilmesi için bir karar da çıkmış.

Daha fazla vakit geçirmek istemiyen üstad bu kararın müteakib muamelelerini çarçabuk yapdırmağa bizzat çalışdığı için tedkikler, tasdikler, bütün formaliteler bir günde bitmiş, yalnız paranın vezneden alınması kalmışdı. Fakat...

Hâdiselerin mukadder seyrini hiç bir kimse keşfedemez ve hiç bir şey durduramaz: Tam vezneye müracaat etdiği sırada veznedar yerinde bulunmamış ve üstada ertesi günü gelmesi rica olunmuşdu. Fakat, ertesi gün parayı almağa gitdiği vakit hiç ummadığı bir cevab karşısında kalmışdı: O gece Maarif Vekâletinden Darülfünun Eminliğine bir telgraf gelmiş, Darülfünun büdçesinden elli bin lira tasarruf olunmasını emrediyormuş; Fakülte reisleri de hemen toplanmışlar ve ilk kalem olarak, o 1400 liranın verilmemesini karalaşdırmışlar...

Bu haber üzerine duyduğu teessür, vâki davet üzerine hissetdiği sevinç ve heyecandan üstün oldu. Nasıl olmasın ki **Harvart** üniversitesi reisliği üstadın pasaportunun hemen vize edilmesini İstanbul'daki Amerika sefirine yazmak, kendisine de üniversitede misafir kalacağı odaların numarasını ve Nevyork'a çıkacağı zaman Kolombiya üniversitesi felsefe profesörlerinden Dr. Kaks'a müracaat eylemesini bildirmek suretiyle çok büyük bir alâka göstermiş idi. Diğer cihetden zaman daralmış ve alınacak bu paraya göre yapılmış olan tertibat tabiatile bozulmuşdu.

Lâkin bu kadar hazırlıkdan sonra, harcırah almamak vesilesile, gitmemek ne kadar ayıb olacakdı! Millî izzeti nefsi ve şahsî haysiyyetini korumak için her masrafı göze

aldı ve bir Yunan vapuruna atlayarak **Pire**'ye gitdi: O zaman Türk vapurları oralara sefer etmiyorlardı da onun için.

Pire'den Amerika'ya yine bir Yunan **Transatlantik**'i ile hareket etmişdi. Bu vapurun yolcularının ekserisi Anadolulu rumlardı. Vaktile birer yolunu bulup Amerikaya kaçmışlar, orada zengin olmuşlardı, yaz mevsimini geçirmek için ailelerile birlikte Yunanistan'a gelmişlerdi, şimdi yine işlerine dönüyorlardı. Bunlardan başka biri erkek, biri kadın iki Amerikalı da vardı. Erkek bir tarih muallimi imiş, kadın da mimar.

Kadın sofra arkadaşlığı vesilesile tanışdığı üstada pek yakınlık göstermiş, hattâ kongrede okuyacağı makaleyi bile görmek istemiş ve, üstadın ricası üzerine ingilizce yazılmış olan o makalenin üslûb itibarile bazı noksanlarını (tarih muallimininde yardımile) düzeltmek himmetini memnunen ibzal eylemiş idi.

On sekiz gün süren bu seyahat bu gün dahi üstadın hâtırasında bütün canlılığile yaşayor. İşte şimdi, vapurda bulunduğundan telsizle haberdar etmiş olduğu Dr. Kaks namına kendisini Newyork limanında bir doçentin nasıl karşıladığını, Newyork'daki Türk dostlarından bazılarının istikbal için gümrüğe nasıl koştuklarını, Newyork'ı o esatirî azameti içinde ne derin bir tehayyürle temaşa etdiğini anlatırken on altı sene evvelki heyecanını bütün şiddet ve kuvvetile duyuyor.

Doçent üstadı Kolombiya üniversitesi müştemilâtından bir talebe yurduna götürmüş. orada kendisi için hazırlanan odaya mihman etmişdi. Amerikaya seyahat hiç de **«kamere seyahat»** değilmiş: Kolay, rahat ve eğlenceli bir gezinti imiş, bilâkis.

Kongrede ingilizceden başka fransızca, almanca ve italyanca dahi nutuk söylenebiliyordu.

Kongre âzaları sabah ve akşam yemeklerini Üniversitenin bir yemekhanesinde yiyorlardı. Gerek burada ve gerek delegelerin yatıp kalktıkları odalarda hizmet görenler hep talebe imiş. Lâkin ne hizmet! Sessiz ve pür intizam!...

Umumî toplantılar Üniversiteye bağlı kütübhaneler salonlarında yahud başka büyük dairelerde yapılıyordu. Bu muazzam ve muhteşem binaların hemen hepsi birer zengin tarafından ya müteveffa babasının yahud karısının adına vakıf olarak yapılmışdı. Kapularının üzerindeki kitabeleri okurken profesörümüz Türk ve İslâm dünyasında atalarımızın tesislerini, hâlâ bizi hayretler içinde bırakan büyük vakıflarını hatırlıyor ve zamanımızın bu zemindeki akametine için için esefler ediyordu.

Üstadı Amerikada derin derin düşündüren bir nokta daha var: Kongreye iştirak etmiş olan Amerikalı profesörler hep maddî ve teknik terakkiler yetmez, moral da ayni suretle terakki etmeli diyorlardı; maddiyyat ile maneviyyat arasında tevazün olmasa netice vahim olur hükmünde karar kılıyorlardı...

Mehmed Ali Aynî kongreden bir büyük dost kazanarak avdet etti: Profesör W. E. Haking. Bu zat ile hâlâ muhabere ediyor.

AVRUPADA MÜHİM BİR FİKİR CEREYANI
ve
ÜSTADIN DÜŞÜNCELERİ

Hind bir masallar, garibeler, hattâ harikalar âlemidir. Ne vakit Hindistana aid bir şey duysak, bir şey okusak hayret etmekten kendimizi alamayız. Mezheb ve mesleklerin kaynaştığı, dimağ ve vicdanların oynaştığı o -bize göre- çok uzak diyarın dikkati çeken hallerinden biri de renk renk sakinlerinden bazılarının, fıtratan herhalde müstesna

yaratılışta olan bir takımlarının, bilhassa maneviyat sahasında, yaptıkları hareketlerdir.

İnayet Han bunlardandır. Haydarâbad'ın bu zeki ve münevver evlâdı yıllarca İngilterede yaşamış, Amerikayı dolaşmışdı. Fikrini en geniş mânasile terbiye etmişdi. Artık çalışmalarının meyvalarını toplıyacakdı. Hindliliğinin verdiği cür'et ve kudretle, nasıl söyleyim, beşerin ruhunu okumakda peyda etdiği derin bilgi, insanların temayüllerini sezmekte, hâsıl eylediği sağlam tecrübe ile bir **«Tarikat»** kurdu. Kadın ve erkek, fakat daha ziyade kadın binlerce kimseyi,

Müslim Mesihî yek din-ü yek cins

diyerek tarikatına intisab ettirdi ve nihayet Paris civarında **Surenne** kasabasına gidip yerleşti, orada kendine mahsus bir **«dergâh»** kurdu (1).

Mehmed Ali Aynî bir Avrupa seyahatinde İnayet Hanın mensublarından markiz **Farniola Tavfani** adlı bir bayanla görüşmüşdü. Osmanlı İmparatorluğunun sabık Berlin büyük elçisi Mahmud Muhtar paşanın (2) delâletile vuku-

(1) Bu mesleğe «Sofiye hareketi» derler, Avrupanın mühim merkezlerinde mümessilleri ve klüpleri var. Toplantılarında İnayet Hanın yazdığı ve bestelediği ilâhiler okunur ve hususi bir takım merasim yapılır.

İnayet Hanın muhtelif eserleri var ve muhtelif dillerlerde intişar etmiş. Kendisi ölmüştür. Fakat müessesesi ayni kuvvetle yaşıyor. Oğlu ile kardeşi Mahbub Han ve Ali Han şimdi orada hükümrandırlar.

«Mouvement Sofist» in efkârını «Le Messager» mecmuası neşretmektedir.

(2) Vefatı haberini üstad Pariste almıştı. Paşaya karşı beslediği derin sevgi hasebile, teessürlerini aşağıdaki manzumesinde belirtmiş ve bu manzumeyi Kahirede yapılacak olan türbesine konulmak üzere merhumun eşi Emire Nimet'e göndermiştir.

Bu medfen hazret-i Mahmud Muhtar'a cinan olsun
Metâf-ı evliyay-ı ba sefây-ı ins-ü can olsun

bulan bu tanışma üstadda derin bir merak uyandırmışdı: Onunla bir daha görüşmek, fikri ve mesleği hakkında biraz daha malûmat edinmek, bu yeni fikir hareketini tamik için biraz daha tafsilât toplamak.

Mahmud Muhtar paşa merhum, dostunun bu arzusunu yerine getirmekde geçikmedi. Bir gün üstadı markizin Jenev'deki kâşanesine götürdü.

Markiz sosyal mevkiinin icabettirdiği asalet içinde, büyük bir zevk ve dikkatle bezenmiş salonunun ruha neşat veren intizam ve ihtişamı içinde misafirlerini kabul etti. Üstadla pek ilgilendi. Tasavvufa aid mes'eleler, bahisler birbirini takib ediyordu. Bu sırada markiz İnayet Han tarafından kendisine **«Zibünnisa»** adının **«ihsan»** olunduğunu büyük bir sevinç ve iftiharla söylemişti. Sonra **Mesnevî**'nin ingilizce tercemesinden parçalar okuyarak Mevlânâ hakkındaki takdirlerini tekrar tekrar ifade eyledi.

O hakikaten kalemi parlak bir edibdi. Eserlerinin altına daima **Zibünnisa** imzasını koyuyor.

Mehmed Ali Aynî'yi o fikir cereyanı hakkında daha esaslı surette alâkalandırmak için, üstada, kendisi İstan-

Lisan-ı hak beyanı daima Kur'anı natıkdı
Kelâmullah ona bir şahid-i bi im'ihan olsun
Mekârimde Aliyyül Murtaza manendi bir erdi
Enis-i cennet-ül me'vâda hep kerrübiyan olsun
Mesaisi fuyuz-u millet-i islâm'a hizmetti
Revadır şimdi ümmet hep ona mersiyehan olsun
Kalem fermanına tabi'di emma seyfi mesluli
Şehamet nâmei ef'aline bir terceman olsun
O yattıkça bu lâk-i mağfirette ism-i sâmisi
Kulub-u esdikaya feyz bahşay-i emân olsun
Fakat teskine çare var mı ya Aynî bu hicranı
Bu sözler dökdüğün göz yaşlarından bir inşan olsun
Bu paşanın kemal-i lütfuna mazhar erenlerden
Revan-ı pâkine bin fatiha zib-ü lisan olsun

24 Mart 1935

bul'a döndükten sonra, İnayet Hanın ahlâkı ve tasavvufu talimatını izah eden bir kitab göndermişdi. Herhalde okumağa değer bir kitab. Üstad bununla meşgul oldu. Tedkikler yaptı, notlar aldı.

Avrupadaki tasavvufî fikir cereyanlarına daha sağlam bir istikamet vermek... İşte şimdi düşündüğü bu idi: Bizce çok düşünülecek ve himmet olunacak bir mevzu diyordu.

Zibünnisa bu maksada hizmet edebilir miydi acaba? Pek memuldü. Bir kere tecrübe etmeliydi. İşte üstad bu düşünce ile o hatırnüvaz edib hanıma tafsilâtlı bir mektub göndermişdi. Mektub çok ehemmiyetli noktalara temas ediyor. Mündericatından biz de istifade edebiliriz. Onun için tercemesini aynen naklediyorum:

«Şer Madam,

«Beni unutmadığınızı bildiren 20 Temmuz 1931 tarihli kıymetli mektubunuzu memnuniyetle aldım. Gönderdiğiniz kitab dahi çoktan beri öğrenmek istediğim şeyleri bana bildirdiğinden ziyadesile müstefid oldum. Pir ve Mürşid (1) İnayet Han kimdir? Bunu dostlarımdan doktor Cenab Şehabeddin'in bazı yazılarından öğrenmiştim. Fakat talimatını böyle toplu bir halde ancak şimdi görmüş oldum. Son seneler zarfında sofiyye meslekleri hakkında oldukça derin bazı tedkiklerde bulunduğumdan gönderdiğiniz bu kitabı bilâ tevakkuf okudum. Müsaadenizle bazı mülâhazalarımı size arzedeyim:

3 üncü sahifede: Sofî kelimesinin iştikakı hakkında verilmiş olan malûmat pek muhtasardır. Bundan başka sofî kelimesinin arapça sâf kelimesinden me'huz olduğu umumen müsellem değildir. Bu hususda daha bir çok rivayetler vardır. En meşhur sofiye kitablarından olan ve R. A. Nickolson tarafından aslı aynen ve ingilizce tercemesi muhtasaran Leyden'de neşredilmiş bulunan Kitab-al-Luma'da münderiç izahat verilmiş olsa, kariler için daha faydalı olurdu.

(1) İnayet Hanı, mensupları kendi aralarında hep pir ve mürşid diye anarlar.

5 inci sahifedeki: «Bir sofi nedir?» sualinin cevabı da azdır. İstanbulun büyük sofilerinden (Olanlar) tekkesi şeyhi «İbrahim» in [vefatı 1656 senesinde İstanbulda] tasavvuf hakkındaki bir manzumesini size hulâsatan terceme edeyim. Bizim büyük mürşidimizin sofileri nasıl gördüklerini anlattığı için bu manzumenin sizi memnun edeceğini zannediyorum (2).

Yedinci sahifede şu mülâhaza okunuyor:

«Bir müridin bir üstada kayıtsız ve tam bir itimat ile teslim olması esaslı bir vazife teşkil eder. Mürid kendi üstadının da vaktile başka bir üstada uzun müddet hizmet ettiğine ve şimdi başka taliblere yol gösterdiğine tamamen ehil olduğuna kanaat ettiği zaman bu vazifesini iyice yapar.» Bizim mürşitlerin hepsi bilâ istisna bu noktaya pek ziyade ehemmiyet veriyorlar. Müridin mürşidine tam bir emniyetle teslim olması manevî terakkiyat için ilk şart olduğunu haber veriyorlar.

8 inci sahifede: İnayet Hanın tilmizlerine olan şu nasihatları ne kadar âlidir: «Bana bir mezheb vâzıı müceddid nazarile bakmanızı arzu etmiyorum. Ben bazı akaid ve menaseki de size ilzam ve tahmil etmiyorum.»

10 uncu sahife: Bu kitabın büyük takdir ve tahsinle iştirak ve tasvib etdiğim bir mütalâası da şudur: «Hakikat halde asrımızın ihtiyaçları o kadar büyüktür ki bu cemiyetlerden bin defa ziyade cemiyetler olsaydı yine ihtiyaçlara kifayet etmezdi.»

14 üncü sahifede şöyle deniyor: «Niçin başka bir pey-

(1) Manzume uzundur, her vakit tedariki de mümkündür, buraya dercinden vazgeçtim.

gamber gelmesindi, mademki Allah ayni Allahtır, mademki nur evvelden ne idiyse, yine hep o nurdur?»

Bu mesele hakkındaki izahat hakikaten güzeldir. Fakat teşriî bir nübüvvetin hâtimesi olan Muhammed'den sonra bir nebinin gelmemesi insanları tariki Hakka ihdaya her zaman memur olan mürşitlerin çıkmamasını icap etmemişdir. Bilâkis bunlar Muhammed'in bisetinden sonra daha mebzûlen insaniyyeti tenvir etmişlerdir. Bunlar gerçi nebi ve resul değillerdir, fakat enbiyanın ilimlerine vâris olan kimselerdir. Bundan başka Muhammed dünyanın âhir zamanında İsa'nın ikinci defa, fakat nübüvvetle değil, âmme velâyeti ile zuhur edeceğini de haber vermişdir.

İnayet Hanım Muhammedin şahsı ve risaleti hakkındaki ifadeleri umumen hakikat tarafdarlarını ve hassatan müslümanları hoşnud edecek bir şekilde olduğundan şükrana lâyıkdır. Fakat «İysül-Mesih üzerine bir sofinin düşüncesi nedir?» sualine aid satırlar fikrimce pek nakâfidir. Zira sofilerin İysül-Mesih hakkındaki mülâhazalarını bilmek bilhassa garblılar için pek lâzımdır.

Evvelâ Kur'anın ihbarı veçhile sofiler Hristos'un kelimetullah olduğuna kaildir. Sure-i âl-i umranın 40 ıncı âyeti bunu şöyle haber veriyor:

(يا مريم ان الله يبشرك بكلمة منه اسمه المسيح)

İkincisi: İsanın ruhu, Allahın bütün isimlerini cami olup Allah ismile müsemma olan ilâhiyetin batınından münbaisdir. Bu cihetle mertebei ulûhiyet olan bütün isimlerin ahkâm ve evsafile zâhir olmuşdur. Şu halde İsanın cismi beşerin kederlerinden ve tabiî pisliklerden mutahhar idi. Onun sureti görenin gözünde ruhu mütecessiddir. Ruhu da tabiî hey'etten ve unsurî sıfatlardan münezzeh ve mukaddes idi. Bu sebeple sofiler Kur'anın ihbarı veçhile onun katlü salb olunmadığına itikat ederler. Yine bu sebeple İsa'nın ölüyü di-

riltmekde Allaha mümasil olduğunu kabul ederler. Nisa suresinde 169 uncu âyet şöyledir:

(وكلمته القاها الى مريم و روح منه)

Bu âyetlerin fransızca tercemelerini Montet'nin Kur'an tercemesinde okuyabilirsiniz.

Ancak sofiyyei Muhammediyye İsa'nın beşerî sureti Allahın hakikî sureti olmadığını bilirler. Ve hattâ İsa'nın tayyününe hasır ve kasır etmezler. Diğer âbitrlerle İsa'nın beşerî sureti Allahın hüviyyeti için zatî olmadığını bilirler.

Elhâsıl sofiyye indinde İsa'nın üç vasfı vardır: Evvelâ kelimetullahdır, sâniyen ruhullahdır, sâlisen Abdullahdır.

17 inci sahifede: Safilerin bütün mukaddes kitablara hürmet ettikleri haber veriliyor. Fakat İnayet Hanın mülâhazası onlar nazarında asıl kitabı mukaddesi tabiatın el yazısı kitabıdır. Türk sofiyyesinden İsmail Hakkı bu hususda bakınız ne diyor: [Elhâsıl enfüsî ve afâkda zahir olan âyât hakdır. Nitekim Kur'anda gelir:

(سنريهم آياتنا فى الآفاق و فى انفسهم)

Onun için ehli tahkiki âleme Mushaf-ı Şerif demişlerdir...]

18 inci sahife: Religion kelimesinin sanskrit lisanında müradifi Dharma kelimesi olduğu ve bunun da vazife mânasına geldiği haber verilmiştir. Muhammed aleyhisselâma din nedir? diye sormuşlar. Cevaben (الدين النصيحة) buyurmuşlar. Bu cevab bizim sofiyye için daha hoş görülse lâyıkdır.

22 inci sahife: Bu sahifedeki sorgu pek mühimdir: Sofî müslüman mıdır, yoksa islâmın bir şakirdi midir? Pir ve mürşid İnayet Hanın bu suale verdiği cevab pek yüksekdir. Filhakika islâm sofiyyesinin en büyüklerinden biri olan Muhiddin Arabî'nin mülâhazasına göre: Hakikî bir ârif hususî hiç bir mezheble mukayyed olmaz. Ancak o ârif hassatan Muhammedî olur. İsa ve Musa'yı da tasdik eder. Şu halde

Muhammedin risalet ve hatemiyyetini tasdik etmiyen bir kimsenin kendisini sofiliğe nisbet etmesi batıl bir dâvadan ibaret kalır. Attar, Şemsi Tebrizi, Celâleddini Rumi, Sa'di ve Hafız'ın hepsi velâyetin parlak güneşi olan zatı pâki Ahmedîden istişare etmişlerdir.

Şemsi Tebrizînin şu beyiti:

بخت جهان یار ما   دادن جان کار ما
قافله سالار ما   فخر جهان مصطفاست

Bütün sofilerin Muhammed (A. S.) için ne düşündüklerini hulâsa ediyor (1).

Ancak Kur'anın 3 üncü suresinin 17 inci âyetinde şöyle deniliyor:

(ان الدين عند الله الاسلام)

İşte bu kavli mübinde islâmın Allaha inkiyatdan ibaret olduğunu bütün sofiler ve ezcümle Muhiddin (Fusus-ül-Hikem) inde tasrih etmektedir. Bunu da ilâve edeyim ki yine bu büyük sofi Kur'anın 42 inci suresindeki 11 inci

(شرع لكم من الدين ما وصى به نوحا والذى اوحينا اليك و ما اوحينا
به ابرهيم و موسى و عيسى ان اقيموا الدين و لا تتفرقوا فيه)

âyetinden bil'istidlâl dinin hakikat halde vâhid olduğunu ve bunun da Allaha inkiyaddan ibaret bulunduğunu teyid ediyor. Şu halde herhangi meslek ve millete mensub olursa olsunlar Allaha muti' olanların hepsi ayni dini hakikatde birleşmiş demekdirler.

İşte sofiliğin umdei talimatı bundan ibaretdir.

Binaenaleyh her sofi hakikaten sofi ise, bizzarure (un

---

(1) Nikelson bu beyti ingilizceye şöyle tercüme etmiştir:
Young fortuna is our friend, yielding up soul our business
The leader of our caravan is Mustafa, glory of the world.

disciple de l'İslame) addolunacakdır. Filhakika kitabın 22 inci sahifesinde islâm kelimesinin diğer bir mânasını öne sürerek İnayet Han Musevî ve İysevînin dahi islâm dinine sâlik bir insan olduğunu beyan buyuruyor. Bu da zarif bir izahdır. Kitabın 25 inci sahifesinden aşağı taraflarındaki mebhaslere aid notlarımı, arzu etdiğiniz takdirde, gelecek mektubumda yazarım. Minnetdarlığımı tekrar hürmetlerimle beraber arzederim.

Daha nekadar kalacaksınız? Acaba Eylûl içinde sizi orada bulabilecek miyim? Zira Sergiyi ziyaret için Paris'e kadar bir seyahat yapmak niyetindeyim.»

12 ağustos 1941

★

DİVİN KOMEDİ

Garb irfanı... Evet, şimdi hep bu terane vardı. Akorduna bakmağa üzum yok! Ses garbdan gelmeyor mu? Bizim için bu yeter!

Divin Komedi... Garbın ana kitablarından, en yüksek, en meşhur edebî şehkârlarından. Muhtaç olduğumuz en mühim bir kitab! Müellifini, Danteyi, bu harikalar şairini o ölmez eserinde okumıyan, cahil demeyim amma, bilgi itibarile, çok noksan sayılırmış.. Betbaht demeyim amma, edebî inşirahtan ebediyyen mahrum kalırmış...

İtalyan, Fransız edebiyatlarında yüksek, müstesna olan bu eseri okumak bana nasib olmamıştı. Bu mahrumiyete rağmen, şimdiye kadar, kimse tarafından techil olunmadım. Kendimde bir noksanlık hissetmedim. Edebî inşiraha gelince, bunu temin edecek okadar çok şaheser var ki...

Üstadla musahabelerimizde «DİVİN KMEDİ» yi de, bir gün, mevzu edinmiştik. Ben ondan külliyyen bihaberim.

— Niçin merak edip okumadınız? Bakınız şimdi dilimize de çevrildi. Hem Garba teveccüh etmek, hem Garbin - âlemi hayrette bırakan - eserlerine böyle yabancı kalmak... Doğrusu size yakışmaz...

Üstadın bu nutkundaki alaya karşı gülümsedim ve:

— Mevzuu ne acaba?

Diye bir cehalet (!) eseri daha gösterdim. Anlattı, tatlı tatlı anlattı ve Türk gençliğinin bunu bilmemekten zarar etmediğini, hattâ bilmemesi daha iyi olduğunu, bir çok nüktelerle, izah etti.

Dedim ki: — Gençlerimiz cereyana kapılarak o anlattığınız menhus kitabı kapışa kapışa alacaklar ve okuyacaklar. Sonra övünecekler... Bu zararlı seylâbeye karşı koymak elzem. Hakikati bir makale ile izah, gençlerimizi tenvir buyurmaz mısınız?

Bu konuşmadan bir müddet sonra aşağıda okuyacağınız etüd meydana gelmişti. Fakat neşrolunmadı, olunamadı... Tafsilâta girişmiyeceğim. Neşrolunamadı işte... Yıllarca sonra ben size takdim ve ibretle okumanızı tavsiye ediyorum.

«DİVİN KOMEDİ» NİN TERCEMESİ İLÂHÎ KOMEDİ ÜZERİNE BAZI MÜLÂHAZAT

I

Şarkda mekteblerde, medreselerde ilimler arabca okutdurulduğu gibi Avrupada İtalyan, Fransız, Alman, İngiliz memleketlerinde ilimler lâtince okutuluyordu. Bu dili öğrenmek ve o vasıta ile ilimleri elde etmek pek müşküldü, ve buna yalnız havas muvaffak olabiliyordu. Hiç bir millet bundan honşnud değildi. İtalyada dahi bu lâtince derdinden kurtulup halkı yine kendi konuşdukları italyanca ile okutmak ve tenvir etmek isteniliyordu. Onun için herkese sevdirecek, beğendirecek ve kabul ettirecek bir italyanca yaratmak lâzimdi.

İşte **(Dante) «Komedi»** ismini verdiği üç kısımdan ve birkaç bin mısra'dan mürekkeb manzumesile bu dili bulmuş ve söylemiş olduğundan kitabı İtalyanlar için, bu bakımdan, son derece ehemmiyyet kesbetmiş ve şöhret almışdır. İtalyanların bu komediye bilâhare ilâhî namını izafe etmelerinin sebebi budur.

Bununla beraber fransız filosofu **(Volter)** o kitabın kendi zamanında artık okunmaz bir hale geldiğini söyleyor. Bu filosofun mülâhazasına göre, şârihler tarafından büsbütün iğlâk edilmiş olan o kitabın nisyan köşesine atılması şöhretinin azalmasına değil, artmasına sebeb olmakdadır. Volter, Divin Komediyi **«Salmigondis»** e, yani muhtelif pişmiş etlerden yapılmış bir yemeğe benzetiyor.

II

Dante Floransalıdır. Orada ahali bir çok fırkalara ayrılmışdı. Bunların en mühimmi **(Aklar)** ve **(Karalar)** dı. Karalar fırkası Papanın adamları idi. Dante bunlardan Aklar fırkasına mensupdu. O vakit Floransada iktidar mevkiinde Aklar bulunuyordu. Dantenin dahi bu fırka sayesinde mühim bir makamı vardı. Zira, şimdiki tâbirimizle, âyan âzası olmuşdu. Ancak Akların düşmanları olan Karalar iktidar mevkiini ele geçirmek için boş durmayorlardı. Onların bu hususda en mühim ve kuvvetli yardımcısı VIII inci Bonifas idi.

Bu Papa Fransa kralının kardeşi Floransaya taslit etdiği vakit Karalar galebe etmiş ve hükûmeti ele geçirmişlerdi. Karaların ilk işi Akları büsbütün yok etmekdi. Bu arada Danten'in de evi yakılmışdı. Eğer Karalar onu ele geçirmiş olsalardı, diri diri ateşte yakacaklardı. Bu hâdiseler üzerine

Dante saklanmış, kaçmış ve fakrü sefalet içinde orada burada sürünmeğe mecbur olmuşdu.

İşte bu sefalet ve zaruretin tesiriledir ki şair **«Cehennem»** manzumesini söylemişdi. Dantenin görüşüne göre o vakit İtalyada yalnız hodgâmlık, hased, cah ve mal hırsı, gasb, denaet hâkimdi. Herkes yalnız kendi, menfaatını düşünüyordu. Milletlerin saadeti için hiç kimse çalışmayordu. Papalık makamına gelenler ancak altun hazinelerini doldurmakla meşguldüler. Bunların işleri ve güçleri fitne ve fesad kurmak ve bu vasıta ile bütün dünyaya sahib olmakdı. Bu cihetle Papalardan bir hayır beklenemezdi. Olsa olsa Almanya İmparatoru VII inci Hanri İtalyaya gelirse vatanının mahrum olduğu intizam ve emniyet husule gelebilirdi.

Dante bu sebeble o ecnebi hükümdarı İtalyaya davet etmişdi. Bilmem ki onun bu hareketini İtalyanlar vatan severlik duygularile nasıl telif edebiliyorlar?

Velhâsıl Dante o Cehennem manzumesini Papa V inci Kleman ve VIII inci Bonifas ve diğer siyasî düşmanlarına bol bol söğmek ve onları halk nazarında rezil ederek bu vasıta ile onlardan intikam almak maksadile yazmışdı. Ancak şunu da söyleyelim ki Floransada iktidar mevkiine gelen Karalar fırkası dahi Dante'yi emvali emiriyyeyi ihtilâs cürmü ile mahkûm etmiş idi.

Dante'nin yaşadığı devirde bütün Avrupada ve bahusus İtalyada koyu bir taassub vardı. Asırlardan beri akşama sabaha kıyametin kopacağını korkarak bekliyorlardı. Toskana ahalisine **«Cehennem»** in nasıl bir yer ve azablarının ne şekilde olduğunu göstermek için Floransa köprüsü üzerine bir tiyatro kurulmuşdu. Bu köprü ahşapdı. Halk oraya pek çok birikmiş olduğundan yıkılmış ve bir çok adam suya düşmüştü. Ciyovani villani'nin tek ifadesine göre, bu adamlar âhiretin ahvalini, ondan sonra, öğrenmişlerdi. Yine Milâdın XIII üncü asrı içinde **Sen Pol**'ün keşfi, nasâra azizlernden **Perpetü** ile **Sipriyen**'in rüyaları, **Maker**'in dünya cennetine seyahati... gibi şeyler halk arasında pek ziyade şayi'di ve herkes bunlara inanıyordu. Bu sebeble Dante'nin de cehenneme girip orada gördüğü şeyleri haber vermesi hemşehrileri olan italyanlara münasebetsiz görünmemişdi. Hattâ Dante'nin sakalındaki kıvırcıkları ve is rengini içine girdiği cehennem ateşinin tesirine hamletmişlerdi...

III

Dante söylediği manzumeye, tamamen iskolastik sebeblere mebni, **«Komedi»** ismini vermişdir. O zamanın ilm belâğat kaidelerine göre üç üslûbu beyan vardı: Âdi, mutedil ve sade. Yahud bu üslûbların muhassas oldukları nevilere göre adları: Hailevî, komik ve mersiyevî.

Dante bu üslûblardan komik üslûbunu istimal etmeği tasavvur etdiğinden eserine komedi demişdi. Bundan başka, bazı cihetleri pek korkunç olmakla beraber manzumesinin sonu **«cemali İlâhî»** yi temaşa ile biteceğini de ihtar etmişdi.

Bu halde dostumuz M. Turhan Tan'ın **«Divin Comedie»** nin tercemesi için yazdığı takrizde: **«Cennete, cehenneme komedi diye temas etmek çok tehlikeli bir cür'etdi.»** buyurmalarında hiç bir isabet görmeyorum. Yine aziz dostum şöyle diyorlar: **«Şair kiliseye rüşvet vermeği ihmal etmemek, yani başka dinleri tezyif etmek şartile bu cür'eti gösterdi ve hakikaten hürmetsizlik mukabili olsa da henüz eşi yazılmayan bir şaheser yaratmak imkânını buldu.»**

Bu mütalâaların her noktası ayrı ayrı mecruhdur. Evvelâ şair kiliseye rüşvet vermiş değildir. Çünkü o gayet koyu mutaassıb ve dinine pek sıkı bağlı bir katolikdi. Cennet kısmındaki manzumelerinde bütün gayreti teslis akide-

sini isbata ve hıristiyanlığı herkese kabul etdirmeğe mahtufdur. Fakat onun bu din gayreti fasık ve facir Papalara sebbü şetmekden kendisini menetmemişdi.

Divin komedinin şöhretine sebeb ne olduğunu yukarıda yazmışdım; henüz eşi yazılmayan bu şahesere Volter'in ne kıymet biçdiğini de söylemişdim.

IV

Divin komediyi anlamak ve mutalâasından zevk almak pek müşküldü. Bunun için bu manzumeyi, intişarından sonra, bir ilim kitabı gibi okutmak lâzim geldiği anlaşılmış ve üniversitelerde bu husus için mahsusan tesis olunan kürsülere o vaktin en mâruf edib ve âlimleri tayin olunmuşdu.

Divin Komediyi şerh için yalnız italyanca yazılan kitablar o kadar ki bunlarla müstakillen bir kütüphaneyi doldurmak mümkündür. Bunun sebebi bilhassa katolik dininin âkidelerini, esrarını ihtiva ve o zamanda muteber ilmî nazariyyeleri münakaşa etmesi ve müstakbelde vukua gelecek bazı hâdiseleri evvelce haber vermiş olmasıdır. O devirde ilâhiyyat mes'eleleri zihinleri en çok işgal eden şeylerdi. Dante'yi bile Cennetin bilmem kaçıncı katında huzuruna çıkdığı havariyyundan Sen Piyer ile Yakub ve Yahya cenabları ilmi akaidden imtihan etmişlerdi. Bu pek sıkı imtihan galiba şairi terletmişdi. Sen Piyer şaire **«İman nedir?»** diye sormuş. Şairin buna verdiği cevabları türkçe tercemenin 462 - 463 üncü sahifelerinde bulacaksınız. Fakat bunları okurken hiç bir şey anlamadıkdan başka sıkıntıdan sizin de kan ter dökeceğinize şüphe etmiyorum. Meselâ: **(Ruhulkudüs'ün eski ve yeni yazılar üzerine dökülen mebzul yağmuru, bu imanı bende öyle vuzuhla kuvvetleştiren bir kıyasdır ki onun yanında her türlü burhan kapalı kalır.)** İbaresini daha biraz açıkça: **(Ahdı kadim ve cedidin üzerlerine yazıldığı tırşe kâğıdlarını gark eden Ruhulkudüs'ün feyyaz yağmuru bende bir itminan ve iman husule getiren öyle bir kıyasdır ki imanın bu delil ve höccetinden sonra başka türlü bir bürhan bana hükümsüz ve tesirsiz görünüyor,)** tarzında yazsak dahi bundan biz yine hoşlanmayız.

Fakat tercemenin 497 inci sahifesindeki 31 inci manzumenin başlangıcı olan şu: **(İsanın kanile tezevvüç etdiği mukaddes ordu bana beyaz bir gül şeklinde görünüyordu. Fakat kâh çiçeklere dalan, kâh sâyinin lezzet aldığı yere dönen bir arı sürüsü gibi uçarak kendisine aşk ilham edenin şan ve şöhretini, ve kendisini bu kadar mükemmel yaratan kuvveti görüp terennüm ederek uçan öteki, bu kadar çok yaprakla zinetlenen büyük çiçeğe konuyor, oradan aşkının daimî mekânı olan yere yükseliyordu.)** Ve 506 ıncı sahifedeki 33 üncü manzumenin başlangıcı olan şu: **(Ey kendi oğlunun kızı, mütevi' ve diğer bütün mahlûkatın yüksek, ezelî bir iradenin değişmez müntehası bâkire ana, sen tab'ı beşeri o kadar asilleşdiren kadınsın ki Haliki onu iktiza etmekden imtina eylememişdir.)** İbaresinden bir mâna çıkarmak için senelerce bir manastıra kapanıp yüksek bir hıristiyan âliminden ilâhiyyat dersi okumak lâzimdir.

Yine türkçe tercemenin 460 ıncı sahifesinden şu satırları birlikde okuyalım: **(Ey sizi arzunuz daima tatmin edilmiş bulunacak şekilde besleyen mukaddes kuzunun son taamında hazır bulunmak üzere seçilen hey'et! Eğer o kuzu ecel gelmeden evvel, masanızdan düşeni, Allahın inayetile tadabilirse, onun muazzam isteğini görünüz ve üstüne şebneminizden bir parça döküinüz. Onun düşündüğü şeyin geldiği kaynakdan durmadan içiyorsunuz.)** Bu terceme eğer doğru ve düzgün olsaydı, belki hıristiyan dininde olan ve türkçe konuşan bir Türk, Ermeni veya Rum bundan bir mâna çıkarabilirdi; fakat hıristiyanlıkdan hiç bir bilgisi olmayan müslüman bir Türk genci için o satırlar ne kadar kapalı, ne kadar sıkıcı ve ne kadar faydasızdır.

O mukaddes kuzu nedir ve kimdir? Son taam ne imiş? Buraları bir Türk genci nasıl bilebilir? Fakat bu hususda Varoğlu Bay Hâmdi tercemesinde hiç olmazsa bir kaç satırcık malûmat vermiş olsaydı kari'lerini o sıkıntıdan biraz kurtarmış olurdu. Mes'elenin tafsiline gelince: İsa Peygamber tevkifinden ve çarmıha gerilmesinden biraz evvel havarisi ile birlikte akşam yemeğini yemiş. Onlara biraz ekmek ve şarab dağıtmış: Bu ekmek benim etim ve şarab kanımdır demiş. İşte bu son taama firenkler **«Gêne»** diyorlar. İsaya, insanların günahlarını affettirmek için kendisini kuzu gibi kurban etdirdiği için, hırsitiyanlar **«Allahın kuzusu»** veya **«mukaddes kuzu»** derler. Şu halde tercemedeki **«mukaddes kuzu»** dan maksad, İsadır. İşte 7 inci kat cennetde Dante ile Beatris havarileri gördükleri vakit Beatris havariye şöyle hitab etmiş:

«Ey İyselmesihin son maidesinde hazır bulunmak üze«re seçilmiş bulunan mübarek insanlar! İyselmesih sizi lû«tuf ve inayet ile perverde, her muradınızı is'af ediyor. Bu«raya Allahın iznile isal etdiğim kimse sizin maidenizden «düşen kırıntıları, eceli hulûlünden evvel, mademki topla«yor, bundan onun nekadar müştakı marifet olduğunu dü«şününüz ve onun bu teşnegisini biraz teskin ediniz: Siz ki «o kadar iştiyakla aradığı zülâli irfanı kaynağından içmekdesiniz.»

Zannederim bu tercememle maksadı anlamış oldunuz.

Divin Komedide **(Hey'et)** e aid mes'elelerden dahi bahisler çokdur. Bunları şerhetmeyince anlamak mümkün olur mu?

Bu manzume içinde bir çok muamma gibi şeyler de vardır. Meselâ şairin maşukası Beatris için bazan 9 adedi kullanılıyor. Bu adedin meziyyeti izah edilmezse kitabı okuyan bir lezzet alabilir mi?

Dante cennete uçmadan evvel kapusundan, epeyce aradıkdan sonra, girdiği temizlik mahallinde elinde kılıç tutan bir melek bu kılıcın ucu ile Dante'nin eline yedi tane **(P)** harfi çizmiş. Sonra bunlar birer birer silinmiş. Bu harflerin yedi aslî ayba ve günaha remz ve işaret olduğunu bir Türk genci nereden bilsin?

İşte bu sebeblerden dolayı Divin komediyi okumak istiyenlerin:

1) Eski Yunan ve Roma mitolojisini,

2) Hıristiyanlık dinini ve tarihini **(mükemmelen)**,

3) Avrupa tarihini,

4) İtalyanların ve Papalığın tarihini iyice bilmesi lâzımdır. Bununla beraber, manzumenin aslında iddia olunan letafet ve hüsün âhengini italyancayı iyi bilmiyen ve o dilde okumağa muktedir olamayan bir adamın tekdir edebilmesine imkân var mıdır?

Mitoloji bilmek lüzumunu bir kaç misal ile göstereceğim:

Divin Komedinin Türkçe tercemesinin 152 inci sahifesinde **«Ante»** isminde bir devden bahsolunuyor. Şairimizin Cehennemdeki rehberi Virjil bu deve yalvarıyor: Biraz eğil de sırtına binelim, bizi Cehennemin içinde **(Lüsifer** yani **İblis)** ile **(Yudas)** nın mahbus bulundukları kuyuya indir, demiş. Fakat devi yumuşatmak için onu medhetmek lâzım gelmiş. O sebeble ona dünyada, hayatda iken Afrikada bir dere içinde bin arslan ganimet aldığını hatırlatmış. Yani sen işte böyle bir kahramansın, demiş. Bu söz üzerine **(Ante)** eğilmiş ve Virjil ile Dante'yi sırtına bindirip o kuyuya indirmiş. Ancak Türkçe tercemede bu bin arslan bin koyun diye yazılmış! Yunan mitolojisine göre bizim Bayezid'deki yangın kulesi kadar boylu boslu bir dev için bin koyun ganimet almak neydi ki? Bu kadar koyunu bir gazvede bir Arab kabile şeyhi de alıyor. Şu halde tercemenin niçin öyle yapıldığını anlıyamadım. Velhasıl babası **Neptün,** anası **Arz** olan bu deve aid masalı bir okuyucu bilmezse ve **Lü-**

sifer kimdir? Yudas ne yapmış? Evvelce öğrenmemiş bulunursa, Dante'nin o kuyu dibinde İblis ile o hain Yudasyı niçin görmek istediğini nasıl keşfedebilecekdir?

V

İspanyol âlimlerinden **(Miguel Asin Palacios)**, arabcayı gayet iyi bilen bir üstaddır. Müslümanların ilmi akaidini ve tasavvufunu mükemmel bir suretde öğrenmiş olduğuna onun Gazali ve Kurtubeli İbni Masarro ile Mersiyeli İbni Arabi hakkındaki eserleri beliğ bir şahiddir. İşte bu zat **(Divin Komedi)** deki **«Cehennem»** ve **«Cennete»** seyahati ve o tasvirleri Dantenin nereden aldığını araşdırmış ve nihayet bu menbaı islâm eserlerinde bulmuşdur.

Madridde 1919 senesinde **(Estanislas Mestre)** matbaasında basılmış olan **(La Eschatologia Musulmana en la Divina Comedia)** adlı 403 sahifeden müteşekkil kitabında verdiği izahatdan ve nakletdiği metinlerden Dante'nin bilhassa Şeyh Ekberin **(Fütuhat)** ından mülhem olduğu sabit olmuşdur.

Miguel Asin Palacios şöyle diyor:

«İbni Arabî Dantenin doğumundan 25 sene evvel me-«nazili âhiretde plânlarını «Fütuhat» ının birbirini velyeden «dört sahifesine koymuşdur. Ondan seksen sene sonra ise «Dante âlemi âhiretin nasıl olduğunu şairane tasvir etmiş-«dir. Fakat bu plânlar Şeyh Ekberin plânına o kadar biri-birine benzer ki eğer Dante'nin plânı taklid değilse bir mu-«cizedir, başka bir şey olamaz.»

Dante'nin İbni Arabî'yi nasıl ve nereden öğrendiğini tavzih ve isbat için İspanyol müsteşrikinin saydığı delilleri burada birer birer göstermeğe makalem müsaid değildir. Bu kadarcık haber kâfidir zannediyorum.

VI

Bir Türk genci eğer Yunan ve Roma mitolojisini öğrenmek istiyorsa onları mitolojiye mahsus kitablardan öğrenebilir. **Avrupa, İtalya ve Papalık tarihlerine mahsus** büyük ve küçük sayısız kitablar vardır. O tarihleri de o kitablardan aramak icabeder. Dante'yi muhalifleri Floransa'dan kaçırmışlar, evini yakmışlar, aç ve sefil şurada burada sürünmesine sebeb olmuşlar. Papa VIII inci Bonifas pek fasık, facir ve haris bir adammış. Selstin de öyle. Dante onlara karşı olan kin ve nefretini bir türlü yenemiyor... Fakat bunları öğrenmekle bir Türk genci ne kazanmış olur?

Dante Sokrat, Eflâtun, Aristo gibi eski filosofların dahi cehennemde olduklarını haber veriyor. Zira bu filosoflar İsa'nın eserini idrâk etmemişler; Dante bizim İbni Sinamızı, İbni Rüşdümüzü, Salâhaddini Eyyubîmizi de Cehennemde bulmuş. Fakat bunların çekdikleri azab cismanî değil, manevî imiş. Şöyle ki: Bu zatlar hiç bir vakıt İyselmesihi görmek saadetine mazhar olmayacaklarmış.

Dante'nin bu tarifinden kendisinin ne kadar müteassıb bir katolik olduğunu anlayabiliriz. Bu da bizim için bir ibretdir.

«Divin Komedi» nin ilme aid tavzihleri ve **«didactique»** yani talimî tarafları pek çok evvel kıymetten düşmüştür. Çünkü onun zamanındaki **Hey'et** nazariyyesine göre, dünya âlemin tam merkezinde bulunuyordu; gökler bizim başımızın üstünde kat kat birbiri üzerine konmuşdur. Dante **«Purgatoire»** dan yani temizlik dağından geçdikden ve dünya cennetini aşdıkdan sonra **«ay»** a uçmuşdu. Göklerdeki birinci cennet burası idi. İşte burada Dante ile Beatris arasında geçen muhavere ne kadar gülünç ve çocukça bir şeydir! Dante maşukasına sormuş: — Ayda gördüğümüz lekelerin sebebi nedir? Yani niçin bazı yerleri daha lâtif ve bazı yerleri kesif görünüyor? Buna aid sahifeler türkçe terce-

menin 352 inci sahifesinden 355 inci sahifeye kadar olan yerini kaplayor. Ancak bu tercemeler de ne kadar kapalı ve karanlık! Fakat açık dahi olsa ne olacakdı? Öğrenebileceğimiz şey, bizi nihayet biraz güldürecekdi... Dante'nin «ay» daki müşahedesine göre burada bulunan ruhlar talib oldukları kudsiyetin yüksek mertebesine erişmemiş insanlarınmış. O ruhların bu noksanı sebebiledir ki ayda sık sık husuflar oluyormuş. Dante o husufları şeffafiyyeti hiç bir suretle eksilmemiş olan (15-10-III) bir cam lâvhanın aksetdirebileceği hayal ile mukayese ediyor. Çünkü onların teşa'şuu kendilerinin fanî çehrelerinin çevresini tamamile gayri kabili idrâk yapmak için kâfi derece göz kamaştırıcı değildir. Dante'nin yeryüzünün ahvali hakkındaki bilgileri dahi ne kadar aşağı ve gülünçdür! Bu italyan şairine göre kâinatın merkezinde olan Arzın etrafında gökler çark gibi dönüyor; kürrei arz iki nısıf kürreye taksim olunmuştur: Bunların biri meskûn olan kıt'alar (**Şimal ciheti**); diğeri kendilerine yanaşılması gayri mümkün Okyanuslardır (**Cenub ciheti**). Kudüs şehri şimaldeki nasıf yürrenin zirvesinde ve merkezinde kâindir. Bu merkez Ganj nehrinin denize karışdığı nokta ile Kadiks şehrinin arasındaki hattın tam ortasındadır. Ganjın mansabı Şark cihetindeki kıt'aların en ucu, Kadiks garb cihetindeki ülkelerin nihayetidir. Garb cihetindeki hattın orta yerinde İtalya bulunur. Arzın cenub cihetindeki nısıf kürresi içinde bir kanal açılmışdır, burasının içi geniş ve dairevî bir boşlukdur ki yanları kayalıkdır ve huniye benzer. Bu huninin başı Arzın merkezinde bulunur. İşte Cehennem burasıdır. Âsi melek, yani Lüsifer yahud bizim ıstılahımızca (**İblis**) burada bulunur. Onun bedeni kaya küllerile buz dağları arasında mahbusdur, yalnız âzasının üst kısmı Cehennemin son dairesi üzerinden dışarı çıkabiliyor. Fakat bir tazmin makamında, cenubî nısıf kürrenin zirvesinde, ve tastamam Kudüs'ün semti kademinde yüksek bir dağ bulunur. Okyanusun ortasın-

dan yükselmiş bulunan bu dağ «**Purgatoire**» yani yeni temizlik mahallidir. Dante bu dağın deniz sularının içinden nasıl yükseldiğini de izah ediyor. Fakat, rica ederim, insaf ile söyleyiniz: Bir Türk genci şaheser diye öğülen «**İlâhî Komedi**» nin bu saçmalarını ne yapsın?

«**Purgatoire**» ın üstündeki dünya cenneti hakkında Dante'nin verdiği malûmatı bir yana bırakınız, zira insana sıkıntı veriyor.

VII

M. Turhan Tan, Divin Komediyi okudukdan sonra Cehennemin ruhî ve dimağî bir ıztırab, Cennetin de ruhî ve dimağî bir inşirah olduğunu anlamış. Acaba Dante'den öyle bir şey anlamak mümkün mü?

Dantenin itikadına göre Lüsifer yani şeytanların reisi ve bizim tâbirimizce İblis göklerde bir melekdi, ve meleklerin en güzeli idi. Fakat Allaha karşı isyan etdiği için göklerden baş aşağı atılmış ve Cehennemin tâ dibine düşmüştü. Cehennemin bu mevkii bir buz kuyusu idi. Çünkü İblisin tabiatı ateş olduğundan Cehennem ateşinin ona bir zararı olamazdı. Onun için onu buz kuyusu içinde tazib etmek lâzımdı.

Dante Cehennemde bu buz kuyusu içinde İblis'e tesadüf etdiği vakit korkusundan âdeta canı ağzına gelmişdi. Çünkü o kadar çirkin, mehib ve iğrenç bir şeymiş; kanadları en büyük gemi yelkenlerinden daha büyükmüş. İblis bu kanadlarını oynatdıkça üç muhtelif rüzgâr husule gelirmiş (**Cehennem 31 inci manzume**). Bu buz kuyusunda tazib edilen mahlûkların başında Yudas geliyormuş. İblis bu mel'unun başını ağzı içine almış, ısırmış, bacakları dışarıda sallaniyormuş.

Bu Yudas'ı tarife lüzum yok. Havariyyundan biri oldu-

ğu halde beş on kuruş mangır çarpmak için İsayı Kudüsteki Roma zâbıtasına haber veren bir haindi.

Cehennem manzumesinin yirmi dördüncü şarkısı hep buna benzer ve bundan korkunç azapları tasvir eyler. Şu halde Divin Komediye göre Cehennem ruhî ve dimağî azabdan ibaret değildir. Filen ve maddeten mevcuddur. Kaldı ki Cehennem Dante'nin itikadına göre yer içinde ve re'si arzın merkezinde bulunan fevkalâde cesîm ve huni gibi bir şeydir. Cehennemi böyle maddeten mevcud diye itikad ve onun katlarını, katran ve ateş kuyularını, zebanilerini, kasırgalarını, zülmetlerini tarif eden bir şairin kitabından üstad ve muhibbimiz M. Turhan Tan'ın o mülâhazayı nasıl ve nereden çıkarabildiğine hakikaten teaccüb ediyorum. Dante'nin binlerce mısraı içinde tesadüf edilen:

«Pourqoui nos fautes nous rongent-ils ainsi?»

Gibi bir kaç mısraı azabların gayri cismanî olduğuna onun kanaat etdiğine nasıl delil olabilir?

Dante'nin Cennet manzumesini okuyanlar onun **«Ay»**-dan itibaren Uttarid, Zühre, Güneş, Merih, Müşteriden tâ Zühal'e ve oradan sabit yıldızların bulundukları feleğe ve oradan mahreki evvele, oradan makamı illiyyine kadar birinden diğerine uçarak, girdiği cennetleri nasıl cismanî bir şekilde tasvir etdiğini görürler. Yalnız o cennetlerdeki cisimler yer yüzündeki cisimler gibi kesif ve zülmanî değil, lâtif ve nûranîdirler. Bunların içinde kartal kuşu şeklinde olan ruhlar dahi varmış. Ateşden ibaret olan bu kuşun gagası, gözü, gözkapakları, âzasının her biri Davud, Trajan, Konstantin... gibi tarihî eşhasdan müteşekkil imiş.

Bu müşahede ve tasvirlerin, soruyorum, ruhî ve dimağî inşirahlarla ne münasebeti var? Dokuzuncu kat gökde Beatris, Sen Bernar ve Meryem'in istirhamı üzerine rabbı olan (**İselmesih**), cemalini Dante'ye göstermeğe muvafakat

etmiş. Türkçe tercemede 31 inci manzumeden (S: 500) aynen naklediyorum:

«Ey efendim, hakikî Allah İsa, senin yüzün demek ki böyle idi. . . . .
Ve bu noktada kanadlarını açmış binden fazla meleğin her biri parlaklıkda ve sanatda başka başka olmak üzere icrayi şadımanî etdiklerini gördüm...»

Şu tafsilât gösteriyor ki tövbe ve nedamet sayesinde ve kefaret verdiği için nihayet teslis sırrının hakikati kendisine münkeşif olduğunu derin bir itiminan ile söyleyen İtalyan şairi başka dinde kendisince pek mühim ve mukaddes olan bu akideyi herkese bildirmeği bir gaye ittihaz etmişdir. Bu şair dininde o kadar mutaassıbdır ki öleceğini hissettiği vakit kendisinin fransisken papaslarına mahsus elbise giydirildikden sonra kiliseden mezara konulmasını vasiyyet etmişdi. Onun bu vasiyyeti yerine getirilmiş ve cesedi fransiskenlerin kilisesine gömülmüştü.

Velhâsıl sabit yıldızlar feleğinin fevkindeki İlliyyin makamında yüzleri şiddetli bir alev gibi kırmızı, kanadları altından ve bedenleri kardan beyaz meleklere, kerrubiyuna ve İsrafil'e mensub meleklere inanan ve bunlarla konuştuğunu haber veren Dante'nin, tekrar ediyorum, Cenneti dimağî ve ruhî bir inşirah addetmediğini ve edemiyeceğini kat'iyyetle söyleyebiliriz.

Cennet manzumesinin 26 ıncı şarkısında Dante Ebülbeşer Âdem'i hangi katında nasıl gördüğünü ve onunla neler konuştuğunu anlatıyor. Fakat diğerleri gibi bu 26 ıncı şarkıyı da anlamak ne kadar müşkül! Meselâ bunun tercemesinde okuduğum:

«İsanın kartalının mübarek maksadı gizli kalmadı.»,

«Ezelî bahçevanın bahçesinin örtdüğü yaprakları bunlardaki nimet ondan sudur etdiği için severim.»,

«Kadınım cevab verdi: Bu ışıkların içinde ilk hassanın yaradığı ilk ruh halikini aşkla temaşa etmekdedir.».

«Hiç bir akıl ve muhakeme eseri, semanın iradesine göre değişen beşerî arzudan dolayı, her zaman devamlı olmadığı için konuşduğum dil, Nemrud tayfasının sonu gelmez işe teşebbüs etmesinden evvel sönmüşdü.»,

«Ey olgun olarak husule gelen yegâne meyva, ey her zevcenin kızı veya gelini olduğu kadim peder, benimle konuşmanı, senden, elimen geldiği kadar zahidane istirham ediyorum.»

Cümleleri insanı ne kadar eziyor! Bunlar insanın zihnini çatlatıyor. İsanın kartalı kimdir, onun mukaddes maksadı ne imiş, Ezelî bahçevandan maksad Allah olduğunu tahmin edebilirsiniz; fakat **(onun bahçesinin örtdüğü yaprakları, bunlardaki nimet ondan sudur etdiği için severim)** ne demek?

Zannedersem maksad şöyle olacak: **(Ezelî Bağban yani Allahın zer'etdiği nebatatı severim. Fakat onları Allahın onlara bahşetdiği meziyyete müsavi bir muhabbetle severim.).**

Tercemede: **«İlk hassanın yaratdığı ruh»** denilmiş. Bu ne demek? — **(Ey olgun olarak husule gelen yegâne meyva)** nin ne olacağını araşdırdım. Dantenin bundan maksadı şu imiş: Bir insan anasından doğduğu zaman hiç bir kudrete malik değildir. Anası onu büyütmez, gözetmezse çok geçmeden ölüverir. Fakat Ebülbeşer Âdem yaradıldığı vakit böyle anadan yeni doğan bir çocuk gibi miydi? Bunu din âlimleri düşünmüşler; Dante de bunu düşünmüş. Rivayete göre Âdem, âzası tam, kuvveti mükemmel, 30 yaşında bir babayiğit olarak yaratılmış. İşte bunun içindir ki Cennetde Âdemi gördüğü vakit ona **(Ey yegâne olgun olarak husule gelmiş meyva, ey kadim babamız...)** diye hitab eylemiş.

Dante insanların niçin muhtelif diller konuşduğunu da Cennetde Bizzat Âdem'in ağzından öğrenmek istemiş. Acaba Âdemle hangi lisanla konuşmuşdu? Onu söylemiyor. Fakat Âdem ona demiş ki: **(Benim konuşduğum dil, Nemrudun göğe çıkmak için Babilde yapdırdığı kuleyi bitirmeden ve bu iş böylece akim kaldıkdan sonra, ortadan kalkmış ve unutulmuşdu... İnsanın konuşması tabii bir işdir. Fakat tabiat sizin hoşunuza ve tab'ınıza nasıl muvafık gelirse o yolda hareket etmenize mâni olamaz...)**

Âdemin bu cevabı dillerin menşei hakkında Babil kulesi hikâyesinden başka bir şey tekrar ediyor mu ki?

VIII

Divin Komedi Türkçeye Cumhuriyet Gazetesi muharrirlerinden Hamdi Varoğlu tarafından çevrilmiştir. Hamdinin Fransız diline ve edebiyyatına derin bir vukufu vardır; bu, müsellemdir. Hamdinin bu komediyi terceme için pek çok çalışdığı da anlaşılıyor. Ancak bu mümtaz gence bu pek ağır işi niçin tavsiye etdiler? Bu azizlik ona reva değildi. Demir leblebiden farkı olmayan o manzumeyi yazıldığı İtalyan dilinde bile anlamak pek müşkül olduğundan, yukarıda söylediğim veçhile, bir çok kimseler şerhetmiş idi. Bununla beraber bu şarihlerin bazı ibarelere verdikleri mânalar dahi birbirine uymıyor.

Kitab italyancadan fransızcaya çevrilirken de zahmet çekilmiş. İşte biz o manzumeyi bu fransızca tercemeden türkçeye çevirmek istiyoruz. Ne kadar zahmetli bir iş! Bunun için B. Hamdinin genç ve sağlam kafasının bazan pek çok yorulmuş olması icabetdiğini zannediyorum. Öyle ki bu yorgunluk saikasile bazan kelimeler bile yanlış görülmüş. Meselâ Dante'nin sırtına bindiği **Gerion**'dan bahsolunurken bu ucubenin kuyruğunun iğne gibi havaya dimdik diktiği yazılmış. Halbuki fransızca tercemede bu kuyrukdan bahsolunurken **«aiguille»** yani iğne değil, **«anguille»** yanı yılan balığı tâbiri kullanılmışdı. Hamdinin **«aiguille»** ile **«anguille»** i herkesden iyi bildiğine şüphe olmadığı halde bu

iki kelimenin birincisini ikincisi yerine alması yorgunluğundan başka neye hamlolunabilir?

HAYIRLI BİR İSTİHFAF

— Ben de Gazalî hakkında bir şey yazmak istiyorum!

«Bu ne davalı söz! Kim söyliyor bunu?» Hazinei Hassa Nazırı Hâlis efendi karşısında oturan Mehmed Ali'ye, istihfafkâr bir nazarla bakarak ve bıyık altından gülümsiyerek, bunları söyliyor gibiydi.

Onun **Ortaköy**'de Boğaz'ın bütün güzelliklerine nâzır, geniş bahçeli, büyük bir yalısı vardı; kütüphanesi de pek zengindi. Amara mutasarrıflığından mazulen İstanbulda bulunduğu müddetçe, Mehmed Ali, Hâlis efendiyi, bu cennet parçasında, her hafta ziyaret ederdi. Hâlis efendi Gazalî'nin meftunu idi: Eserlerini okuyor, tedkik ediyor ve bazı tercemeler yapıyordu.

Milyonlarca insanı hükmü, nüfuzu altına bulunduran **«tasavvuf»** Mehmed Aliyi de çenberi içine almışdı. Ruhunda buna karşı bir iştiyak duymakda idi. Hazinei Hassa Nazırının arasıra verdiği izahat, bu iştiyakın Gazalide tatmin edilebileceği kanaatını vermişdi. Sıhhati ve gençliği kendisi için bir hazine olan Mehmed Ali kanaatini bir gün şu sözlerle ifade etmiş:

— Ben de Gazalî hakkında bir şey yazmak istiyorum!

Deyivermiş idi. Lâkin Hâlis efendinin istihfafına hedef olarak pek ziyade müteessir olmuşdu.

Ne hayırlı bir istihfaf, ne mutlu bir teessür! Gazalîyi ölçmek, lâyıkile anlamak, Türk gençliğine ışık salabilmek, büyük bir islâm filosofunu tanıtmak için yarım yamalak bir çalışma kâfi değil; onunla biletraf alâkadar olmak lâzımdı. Hâlis efendinin bıyık altından gülümsemesine ancak böyle

uzun bir sây neticesinde elde edilecek bir eserle cevab verebilirdi; ve bizden ziyade Avrupalı âlimlerin bu husudaki tedkik ve tetebbülerinden istifade edilirse muvaffakiyyet daha seri, daha şümullü ve daha parlak olacakdı.

Müsteşrikler arasında Gazaliyi tetebbü edenlerden **Baron Kara dö Vo**'nun eserini seçdi. Bundaki metodu esas tutarak ve fakat bizzat Gazalî'nin eserlerini ve hususile **İhyaül'ulûm**'unu tedkik ile karşılaşdırdığı için icab eden yerlerinde zam ve tay suretile küllî tadilât icra ederek,

«HÜCCET-ÜL-İSLÂM»

adlı şaheseri meydana getirdi (1). Manastırlı İsmail Hakkı, bu asrî mütebahhir, basılmadan evvel gördüğü kitabdan dolayı Mehmed Ali'yi tebrik ile bilhassa diyor ki:

«İlmi celili tasavvufa ve onun ıstılâhatı hassasına dair «dercolunan mebahis, müdekkikanedir... Bu kitabı şerifi «okuyacak nevresidegânı vatanın ekserisi - lisanı arabiye «ademi intisab ve vukuflarından naşi - işitmiş olmadık- «ları dakayiki ulviyyeye agâh olacak ve desatiri hikemiy- «yenin hükemayi efrance muhtac olmadığını vazıhan anla- «yacaklardır.

«Hem de istifade edecekleri ilmi icmalî ve nümunei ir- «fanı âlî delâlet ve irşadile tetebbüata kıyam, tevsii malû- «mata ihtimamı tam etmeğe muvaffak olacakları memulü «kavidir.»

---

(1) Balıkesirde ikmal eylediği eseri Lâzkıyeye gider gitmez, yakın diye, (Beyrut) a gönderip (Elmatbaatül edebiyye) de bastırmak istemişse de, ilk formasını görünce -hiçbir cihetle beğenmediğinden- müsveddelerini geri almış ve İstanbula göndermiştir. Maamafih İstanbul basması da -pruvalarına bizzat bakamadığından- matlubuna asla uygun olmamışdır.

Les penseurs de l'Islame müellifi «En témoignage de haute estime» sözlerile Mehmed Ali Ayniye «dédié» etdiği kitabının 4 cü cildinde (S: 374) kendisini «savant turc très distingué» diye vasıflandırdıktan sonra (Huccetülislâm) kitabını sena etmektedir.

Almanyada Müşaviri Hassı Devlet Doktor Berge dahi 9 birincikânun 1916 tarihile Mehmed Aliye gönderdiği bir mektubda şöyle diyor:

«. . . **Pek ziyade sevdiğim ve iyi tanıdığım Gazali hakkındaki tedkikatınız bence son derece mucibi istifadedir. Gazalî mahiyyeti esasiyyesi itibarile tamamen medenî bir insan imiş. Ancak yaşadığı muhitden tamamen ayrılamadığı şübhesizdir. Âlemi islâmda yeni bir cereyan vücude getirmek hususunda Gazali'nin son derece ehemmiyyet kesbetmesi memuldür. Fakat onun felsefesini zaman ve muhitinin tesirlerinden ayırabilmek lâzımdır.»**

«Hüccetülislâm» ile Mehmed Ali Aynî **(bu son ismi, eserlerinde ilk defa olarak çıkıyordu)** biyografinin ne demek olduğunu ve bir mütefekkirin hayatı ve eserleri hakkında nasıl tedkikat yapılabileceğini göstermiş, bu babda cidden pişüva olmuşdur...

«Hüccetülislâm İmam-ı Gazali» münasebetile Baron Karra dö Vo tarafından Mehmed Ali Aynî'ye gelen mektub ve tercemesi:

«Paris - 6 Rue de la Tremoille

«Monsieur le Gouverneur,

«J'ai reçu votre livre et la lettre qui l'accompagne; j'en ai été profondément touché. Acun honneur ne pouvait m'être plus sensible que celui de voir mon ouvrage ainsi apprécié et interprété par un savant oriental. J'espère que vous me communiquerez vos autres travaux, et que vous me ferez part de ce que vous recueillerez dans votre région d'intéressant pour la science et pour la philosophie.

Veuillez agréer Monsieur le Gouverneur l'exprésion de mes sentiments les plus distinguées.

17 Dec. 09 **B. Carra de Veux**

«Vali Beyefendi,

«Kitabınızı ve onunla birlikde olan mektubu aldım. Bundan pek ziyade mütehassis oldum. Eserimin bir Şark âlimi tarafından bu suretle takdir ve tefsir olunmasını görmek şerefi kadar hiç bir şey beni müteessir edemezdi. Ümid ederim ki diğer eserlerinizi tarafıma tebliğ ve oralarda ilim ve felsefece dikkate şayan olan eserler hakkındaki muktatafatınızı da ihbar eylersiniz.

«Mütemayiz hissiyyatımı lûtfen kabul buyurunuz.»

ONA «KETMAN-I REY» DERLER!

Mehmed Ali her okuduğunu lâyıkile anlamağa çalışıyordu. Bir tâbirin, hattâ bir kelimenin anlaşılmadan geçilmesi, itikadınca, büyük hata idi. Bu cihetle mânasını anlamadığını ve kamus vasıtasile dahi halletmediği tâbir, ıstılah ve kelimeler için vukuf ve irfanlarına emin bulunduğu kimselere müracaat eder, müşkülünü söyler, yardımlarını dilerdi.

Bir aralık Fransız ricalinden filosof J. Simon'un **«Le Devoire»** ismindeki kitabile meşgul iken, cümle içinde bir türlü mânasını kesdiremediği **«Abstraction - Faite»** tâbirini merhum Ahmed Mithat efendiye izah etdirmeği tasarladı, kitabını aldı, doğru Karantinaya.

Merhum Karantina başkâtibi idi. Mehmed Aliyi **«Ab-**

lak yüzünün lihyei çarub nümasile» pek müteazzımane karşıladı: —

— Ne istiyorsun?

— Efendim lüccei irfanınızdan istifadeye geldim. Müsaade buyurulursa bir şey sormak isterim.

— Nedir? Ne soracaksın?

— Efendim (kitabı takdim ile), işte şurada bir tâbir var, lâyıkile anlayamıyorum. Lûtfen izah buyurursanız minnettarınız kalırım.

Hazret kitaba bir göz gezdirip, azıcık da düşündükden sonra:

— Ona **«Ketmanı Re'y»** derler.

Garibesini yumurtlamış ve sorulan tâbiri galiba **«Obstruction»** mânasına alarak, o vadide bir hayli izahat dahi vermiş.

Mevzu ile hiç münasebeti olmıyan bu cevabı pek gülünç bulan Mehmed Ali, alay olsun diye Süleyman Nazife anlatmış, fakat Nazif bu sırrı saklamağa muvaffak olamamışdır. Daha doğrusu **«Serveti Fünun»** ile meşrutiyyet aleyhinde bir makale neşretdiğinden dolayı **«Timsali cehalet»** e karşı derin bir gayız duyan Nazif onu techil ve tezyif için bu sırrı bahane edinmiş, Mehmed Aliden duyduğu macerayı bir risale şekline koyarak Paris'de bastırmış, sonra İstanbulda bir çok kimselere göndererek zavallı filosofu maskaraya çevirmişdi...

Darbenin nereden geldiği aşikârdı. Ahmed Midhat Artık Mehmed Aliyi görmek bile istemiyor, yolda tesadüf etdiği zaman başını başka tarafa çeviriyordu.

TÜRK FELSEFE CEMİYYETİ

Şehzadebaşında **(İstiklâl Lisesi)**nin konferans salonu dolu. Darülfünun müderrislerinden Mehmed Ali Aynî, Mehmed Emin, Mehmed İzzet, İzmirli İsmail Hakkı, Mustafa Şekib, Ferid, Nimet, Müderris muavinlerinden Ragıb Hulûsi, Orhan Sadeddin, felsefe ve içtimaiyyat muallimlerinden Servet **(Cemiyyetin Umumî Kâtibi)**, Hilmi Ziya, Hatemî Senih, Ali Kâmi, Agâh, Osman Sena, Hasan Âlî, Reşad Şemseddin... hâsılı **«felsefî ve içtimaî bilgi şubelerle alâkadar olanlar arasında rabıta ve tesanüdü temine çalışmak gayesile»** yeni teşekkül etmiş **«Türk Felsefe Cemiyyeti»** nin bütün müessisleri hazır.

23 Şubat 1928 de, ilk defa olarak toplanmışlar, Mehmed Ali Aynî'nin Harvard felsefe kongresine takdim etdiği tezi, sonra 29 Mart perşembe günü toplanarak Mustafa Şekib'in **«Dinî İdealizm ve Lâiklik»** mevzuu hakkındaki tebliğini dinlemişlerdi. Bu büyük ilim kümesi şimdi, 21 Nisan 1928 perşembe günü - zira cemiyyetin nizamnamesine göre her ayın son perşembesinde toplanılıyordu - yine Mehmed Ali Aynî'nin karşısında - sabırsızca bir alâka, fakat vekar ve temkin ile - Türk irfanını temsil ediyordu.

Tebliğine müteallik tenkidlerin ve münakaşaların bilhassa **«mes'elenin vaz'ı, inkişafı ve neticeleri arasındaki irtibat noktalarında teksif»** edilmesini isteyen Şekib'in bütün müslümanları incitecek mahiyyetde olan tebliğine Üstadın vereceği cevab hakikaten merak edilecek bir şeydi. Çünkü, sonradan hakkında türlü türlü ithamlar serdine vesile olan bu tebliğinde Şekib Samimî değildi ve hakikati anlatmak, onun yanıldığı noktaları belirtmek, fikirleri aydınlatmak, Mehmed Ali Aynî için mukaddes bir vazife olmuşdu.

İşte burada size, aziz müslüman karilerim, evet bilhassa size ithaf etdiğim parlak ve delillerle dolu sahifeler o vazifenin ifası yolunda kaleme alınmışdır. Derin bir ilim ve itaha ile temelli bir imanın mahsulüdür. Üstad için İslâm cihanında her vakit bir şan ve şeref âbidesi olacak olan bu mevizayı, ki şimdiye kadar hiçbir yerde intişar etmemiş-

dir - buraya derc ile büyük bir haz ve mübahat duymakdayım.

Cemiyyetimizin 29 Mart 928 tarihinde mün'akid ikinci içtimaında arkadaşlarımızdan müderris Şekib'in takrir etdiği makale üzerine ben de mütalâalarımı söyliyeceğim.

Arkadaşımın makalesi başlıca dört müddeayı ihtiva ediyor. Bunların birincisi: Museviyyet, İseviyyet ve İslâmiyyet, samî kavimlerin husule getirdikleri bir «**idealizm**»-dir.

İkincisi: Bu idealizm yani museviyyet, iseviyyet ve islâmiyyet tek bir hamle ile ve bir kavmin dehasile inkişaf etdiği için gayri kabili tecezzidir. Coğrafî, siyasî ve iktisadî hududların zaman ve mekân içinde tevlid etdiği ârizî ayrılıklar bizim onu tekevvünî bir mantık ile anlamamıza mutlak bir mâni olamaz.

Üçünsüsü: Her idealizm gibi bu idealizm de suret ve madde tasavvurlarına müsteniddir. Dinî idealizmin maddesi bütün kütübü mukaddesede şeriat, itikad ve ibadet olarak gösterilmiş ve bütün ruh yani suret iman, ümid, muhabbet ve hak temayüllerinin beka ve lâyetebeddeliyyetinde gösterilmişdir. Bu nazarladır ki, yine bütün peygamberler yapdıkları idealizmin maddesini ikinci derecede ve mütebeddil bir makiyyet ve kıymetde göstermişler ve hattâ bu noktada kiraren ısrar etmişlerdir. Yine bunun içindir ki

Ayni idealizmin yahudi, hıristiyan ve müslüman gibi muhtelif namlar alan tekevvün safhaları biribirinden ne madde, ne de suretde esaslı bir fark göstermemişlerdir.

Dördüncü müddea şudur: Müşterek bir Bahrisefid medeniyyetinin içtimaî ve insanî tecrübelerine makes olan bir idealizmi tamamiyyet ve vahdeti halinde görmek ve yaşamak artık bu idealizm saliklerinin zarurî bir ihtiyaçları olsa gerek. Beynelmileliyyet ihtiyaçları içinde çırpınan asrımız geçmiş asırların inhisarcı ve dar görüşleri içinde artık mahbus kalamaz.

Müderris Şekib, bu dört müddeadan sonra şu temenni ile sözüne nihayet veriyor: Bunun için ahdı atik, ahdi cedid, ve ahdi ahîr tek bir kitabı mukaddes halinde tebcil ve talim edilmek zaruretindedir. Çünkü hem istikbal ve hem de hakikî mazii tarihî bunu âmirdir. Bu hakikî istikamete karşı muhalefetin bir an'ane perestlikden fazla hiç bir kıymet ve fazileti olmayacakdır.

Birinci müddeaya cevab:

Museviyyet, iseviyyet ve islâmiyyet, felsefî mânasına göre, idealizm değildir. Sebeblerini arzedeyim: Evvelâ muhterem müderris bu birinci müddeasını isbat için **(Laland)**-ın felsefe kamusundaki «**idealizm**» e aid malûmatı bize nakletmişdir. Ancak mesalik ve mesalili felsefiyyenin gavamine vâkıf olmayanlar bu nakil ve tercemeden garib ve yanlış bir fikre zahib olacaklardır. Çünkü **Eflâtun** ile **Aresto**'-nun hakayiki eşya mes'elesinde ayni fikirde bulunduklarına hükmedeceklerdir. Halbuki **Eflâtun** ile tilmizi arasında bu mes'eledeki ihtilâf o kadar büyükdür ki **Aresto** dayanamıyarak: «**Eflâtunu severim, lâkin hakikati ona tercih ederim — Amicus Plato, sed magis amica veritas**» demişdi. İşte bu sebebledir ki **Aresto**'nun mesleki felsefesinden bahsolunurken hiç bir vakit «**idealizm**» tâbiri kullanılmamışdır. Filhakika **Eflâtun** indinde eşyanın aslı, zati, enmuzeci, âlemi his ve şehadetin fevkinde olan «**idea**» yani misallerdir. Âlemi his ve şehadetde olan eşya ise aleddevam maruzu tehavvül ve mahkûmü fena olduklarından filen ve hakikaten mevcud değillerdir. Binaenaleyh filen ve hakikaten vücudü olan eşya âlemi misalde olan o suveri kemaliyyedir, diyordu. — Aresto ise üstadının bu re'yine iştirâk etmemekdedir. Aresto filen ve hakikaten mevcud olan şeyler bu âle-

mi his ve şehadetdeki eşyadır, Eflâtunun zahib olduğu misaller ancak âlemi zihinde mevcudur, yani «**meanii mücerrede - abstraction**» dır, diyordu.

Şu hulâsadan anlaşılır ki Üstad ile muallimi evvel **Aresto** arasında hakayiki eşya mes'elesinde ihtilâfı azim vardır ve bunun için «**Felsefei Restaiyye**» namı diğerle «**Hikmeti Meşşaiyye - Peripatetisme**» bir «**idealizm**» değildir.

Arkadaşımın makalesinde «**idealizm**» hakkında yapdığı hulâsadan sureti sabit ve maddeyi mütehavvil zannetdiği anlaşılıyor. Halbuki emir tamamen berakisdir. Çünkü **Eflâtun** olsun, **Aresto** olsun maddeyi yekcevher ve sabit olarak kabul etmişlerdir. Yalnız **Efrâtun**'a göre âlemi misalde, ve **Aresto**'ya göre âlemi akılda olan suretler, enmuzecler mütehavvil olduğundan bunlar maddeye lâhik oldukça veya madde bu suretleri kabul etdikçe eşyadaki surî tehallüf ve tenevvü hâsıl olmuşdur.

Meselâ bir şayin ile şu yanımda duran muallim Servetin madde noktai nazarından ne farkı vardır? O da Servet gibi et, kemik, sinir ve damarlardan mürekkepdir. Yalnız Servetin maddesini sureti insaniyye, onun maddesini sureti baz tasvir etmişdir. Şu kadar var ki her sureti asliyyei nev'iyye (**Formes spécifiques**) âlemi ezelde sabit ve ekmeldir. Bu sebeble - Eflâtunun mülâhazasına göre - âlemi şehadetdeki eşya o misallere ne kadar müşabih olurlarsa o kadar kusursuz olurlar. Aristonun felsefesinde bu sabit ve lâyetegayyer olan ve suretleri kabul eden şey, «**heyulâ**» dır ki yunanca «**ulê**» kelimesinden tarib edilmişdir. Bu sebebe mebnidir ki felsefe kitablarında madde ve sureti:

(**Ce qui demeure, c'est la matière; ce qui change c'est la forme substantielle.**) diye tarif ederler. Şu halde dinin böyle lâyetegayyer olan maddesi nedir? denilirse, bu, en iptidaî insanlardan itibaren en medenî insanlara kadar herkesin bin dinle mütedeyyin olmak hususundaki (**meyelânı fıtrî: religiosite**) sidir, derim. Hattâ buna mebnidir ki (**Şopenhavr**) insanların hayvanlardan farkı, insanların bir din ile mütedeyyin olmasıdır, demişdi. İşte insanlarda lâyetebeddel olan bu tedeyyün fıtratına inzimam eden suretlerin tahallüfüdür ki insanların bazılarını **Buda**'nın, bazılarının **Zerdüşt**'ün, bazılarını Musanın, İsanın bir takımını Muhammedin dinine sülûk etdirmişdir.

Bu izahat muhterem arkadaşımın madde ve surete müteallik mülâhazalarının ne dereceye kaar muhtacı tenvir ve izah olduğunu göstermeğe kâfidir zannederim.

Bu mebhasda bir noktayı daha söylemek isterim: Eflâtun olsun, Aresto olsun maddei âlemin kadim olduğuna inanıyorlardı. Onların mülâhazasına göre «**Allah**» hâlik değil «**Demiurgos**» yani sanii âlemdir. Halbuki Şekibin bahsetdiği museviyyet ve islâmiyyetde madde kadim addolunamaz ve bu sebeble Eflâtun ile Arestoya o itikadlarından dolayı tân olunur. Museviyyetde ve nasraniyyetde olsun, islâmiyyetde olsun eşya ademden (**Ex nihilo**) halkedilmiştir. A. Farge'in **L'Idée** unvanlı esreinde bu ademden icad mes'elesi tafsilen tedkik edilmişdir. Binaenaleyh bu dinlerin, hilkat ve hakayiki eşya mes'elesinde ne amprik, ne dogmatik, ne objektif, ne subjektif idealizminde «**mekân**» ı nefsi natıkanın bir tasavvuru mücerredi, hassasiyyetin enfüsî bir makulesi addettiği, yani mekânın mevcudiyyeti ancak nefsi müdrikde (**dans le sujet sentant**) olduğuna itikad eylediği halde musevî ve muhammedî dinlerde mekân filen ve haricen mevcud addedilmekdedir. Hattâ bu dinler mahlûkatın azamî mekân olduğunu haber vermekdedir.

Kezalik muhterem müderrisin makalesinde saymış olduğu müteaddid idealizm sistemlerinin hepsinde âlemi haricî'nin yalnız şuurda mevcud olduğu iddia edilmekdedir. Hattâ **Berkley** bunu gayet sarih bir lisanla şöyle demişdi: **Esse est precipi** yani var olmak,, idrak edilmekdir. Halbuki mevzuu bahsımız olan dinlerin hepsinde hakayiki eşya sa-

bitdir; tâbiri aharla idealistler hakayiki eşya mes'elesinde fikri mebde ve masdar addetdikleri gibi ilmin mebdeni de «fikir» den ibaret addederler. Yani malûm **objet** ilme **sujet** tâbidir., derler. Halbuki ulemayı nasara ve islâmca mevzuu ilim olan eşya yalnız nefsi natıkada mevcud değil, haricen de sâbitdir.

Existence du monde exterieur. — La Discussion de l'idealisme a mis en relief l'excstence du monde exterieur; elle a demontre la valeur objective du principe de causalite et de ses consequence; elle a marque le sens commun. Absolument la teorie idealiste, et qu'il faut avoir confiance dans la veracite de nos preceptions, parcqu'elles repondent a des realites objectives.

İkinci müddeaya geçiyorum:

Bu müddeayı iki kısma ayıracağım. Birinci kısım şudur: **(Bu samî idealizm tek bir hamle ile ve bir kavmin dehasile inkişaf etdiği için gayri kabili tecezzidir.)** — Acaba muhterem arkadaşımın bu müddeası doğru mudur? Muhterem arkadaşım mademki museviyyet, iseviyyet ve islâmiyyeti samîlerin bir idealizmi addediyor; keldanîleri, asurîleri, süryanîleri, aramîleri, fenikelileri, nebtîleri, kartacalıları ken'anîleri niçin haricde bırakıyor? onların dinlerini de şu mevhum idealizmine idhal etmeli değil miydi? Fakat arkadaşım bu kadarına cesaret edememişdir. Zira öyle yapmış olsaydı muhtelif mekân ve zamanlara mensub ve muhtelif medeniyyetlerin nüfuzuna mağlûb olmuş ve **(Merduk, Baal, İstar, Astarta, Şems, Sin, Nennar, Orok, Moloh, Haded, Melek...)** gibi mabudlara tapmış olan samî kavimlere mahsus dinlerle birlikde tarihde bir mevkii mahsusu mümtaz ihraz etmiş olan dini israili bir kül addetmek suretile pek tuhaf bir şey yapmış olurdu! Zira bu dini israil **Yahova**'ya teabbütden ibaretdir.

Vâkıa **Yahova** bidayeten yalnız kavmi israilin mabudu

addolunuyordu. Fakat muahharen onun bilâ şerik rabbülâlemin olduğu kabul edilmişdi. İşte bu dini tevhidin diğer ismi **Museviyyet**'dir. Yüz senedenberi museviyyet ve esfarı hamsei Musa **Pentateuque** hakkında yapılan hadsiz hesapsız tahkikat ve tedkikatı amikadan hâsıl olan neticelerden burada bir nebze olsun bahsetmeği mevzuumuzdan hariç addediyorum. Çünkü bize lâzım olan yalnız **Musa**'nın vahdaniyyeti ilâhiyyeyi talim etmiş olmasıdır. Gerçi hıristiyanlık da Musanın kavmi İsrail için açdığı bu hareketi diniyye içine idhal olunabilir, bunun bariz bir delili Yuhannanın şu sözüdür: «Eğer siz hakikaten musevî iseniz hıristiyan sayılabilirsiniz.» Ancak dini Musadaki bu vahdaniyyet akidesi hıristiyanlığın intişarı sırasında teslis akidesine terki mevki etmişdir.

İslâmiyyete gelince: Bu, iseviyyetden altı asır sonra tekrar tevhide rücudan ibaretdi.

Bu üç din arasındaki esaslı farklar nedir?

Arkadaşım tarafından gayri kabili tecezzi bir kül olduğu ve aralarında ne madde ve ne suret itibarile esaslı hiç bir fark göstermediği iddia edilen bu üç din arasında pek esaslı farklar vardır:

Evvelâ; Şeriati Musada âhiret yokdur: ölenler bir çukura atılır ve orada çürür gider. Binaenleyh insanlar fiil ve hareketlerinin mükâfat ve mücazatını bu dünyada görürler.

İkincisi; Beni İsrail kendilerini bütün kavimlerin fevkinde addederler. Zira Turisinada **Yahova** ile bir misak akdetmişler. Bu misak mucibince **Yahova** onları diğer kavimlerin zararına tercih ve ihtiyar etmiş.

Üçüncüsü: Dini Musa tamamen ve hâlâ millî bir dindir.

Şimdi hıristiyanlığa geçiyorum:

Birincisi: İznik cemiyyeti rehbaniyyesinde İskenderiy-

ye patriki Atanas tarafından tertib ve teklif edilen düsturu iman **(credo)** mucibince hıristiyanlar eb, ibin, ve ruhulkudüs'e itikada mecburdur. Hıristiyanlar bu ekânimi selâsede vahdete, ve vahdetde ekanimi selâseye ibadet ederler. 18 Temmuz 1870 tarihinde Vatikanda mün'akid konsilde ise bu mutekadat içine bir de Papanın **«lâyuhtilik - L'infaillibilité»** i düsturu da ilâve edilmiştir; yani hakikî bir katolik olabilmek için Papanın lâyuhtî olduğuna da inanmak icabediyor.

İkincisi: İselmesih bütün insanlara muhabbet ve şefkati talim etmişdi. Yahudilerde ise bir yahudinin karibi ancak bir yahudi olabilir. Halbuki iseviyyetde bütün ebnayi beşer kardeş ilân edilmişdir.

Üçüncüsü: İyselmesih yalnız âhireti düşünmüşdür. Ahireti kazanmak için bu dünyada sefalet, zahmet ve eziyyet çekmek lâzımdır.

Şimdi de islâmiyyete bakalım:

Tarihi edyan müellifi Briku **(C: 1, c: 432)** islâmiyyet için aynen şöyle söyleyor: **«Hiç bir din islâmiyyet kadar basit değildir. İslâmiyyetin ancak üç akidesi vardır: Birincisi, vahdaniyyeti ilâhiyye; ikincisi, risaleti ahmediyye; üçüncüsü, âhiretde ef'al ve a'malin mükâfat ve mücazatı. Allah yegâne mabudu bilhakdır; Muhamed onun resulüdür. İslâm kanununun düsturu işte bundan ibaretdir.»**

Biraz da islâmiyyetin evsafı mümtazesinden bahsedeyim:

I — İslâmiyyetde, hıristiyanlıkda olduğu gibi, hiç bir mister yokdur. Meselâ kurbanülmukaddes âyininde **(euharistie)** kilisede nasaraya tevzi olunan ekmekden İsanın eti, şarabda İsanın kanı **(réellement et substentiellement)** var mıdır, yok mudur? O ekmeğe maya, ve şaraba su katmalı mı, katmamalı mı? gibi mes'elelere müslümanlıkda kat'iyyen tesadüf olunmaz.

II — Muhammed mekârimi ahlâkın tetmim ve tamimi için ba's olmuşdu. Onun talimatına göre, yüksek adamlar yalnız ebnayı cinsinin hayır ve selâmeti için çalışan kimselerdir.

III — Muhammed herkes gibi bir insandır; herkes gibi doğmuş, herkes gibi yaşamış, geçinmek için çalışmış; risaleti seniyyelerine kadar deve otlatmış, ticaret etmiş, evlenmiş, harbetmiş, harbe giderken beline kılınç kuşanmış. gömleği altına zırh giyinmiş, yaralanmış; hiç bir işinde tedbire ve sebata teşebbüsden asla istiğna göstermemiş, deveyi ayağından bağladıkdan sonra tevekkül edilmesini tavsiye etmişdi.

IV — Muhammed dünya ile âhireti birlikde düşünürdü. Hattâ bazı sahabilerin her gün oruç tutmakda, bütün gece namaz kılmakda oldukları kendisine haber verildiği vakit onları böyle hareketden men'etmiş ve vazaifi dünyeviyyelerini de yapmak lâzım geldiğini ihtar eylemişdi.

V — İslâmiyyet her sahibi aklın bu kuvvei mümeyyizesini istimal ederek hakkı tasdik ve teslim etmesini emreyler. Kur'an insanları mütemadiyen tefekkür, teemmül ve istibsara (tezekkür ve tedebbüre) davet ve hikmeti pek ziyade medheder. Bu sebebe mebni islâmiyyet tamamen aklî ve tabiî bir dindir.

VI — İslâmiyyet Allah ile insan arasında hiç bir vasıta kabul etmez. Bu sebeble islâmiyyetde **(rehbaniyyet)** ve **(clergé)** teşekkül edemez.

VII — İslâmiyyet insanlar arasnda her türlü sınıf fark ve imtiyazlarını kaldırarak müsavatı umumiyyeyi tesis etmişdir.

VIII — İslâmiyyetde ruhi a'mal, ihlâsdır. İhlâs ve samimiyyete mukarin olmayan bir fiilin hiç bir kıymeti yokdur.

IX — İslâmiyyetde en büyük ibadet tefekkürden ibaretdir.

Artık ikinci müddeanın ikinci kısmına geçiyorum.

Muhterem arkadaşım ne diyordu: **«Coğrafî, siyasî ve ik-«tisadî hududun zaman ve mekân içinde tevlid etdiği arizî «ayrılıklar bizim onu tekevvünî bir mantık ve usul ile anla-«mamıza mutlak bir mâni olamaz.»**

Şekibin bu mülâhazasına da diyecek sözlerim var: Evvelâ, museviyyet, nasraniyyet ve islâmiyyet arasındaki ayrılıklar - biraz evvel isbat etdiğim gibi - arizî değil, pek esaslıdır. Ondan sonra museviyyet ile iseviyyetin ayrılığı öyle coğrafî, siyasî ve iktisadî hududların ayrı olmasından mütevellid değildir. Zira nasraniyyet bizzat museviyyet içinde tekevvün etmişdir. Zira İsanın anası Beni-İsrailden **(Kur'ana göre)** Amranın, **(nasaraya göre)** Yuvakimin kızı **(Meryem)** idi; ve bizzat turuku museviyyeden **Esseniens** tarikine dahildi. Ancak İsa, dini musayı tadil etmişdi.

Görülüyor ki museviyyet ile iseviyyet arasındaki ihtilâf öyle siyasî, iktisadî ve coğrafî hududların zaman ve mekân içinde tevlid etdiği arizî ayrılıklar değildir. — İslâmiyyetin ayrılığına gelince bu, dini tevhide rücudan ve şerayii kadimede zamanın icabetdirdiği tadilâtı icradan ibaretdir. Velhâsıl mes'eleye hangi mantık ve usul ile bakılırsa bakılsın bu hakikat sabitdir ve keyfiyyet arkadaşımın zannı gibi değildir.

Şunu da ilâvei makal edeyim ki hıristiyanlığın samî kavminin zihniyyet ve ruhu ile de alâkası kalmışdır. Zira aslen akide itibarile yahudilerin tevhidi ve mesihiyyet **Monotheisme et Messianisme** ile akidei evsanperestîye mahsus felsefe ve biraz filozofiden mahlût olan hıristiyanlığı, **Roma** dünyasına galib ve şayi olduğu vakit, bu Roma dünyasının ruhu, zihniyyeti tamamen kendine benzetmişdi. Velhâsıl şimdiki hıristiyanlık asıl nasraniyyetden pek ziyade uzaklaşmışdır. Hattâ meşhur **(Tolstoy)** un mülâhazasına göre İncilin metni aslîsi **«Dağ üzerindeki mev'iza - Sermon sur la montagne»** ye

maksur olmak icabeder. Kilise Mesihin talim etdiği ahlâkı tağyır etmişdir. Bu cihetle nasraniyyetin **(integrablement)** yeniden tesisi muktezidir. **(Ma Religion, 1886)**.

Meşahiri müellifinden Th. Funk - Brentano **(Medeniyyet - Civilisation)** ünvanlı eserinde hıristiyanlığın uğradığı bu tahavvülden bahsederken şöyle diyor:

«Mais Rome, qui n'eut jamais la puissance d'investigation des autres nations de l'antiquitè, y porta son esprit pratique et son gènie législatif.»

Üçüncü müddea:

«Her idealizm gibi bu idealizm de suret ve madde ta-«savvurlarına müsteniddir. Dinî idealizmin maddesi bütün «kütübü mukaddesede şerait, itikat ve ibadet olarak göste-«rilmiş ve bütün ruh yani suret: iman, ümid, muhabbet ve «hak temayüllerinin beka ve lâyetebeddeliyyetinde göste-«rilmişdir.»

Muhterem refikimin bu mülâhazasına göre dinde bir madde ve bir suret varmış. Dinlerin maddesi şeriat, ibadet ve itikadmış. Evvelâ bunu kaydedelim. Ancak maalesef görüyorum ki muhterem refikim bu hükmü vermekde pek acele etmişdir. Zira, bazı idealizmlerde olduğu gibi, dinlerde böyle suret ve madde yokdur. Kaldı ki arkadaşımızın zannı gibi her idealizmin böyle suret ve maddeye müstenid olduğunu iddia nasıl doğru olabilir ki **Berkley**'in idealizmine sarahaten **İmmaterialisme** denilip duruyor? Haydi keyfî bir taksimle dinde bir madde, bir suret vardır, dinin maddesi şeriat, itikad ve ibadet kısmıdır, diyelim. Bu noktai nazardan museviyyet, iseviyyet ve islâmiyyetin şeriat, itikad ve ibadetleri, yani arkadaşımın kavlince, maddesi biribirine muhalifdir diyebiliriz. Muhterem refikimin kavline göre bu dinlerin ruhu yani sureti de iman, ümid, muhabbet ve hak temayülleri imiş ve bunlar dinlere lâyetebeddel olarak gösterilmiş.

Evvelâ, refikimin dinin maddesine idhal etdiği **(itikad)** ile suretin anasır ve erkânı arasında saydığı **(iman)**dan maksadı ne olduğunu bilmek isterdim. Matbuu, makbulü, ma'sumu, mevkufu, merdudu olan iman başka, itikad başka bir şey midir? Acaba museviyyet, iseviyyet ve islâmiyyetde imanın lâyetebeddel olan nesidir? Bunu da sormak istiyorum. — Yahudiler Musaya vâzıı din olarak iman ederler. İsaya **(Galile)** Celil ahalisinden asî bir yahudi, Muhammede bir nübüvvet müddeisi nazarile bakarlar. Hıristiyanlara gelince: Bunlar, gerçi Musanın nübüvvetini tasdik ederlerse de İsaya **(İbnüllah)** olarak perestiş ve Muhammedi külliyyen inkâr ve bazı garazkâr misiyonerler ağza alınmayacak iftiralar ederler. Muhammediler ise Musa ile İsanın nübüvetlerini tasdik etmekle beraber İsanın **(İbnüllah)** olduğunu ve ülûhiyyetini sureti kat'iyyede reddederler. Şu halde muhterem refikimin bahsetdiği iman birliği nerede kaldı?

Gelelim ümide. — Biliyoruz ki bu ümid, hayatı uhreviyyeye itikad ile kaimdir. Allahın âhiretde kullarına merhamet edeceği ümid olunuyor. Halbuki, biraz evvel söylediğim gibi, museviyyetde âhiret tasavvuru yokdur. Bir de hıristiyanların ümidi ile müslümanların ümidi arasında büyük bir fark vardır. Çünkü nasaraya göre insanlar umumen bir **«zillei asliyye»** ile şaibedardır. İnsanları bu günahdan tahlis için bizzat Allah kisvei nasute bürünerek çarmıhda kendini feda etmişdir. Nasraniyyetin en büyük sırrı işte yedi muhallisde olan bu **Rédemption** yani **«necat»** dır. Velhâsıl bir hıristiyan bu günahı üzerinden silmek için vaftiz olmaksızın vefat ederse ilelebed husranda, helâkda kalır ve onun için ümidi necat olamaz. Zira üzerindeki günah lekesini mai mukaddesle tahir etmemişdir. Bu mai mukaddesle tathir nasıl olacak? Çocuğu suya bastırmalı mı? Üzerine suyu yıkar gibi akıtmalı mı? Yoksa suyu çocuğun üzerine yağmur gibi mi yağdırmalı? O su saf ve tabiî su mudur, yoksa

içine sarab da konacak mıdır? Fireki nasara arasındaki ihtilâflı mes'elelerden biri de bu suyun cinsi ve istimali tarzıdır. Ortodokslar, Lâtinlerin tarzı istimali imanı muhil olduğunu dava ederler... Her ne hal ise islâmiyyetde böyle **(zillei asliyyei âdemî)** yokdur; bilâkis islâmiyyetde rahmeti ilâhiyyeden kat'ı ümid etmek caiz değildir. Zira rahmeti ilâhiyye her şeyden genişdir. Netice: ümid bahsinde de bu dinlerin arasında derin farklar vardır.

Muhabbet düsturu. — Muhterem refikim muhabbeti de museviyyet, iseviyyet ve islâmiyyetde lâyetebeddel addetmiş. Hayır, bu da böyle değil. Çünkü, biraz evvel söylediğim gibi, museviler kendilerini diğer akvamın fevkinde addederler. **(Yahova)** musevilerle akdi misak ederek onları diğer akvama tercih etmiş. Hal böyle olunca bir musevî kendi dununda gördüğü insanı nasıl sevebilirdi? Bu kadar da değil. Mağlûbların kâmilen katlü imhasını kavmına yine **(Yahova)** emretmişdi. İnsanlara bir bedenin âzası imiş gibi müsavi olduklarını, muhtelif site ve cemiyyetlere mensub insanlar, meselâ yunanî ile barbar, hür ile esir arasında revabıtı medeniyye olduğunu ilk talim eden Revakiyye **(Stoisisme)** filosofları, bilhassa **Senek** olmuşdu. Nihayet İselmesih de, daha âlî bir tarzda, insanlara seyyanen muhabbet ve şefkati cebrü şiddeti reddeylemişdi. Dini Ahmedîye gelince: Bu babdaki evamiri Kur'aniyye sarihdir. Kur'an bütün insanların nefsi vahidden halk olduğunu söylemekle beraber bir müslüman bir müşriki hiç bir vechile sevemez, müşrik kızla evlenemez, onun kesdiği hayvanın etini yiyemez. Sevmek şöyle dursun, Kur'an müşriklerin katlini bile emretmektedir. Demek ki bu muhabbet bahsi de her üç dinde ayrı bir şekilde mütecellidir.

Hak düsturu. — Müderris Şekib üç dinde, kendi tâbirince, hak **«temayülü»**nün lâyetebeddel olduğunu ifade ediyor. Bu ifade matlûb vuzuhu haiz olmamakla beraber, zannederim maksud, üç dinin hakka riayeti tavsiyye etdiğini

söylemek olmalıdır. Eğer maksud bu idiyse bunu söylemeğe lüzum var mıydı? Çünkü bir din var mıdır ki bunun muhalifi bir tavsiyyede bulunsun? Bununla beraber, şu üç dinin «hak» mefhumunu anlamasında o kadar bariz ve derin farklar vardır ki insanı hayrete düşürür. Musevilerin müntakim ve şedid Allahı olan **(Yahova)**nın hiç şakası yokdur. Onun Beni-İsraile talim ettiği hak başka, İsanın talim ettiği hak başka idi. İsa için iddiayı hak bile yokdur: Bezli zat, ferağat ve terki maseva vardır. Şöyle ki: İselmesih bir hıristiyanın sağ yanağına bir tokat vurulduğu vakit o hıristiyanın sol yanağını da çevirmesini tasviye etmişdi. Âhir zaman peygamberi ise mukabelebilmisilin meşru, fakat afvin ve sabrın müreccah olduğunu haber vermişdir.

Meherei siyasiyyundan Leon Burjua'nın **L'avenir de la société des Nation** ünvanlı eserinden şu fıkrayı aynen arzedeceğim:

«Ce sont les religions qui, tout d'abord, ont formulé le droit Il en est résulté que ce droit n'était reconnu qu'en profit de ceux qui pratiquaient le même culte et semblaient des ıgaux urotégés par les mêmes Dieux.

«Pour les dectateurs de tout les autres cultes iln'y avait ni droit, ni pitié. C'est la période des divinités implacables, de Baal, et de Moloch; c'est encore celle de Jehova ordonnant à son peuple l'extermination des vaincus.»

Burjuanın şu beyanına göre de kat'iyyetle hükmederiz ki museviyyetle iseviyyetdeki hak mefhumu biribirinin hiç bir veçhile ayni değildir.

Artık bu izahat üzerine bilmem ki muhterem refikim bundan sonra hak temayülünde veya hak mefhumunda bir vahdet veya, kendi tabirince, bir lâyetebedeliyyet tasavvur edebilecek midir?

Dördüncü müddea:

Muhterem müderris bu dördüncü müddeasında şöyle diyor:

«Müşterek bir Bahrisefid medeniyyetinin içtimaî ve «insanî tecrübelerine makes olan bir idealizmi, tamamiyyet «ve vahdeti halinde görmek ve yaşamak, artık bu idealizm «saliklerinin zarurî bir ihtiyaçları olsa gerek. Beynelmile-«liyyet ihtiyaçları içinde çırpınan asrımız geçmiş asırların «inhisarcı ve dar görüşleri içinde artık mahbus kalamaz.»

Bundan evvelki müddea üzerine verdiğim izahat sebebile bu dördüncü müddeanın tenkidi için fazla bir söz söylemeğe lüzum görmüyorum. Yalnız şu **«beynelmileliyyet»** mes'elesinden biraz bahsetmek isterim. Vâkıa şimdi bir **«beynelmileliyyet»** cereyanı var. Bazı kimseler de bunu beşeriyyetin bir ihtiyacı halinde görüyorlar. Demek ki arkadaşım da bu ihtiyacı duyuyor. Buna bir şey diyemem. Yalnız şunu haber vermek isterim ki, beynelmileliyyetçiliği iltizam edenler, her kavmin vatanı ile birlikde evsafı milliyyei mümtaziyyesini de muhafaza etmesi lâzim geleceğini ifade etmektedirler. Şu halde beynelmileliyyet ihtiyaçları Şekib'in zannetdiği gibi, hiç bir vakit, meselâ sosyalistlerden bir Prudon'un fransızlığını ve binnetice katolikliğini bırakmasını icabetmiyecekdir. Beynelmileliyyetçiliğe çalışanlar, bu mes'eleyi böyle düşünüyorlar ve bunun haricindeki tasavvurları hayali bâtıl addile şöyle diyorlar:

«Le socialisme ne sépare plus de la vie, il ne se stpare de la nation. Il ne deserte pas la patrie; il se sert de la patrie elle-même pour la transformer et pour l'agrandir. L'internationalisme abstrait et anarchisant qui ferait fi de conditions de lutte, d'action, d'évolution, de chaque groupement historique ne serait qu'une Icarie plus factice encore que l'autre et plus démodıe.»

«Jean Jorès; L'ANNE NOUVELLE»

Bu okuduğum satırların muharriri olan Jan Jores, tarihi her zümrenin tekâmülüne, icraatına, şeraiti mübarezesine mugayir olan mücerred ve **(anarchisant)** muhallil

beynelmileliyyetçiliği vaktile iştirakiyyundan **Kabe**'nin Amerikada **Teksas**'da tesis etmek istediği cemaatin haline benzetiyor. Fransadan hicret eden ve mikdarı yüz elli kişiyi geçmeyen o cemaat **Kabe**'nin hayali hamına nasıl aldanmışlarsa, böyle vatanî ve vatana mahsus secayayı terk etmek isteyenler de öyle aldanmış olurlar demek istiyor. Bu muharriri namdar bu bahisdeki muhakemesine şöyle bir netice veriyor:

«De même les nations s'élèvent dans l'humanité sans se dissoudr.»

İşte ben de bu yolda yürüyerek milletimin**«başka milletler içinde erimeksizin insaniyyet âleminde teali etmesini»** istiyorum.

Bu mâruzatımdan sonra sıra refikimin temennisini tedkika geliyor. Şekib: Tevrat ile İncil ve Kur'anın tek bir kitabı mukaddes halinde tebcil ve talim edilmesini temenni ediyor. Fakat garib şey, Tevrat ve İncili inkâr eden bir müslüman var mıdır? Bizim şeraiti imanimizden birisi de kitablara ınanmakdır, ve bu kitabların sarahaten Tevrat, Zebur ve İncil olduğunu biliyoruz. O halde muhterem müderrisin bu temennisi müslümanlara değil, musevilere raci olmak lâzım gelir. Fakat onların böyle bir temenniyi nasıl telâkki edeceklerini tahmin kolay bir şeydir.

L. Levy - Ring tarafından almancadan fransızcaya tercüme edilmiş bir kitab vardır, ismi, **«Le developpement de l'idée religieuse dans le Judaisme, le Christianisme et l'İslamisme»** dir. Müellifi doktor **Filipson**'dır. Bu müellif kitabında, bazılarının zannı gibi, dinlerin ölmediğini ve ölmiyeceğini yazdıkdan sonra istikbalde museviyyet, iseviyyet ve islâmiyyetin muhtevi olduğu bekayayı vesniyyetden kurtularak ve kesbi safvet ederek bir dini vahid haline geleceğini tahmin ve teferrüs etmişdi. Fakat o vakit böyle bir âlimin, biri birine tamamen mugayir üç itikadnamenin

credo birleşebileceğini nasıl tevehhüm edebildiğine çok taaccüb edilmişdi.

Bir kaç sene evvel **«La Doctrine chrétienne»** ünvanlı bir kitab New-York'da reforme sinagogun hahamı Stefen Veis'e bir gazeteci gösterip mütalâasını sormuşdu. Stefen Veis musevilerin bu kitabı okuyabileceğini nasılsa söylemişdi. Fakat onun bu ifadesi Amerikada ve Avrupadaki bütün yahudileri, hattâ en liberallerini bile, galeyana getirmiş ve nihayet biçare hahamı öyle bir şey söylemediğini ilâna mecbur etmişdi. Baksanıza, hâlâ museviler **«Sebt»** i **«papaz»** a çeviremiyorlar. Şu halde **Karlayel** ve **Bravn** gibi bazı munsif ehli tedkikin şahadetlerine rağmen musevî ve nasranilerin Kur'anı tebcil ve kabul etmelerine imkân görmeyorum. Hâlâ misiyonerler tarafından Kur'an ve onun naşiri aleyhine en şiddetli ithamlar devam edip duruyor.

Bundan başka bu dört kitab, Şekib'in temennisi gibi, yanyana getirilse pek garip bir şey olurdu. Sebeblerini birer birer söyleyim:

Birincisi. — Müslümanlar Tevratın hak olduğunu tasdik ederler. Fakat o Tevratı nerede bulacağız? Kur'an, Tevratın tahrif edilmiş olduğunu mükerreren haber veriyor. Tenkidatı tarihiyye de Ahdı Atikin başında olan esfarı hamsenin Musaya isnad edilemiyeceğini kat'iyyetle isbat etmişdir. Musayı bir şahsı muhayyel addedenler de başka. Zira Mısır'ın tarihi ferainesine aid keşfolunan eserler içinde Musaya aid harfi vahide tesadüf edilememişdir.

İkincisi. — Biliyoruz ki dört İncil vardır: **Markos**'un, **Luka**'nın, **Meta**'nın, **Yuhanna**'nın. Pek maruf hıristiyan ilâhiyyat âlimi olan **Harnak**'ın **Hıristiyanlığın Mahiyyeti** ünvanlı eserinde bakınız ne diyor: **(İnsanların basit ölçüsüne göre, bu İnciller müteaddid noksanlarla şaibedardır.')** — Pek meşhur bir müellif olan **Rudolf Ştayner** de **Mystères Chrétiennes** ünvanlı eserinde **(Otto Şmidel)**in **Hazreti İsa-**

ya müteallik tenkidatın başlıca mes'eleleri nam kitabından naklen şöyle diyor:

«Fakat İnciller ne nevi vesaikdir? Yuhanna'ya isnad «olunan dördüncü İncil, diğer İncillerden o kadar ayrı bir «şeydir ki, hıristiyanlığı, tari hnoktai nazarından, tedkik «edenler şu neticeye vâsıl oluyorlar: Eğer Hazreti İsaya aid «an'anei sahihaya yalnız Yuhanna vâkıf ise (synoptique) «denilen diğer üç İncil itimada şayan değildir. Yok bunun «aksine sinoptikler doğru ise Yuhanna'nın İnciline itimada «lâyık bir eseri tarihî nazarile bakılamaz.»

İmdi bu vaziyyet ve mahiyyetde olan İncilleri okuyup ne yapacağız?

Üçüncüsü. — Muhterem refikimin temenni etdiği veçhile dört kitabı bir araya getirdiğimizi farzedelim. Bunları başdan okumağa başlayan bir adam evvelâ Meta'nın İncilinde 18 inci âyet olarak şuna tesadüf edecekdir: (İselmesihin velâdeti bu minval üzere oldu, yâni validesi Meryem Yusufa nişanlu iken içtimalarından evvel Ruhulkudüsden hâmil bulundu. İmdi onun zevci Yusuf, salih olduğundan ve anı rüsva etmek istemediğinden gizlüce tatlik etmek niyyetinde idi. Emma bunu düşünürken işte Rabbin meleki rünada âna görünüp ey Yusuf ben Davud, zevcen Meryemi kabul etmeğe korkma. Zira ânın rahmeti mevcud olan Ruhulkudüsdendir ve o bir oğul doğuracak ve âna İSA tesmiye edeceksin. Zira o kavmini günahlardan halâs edecekdir, dedi.)

Markos'un İncilinde ise I inci Babın I inci âyeti olarak şunu okuyacakdır: (İbnullah İselmesihin İncilinin ibtidasıdır.» IX uncu âyetde bunu görecek: (O! günlerde İsa Celilde vâki Nasıratdan gelüp Erdünde Yahyanın elile vaftiz olundu ve sudan çıkdığı ânda gökler şak olup ruhun güvercin gibi kendi üzerine nüzul etdiğini gördü, razi olduğum sevgilü oğlum sensin deyu semavatdan bir sada geldi.)

Dört İncilin hepsi İselmesihin nasıl yaşadığını, nerelere

gitdiğini, nasıl mucizeler gösterdiğini, nihayet nasıl tutulup salbolunduğunu ve salbından üç gün sonra dirilip göke çıkdığını yazıyorlar. Bunun için bir araya toplanmış dört kitabı birlikde okumağa başlayan adam evvelâ bunları öğrenecek, ondan sonra Kur'anı okumağa gelince başka şeyler görecekdir. Zira Kur'an hıristiyanlar için «**İsaya iftira ediyorlar, İsa İbnullah değildir.**» diyor. İsa katlü salbolunmadı: Asılan o vak'a esnasında İsanın şekline tahvil olunan adamlarından birisi idi, İsa dosdoğru göke kaldırılmışdı, diyor. Fakat İsa kimdi? sualine cevaben Kur'an onun «**kelimetüllahil'ülya**» da olduğunu söyleyor. Halbuki daha evvel o kariimiz (**Yuhanna**) İncilinin başında şu âyete tesadüf etmişdi: (**Kelâm ibtidada mevcud idi ve kelâmı Allahın nezdinde idi ve kelâmı Allah idi. Bu kelâm ibtidada Allahın nezdinde idi, her şey onun vasıtasile vücude geldi ve vücude gelmis olanlardan ansızın bir şey vücude gelmedi, hayat ânde idi...**) Eğer bu kari' tarihi felsefe dahi okumuşsa orada hükemayi İskenderaniyyenin bir (**Loğos**) tâbirine tesadüf etmiş olacağından şimdi bu ahval içinde bocalamağa başlayacak ve nihayet bir buhranı efkâra düşeceğinden bu kitabların hepsini kaldırarak rafa koyacağına şübheniz olmasın! Hem bu karii böyle yaparsa mâzur görmeliyiz. «**Faust» bile Tevratı** açıp bu kelâm veya kelimeyi gördüğü vakit kelime tâbirini çizip yerine ruh lâfzını yazmış, biraz sonra bunun yerine fiil lâfzını yazmış! Demek ki kelimeyi üç türlü tevil etmiş.

Kur'anın hıristiyanlardan ziyade yahudilere husumeti vardır. Bir de Kur'anın ihbarına göre bir müslümanın yahudilerle nasarayı hoşnud etmesine imkân yokdur; meğer ki o müslüman onların dinine girmiş olsun. O halde bu kitabların bir araya getirilmesi, Şekib'in arzu etdiği beynelmileliyyetçiliği teshil değil, belki büsbütün işkâl edecek bir teşebbüs olurdu.

Arkadaşım dört kitabı bir kitabı mukaddes halinde

cem'etmek hususunda izhar ettiği temenniye muhalefet edilirse bunun an'aneperestlik olacağını da söyleyor. Acaba Kur'an için katolik ve protestan ruhanîlerinin ne düşündüklerini ve bu kitabı yer yüzünden kaldırmak için bu âne değin kan döktürdüklerini, muharrilerine ne kadar mürekkeb ve kâğıd sarfetdirdiklerini arkadaşım hiç hatırına getirmiş mi?

Fikri kasıranemce mazinin seyir ve tekâmülü düşünülür ve beşeriyyetin teveccüh etdiği istikamet nazarı itibara alınırsa insanları ilmin açdığı şehrahi necatda ilerletmek ve herkesin hürriyyeti vicdaniyyesine riayet eylemek insaniyyetin hayır ve menfaati için en salim bir hareket olurdu...

OSMANLI MÜELLİFLERİ ve MÜELLİFİ

Bursalı Tahir beyi, hiç durmadan çalışarak bize hazineler hediyye etmiş olan bu güzide ilim adamını kim tanımaz? Fakat onun, maalesef ekser ilim ricali gibi, zaruret içinde öldüğünü acaba kaç kişi biliyor?

Mehmed Ali Aynî ile dostlukları pek samimî olan Tahir bey hasta döşeğinde idi. İfakat bulması hiç memul değildi. Onun da bizzat böyle bir ümidi yokdu. Bununla beraber kitablarını düşünmekden kendini alamayordu.

Bütün kuruluğuna rağmen, aşağıdaki mektub, bu endişesini hikâye ederken, ne kadar hazindir:

«Mehmed Ali Beyefendi Hz.

«Ali Şükrü matbaasında iki bin aded Osmanlı Müellif-«leri ünvanlı kitabım vardır. Bunun son forması henüz ba-«sılmamışdır. Bu formanın ikmali tab'ı ve kitabların mevkii

«intişar ve füruhta vaz'ı için matbaaya yüz on yedi lira itası «lâzımdır. Bunu bir yerden tedarik edip matbaaya vermeni-«zi ve kitabların oradan kurtarılmasını rica ederim. Kitabla-«rın tab'ı hitam bulduğu vakit oradan emin bir mahalle kal-«dırılması ve ilk satışdan salifüzzikr yüz on yedi lira ile ki-«tabların bulunacak mahalle kadar nakli için verilecek ham-«maliyye ücretini ve diğer masarif olursa onu ahzü tefrik «ile parayı aldığınız mahalle reslim etmenizi ve mütebaki ki-«tabları da tayin edeceğim mahalle vermenizi rica ederim efendim. 26 Ağustos 338»

Dostunun ricasını yerine getirmek Mehmed Ali Aynî için hem vicdanî bir zevk, hem şerefli bir vazife olmuş idi. Matbaaya verilmesi lâzım gelen parayı tedarik edip, kitabı basdırdı, piyasaya çıkarıp satdırdı. Esmanının icabı kadarını borca yatırdıkdan sonra geri kalanını merhuma vermiş idi ki, bu yardım tam zamanında yetişmiş olmak itibarile, Tahir beye - öyle diyorlar - Samadanî bir lûtuf gibi gelmişdi.

Kitabların geri kalanını, beş yüz liraya mukabil, Gazi Mustafa Kemal Paşa almışdı. Ne olduğu malûm değildir...

20 II. Kânun 1943 Çarşamba günü, üstadın 75 ci yılını idrak etmesi münasebetile, Eminönü Halkevinde yapılan jübileden bir görünüş.

III

JÜBİLE

Üstadın 75 yaşına girmesi münasebetile Türk gençliği bir tezahürde bulundu. **«İstanbul Halkevi»** nde bir merasim yapıldı. Bu vesile ile muhtelif fikir adamlarımız nutuklar söylediler, gazetelerle neşriyatta bulundular.

Bu kıymetli hitabeleri, bu çok enteresan yazıları kitabımıza alarak profesörümüze karşı gösterilen kadirşinaslığı tesbit etmek, bir taraftan da gençliğe ve sayın üstadlarına şükranlarımızı ifade eylemek istedik.

Değerli profesör Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri beyin delâleti de inzimam etti. Kendisine ayrıca teşekkür eder ve, aziz okuyucularım, o güzel yazılara başlarım:

1

PROFESÖRÜMÜZÜN GENÇLİĞE HİTABI

Matbuat hayatının 50 inci yılını dolduranlar arasında bulunan Profesörün bu vesile ile gazetelere beyanatından:

«— Ferd itibariyle, muvakkat bir zaman üstünde yaşadığımız bu âlemden herkes sırası gelince, evini, sarayını, servetini ve sevdiklerini bırakıp öteki âleme gidiyor. Ancak bu gidişlerle insaniyyet tükenmiyor. Çünkü yeni gelenler onların yerlerine geçerek beşeriyyeti yaşatıyorlar. Bunun için gidenler geleceklere maddî ve manevî sıhhat, kuvvet, servet kaynakları bırakırlarsa ilmi kâmil bütün zaman ve mekâna şâmil olan yaratıcı kudretin büyük ve sermedî

kanunu ile gayesine uymuş olurlar. Bazı insanlar büyük olarak yaratılıyor. Onların hizmetlerinden ve bıraktıkları eserlerden bütün âdem oğulları faydalanıyor. Bundan dolayı, Pastör gibi, Markoni gibi, Franklen, Edison, Curie gibi dâhiler sayesinde medeniyyet yükseliyor. Bunu söylerken bizim içimizden de ne zaman öyle yüksek kâşifler ve mucidler çıkacak diye düşünüyorum. Bununla beraber şüphe etmiyorum ki yeni nesle mensup gençler eğer Cumhuriyetin kendilerine temin ettiği büyük imkânlardan istifade ederek müspet ilimlere ve tabiat kanunlarını araştırmağa tam mânasile vakit ve fikirlerini vakfederlerse, mademki Pastör'ün kavlince dehâ sabırdan ibarettir. onlar da eski Türklerden Biruniyi, riyaziyeci Musa oğullarını, Belhli Ebu Ma'şeri, Harezmîyi, Kemaleddin Türkmaniyi, hey'etçi Ferganiyi, İlhanîlerin adına meşhur Astronomi tablolarını, kendi hususî adiyle **Ziçi İlhanî**'yi yapmış olan Nasireddini, Ali Kuşçuyu, Kadızadeyi, Miyrim Çelebiyi, Kalfazade İsmaili, Ayaklı Kütüphaneyi, Palabıyığı, Gelenbevîyi, Hacı Atmacayı, Maraşlı Abdürrahimi, İshak Hocayı, Masdariyeci Hocayı, ve nihayet muasırlarımızdan merhum Salih Zekiyi ve, çok yaşasınlar, mühendis Salimi, Fatin Hocayı, General Abdurrahmanı gölgede bırakırlar, ve doğmasını özlediğimiz o parlak ilim güneşini Türkiyenin ufkunda mutlaka yükseltirler.»

2

JÜBİLE'DE SÖYLENEN VE BİLÂHARA NEŞREDİLEN YAZILAR

— 1 —

MİLLÎ BİR FİKİR GÜNÜ

Çok daha uzun ömürler sürmesini temenni ettiğimiz aziz dost ve muhterem üstad profesör Mehmed Ali Aynî'nin yetmiş beşinci yılını idrak etmesi münasebetile profesör

Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahrinin nezareti altında Eminönü Halkevinin kültür işlerinde çalışan felsefeci gençler 20 İkincikânun çarşamba günü saat 5,5 ta eski hocalarının şerefine bir fikir günü tertib etmek suretile bütün Halkevlerince imtisale şayan güzel ve asil bir örnek verdiler. Sadece ölmüş büyüklerimize tahsis edilen ihtifaller yanında yaşıyan büyüklerimizi de içine alan bu örnek başlangıç olmamakla beraber çok daha şuurlu, daha özlü ve ayni zamanda kültür tarihimize çok yarıyacak hal tercemesi, monografiler, tahlilî etüdler ve konferanslarla mücehhez olması itibarile sevinmeğe değer bir hâdise teşkil etmektedir. Nitekim bu münasebetle «İş» mecmuası 32 inci sayısının büyük bir kısmını üstad Mehmed Ali Aynî'nin hayat ve eserlerine tahsis etmiş, Eminönü Halkevinde yapılan kutlama töreninde de meslekdaşları tarafından profesörün yarım asrı dolduran mesaisile felsefî şahsiyyetini tebarüz ettiren konferanslar verilmiş, tam mânasile ulvî ve hasbî bir fikir bayramı yaşanmıştır.

Bu aziz toplantıyı açmak ve âyine başlanmak şerefi arkadaşlar tarafından bana tevcih edildiğinden orada binnisbe mahdud bir zümreye karşı yaptığım vazifeyi üstadın bütün memlekete şamil olan yüksek şahsiyyeti dolayısile bu sütunlarda dahi tekrar etmek zaruretinde olduğumu sanıyorum. Fazla olarak henüz hiç bir yerde neşredilmediği için onu kendi sütunlarımda aksettirmeyi üstada karşı ayrıca bir hürmet vazifesi ve dostluk borcu addediyorum:

Muhterem üstad,

Beşerî iktidarların en büyük ve yükseği olan tefekkür iktidarını yarım asra yakın bir zamandanberi tarihimize mal olacak bir kudret ve şerefle temsil etmiş bulunuyorsunuz. Pek az fanilere nasib olan bu mazhariyet müstesna bir cevherle yaratıldığınızı ve bu cevheri hayatın aldatıcı cazibe ve iğvaları arasında metanetle korumayı bildiğinizi gösterir.

Fikir hasbiliği her millette, her devirde daima ender olmuş ve sahiblerine yâr olmaktan ziyade mahrumiyyet ve hattâ felâketler getirmişdir. Sokrat'ın ölümile başlayan fikir kurbanlarını sıralamak lâzım gelirse, belki ayni şiddette olmamakla beraber, zamanımıza kadar devam etmiş görürüz. Fakat bütün bu elem verici âkibetlere rağmen millet ve insanlığın ihtiyaçlarını duyarak düşünmesini bilenler gözetlendikleri ümid ve neticelere, sağlıklarında olmasa bile, günün birinde varılacağına inanarak düşüncelerinden asla vazgeçmemelidirler ve vazgeçemezler.

Evet, dünyayı fikir ve ümidlerile kazanmak istiyenler onu sağlıklarında küstürmeği ve hattâ kaybetmeği kabul etmelidirler ve etmiştirler. Çünkü dünyanın yüzü ancak ve ancak bu fedakârlıklarla gülmüş ve bundan böyle de onlarla gülecektir.

Din şehid ister, âsüman kurban.

Hakikati her zaman için doğrudur. Ne yapmalı ki insanların çoğu hiç bir mesele yokmuş gibi yaşarlar. Ortalık inanç ve gidişlerine bakarak dünya ile daima barışık kalınabileceğini zannederler. Fakat buna mukabil bütün hakikat, iyilik ve güzellik kazançları hep meselesi olan adamlardan gelmiştir. Ne çare ki hem yeni bir fikir ve ümide sahib olmak, hem de dünya ile hoş geçinmek arzusu, uzun tecrübelerinizle de gördüğünüz gibi birbirlerile uzlaşacak bir halde değildir. Çünkü yeni bir fikrin kaynağı, mahiyeti iktizası, dünyanın henüz bilmediği ve alışmadığı müstakil bir düşünceden gelmektedir. Onun istiklâli için de yalnız kalmağa razı olmadan yeni bir fikre sadık kalmak da imkânsızdır. Bunun içindir ki dünyaya yeni bir ümid getirmek istiyenler düşüncelerinden vazgeçemezler ve geçmemelidirler.

Aziz üstad,

Bu gece sizi işte bu yolun aramızda yetişmiş ve iftiharla sevilmiş bir yolcusu olarak selâmlıyor, bu bahtiyar yolculuğunuzu kutlamak istiyor ve onun heyecanile burada, bu millet çatısı altında toplanmış bulunuyoruz. Şerefinize yapılacak fikir âyinini açmayı arkadaşlar bu naçiz dostunuza, en eski tilmizinize tevcih ettiler. Bundan dolayı duyduğum iftihara teşekkürlerimi katarken bu güzel ve asil gecenin unutulmaz hâtırasile çok derinden mütehassis olan kalblerin şükranlarını arzetmek isterim.

Filhakika bu geceki iftihar ve saadetimiz yalnız millî bir sevinç olmakla kalmıyor, panteist olan dünya görüşünüzle bütün kâinatı, canlı ve cansız her şeyi aşan bir ruh telkin etmiş bulunuyorsunuz. Bunun için sizi kutlarken ayni zamanda bütün varlıklarla kaynaşmış olduğumuzu hissetmekten gelen derin bir ferahlık duyuyoruz. Bunca yıldır yetiştirdiğiniz bütün nesiller de şimdi sizi işte bu duygu ile kucaklamak istiyorlar. Bunların arasında tilmizleriniz, size çok yakından bağlı ve sizinle çalışmaktan zevk almış ve istifade etmiş arkadaşlarınız, sevgili talebeleriniz, belki de kendilerini tanıtmaktan çekinen hayran karileriniz, bütün bir fikir ve emel dostlarınız vardır.

Bunların hepsi de biliyorlar ki kıymetli şahsiyetiniz yalnız saltanat, meşrutiyyet ve cumhuriyyet gibi tarihî devirlerin fikir hayatında temayüz etmekle kalmıyacak, gelecek nesillere de örnek olacaktır.

Görüyorsunuz ki bu toplanışımız sadece içtimaî bağlılığımızın bir tezahürü değildir. Ayni zamanda sıra ve saygı gözeten ezelî an'anemizin en güzel ve temiz bir temadisidir. Onu işte bu ruh ve kanaatle ve bütün büyüklerimizi anarak açarken gençlerimizin büyük hocalarına karşı gösterdikleri bu ince saygıyı takdirlerle kaydeder ve bu husus müzaheretlerini ibzal etmek lûtfunda bulunan sayın başkanımıza, muhterem heyet ve şahsım adına teşekkürlerimi katmak isterim.»

Bu açılış nutkundan sonra Üniversitenin en genç talebe ve profesörleri, meslek arkadaşları söz alarak üstadın hayatına ve fikrî şahsiyyetine aid karakteristik noktaların en mühimleri tebarüz ettirilmesi üzerine gençliği olgun ve dolgun yaşamağa imrendirecek bir havanın esmeğe başladığı hayran çehrelerde okunur gibi olmuşdur. Bunu görüp de ne güzel, ne temiz bir hayranlık dememek kabil olmuyor. Filhakika bir fikir ve emel uğrunda ideal bir hayat yaratmış olanlar, kendi kanımız ve soyumuzdan da olurlarsa, gençlere hiç şüphe yok ki en müessir bir telkin ve kudret kaynağı oluyorlar. Büyüklere karşı gösterilen devamlı alâkanın en verimli fazileti de burada olsa gerektir.

Prof. M. Şekib TUNC
(Cumhuriyyet - 21/Sonkânun/943)

— 2 —

MEHMED ALİ AYNİ'NİN FELSEFESİ

İstanbul Darülfünununun eski müderrislerinden Profesör Mehmed Ali Aynî'nin yetmiş beşinci yılında Eminönü Halkevinde profesörün şerefine bir toplantı yapılmış, hayatından, eserlerinden bahsedilmiştir.

Gençler kendisile görüşerek ve eserlerini okuyarak edindikleri bilgileri söylediler. Dostları fikirlerinden ve samimî itibarlarından bahsettiler. Fikir hayatımızın kök salabilmesi için bütün garp milletlerinde olduğu gibi bizim de uzun çalışmalara karşı saygı ve sevgimizi esirgemememiz, hele böyle vesilelerle onları yeni nesillere hatırlatmamız fikir ve meslek borcudur.

Mehmed Ali Aynî, otuzu geçen eserile fikir hayatımıza kırk senedenberi hizmet etmede devam ederken son günlerde milliyetçilik adile neşrettiği kitabile gençlerin bilmeleri lâzım gelen bir çok malûmatı toplu olarak vermiş bulunuyor. Yorulmak bilmez müellif bu sırada yine Bursalı İsmail Hakkı, Abdülkadir Geylânî, Aziz Mahmud Hüdâî Efendi hakkında yeni eserler yazmaktadır. Bir kısmı ikmal edilmiş olan bun kitapların birbiri arkasından neşrini bekliyoruz.

Profesörün eserlerini iki grupta toplamak mümkündür. Bir kısmı İslâm felsefesine dair tedkikleridir ki, bu arada daha 1900 de neşre başladığı Farâbî, Gazalî adlı kitablarile onu takip eden Türk Mantıkçıları, Şeyhi Ekber, Hacı Bayramı Veli, Siyasetname tercemesi, Tasavvuf Tarihi, Türk Ahlâkçıları gibi eserlerini ve fransızca olarak neşrettiği 'Şarkı garbe tanıtmak gayesile yazılmış olan) Muhiddini Arabî Felsefesi, Bursalı İsmail Hakkı, Celâl Devvanî, Abdülkadir Geylânî'ye dair monografilerini zikretmeliyiz. İkincisi garp felesfesini tanıtmak için yazmış olduğu (büyük bir kısmı didaktik mahiyetde olan) eserlerdir. Bunlar arasında Ahlâk Dersleri, Demokrasi nedir , Ruhiyyat Dersleri, Felsefe Tarihi, İlim ve Felsefe, Hükmü Cümhur gibi bazıları fransızcadan terceme edilmiş olan eserleri sayabiliriz. Şarkla garp arasında intikal halinde bulunduğumuz devrin yetiştirdiği Türk mütefekkirinin hakikî vazifesi de zaten bu olmak lâzım değil midir?

Mehmed Ali Aynî bunlardan başka bir de felsefî makaleleri ve tenkidlerile tedkik edilmeğe değer. Muhtelif telif ve terceme eserler hakkında yazmış olduğu tenkid makaleleri türkçedeki neşriyyatı çok dikkatli bir süzgeçten geçirdiğini gösterir. Müellif bu makalelerini, İntikatlar ve Mülâhazalar adlı bir kitapda, Reybilik, Bedbinlik, Lâilâhîlik adlı diğer bir eserde toplamışdır. Bence müellifin en ziyade dikkate şayan olan yazıları bu ciltlerde toplanmış olanlarıdır.

Profesör Mehmed Ali Aynî, milliyetçi ve garpçıdır. Bu kanaatini Ziya Gökalp'den çok evvel daha 1900 ve 1913 de neşretmiş olduğu eserlerinde ifade etmişdi. İslâm Felsefesini Türkçülük zaviyesinden tedkik etmek lâzım geldiğine kanidi. Farâbî adlı eserinde bu Türk feylesofunun İslâm dünyasında gördüğü büyük hizmetden gururla bahsediyor ve 1917 de Ziya Gökalp: «Bizim Farâbîlerimiz, İbni Sînalarımız var» dediği zaman, şüphe yok ki, bu eski tedkiklere dayanıyordu. Ayni zamanda Mehmed Ali Aynî garpçıdır. Garpçılık ve medeniyyetçilik yolundaki kanaatlerini yine çok eskiden ifade etmişdi. «Malûmatı Nafia-i Fenniyye», «Ziraat Dersleri» adlı kitaplarile ilim felsefesine aid makalelerinde eskidenberi bu temayülü görülmekdedir.

Ayni zamanda Mehmed Ali Aynî İslâmcıdır. Bu kelime ile kasdetdiğimiz ne Sebilürreşad'ın İslâmcılığı, ne de «İttihadı İslâm» telâkkisidir. Mehmed Ali Aynî, her şeyden evvel mistik temayüldedir. İslâmcılığı rasyonalist, formalist İslâmcılık, alelâde mânasile dindarlık veya Gökalp'in anladığı mânada «Ümmetçilik» değildir. Hattâ İslâmcılığı tenevvürcü Türk mütefekkirlerinin ıslahatçı İslâmiyyeti de değildir Profesörde hâkim felsefî temayül, «vahdeti vücut» tur. Garp ilmine karşı alâkası, milliyetçiliği, İslâm felsefesine muhabbeti hep bu vahdeti vücut görüşünün muhtelif tezahürleridir. Onun milliyetçiliği Fransız ihtilâlinin getirdiği mücerret ve rasyonalist milliyet fikrinden doğmuyor. O milliyetde mânevî bir öz, küllî ruhun tecellisini görüyor. Fiziğın yeni keşiflerine enerjiye, elektron ve mevcelere dair makalelerinde daima vahdeti vücud izlerini bulmak kabildir. Bundan anlaşılır ki Mehmed Ali Aynî'nin bütün hayatı ve fikirleri arasında hiçbir tenakuz yokdur. Muhtelif istikametleri birleştirir gibi görünen eserleri tesadüfî olarak yazılmamışdır. Onlar siyasî veya pratik endişelerle yapılmış bir electisme'in neticesi de değillerdir. Meşrutiyyetin başından, hattâ Ali Süavî zamanındanberi Türk mütefekkirlerinde görülmekde olan üç fikir arasındaki tezad ve bunları barışdırmak endişesi Mehmed Ali Aynî'de de kendini hissetdirmekde ise de, bu artık mistik dünya görüşü ve «vahdeti vücud» ün bütünlüğü içinde erimiş bulunuyor. Ali Süavî, Yusuf Akçura ve nihayet Ziya Gökalp Türkçülük, İslâmcılık ve Avrupacılık tezadının buhranını duymuşlar ve bunu muhtelif tarzlarda halle çalışmışlardı. Burada o hal tarzlarını derinleştirecek değilim. Yalnız şu kadarla iktifa edeyim ki hepsinin ortaya koyduğu meseleler felsefî olmaktan ziyade içtimaî idi. Ve hal şekilleri de bilgi ve varlık problemlerini ilgilendirmeden ziyade siyasî sahada kalmışdı.

Mehmed Ali Aynî'nin panteizm temayülü içinde bu üç görüşü nasıl birleştirdiğini izah eden müstakil bir eseri yokdur Bunu ancak muhtelif zamanlar ve yerlerde neşredilmiş kitapları ve makalelerinden çıkarmak mümkün olabilir. Bizde son devirde İslâm panteizmini temsil eden değerli şahsiyyetler yetişdi. Bu arada İsmail Saip fendi ile Abdülâziz Mecdiyi zikredebiliriz. Fakat bunlardan hiç birisi garp felsefesine, milliyetçiliğe, yeni ilme rağbet etmiş değillerdi. Bu alâkasızlıkları onların eski dünyamız içinde kapalı kalmalarına ve intikal halinde olan cemiyetimizin yeni nesilleri üzerinde tesir yapamamalarına sebep oluyordu. Halbuki Mehmed Ali Aynî — onlardan tamamen farklı olarak — garp felsefesile yuğrulmuş kafası ve yeni hayatın, milliyetçiliğin (son eserinde anlatdığı gibi) bütün safhalarında içinden yaşanmış şuurile kendi manevî bütünlüğünü telkin edecek kuvveti göstermekdedir. Bu bakımdan onu Meşrutiyyet başında «Hikmet» gazetesinde materyalistler ve pozitivistlerle mücadele eden ve garbi bilen Şehbender zade Ahmed Hilmi ile mukayese edebiliriz. Ne yazık ki bu neviden bir çok mütefekkirimizin zengin neşriyatı ve mücadelelerini meselâ M. İzzet'in — Milliyet nazariyeleri.. gibi müphem de olsa — bir kitapda toplıyamamaları onla-

rın hakkile tanılmasına mâni oluyor. Eğer fikrî teşhisimizde yanılmıyorsak, değerli mütefekkirden kendi dünya görüşünü muhtasar bir eserde toplamasını temenni ederiz.

Hilmi Ziya ÜLKEN

(30/Sonkânun/943: Tasviri Efkâr)

[Bu yazı, jübile günü Tan gazetesinde neşredilmek üzere mezkûr gazeteye verilmiş ise de, gazete neşretmemiş idi.]

ÜSTADIN FELSEFESİ

Yazılarını okuduğunuz iki profesör, üstadımızın meslek ve mezhebini tahlil ederlerken, **«onda hâkim felsefî temayül Vahdeti Vücud'dur»** diyorlar.

Hilmi Ziya, fazla olarak, üstadın bütün hayatında takib ettiği Türkçülük, İslâmcılık ve Avrupacılık temayüllerini nasıl birleştirdiğini gösteren bir eseri yokdur diyerek, ondan bu husus da bir izah istiyor.

Ben üstadın din hakkında, felsefî akide hakkında neler düşündüğünü yukarıda bazı yazılarını aynen dercetmek suretile göstermeğe çalıştım; tabiî bunların muhakemesini okuyuculara bırakarak. Daha etraflı ve daha açık bir yazısını da bu münasebetle aşağıya naklediyorum.

Yalnız Hilmi Ziya'nın nasıl birleştirebileceğini sorduğu üç fikir arasında, anlıyamadım, acaba tezad mı var? Yani bir müslüman, Türk olduğu halde, Avrupa kafası taşıyamaz mı? Bir Türk, sırf müslüman olduğu için, terakkiyi sevemez mi? Avrupacılık için Türk ve müslüman olmamak mı lâzımdır? Eğer sakat bir modaya iltifat için değilse genç profesörün bu sorulara sebeb olan mülâhazası cidden esef uyandırır: Gençlerin kafasına hâkim bir mümtazın kültür

ve medeniyyeti böyle dar bir çember içine alması, vicdanlarımızı tereddütlere düşürecek tarzda, mübhem, mütereddid davranması, bu kararsızlık doğuran hareket, en hafif tabirile, namünasibdir.

Temenni ederim ki, gençlerimiz Türk oldukları kadar müslüman olsunlar: Aksi yol bir dalâl ve iltizamı sonsuz bir vebaldir.

Şimdi üstadımızı dinleyiniz:

(MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA OĞULLARINDAN AZİZ ÇORLU'LU BEYİN SORDUĞU SUALLERE CEVAP OLARAK YAZILMIŞDI, 1916)

Mütefekkir insanları en eski zamandanberi daima birbirine zıd sınıflara ayrılmış görüyoruz. Birinin beyaz dediğine öteki siyah diyor. Birinin güzel gördüğünü öteki çirkin buluyor. Birinin haklı bulduğunu öteki batıl addediyor. Biri mutekid ise öteki münkir. Biri nikbin ise öteki bedbin. Biri hayırhah ise, öteki bedhah. Biri salih ise öteki talih. Biri gayrendiş ise öteki hodgâm ilâh. Fransa edebyatında darbedilen (Hypocrat dit oui, Galien dit non) yani (Bukrat evet, diyor, Calinos hayır, diyor) meseli bu ihtilâfları mücmelen gösterir.

Bu ihtilâfın sebebi nedir? Bunun sebebi büyük islâm âriflerinin zehabına göre birbirine zıd isim ve sıfatların Hakkın zatında toplanmış olmasıdır. Şöyle ki, evvel ve âhir, zâhir ve bâtın olan Hakkın hem celâli, hem lûtfu, hem kahrı, hem ihdası, hem idlâli vardır. Tabiata bakınız, bazan ne göz kamaşdırıcı ve muhteşem manzaralar gösterir. Bazan ne şiddetli ve savletli hareketler ile insanı ve hayvanları ürkütüp titretir. Elhâsıl bütün eşya Hakkın sayısız olan isimlerinden birine mazhardır. Bunun için her şey hangi

ismin mazharı ise onun muktezasını göstermeğe mahkûmdur. Yine bu sebepledir ki tabiatta hiç bir şey binefsihi, bizatihi fena, çirkin, muzır ve bâtıl değildir. Zira bu nasıl olabilir ki, her şey aynı hakdır. Ekâbiri sofiyyenin ifadelerine göre varlık âleminde mutlak bâtıl yokdur. Zira mutlak bâtıl mümteni' olup hakkın kudreti altına dahil değildir. Bundan dolayı onlar kanunen ve şer'an memnu' ve müstekreh olan şeylerin dahi daima güzel tarafını görürler. O halde bizim eşya hakkındaki hükümlerimiz ve kıymetlerimiz tamamen nefsîdir. Yani bize nisbetledir. Eğer böyle olmasaydı benim için sebebi hayat veya şifa olan bir gıda veya ilâç diğer bir mahlûk için semmi katil olmazdı; işte insanlar böyle zıd esmanın mazharları olduğundan hepsini başka meşrebde, başka kabiliyetde görmekdeyiz. Eflâtun'un (Bu gördüğüm eşya her dem değişip durmakdadır. Binaberin hakikaten vücudü olan şeyler bunların âlemi ezeldeki âyanı sâbitesi, Prototypes'leridir. O halde, bu âlemi his ve şehadetdeki şeyler o âyanı sâbitenin gölgelerinden ibaretdir.) dediği halde Aristatalis: (Hayır, filen ve hakikaten mevcud olan şeyler bu gözümle gördüğüm eşyadır. Âyanı sabite bu gördüğüm şeylerin zihindeki suveri hayaliyyesinden ibaretdir) dâvasında bulunmuşdu. Üstad ile tilmizinin bu ihtilâfı nazarı niçin? Çünkü Eflâtun ruhunu dinlemekde, muallimi evvel dahi aklına veyahud aklın vasıtai marifeti olan tecrübeye inanmakda idi. Ortaçağa mensub feylesofları birbirile çarpışdıran külliyat (Universanx) meselesinin kaynağı da görüşlerin ihtilâfından başka ne olabilirdi?

Yine Orta çağda müslümanları ne kadar çok fırkalara ayrılmış görüyoruz. Âlem kadim midir? Hâdis midir? İnsan fiilinde hür müdür, değil midir? Bu dünya nasıl zuhur etmişdir? Allah kâinatı nasıl idare ediyor? Allahın sıfatları zatının aynı mıdır, gayrı mıdır? Aklı evvel, ukulü aşerenin sonuncusu olan aklı faalin (intellect agent) bu dünya ile rabıta ve alâkası nedir? Bu meseleleri kurcalayan müslüman feylezofları ile mütekellimler arasında ne kadar şiddetli münakaşalar olmuşdur? Felsefeyi, kendisine şeyhürreis dedirtecek kadar ileriye götürmüş olan İbni Sinayı, Gazali az hırpalamamışdır? İbni Sina büyük üstad Aresto gibi aklı ve tecrübeyi üstün tuttuğu halde Gazalî niçin Eflâtun gibi kalbi ve ruhu dinlemeği daha emin buluyordu? Elhâsıl bu gün dahi âlimleri muhtelif sınıflara ayıran bu meşreb, yaradılış ve metod farkıdır. Bahsi biraz daha aydınlatmak için bir misal olmak üzere bilgi meselesi (Théorie de Connaissance) hakkındaki ihtilâfları göstereyim.

İnsan bir şeyi bilebilir mi?

Aristatalis ile Dekart'a ve Dekart'ın en büyük tilmizleri olan Spinoza, Malebranş, Leibniz gibi hükemaya göre insanda bir bilgi kuvvesi vardır; bu kuvvet sayesinde insan hakikati asliyyenin yani cevher (Substance)'in şuunatından ibaret olan bilcümle hâdisatı mahsusa ve nefsiyyeyi bilebilir. Kuvvei müfekkirenin daima bir kıymeti âfakiyyesi vardır. Bu kuvvei müfekkire hakayiki eşyaya muttali' olabilir. Elhâsıl insanın aklı zevahirin maverasındaki cevheri, zatı mutlakayi keşfedebilir. İşte Dogmatisme denilen mesleki hikmet budur. Fakat bu bildiği şey gerçekden hakikat mıdır? Bunun hakikat olduğuna hükmetmek için elimizde bir ölçü var mıdır? Bazıları bu ölçüyü mütefekkir insanın haricinde bir kudretin, insanların içinden seçtiği bir adama vahiy ile tebliğ ettiği naslardan ibaret sayıyorlar. O halde böyle bir ölçü, bir mizan, hâricidir: (Critère extrinsèque)-tir. Bazılarına göre hakikatin mizanı veya bürhanı mütefekkir insanın veyahut nefsi nâtıkanın inandığı mevzua karşı duyduğu ruhî bir meyil ve incizabdır. Diğer bazıları da anlamışlardı ki yakinî bir bilginin bürhan ve mısdaki bâtıni ve âfâkî olmalıdır. Fakat onlar bu mısdaki bir motif üzerine bina ediyorlar ki bu motif diğer bir veya bir kaç mo-

tifi iktiza ediyor. Şu halde onların medhettikleri mısdak evvelî (Primordial) değildir.

Scepticisme:

Ancak Reybiler (Sceptiques) öyle düşünmüyorlar. Çünkü aklın kudret ve salâhiyyetini inkâr ile beraber insanın daima havasına aldandığını bir çok deliller serdile iddia ediyorlar. İnsanların aynı mesele hakkında birbirine muhalif bir şekilde düşünmeleri hislerine aldanmalarından ileri geliyor diyorlar.

Probabilisme:

Dogmatisme ile Reybilik arasında orta bir meslek vardır. Bu mesleği kabul edenlerin mülâhazasına göre biz hiç bir vakit hakikate erişemeyiz. Ancak hakikate benzer, ona yakın bir şeyi bulabiliriz. Yani bilgilerimiz hiç bir vakit yakini ifade etmez, ancak muhtemel olabilir.

Critiscisme:

Bu Reybileri tamamlie çürütmek mümkün olmadığından Kant yeni bir felsefe ihtira' etmiş Bu sebeple Kant evvelâ «akıl» mizanını yani insandaki bilgi fakültesini tahkik etmiş. Bu mizan ile ne ölçülebilir? diye araşdırmış. İnsanın aklı ne mikyas dahilinde hakikata erişebilir?Tâ'miki mesele etmiş. Nihayet izafî şeyleri(relâtif)zatı mutlakadan (Absolu)ayırmak lâzım geldiğine hükmeylemiş.Akıl izafî şeyleri yani zaman ve mekân dahilinde vukubulan hâdiseleri bilebilir. Fakat zatı mutlakaya erişemez. Çünkü bu zaman ve mekân haricindedir, neticesine vâsıl olmuş. Kant bu hakikati mutlakaya Noumène (yani gayri kabili idrâk hakikatlar) ismini vermişdi. Kant'ın düşüncesine göre, bizim hakikî ve fiili âlemin kanunları diye tanıdığımız şeyler aklın zarurî ve umumî kanunları, zihnimiz tarafından eşyaya haml ve tarhedilmiş olan suretlerden yani kalıp veya çerçeve gibi şeylerden başka bir şey değildir, o kanunlar haddizatlarında eşyayı bizim tasavvur ettiğimiz tarzlardan

ibaretdir; bu takdirde, tamamen izafî bir kıymeti haizdirler.

İşte Criticisme dedikleri felsefe budur.

Positivisme:

Bu Oğüst Kont'un ihtira' etdiği bir meslekdir. Bu meslek de şuunu izafiyyeyi zati mutlakadan ayırmağı mebde' ittihaz etmişdir. Şuunat birbirine nisbetle izafî oldukları gibi, nefsi natıkamıza göre de izafidirler. İlmin mevzuu ancak hâdiselerle onların tâbi oldukları kanunlardır. Fakat mutlak bizim bilgimiz dairesinden hariçdir. Onu bilmek bizim için gayri mümkündür.

Pragmatisme:

Bu Amerikalı feylezof William James'in talim etdiği meslekdir. Hayatı nefsiyyenin esaslı vak'ası ameldir (Action). Her şeyi amele göre muhakeme etmelidir. Bir fikir doğrudur; mevkii fiile çıktığı mikyas dahilinde, yani onun işlenmesi faideli görüldüğü takdirde doğrudur. Binaenaleyh ilim matlaba muvafık ve müntici muvaffakiyyet olan bir takım itibaratın (Convention) hey'eti mecmuasıdır. Riyaziyyedeki tarifler, mevzualar hep zihnin ihdas etdiği itibarî şeylerdir. Bunların kıymetleri faidelerile ölçülür. Tecrübî ilimlerde dahi, kanunlar faideli umuru itibariyyedir. Meselâ dünya dönüyor şeklindeki bir kaziyyenin bürhanı sıhhati onun maslahata uygun bulunmasıdır.

Intuitionisme:

Feylesof Henri Bergson ile tilmizi Le Roy'un zahip oldukları mesleğe bu ünvan verilmişdir. Bu feylezoflara göre hakayik eşyayi insan tecrübe ile değil, içinden. ruhiyle (Intuition)'u ile yani keşfen sezebilir. (Hakikî şe'niyet - réalité véritable) şuurun bir takım hâlâtından mürekkebdir. «Madde tamik edilmeğe başlanınca esprit'ye yani ruha münhal oluyor; Le réel est un intérieur.»

Bilgi meselesinde müsadifi nazarı tahkikimiz olan bu ihtilâflar, madde, hayat, ruh ve Allah meseleleri hakkında dahi hükümrandır. Bunlardan yalnız Allah meselesi hakkında mesleklerin ne düşündüklerini yazayım. Nesaranın «aklî ilâhiyat» ına göre Allah bir zatı ekmel olarak mutasavverdir. Vücud ve kemal ile muttasıf olan O'dur. Allah bizatihi ve lizatihi mevcuddur. Hiç bir şartla mukayyed değildir. Zaman ve mekândan münezzehdir. Bütün âlemi şehadet ve meâni yani firenkçe (toute vérité et tout idéal) nin masdarı odur.

Dénisme yahut Théisme mevcudatdan müstakil, ayrı ve bu eşyanın hâliki bir Allah vardır diyor.

Panthéisme:

Mütenahî ile gayri mütenahinin birbirinden ayrı olarak birlikde mevcud olmalarını ve aralarındaki nisbetleri izah hususundaki müşkülât Panthéisme meslçğini doğurmuşdur. Bu mesleğe göre Allah bilcümle hakayik mevcudatla şeyi vahiddir. Binabirin bütün mevcudat onun etvarı (modes)-dir. Panthéisme'in mütenevvi şekilleri vardır: Başlıcaları 1— Naturalizm, 2— Spinoza'ya mensub Panthéisme, 3— Hegel'e mensub Panthéisme... bizim memleketimizde de vahdeti vücud, vahdeti şühud, vücudiye... münakaşaları zihinleri ne kadar yormuşdur.

Athéisme:

Allah yokdur. Her şeyi madde ile izaha çalışan maddiyunun zehabı budur. On dokuzuncu asırdaki, Şopenhaver, Ranşen gibi bedbinlerin, Pessimistes'lerin zehabı da böyledir. Bu feylezoflara göre bu dünya bihasebizzat fenadır. Âlemde fenalığın mevcudiyyeti, kendi eşkâli muhtelifesi altında, Allahın var olmadığını isbata müsaiddir. Âlemdeki fenalığı Allahın varlığını inkâr etmek için delil ittihaz edenleri feylezof Leibnitz mükemmelen red ve cerh etmişdir.

Criticisme:

Kant, Allahın mevcudiyyetini isbat için serdolunan nazarî delillerin hepsini birer şekilde tahribe çalışmış olmakla beraber nihayet aklı amelînin müsellematı âmmeden olan bir tasdikine istinaden şöyle bir hüküm vermişdir: (Temiz ve faziletkâr bir insan «Bir Allah olmasını isterim» diyebilir.)

Positivisme:

Ulûhiyet meselesi halledilemez diyerek buna temas etmek istememişdir. Fakat bu felsefenin reisi olan Oğüst Kont dine büyük bir ehemmiyet atfeylemişti. Onun dini: mevcudu azama (Grand être) yani insaniyyete muhabbet ve perestişdir.

Pragmatisme:

James gibi bazı Pragmatisme'lere göre Allaha itikadın doğruluğunu isbat bu itikadın faidesidir. İman bir kuvvetdir. Bu kuvvet bazan bedene şifa verir. Her halde ruha cesaret ve şetaret bahşeder. Kudsiyet dahi sıhhate elverişlidir. Her cihetle âlemde manevî kudreti, hasbiliği' âtıfeti, saadeti tenmiye eyler. Bu suretle müşahede olunuyor ki âlemi melekût, âlemi his ve şehadeti idare ediyor. Dinî tecrübe (Expérieme religiense) Allaha itikadın sıhhatine delâlet eder. Çünki bu itikadın menafii ahlâkiye ve mâneviyyesini gösteriyor.

Intuitionisme:

Bergson hiç bir kitabında ulûhiyyetden henüz bahsetmemişdir. Fakat âsarından ve (Yaratıcı Tekâmül) adlı kitabının mündericatından: (Halik ve ef'alinde muhtar, hem maddeyi ve hem hayatı müvellid bir Allahın) mevcudiyyeti

istidlâl edilebileceğini sorulan suale cevaben tasdik etmişdir (1).

Şimdi bu izahatdan sonra tab'an ve meşreben inkâr vâdisinde olanlarla bu hususlarda bahis ve mücadelenin faidesizliği sabit olur zannederim. Onlar için Allah, resulü Muhammed'e şöyle dememeş miydi:

(ذرهم فى خوضهم يلعبون) (2).

Onlara biz ne yapabiliriz? Bütün gayretine ve gösterdiği mucizata rağmen Hatem-ül Enbiya Ebu Cehli ikna' edememişdi. Efsah-ı nâs ve hakîm-i kâmil olan nebiyyi âhir zaman münkirlerin nazarında «hiç bir şey bilmez, gece başkasından öğrendiği şeyleri yazıp ertesi gün halka söyliyen bir adam, ya şair, ya kâhin, hattâ mecnun idi.

Şu halde, beyim, bu mukaddematı teemmül etdikden sonra istersen rahmanî, nuranî, cemalî, muhammed ol; geç bütün iyilerin, temizlerin, civanmerd insanların tarafına. Gir nura, aşk ve şevk içinde yüz! İstersen şeytanî, zulmanî, celâlî ol. geç Firavunların, Nemrudların, Neronların, Kaligolaların ve Ebu Cehillerin tarafına, gir ateşe; çırpın, hüsran, hased, nahvet ve udvan içinde.

Fenalık meselesi:

Evet bu dünyada fenalık var. Her nevi hastalıklar, aksi-

(1) Bergson 4 İkincikânun 1941 de seksen bir yaşında iken Parisde ölmüşdür. Garches mezarlığına gömülmüşdür. Paris Alman işgali altında bulunduğu için bizzarure cenaze merasimi yapılmamış ve nutuk söylenmemiştir. Onun son eseri olan (Les denx sources de la Morale et de la Religion) yani (Ahlâk ve Dinin iki Kaynağı) adlı kitabı okunduğu zaman Bergson'un Allaha tamamen inandığı anlaşıldıkdan başka asıen yahudi olduğu halde sonradan tam bir hıristiyan kesildiği de görülüyor. Bu feylezofun ölümünden sonra Neuchalet de çıkan (sene 1943) (Henri Bergson) adlı kitabda onun yahudilikden hıristiyanlığa nasıl geçtiğine dair pek meraklı malûmat vardır.

(2) Bırak onları bâtıl itikatları içinde yaşasınlar. (Sure: 6, âyet: 91).

likler, muvaffakiyetsizlikler ve nihayet bunların en fenası ölüm (1). Ölecek oldukdan sonra neye doğmalı idi? Hem ne olacağımızı ve nereye gittiğimizi de bilmiyoruz. Çürüyüp büsbütün mahv mı olacağız, yoksa sahihden yeni ve başka bir âleme mi doğacağız? Eğer böyle bir âlem varsa nasıl şeydir? Ve orada ne yapacağız ve ne kadar kalacağız? Bu bilgisizlik ne acı bir şey!

(Buddaha) ya göre (doğmak elem, ihtiyarlık elem, ölüm elem, sevmediği bir kimse ile birleşmek elem, sevdiğinden ayrılmak elem, istediğini elde edememek elem, elhâsıl dünya şeylerine merbutiyyet hep elem). Bu sebeple bu dârı ibtilâdan kurtulmak ve bir daha buraya dönmemekliğin çaresini bulmalı imiş. Onlara göre bu saadet Nirvana'ya kavuşmak yani vücudü âzam içinde eriyip gitmekdir. Varsın Budi'ler bunu araya dursunlar, varsın son asrın Leopardi, Şopenhaver, Hartman gibi bedbinleri de elemi âlemden hararetle bahsetsinler. Biz onları teskin edemiyeceğimizi biliriz. Bilâkis onlar bizi aldatmağa çalışıyor. Hattâ Leibniz'in, Optimisme'ini tedkikden sonra bunun bir nevi bedbinlik olduğuna hükmeden Şopenhaver değil mi? Ancak hatıra şu mülâhazalar da geliyor: Yatağımda uyurken tavandan yüzüme tahta kuruları düşüyor. Kim bilir ne kadar zamandan beri açdılar, iştiha ile kanımı emmeğe başlayorlar. Uyanıp onlara hücum ediyorum. Merhametsizce, ele geçenleri öldürüyorum. Haydi bunların bana zararları olu-

(1) Fakat ölüm öyle korkacak bir şey midir? Mademki doğmak vardır, ölmek de olacakdır. Beden ruhun muvakkat bir zaman için giydiği bir libas gibidir. İnsan günün birinde bu libasdan mutlaka soyunacakdır. Hem yeryüzünde yaşayan yalnız insanlar mıdır? Burada daha binlerce değil, yüz binlerre çeşit hayvanlar da yaşayor. Onların insanlar tarzında ölümden titremediklerini bazı misallerden anlayoruz. Meselâ bazı dverelerde, nice, nice kelebek veya çekirge kütleleri, bilinmeyen sebeplerden dolayı, denize atlayıp içinde kayboluyorlar. onların bu hareketlerine yaşayan arkadaşları ses çıkarmıyor.

yor diyelim. Fakat benimle hiç münasebeti olmayan mahlûkları da ancak zevkim için öldürüyorum. Çiftemi alıp dağlara, ormanlara gidiyorum. Kuşları, tavşanları, ceylânları avlayorum. Acaba bunların suçları neydi? Acaba onların eşleri, yavruları yok mu idi? Bunların hiç birini hatırıma getirmiyorum. Bu canlara kıyarken merhamet hissi kalbime, adelet mefhumu aklıma gelmiyor. Her gün yüz binlerce hayvan infakımız için boğazlanıyor; fakat yalnız benim canımı yakan, beni kalben üzen, bana sıkıntı veren bir hâdise olduğu zaman veya parasız kaldığım vakit hani Allahın adaleti diyorum. Bu kadar zalim, cebbar, cahil ve âsi kimseler cah ve ikbal içinde sermest; diğer tarafda âdil, hayrıhah, âlim ve muti' kimseler sefalet ve idbâr içinde zebun ve giryan; Allah bunları görmeyor mu? Bunlara nasıl tahammül ediyor? diye feryad ediyorum. Ancak bu mülâhazalar yalnız kendi fevkalhad dar zaviyei ru'yetimizden görüldüğü, kendi mahdud ve âciz mantıkımızla ölçüldüğü vakit belki doğru olabilir. Fakat beyim ben, sen, bu, şu değil ya bütün yüzlerce milyon efradiyle birlikde beşeriyyet bu mükevvenat içinde mevhum bir zerre gibiyiz. Bu fezâyi bî pehna benim ve senin arzuna göre dönmeyor. Yer, güneş ve gökteki diğer bütün ecram değişmez bir şekilde kürevî veya şibih kürevî bir şekil alıyorlar. Hendesece malûm olan diğer şekillerden birini alsalar ya? Fezâ boşluğu içinde her cisim esnayi seyrinde behemehal bir hattı münhani takip ediyor; niçin? Amonyak ile Anhydrydes sulfuriques'ler suyu, civa altunu niçin seviyor? Ve bunlar birbirlerini tanıyorlar, bu sebeple birbirlerinden ya kaçıyorlar, ya birleşiyorlar. Bu tecazüb ve tenafürün sırrı nedir? Niçin, bütün ecsamı uzviyye hüceyreler (Cellules) vasıtasile teşekkül ediyorlar. Ve bilcümle eşya daima ve bilâ istisna muntazam hendesî şekiller alıyorlar. Ve bu şekiller içinde altı köşeli şekil umumen en mühim rolü ifa ediyor?

Zira her zerrede, her noktada, her sahada alîm, hakîm, ve kahir ve âlülâl bir kudret hükümrandır. Ne gibi kanunları vaz'etmişse onlar behemehal cari olur. O ne isterse o olur. Hilkat ve kaderin sırlarını biz âciz insanların anlamasına imkân yokdur. Bununla beraber şunu pek iyi bil ki (tabiat hiç bir şeyi beyhude yapmaz. En küçük teferrüatına kadar daima akılları şaşırtacak derecede maharet ve hikmetle hareket eder. Her yeni keşif bu hakikate şahadet ediyor. O halde vazgeç beyim, Hakkın işine karışmayınız, kendinizi üzmeyiniz; onun yapdığına, verdiğine şükür ediniz, bu hale isterseniz tevekkül (Résignation) demeyiniz, kabul (Acceptation) deyiniz, beis yokdur. Siz abdiyetin icabatını ifaya çalınız, muti' olunuz, sadık olunuz, sabur olunuz, çekişmeyiniz, depişmeyiniz, yorulmayınız; insan ayağını basacağı yere bir defa bakmalıdır. Bazı yerler dağ yamaçları gibi dik, ve üzerleri buzlu olur. Ayak oralarda çabuk kayar ve insan sağlam basmaz ve dikkat etmezse başı aşağı yuvarlanıp düşer. Kaza ve kadere aid meseleler öyle ayak kayacak yerlerdendir. Oralara sakın basayım demeyiniz.

Désespère et mors (1) diyen bedbinleri dinlemeyiniz. Espèret et vis (2) nasihatini dinleyiniz de rahat nefes alınız, rahat uyuyunuz verai perdeden ne zuhur ederse hep hamdediniz, iyilik olursa artması için yalvarınız. Fenalık çıkarsa beterinden esirgemesi için yalvarınız. İyi biliniz ki hayır ve ser Hakdandır. Artık bundan sonra bedbin olmayınız, nikbin olunuz, hodgâm olmayıp gayrendiş (Alteruiste) olunuz. Laedri ve münkir olmayınız, mü'min olunuz. Vesselâm alâ men ittebe'al Hüda.

Bu son dilekler benim değil, taklid mertebesinden tahkik derecesine yükselmiş, amel, tekva ve sülûkden hâsıl olmuş bilgilerini vehmü gümandan kurtarmış olan büyük ve

(1) Ümidi kes ve öl.

(2) Um ve yaşa.

muhakkik âriflerin hakikat müştaklarına öğretdikleri düsturlardır. O büyük adamların indinde züğürtlük, zenginlik, idbar ve ikbal, nimet, makmet (1) onların nazarında eşyanın tekvini sebelerinden sormak cehaletten ileri gelir. Zira tekvin Hakkın fiilidir. Hakkın fiili ise muallel değildir. Kader sırrının ilmi dahi gizlidir.

— 3 —

MİLLÎ KIYMETLERİMİZİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Son zamanlarda ciddî bir renk taşıyan iki millî harekete şahid olmakdayız. Bunlardan biri Ümanite ismi altında anlaşılan Yunan - Roma kültürüne yönelen harekettir. Maarif Vekâleti, bu hususda gerçekden şükrana değer yardımlarda ve teşviklerde bulunuyor. İkinci hareket ise daha ziyade kendimize, kendi «dün» ümüze teveccüh eden davranışda beliriyor. Bugün fırtına içinde bulunan, yarın şüphesiz herhangi bir şekilde durulacak olan dünya nizamı içinde fikir ve kültür varlığı iddia edebilmek için kendimizi anlamak, ondan sonra ileriye atılmak lâzımdır. Ümanizm ile atbaşı gitmesi lâzım gelen bu hareketin bir çok tezahürleri arasında geçenki toplantıyı da görmekteyiz. Hocam Mustafa Şekib'in gerçekden ruh ve mâna dolu olan açış nutkundan, gençlerin ümit verici izahlarından ve profesör arkadaşlarımızın çok istifadeli olan konferanslarından sonra ben de üstadın bir başka cephesini aydınlatmıya çalışacağım

Evvelâ hakkında yeni nesil tarafından sevgi gösterilen mütefekkirin, ötedenberi meçhul kalmış kültürel kıymetleri «değerlendirme» ye verdiği büyük ehemmiyet üzerinde duralım. Bir müddet hocalık hayatında bulunduktan sonra idarî hizmetlere giren, fakat geçen harp esnasında tekrar hocalığa dönen profesör Mehmed Ali Aynî, Farâbî'den başlıyarak sırasiel «Marifetnâme» sahibi Erzurumlu İbrahim Hakkı'yı, Bursalı diye şöhret kazanmış olan İsmail Hakkı'yı, Muhiddini Arabî'yi, nihayet XVI ıncı asırdan itibaren Osmanlı Türklerinin yetiştirdiği Eşrefoğlu, Kınalıoğlu, Durmuşoğlu... gibi ahlâkçıları gençlik nesillerine tanıtmayı daima millî ve ilmî bir vazife bilmiştir. Farâbî ile İbrahim Hakkı'yı tanıtırken memlekete felsefî uyanışa hizmet etmek istiyen profesör, Türk ahlâkçılarından bahsederken zamanımızın ahlâk buhranını fikir yolile izale sebeplerini tasarlıyor. İster asıl kendi mizaç ve temayülünün sevkile olsun, ister zamanın telkin edici taleplerinin tesiri altında bulunsun. Mehmed Ali Aynî bir düzüye düşündüklerini cemiyete tebliğ eylemek endişesini taşıyan fikir adamlarımızdandır. Hattâ neşredilen biyografisine bakılırsa, idarî hizmetlerde bulunduğu zaman bile daima idareciliği, irşat edici işler için bir vasıta yapmışdır (1).

Hülâsa muhitine her fırsatla bir tesir icra eden, her düşündüğünü hemen «işe» çevirmesini bilen işlek düşünceli bir fikir adamı karşısındayız. Hayatının bir dönüm noktasını vesile sayarak hakkında muhabbet gösteren gençlik, bilhassa bu bakımdan, yâni aksiyona yönelen bir fikir adamı olma bakımından onu nümune sayabilir.

Muhterem profesörün Türk tefekkürüne hizmetini yoklarken karşılaştığımız ikinci nokta şudur: Türk tefekkürünün, beynelmilel çapta olmasa bile, Türkiye çapına göre yetiştirdiği mütefekkirleri değerlendiren ameliyesini, millî hudud haricinde de teşmil eylemesidir. 1926 da Harward'da, 1930 da Oxford'da toplanan Milletlerarası felsefe kongre-

(1) Nimet: hayatın rahatlığı, eyiliği. Nakmet: fenalık, hastalık, öç.

(1) Bk. Ken'an Balkan: Mehmet Ali Aynî'nin hayatı, 1942 Sf. 256.

leri, bu teşmil için iki vesile teşkil eyledi. Bursalı İsmail Hakkı için vücude getirdiği Fransızca eserin, Mistisizmle alâkalı dünya filosofları arasında yaratdığı alâkanın, Türk tefekkürünü Avrupaya tanıtma hususunda büyük bir rol oynadığı şüphesizdir. Vaktile üstadı, dünyanın dört köşesinden Amerikaya gelmiş filosoflar arasında gösteren bir fotoğrafiyi görmüş, kongrede Türkiyeye ve Türk mümessilinin raporlarına karşı gösterilen alâkaya vâkıf olmuştum (1). Yarın kurulacak yeni dünya nizamı içinde fikir Türkiyesini cihana tanıtacak genç felsefe mensupları arasında, bu tipte mütefekkirlerin bir değil, bir kaçı, beş onu bulmasını böyle bir vesile ile temenni etmek lâzımdır.

Mütefekkirin sayısı otuz beşe yakı nolan eser ve risaleleri (2) karşısında düşündüğüm bir nokta daha: Osmanlı İmparatorluğunun en kozmopolit bir haleti ruhiye taşıdığı bir devirde Mehmed Ali Aynî, kendi tefekkür faaliyetine, Türklük zaviyesinden bir istikamet vermiş, ilhamlarını millî duygunun hâlesile süslemişdir. Bu görüş ve ilhamın bir çok şahidleri arasında yalnız ikisine işaret edeceğim: 1900 de Kastamonuda Fransızca terceme ederek yine Kastamunuda neşreylediği **«Cihan Edebiyat Tarihi»** ne - ki asıl ismi Tarihi Edebîi Âlem'dir - yazdığı bir mukaddemede eser müellifinin dünya edebiyatları arasında Türk edebiyatından

(1) Bu kongre hakkında bizzat Profesör malûmat veriyor: İlâhiyat Fakültesi mecmuası, 1928, Sayı 7. Malûm olduğu üzere bizde ilk defa felsefe kongrelerine alâkadarlık, Mehmed Ali Aynî'nin iştirakile başlar. VI ve VII nci kongrelere Mehmet Ali Aynî, Prag'da toplanan VIII inci kongreye İstanbul Üniversitesi profesörlerinden Reichenbach ve Profesör Halil Nimet, Paris'de toplanan IX uncu kongreye de Mustafa Şekip ve Hilmi Ziya iştirâk eylemişlerdir.

(2) Bk. Halil Ayhan: M. A. Aynî'nin eserleri, 1942. İs. 32 Mütefekkirimizin son eseri, «Milliyetçilik» ismini taşımakta olup bu sırada Türk matbuatının üzerinde durduğunu gödüğümüz Milliyetçilik ismindeki eserdir.

bahsetmemesini garip buluyor ve şöyle diyor: **«Fevkalâde kıdemi ve elfazının imtizaç ve iştikakındaki sühûleti cihetile mümtaz olan... türkçe edebiyatımızdan bahsedilmemesi işbu eseri nakıs gösterecek sebeplerdendir** (1)». Mütercim ileride «Türk edebiyatı hakkında bir eser tahrir» ederek esere zeyl yapacağını haber veriyor. Gerçekden 1914 ten sonraki neşriyatında asıl Türk edebiyatı sahasında değilse bile, felsefî edebiyat vadisinde üstadın yaptığı hizmetler çok mühimdir. Bu arada bilhassa **«Marifetnâme»** sahibi için 1916 da neşretdiği etüd, meçhul kalmış büyük bir Türk mütefekkirini tanıtma itibarile bugün bile kendi nevinde biricik olan değerini muhafaza ediyor ve muakkib bekliyor (2).

Mehmed Ali Aynî'nin felsefe tarihimizi Türklük zaviyesinden nasıl gördüğünü gösteren ikinci şahide Farâbî vesilesile rastlıyoruzuz. Benim malûmatıma göre bizde ilk defa Farâbî hakkında türkçe bir eser, üstadın kaleminden çıkmış, keza Farâbî'nin Türklüğü dâvası da yine bu kalem tarafından ortaya atılmışdır. Sözü, 1914 de şu satırları yazan mütefekkire bırakalım:

«Şimdi Turan, Turan diye bazılarımızın bağrıştığı büyük kıt'a» neresidir? Mehmed Ali Aynî bu sorgunun cevabını, **«Cihannüma»** dan naklediyor: **«Burası Maveraünnehir denmekle mâruf Turan iklimidir. Bu nehirden murat Ceyhundur ki şarkîsiTuran, bir tarafı Horasan ve İran yazılır.Turan, cemi Maveraünnehrin ismidir...»** ve ilâvede bulunuyor: **«Bu kıt'ai cesime müteaddid kısımlara ayrılmışdır. Merv, Buhara, Semerkand, Hayve, Havkent, Taşkent... gibi tarihçe pek meşhur beldeler hep bu kıt'a üzerindedir. Cihannüma, daha yüz-**

(1) Bk. Tarihi edebii âlem, 1900, Kastamonu. Sf. 3.

(2) Bk. Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 1916, Sayı 1. Sonradan ayrıca da neşredilmiştir. İbrahim Hakkının şairliği için «Erzurum Şairleri» isimli eserimze bakılabilir. Eserlerinin oldukça tam bir listesini Bursalı Tahir Bey «Osmanlı müellifleri» nde tanzim eylemiştir.

lerce meşhur ve mâmur kasaba sayıyor. Fakat şimdi bunlar duruyor mu, yoksa virane mi olmuşdur, bilemiyorum. Lâkin bin sene evvel, bu illerin her tarafında şenlik, güzellik, bereket ve müstesna bir medeniyet vardı. Marius Fontae'nin tarihine göre göçebeler rivayet ederler ki bir zamanlar, Seyhunun aşağı tarafları pek kalabalıkdı. O vakit bir kedi, yere düşmeksizin damdan dama atlayarak Taşkent'den Aral denizine kadar gidebilirdi. Fakat bize Marius Fontae'nin şahadetine lüzum var mı? Türkistanın o vakit mâmuriyet ve medeniyetine, eserleri bugün kütüphaneleri dolduran binlerce ulema ve fuzalâ yetiştirmesi, her şeyden beliğ ve ibretnüma birer şahid değil midir? Dünyanın en büyük dilâver ve kahramanları da Turandan çıkmışdır denebilir. Tercümei halini yazmak istediğimiz Farâbî de işte o mübarek ilden yetişmişdir (1).

Böylece Farâbî'yi yanlış olarak İslâm kültürü çerçevesi içinde, fakat Türk olmıyan bir menşeden gösterenlere karşı çıkan profesör Mehmed Ali Aynî, bundan sonra Farâbî'nin Türklüğünü gösteren bütün eski tarihî kayıtlara baş vuruyor. Bu kayıtlara göre:

«Farâbî, Bağdada geldiği vakit Arapçayı lâyıkile bilmiyormuş. Bunun için evvelâ bu lisanı mükemmelen öğrendi. Bu meselenin bizce ehemmiyeti mahsusası vardır. Zira Uzluğ'un torununu bazı kimseler Türklere maletmiye kıyamıyorlar. Hattâ her nedense müverrih Isfahanî'ye atfen üdebadan Corci Zeydan (Medeniyyeti İslâmiyye» sinde Farâbî'nin anasının ve babasının İranlı olduğunu yazıyor. Halbuki bu rivayet zayıfdır. Diğer bütün muteber tarihler, Farâbî'nin Türk oğlu Türk olduğunu tasdik ediyorlar. Bunun en büyük ve kat'i delili de Farâbî'nin Türklerin o vakit giy-

(1) Bk. Farâbi, 1914, Sf. 7.

mekde olduğu elbiseyi hiç bir vakit arkasından çıkarmamış olmasıdır.» (1).

Mehmed Ali Aynî, Farâbî ile başladığı bu ameliyeye, yâni Türk kültür tarihinin şahsiyetlerini değerlendirme ameliyesine hâlâ devam etmekdedir. Türk ahlâkçıları etrafında başlıyan ve ilk cildi 1939 da çıkan neşriyat serisinin arkasını bekliyoruz. Bu nokta etrafındaki araştırmalar, ilmî faaliyetlere akseden millî şuurun Ziya Gökalp'tan çok önceleri şurada burada belirdiğini gösterebilir. Çok muhtemeldir ki 1917 de:

Türk medeniyeti taklitsiz, safi
Doğmadıkça bu yurd kalacak mahfi.
Çok yerleri biz fethedebilmişiz,
Her yerinde mânen fethedilmişiz.
. . . .
Bakınız meselâ yazmış koca koca
Farâbî Arapça, Kramzin Rusça. (2).

Diyen şair, daha 1914 te çıkmış olan **Farâbî** isimli eserden müteessir olsun. Türk sosyoloğunun 1916 da Mehmed Ali Aynî için gösterdiği alâka ve muhabbet, onu felsefî otorite olarak tanıdığını da gösteriyor (3). Hayatının 75 inci

(1) Bk. Faıabi. Sf. 9. Bu nokta sonraları profesör M. Şemseddin ve İzmirli İsmail Hakkı Beylerin kıymetli tetkikleri, profesör Hilmi Ziya'nın son zamanlarda bir arkadaşile müştereken yazdığı «Farabi» isimli eserle kâfi derecede aydınlanmıştır. Önümüzdeki yıllarda Farabi'nin kutlanacak olan «1000 inci yıldönümü» münasebetile hazırlanmakta olduğunu duyduğumuz eserin ilk tecrübesini yapmak şerefi Mehmed Ali Aynî'ye ait kalacaktır.

(2) Bk. Ziya Gökalp: Kızılelma. 1917, Sf. 17. Diğer taraftan son çıkan «Milliyetçilik» eseri, Mehmed Ali Aynî üzerinde Ziya Gökalp sosyolojisinin yaptığı tesiri çok açık göstermektedir. Sf.: 34, 37, ilâh..

(3) Bk. Ken'an: Mehmed Ali Aynî'nin hayatı, İş, sayı 32. Prof. Mehmed Ali Aynî'nin son çıkan «Milliyetçilik» eseri ise bilmukabele Ziya Gökalp'ın kendi üzerinde yaptığı tesirlere şahadet etmektedir. Bk. sf. 84.

senesi yâdedilen mütefekkiri, bu suretle Türk tefekkürünün halkalarını birbirine bağlıyan zincirin, üzerinde gerçekden durulması icabeden parçası olarak görmekdeyiz. Yetişecek yeni felsefeci gençlerin, bizler gibi yetişmiş ve artık gençliklerine vedâ etmiş bulunanlar da dahil olduğu halde, Mehmed Ali Aynî ve emsali gibi mütefekkirlerin mücehhez olduğu şark kültürünü elde etmeleri artık mümkün değildir. Hiç değilse yetmiş beş yaşında bile fikrî enerjisini millî meseleler üzerinde sarfetmekden geri kalmıyan bir şahsiyetin tefekkür heyecanına ve tefekkür etdiğini tebliğ ve telkin endişesine sahip olmıya çalışmak lâzımdır.

Prof. Mehmed Ali Aynî'nin, millî kültür kıtmetlerimizi millî hudut haricinde tanıtmasına vesile olan beynelmilel felsefe kongreleri, ayni zamanda Türkiyenin tefekkür tarihi için de karakteristikdir. Muhterem profesör, ilk içtimaı 1904 te vâki olan Dünya Felsefe kongrelerinin Amerikada Harward'da toplanan altıncısına ilk defa iştirak eden Türkiyenin ilk murahhasıdır. Böylece tarihî bir mahiyet taşıyan hâdise, Türkiye mümessilliğini çok iyi başarmış bir fikir adamile ayrıca bir ehemmiyet kazanıyor. Yazık ki memlekette bu başarma etrafında hiç bir neşriyat vâki olmadı. Bir araştırıcının yazdığına bakılırsa Amerikada ve Avrupada bu hususda yapılan neşriyat daha çoktur. 1943 de yâdetdiğimiz bu hâdisenin dünya vukuatı karşısında hazin bir mâna kazandığına da işaret edelim. Çünkü profesör Mehmed Ali Aynî, 1926 da Türkiyeye avdet etdikden sonra yazdığı bir makalede «**Harward'da toplanmış 300 kadar feylesofun insanlığı işgal eden meseleler hakkındaki mülâhaza ve münakaşalarını, beşeriyyetin müstakbel saadetine medar olacak temennilerini**» anlatmışdı. Yine bu anlatışa göre bir Fransız içtimaiyatçısı «**Felsefenin millî hududları olmadığını, bu cihetle, Fransız, Alman, yahut İngiliz ve Amerikan hakikatinden bahsetmenin felsefeye karşı bir küfür olduğunu**» iddia ediyor (2). Başka bir vesile ile de söylediğim gibi Mehmed Ali Aynî'nin kendisi Avrupalı mütefekkirin bu nikbinliği karşısında çok soğukkanlıdır. Yalnız «**Harward üniversitesinde toplanmış bulunan üç yüz kadar feylesofun, insanlığı lâakal elli asırdanberi zihnen işgal eden en yüksek meseleler hakkındaki mülâhaza ve münakaşaarını, beşeriyetin müstakbel saadetine medar olacak temennilerini işitmiş olmak** (1)» ile iktifa etmekte, sadece eski bir Türk mutasavvifini medenî dünyaya tanıtmış olmanın verdiği tatminle kalmaktadır.

1926 felsefe kongresinde ortaya atılan bir formüle göre felsefe, yirminci asır insanını «**küllî**» ye doğru götürüyor. İçtimaî sahada bu «**küllî**» nin «**beşerî**» ye, «**insanî**» ye karşılık olduğuna şüphe yokdur. 1934 de Prağda, 1937 de Parisde toplanan felsefe kongrelerinde de ayni neviden formüller münakaşa edildi. 1937 de beynelmilel felsefe kongreleri komitesinin verdiği bir karara göre gelecek kongre 1941 de Tokyoda yahud Amsterdamda toplanacakdı. Hâdisat buna meydan vermedi. Şöyle ki Amsterdam'a bu tarihlerde dünyanın dört tarafından gelen felsefeciler değil, bir kısım mihver askerleri girdi. Keza Tokyo'ya, kongre mümessillerinin gitmesi yerine civardaki adalara Amerikan bombardıman tayyarelerinin yaklaştığı görüldü. Felsefeler, ferdleri gerçi bir «**küllî**» ye doğru götürmedi denemez. Fakat bu «**küllî**» mefkûre, fertle insanlık arasındaki yolun orta noktasında bulunan yarı küllî, yâni «**millî**» bir gayeye teveccüh ediyor ve fertler ancak bu mânada olan bir «**kül-**

---

(2) Bk. Mehmed Ali Aynî: Altıncı Beynelmilel Felsefe Kongresi. İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, 1928. sayı 7. Bizzat muharririn kayıtlarına göre bu kongreye on yedi memleket, yetmiş beşi Avrupalı, iki yüz kırk altısı Amerikalı olmaküzere üç yüzü mütecaviz âza iştirâk etmiştir. Müteakip yedinci, sekizinci felsefe kongreleri hakkında malûmat «Felsefe Kongrelerinde Türkiye» isimli broşürde mbezul olarak mevcuttur.

(1)Bk. Kz. sf. 99.

lî» ye doğru yöneliyor. Bugün bu hakikatin hâdiselere hükmetmesi, 1926 da ilk defa Türkiye namına beynelmilel kongrelere iştirâk eden ve bugün hayatının yetmiş beşinci senesi Türk gençliği tarafından kutlanan mütefekkirin 1943 de **«Milliyetçilik»** ismi altında çok alâka verici bir eser neşretmesile büsbütün mânalılaşmakdadır. Bize düşen terbiyevî vazife, şimdilik ancak safdilleri ve fazlasile mücerret düşünen felsefe mensuplarını tatmin edecek kayıtsız ve şartsız bir **«küllî»** ye gönül vermekden, gençliğe bu gönül vermenin derin mâna ve güzelliğini hissettirmekden başka bir şey değildir.

Ziyaeddin Fahri

— 4 —

PROF. MEHMED ALİ AYNÎ'NİN HAYATI ve ESERLERİ

Bugün 75 inci doğum yıldönümü kutlanan büyük âlim ve mütefekkirimizin hayatı dört devreye ayrılmakdadır.

Birincisi, 1868 ile 1888 arasında Gülhane Askerî Rüştiyesile Mülkiye Mektebinin İdadî ve Âlî sınıflarında geçen tahsil çağı,

İkincisi, Mülkiye, Hukuk, Edirne ve Dedeağaç idadîleri, Halep Sultanî müdürlüğü, Diyarbekir Maarif müdürlüğü ve Maarif Nezareti İstatistik Kalemi Başkâtipliği vazifelerinde geçen muallimlik ve maarifçilik hayatı (1888 - 1896),

Üçüncüsü, Kosova, Kastamonu mektupçulukları, Taiz (Yemen), Amara (Basra), Balıkesir, Lâzikiye mutasarrıflıkları, Elâziz, Yanya ve Trabzon valiliklerinde geçen idarecilik hayatı (1896 - 1912),

Dördüncüsü, Üniversitedeki hayatı (1913 - 1943).

Mehmed Ali Aynî'nin 17 yıl süren idarecilik hayatı Türk kültürüne hizmet yolundaki çalışmalarına ara verdirmemiş, bilâkis en büyük bölümü İstanbula inhisar eden bilgi hayatımızı Anadolunun içerilerine kadar genişletmesini temin etmiştir. Bilhassa Kastamonuda Lolié'den terceme ve neşrettidiği **Tarihi Edebii Âlem** adlı eser bütün memlekete yayıldıkdan sonra Sultan Hamid tarafından toplatdırılmışdı. Fakat mütefekkirin bu devredeki eserleri, Halepte neşredilen **Malûmatı Nafiai Fenniye**, Kastamonuda neşredilen **Küçük Umumî Tarih, Fakir, Ziraat Dersleri...** gibi halka ortalık bilgiler verilmek için yazılmış sade kitaplardır.

Mehmed Ali Aynî'nin İslâm ve Türk tasavvufu üstünde esaslı araştırmalarla geçen ilim hayatı Istanbulda başlar, otuz yıldan fazla sürer ve bugüne kadar gelir. Hayatının bu devresinde verdiği otuz ciltten fazla eserden başlıcaları şunlardır:

İmam Gazalî (Baron Carra de vaux'dan serbest terceme),

İlm ve Felsefe (Ch. Bardell'den terceme),

Farâbî,

Ruhiyat Dersleri (E. Rabeau'dan terceme),

Şeyhi Ekberi Niçin Severim? (Muhiddini Arabî'nin müdafaası. Gazi Mustafa Kemal'e ithaf. A. Reşit Bey tarafından fransızcaya terceme. Bu eser hakkında fransızca, ingilizce, almanca, italyanca, ispanyolca ilim mecmualarında tenkid ve mülâhazalar.),

Hacı Bayramı Veli,

Tasavvuf Tarihi,

Muhiddini Arabi'nin Felsefesi. (Parisde fransızca olarak çıkmışdır.),

İsmail Hakkı. (Harward'da toplanan Beynelmilel Felsefe Kongresi için hazırlanan etüd. Parisde basılmışdır.),

Türk Ahlâkçıları,

Milliyetçilik. (Son neşretdiği eser. Bu kitapdan ayrı bir makalede bahsetmek istiyoruz.).

Not — Mütefekkirin hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi arıyanlara, **İŞ** mecmuasının son 32 inci sayısını tavsiye ederim.

Yetmiş beş yaşına kadar şarkın ve garbin tasavvuf, ruhiyat, felsefe eserleri ve tarih vesikaları üstünde hiçbir yorgunluk ve bezginlik duymadan, ancak dünyanın sayılı ilim adamlarına hâs bir hakikat aşkile didinmiye ve düşünmiye devam eden Mehmed Ali Aynî, bütün tefekkür hayatında, İslâm düşüncesinin **Aristo - Farâbî - İbni Sina** cephesine karşı çıkan ve (Péripatetisme = Meşşaiye) sistemini yıkmıya çalışan İslâm, Türk tasavvufuna sadık kalmışdır. Farâbî'nin Türklüğünü ilk iddia ve isbat eden âlimimiz kendisi olduğu halde peripatetizme karşı cephe alan Gazalî tarafına katılması, Fatih devrinden Tanzimata kadar resmî bir itibar da kazanarak devam eden tasavvuf an'anesinin Türk düşüncesine hâkim olmsındandır. Mehmed Ali Aynî'nin **Şeyhi Ekberi Niçin Severim?** adlı eserini Mustafa Kemal'e ithaf etmesinde de tarihî bir mâna aranabilir: Yavuz Selim devrinde Muhiddini Arabî'yi tenkid etmenin fetva ile yasak edildiği malûmdur. Bı, Türk tefekkür tarihinde, bizi garp tekâmülünden beş asır geri bırakan felâketli rücuumuzun ikinci safhasını teşkil eder. Birinci safha, Fatih devrinde, bizzat hükümdarın medresede Hocazadeye yeni bir **Tehafüt** yazdırarak onu akılcı ve tabiatçi felsefeye karşı mücadeleye memur etmesile başlar. Fatihin İstanbul'u alması dünya tarihinde yeni bir çağın açılmasına rastladığı ve belki de âmil olduğu halde Türk düşüncesinin İbni Sina an'anesinden resmen ayrılması dünya tefekkür tarihinde asırlarca geri kalmamıza sebep olmuşdur. Mehmed Ali Aynî üstadımız, acaba, Şeyhi Ekberi müdafaa eden eserini Mustafa Kemal'e ithaf ederek, Fatihin ve Yavuz'un himaye etdikleri Arap mutasavvifini Atatürkün de benimsemesini mi istiyordu?

Türk İnkılâbına Bakışlar adlı kitabımda Türk düşüncesini İbni Sina an'anesinden koparıp Gazalî ve Muhiddini Arabî tasavvufuna kaydıran, bütün Türk kültürünün (felsefesinin, ilminin, edebiyatının) asırlarca ayni kapalı daire içinde dönüp durmasına sebep olan meş'um tesirlerin tarihî köklerini ve safhalarını belirtmiye çalıştım. Bununla beraber kuru bir akıncılığın (rasyonalizmin) müdafaasını yapmış olmakdan çok uzağım. Türk Hümanizminin şark mistiğile garp tabiatçiliğinin şuurlu bir terkibinden doğacağını göstermek için yazılmış incelemelerin **(Kültür Haftası** mecmuasında çıkan **Şark - Garp münakaşasına bir bakış** adlı makale serisi) ve romanlarım **(Fatih - Harbiye)** vardır. Türk düşüncesinin ve ruhunun mistik bünyesini tamamile terketmesine tarafdar olmuş değilim. Onun tarihî olduğu kadar coğrafî nasibi de buna imkân vermez. Fakat bu bünyeye yapışıp kalmamak, onun madde ve tabiatile temasına engel olan tesirleri ortadan kaldırmak, Pascal'in meşhur tasnifine göre birinin (şarkın) **incelik** ruhile ötekinin (garbin) **riyaziye** kafasını terkibe çalışmak lüzumuna inanıyorum. Bizde İbni Sina an'anesini terkettikden sonra teşekkül eden bünye **mistik** olduğu için Türk düşüncesine bundan sonra verilmesi gereken istikamet aksine doğru gitmelidir ki aradığımız terkibin müvazenesi doğabilsin. Eğer ben bir Fransız muharriri olsaydım, akılcı (rasyonalist) Fransız düşüncesine mistik bir istikameti yakışdırırdım.

Bu bakımdan muasır Türk düşüncesinin tekâmülünde tasavvuf an'anesile mücadele edenler kadar Mehmed Ali Aynî gibi onu muhafazaya çalışanların da hayırlı tesirleri olduğuna kaniim. Bilhassa İslâm ve Türk tasavvuf tarihi-

nin aydınlanmasına yardımı bakımından onun hizmeti başta gelir. Mehmed Ali Aynî'nin, kendisine yalnız Türkiyede değil, Avrupadaki şarkiyatçılar arasında da kıymet ve şöhret kazandıran eserlerinin millî kültürümüze hizmetini şükranla anarken, şerefli üstadımızın bizi daima taze ve aydınlık zekâsının özlü mahsullerinden daha pek uzun yıllar mahrum bırakmamasını temenni ederiz.

PEYAMİ SAFA

(Tasviri Efkâr: 20/Sonkânun/943)

— 5 —

«BURSALI İSMAİL HAKKI»

Profesör Mehmed Ali Aynî Beyin on yedinci asırda en büyük Türk mütefekkirlerinden biri olan Bursalı İsmail Hakkının hayatı ve eserleri hakkında bir tedkiki, fransızca olarak, Parisde Paul Geuthner kütüphanesi tarafından neşredildi.

Bundan evvel, gene Mehmed Ali Aynî Beyin **«Şeyh Ekberi Niçin Severim?»** isimli, Muhiddini Arabî hakkındaki türkçe eseri fransızcaya terceme edilmiş ve Alman, Franksız, İngiliz ve İtalyan, otuz kadar gazete ve mecmuada, bugünün değerli bir Türk âlimi etrafında hayli sitayiş toplamışdı. Massignon ve Nicholson gibi meşhur garp âlimleri tarafından da beğenilen ve tanınan Mehmed Ali Aynî Bey, o eserinde, Spinoza ve diğer bazı muasır garp filozoflarının İbni Arabî'den mülhem olduklarını iddia ederek şark ve garp felsefeleri arasında fazla cesurane bir mukayeseye girişmiş olduğu için bazı tenkidlere uğramışdı; fakat, umumiyetle, şarkın en büyük mütesavvıfını garbe daha iyi tanıtmak için vücude getirdiği o vâkıfane eser, Avrupanın ilmî muhitlerinde şükran ve takdirle karşılandı.

Mehmed Ali Aynî Bey, Bursalı İsmail Hakkı'ya tahsis etdiği bu yeni eserinde, garp âlimlerinin ilmî taassuplarını harekete getirecek indî mukayeselerden uzak ve tetkikinde tamamile objektif kalmışdır.

Kitabının birinci kısmı **«Bursalı İsmail Hakkı»** nın hayatını hulâsa ediyor: On yedinci asrın ikinri yarsında, 1653 de doğan bu büyük Türk mütesavvıfını, meşhdr Osman Fazlı'nın tilmizidir. Mürşidinin himaye ve tavsiyesile Kule cami, Selimiye ve Süleymaniye camilerinde kürsü işgal etmişdir. Üstadından yalnız ilmî feyiz değil, tam bir âlim seciyesi ve ilim namına feragat dersi de alan İsmail Hakkı'nin hayatı, zekâsını hâdisat ve eşya ile daha canlı ve sıkı bir surette temasa getiren bir çok zaruretler, felâketler içinde geçmişdir: Yaşamak için, elinden hiç düşürmediği kitaplarını ve tesbihini bile satmağa mecbur kalan, muharebede yaralanan bu fedakâr Türk mütefekkiri, asrının ilmî seciye itibarile de en yüksek insanlarından biriydi ve şahsiyetile eserleri, birbirlerini asla tekzip etmiyecek tarzda âhenktardırlar.

Bursalı İsmail Hakkı musikiye de vâkıftı ve Mehmed Ali Aynî Beyin kaydedişine göre: **«Bu necib sıfata nüfuz edebilmek için onu yalnız sevmek değil, insanın kendisinde cihanşümul ve umumî âhengi de hissetmesi»** lâzım geldiğine kanidi.

Kitabın ikinci kısmı İsmail Hakkının eserlerine tahsis olunmuşdur. Yüzü mütecaviz eserleri arasında, zamanın âdeti mucibince, bir kısmı arapça idi. Mehmed Ali Aynî Bey, **«Ruhülbeyan»** dan, **«Ruhülmesnevi»** den, diğer eserlerinden ve muhaberatından, müellif hakkında umumî fikirler verebilecek bazı parçalar iktibas ve terceme etmişdir. Bazı mülâhazalarından anlaşıldığına göre Bursalı İs-

mail Hakkı, türkçenin resmen istihdaf edildiği bir devirde Türk dilinin şeref olarak arapça ve acemceye muadil olduğunu ileri sürmek cesaretini göstermişdir. Bunun gibi, dinî taassubun da en ziyade şahlandığı o devirlerde müslümanlar için şapka yapıp satmanın hiç bir mahzuru olmadığını ileri sürmüşdür. Diğer tarafdan, kadınlar hakkındaki telâkkileri de zamanına göre çok teceddütperveranedir.

Mistik ve metafizik telâkkilerinden ve şiirlerinden buraya iktibaslar yaparak, küçük bir hülâsa içinde büyük bir tefekkürü sakatlamakdan çekindiğimiz için Mehmed Ali Aynî Beyden bu eserin bir türkçesini de meydana getirmesini temenni ederiz.

Avrupada şimdiden hakkında sitayişli makaleler yazılmağa başlamış olan bu kitabın kusurları, İsmail Hakkının hayatından bahsedilirken üstadı, Osman Fazlı'ya ve Mehmed Rabi devrinin siyasî hâdiselerine ayrılan tamamile lüzumsuz bulduğumuz bazı kısımlardır. Bir de, herhangi bir mütefekkirin felsefî sistemini tamamile izah edebilmek için mensup olduğu asrın umumî bir tefekkür tablosunu çizmiş olmak lâzımdı. Eserde, mevzuu muhitine bağlıyan bu rabıtalar eksikdir. Yalnız devrin siyasî çehresi tasvir edilmekle iktifa olunmuşdur. Esasen Mehmed Ali Aynî Bey, İsmail Hakkı'nın felsefî sistemini umumî surette izah edeceği yerde, yalnız, muhtelif eserlerinden bazı parçalar naklederek her türlü felsefî istidlâlleri bize bırakmış bulunuyor. Bir iki noktadan tekemmüle muhtaç olmasına ehemmiyet verilmezse üstadın bu kitabı, gerek Türk tefekkürüne ve gerekse onun değerli mahsullerinden biri olan kendi şahsına Avrupanın ilmî muhitlerinde kazandırdığı kıymet ve alâka itibarile memleketimiz için öğünülecek bir hâdisedir. Unutmıyalım ki Mehmed Ali Aynî Bey, garpte bugün kendisinden bahsettirebilen hemen ilk ve yegâne Türk âlimidir.

Peyami Safa

— 6 —

YANLIŞ VE ÇİRKİN ŞAYİALARIN REDDİ

Profesör Mehmed Ali Aynî jübilesi yapıldıkdan ve bu arada intişar eden «Milliyetçilik» kitabını alkışlayan hararetli neşriyat vukubuldukdan biraz sonra «Gençlik» gazetesi ile «Millet» mecmuası, sayın profesör hakkında bir türlü anlaşılmayan esrarlı sebeblerin tesirile çirkin neşriyatta bulundular. Bu neşriyat şu üç şahıs ve zümreyi istihdaf ediyordu:

1) Milliyetçi mütefekkir diye gençliğe takdim edilen sayın profesör Milliyetçi ve Türkçü değildir. Bilâkis Türk ve Türkçülük düşmanıdır... ilâh...

2) Bu mütefekkiri gençliğe takdim eden «**profesörler**» böylece «**konkunç bir hata**» ya düşmüşlerdir.

3) Her iki jübileye iştirâk eden dinleyiciler aldatılmışdır.

Bu şayia ve neşriyat üzerine için için nefret eden gençliğin teessürü karşısında Üniversite rektörlüğüne resmî bir müracaatin vâki olduğu görüldü. Sayın rektör Bay Cemil Bilsel'e verilen bir raporun ele geçirdiğimiz suretini neşrediyoruz:

İFTİRALARIN HÜLÂSASI

İnkılâpçı Gençlik Dergisinin 87-88 inci sayısında; Behice Kaplan bir başlık altında, Prof. Mehmed Ali Aynî'nin son günlerde dikkati çeken ve bir çokları tarafından iyi anlaşılmıyan, bu yüzden de bir hayli methedilen eseri hakkında iyi bir tenkid yazısı vardır. Bu yazı, eserin bazı sakat

taraflarına temas etmesi bakımından bizce önemli olduğu için, bazı parçalarını aynen alıyoruz:

«Bilhassa şu yıllarda milliyetçilik şuuru en hâd ve olgun çağına gelmişken, birisi çıksa da Türklerin kazandığı en büyük zaferleri, Türklerin yetiştirdiği en büyük şahsiyetleri, Türklerin başardığı en büyük inkılâpları yabancı bir kana maletse ve hele bunu yapan, yakınlarda şanı tebcil edilen bir profesör olsa ne yaparsınız?

«Kim bu büyük milliyetperverimiz? diyeceksiniz. Daha geçen gün büyük bir tantana ile Üniversite felsefe gençleri ve profesörleri tarafından jübilesi yapılan bu zat, «Milliyetçilik» adlı kocaman bir kitap çıkardı. İçinde her şey bulunan bu acayip eserde, Profesör, Türkün fikir ve hareket sahasına da en kıymetli kazançlarını arnavud kanına bağlamakdadır. Profesör; eserinin daha ilk sayfasında, ikinci meşrutiyeti arnavutlar tarafından elde edilmiş gibi göstermekde ve 274 üncü sayfada, aynı garip imayı tekrarlamaktadır. Bugünkü hürriyetin mayası 1908 olduğuna göre, Profesörün fikrince biz, bugün arnavudlar sayesinde hür yaşamakdayız. Profesör, daha başka nazariyeler de ortaya atıyor: Türk bayrağını asırlardır her yerde yücelten sadece biz değilmişiz. Türk bayrağını, her yerde şerefle müdafaaya, Türkler kadar arnavudlar da çalışmışlar. Arnavudlar, yalnız büyük fetihlerde değil, Osmanlı İmparatorluğunun dahilî ve haricî siyasetinde de Türklerle müsavi iş görmüşler, hattâ o zamanlar memleketi idare eden en değerli şahsiyetler arnavud imiş. Yalnız idarede mi? Kültür sahasında da arnavudlar mühim rol oynamışlardır. Profesör, Türk kültürünü bizden alıp bize veren, tohumlarından başka hiç bir şeyi kendilerinin olmayan arnavudları, burada da şükranla hatırlamamızı ihtar ediyor.

«Türkün en kıymetli bir tarih parçasını, yarıyarıya, belki yarıdan da fazla arnavudluğa maleden bu Profesör ve onu tebcil edip göklere çıkaranlara soruyoruz: Bu ne biçim milliyetçilikdir? Türk tarihini arnavudların eseri gibi göstermek bir hatâ, bu işi arnavudluk'da değil, Türkiye'de yapmak ikinci hatâ, fakat bu ayarda bir adamı gençlerimizin ve mütefekkirlerimizin filozof ve milliyetçi diye Türklüğe örnek olarak tanıtmaları en büyük, en korkunç hatâdır. Ne yaptığımızı bilmeliyiz.»

Ş. Ö.

(Millet Mecmuası, 1943, Sayı: 14)

İFTİRANIN REDDİ HAKKINDA BİR VESİKA

Sayın Bay Rektör,

Bundan birkaç ay evvel Eminönü Halkevi tarafından Profesör Mehmed Ali Aynî hakkında bir toplantı tertip edildiğini bildirerek bizden Profesör Mehmed Ali Aynî hakkında söz söylemeği rica etmişdi. Huzurunuzda da şereflendirdiğiniz bu toplantının değerli, gençliğin kadirbilirlik ve maziye vukuf terbiyesi için faydalı olacağını düşünerek mezkûr daveti kabul eylemişdik.

Bir müddet sonra Üniversite muhitine mensub genç bir uzvun orada burada, bilhassa Edebiyat Fakültesi çevresinde, Mehmed Ali Aynî toplantısının yerinde olmadığı, hattâ menfi mâna taşıdığı yolunda, ne gibi sebeb ve saiklerle olduğu bizce meçhul dedikodular çıkardığına şahid olduk. Hâdisenin nihayet bir şayia olması ve bir genç arkadaş tarafından yapılması düşünülerek sükût edildi. Bu defa ayni uzvun her nedense örtülü bir şekilde İstanbul ve Ankarada çıkan (Gençlik) ve (Millet) mecmualarında dedikodusunu etrafa yaydığını, bunu yaparken gerek Profesör M. Ali Aynî, gerek toplantıda söz söylemiş Profesörler için

Üniversite ailesine yaraşmıyacak bir lisan kullandığını gördüğümüzden hâdise hakkında yüksek dikkatinizi celbetmeğe lüzum görüyoruz. Şöyle ki:

Edebiyat Fakültesi asistanlarından Bay Mehmed Kaplan, Edebiyat Fakültesinde henüz talebe olan zevcesinin ismini (Behice Kaplan imzasını) kullanarak **Gençlik** mecmuasının 88 inci sayısında:

«Geçen gün büyük bir tantana ile Üniversite Felsefe gençleri tarafından jübilesi yapılan Profesör, Türkün fikir ve hareket sahasında en kıymetli kazançlarını Arnavut kanına bağlamaktadır... Bugünkü hürriyetin mayası 1908 olduğuna göre Profesörün fikrince biz, bugün Arnavutlar sayesinde hür yaşamaktayız... Türkün en kıymetli tarih parçasını, yarıyarıya, belki yarıdan da fazla Arnavudluğa maleden bu Profesör... ilâh...»

Dedikten sonra şu neticeye varılıyor:

«Bu Profesörü tebcil edip göklere çıkaranlara soruyoruz? Bu ne biçim milliyetçilik... Bu ayarda bir adamı gençlerimizin ve mütefekkirlerimizin feylesof ve milliyetçi diye tanıtmaları ve Türklüğe örnek olarak tanıtmaları en büyük, en korkunç bir hatâdır. Ne yaptığımızı bilmeliyiz!»

Sayın Rektör,

Eğer bu satırlar, Üniversite haricinde birisi tarafından yazılsaydı bir ses çıkarılmazdı. Fakat ayni aileye daha yeni intisap etmiş bir asistanın pek ağır ilmî bir hataya düşerek, hususile emekli olmasına rağmen, Maarif Vekâletinin müsaadesile Profesör ünvanını taşıyan eski bir Darülfünun hocasına, onun meslek arkadaşı veya talebesi olan, bizzat bu asistanın imtihanlarını yapmış bulunan bugünkü Profesörlere **«en büyük, en korkunç hatâ»** tarzında ihtirda bulunmak cesaretini kendinde duyması sizi tâciz etmekliğimize yegâne saiktir. Hülâsa:

a) İsmini gizleyerek neşriyat yapan bu asistanın Profesör M. A. Aynî'ye iftirada bulunduğu vesikalarile sâbittir. 75 yıllık hayatını Türkiye ve Türklüğün yükselmesine hasreden, bu uğurda 35 i mütecaviz ilmî, felsefî eser neşrederek Türkiye haricinde de Türk kültürüne hizmetile tanınmış olan Profesör, bilâkis Arnavudların ihanetinden müştekidir. Binaenaleyh ismi geçen asistan, ilmî bir hatâ işliyor. İntihab buyuracağınız Profesörlerden mürekkep bir ilmî hey'ette meselenin tedkik ettirilmesini, asistanın da bulunduğu bir toplantıda meselenin ilmî cepheden alenî olarak müzakeresini, bu suretle Üniversiteye intisap eder etmez Üniversite uzuvlarını birbirine katan ve hakikî bilgiye nüfuz etmiyen bu gencin ileride daha fâhiş ilmî hatalara ve dalaletlere düşmesinin önlenmesine ve kendisinin kurtarılmasına tavassutunuzu rica ederiz.

b) Gösterişçi bir eda ile gerek emektar Profesörümüzü, gerek onun hakkında söz söylemiş Profesörleri **en büyük, en korkunç hatalara** düşmekle ittiham etmek, bu bâtıl zannını muhtelif mahfillerde, mecmualarda etrafa yaymak gibi yaşı ile ve ilmî mertebesile mütenasib olmıyacak gayriahlâkî bir hattı hareket takınan Bay Mehmed Kaplan hakkında ayrıca idarî ve cezaî muamelenin icrasını temenni ederiz.

Gerek a), gerek b) şıkları üzerinde yüksek mütalealarınıza intizar eder ve derin saygılarımızı sunarız.

1 Temmuz 1943

Edebiyat Fakültesi Ordinaryüs Profesörlerinden	Edebiyat Fakültesi Profesörlerinden	İktisad Fakültesi Profesörlerinden
M. Şekip	**Hilmi Ziya**	**Z. Fahri**

— 7 —

«MİLLİYETÇİLİK» HAKKINDA YAPILAN NEŞRİYAT

— 1 —

MİLLİYETÇİLİK

Geçenlerde jübilesi taşkın bir heyecan ve muhabbetle karşılanan Profesör Mehmed Ali Aynî üstadımızın o sıralarda çıkan **«Milliyetçilik»** adlı eseri telâş arasında lâyık olduğu akisleri yapmadan gelip geçer gibi oldu. Halbuki 415 büyük sahifeden ibaret olan bu eser müellifin zengin kültür ve idarî hayat tecrübelerinden alınmış kıymetli ve hakikî derslerle doludur. İmparatorluk, meşrutiyet devirlerile bunların kültür ve siyaset hayatları içinde şahsiyetini kaybetmeden cumhuriyet devrine nasıl taze ve yumuşak bir ruhla girdiğini ve görüp geçirdiği tecrübeleri nasıl bir tahlil ve muhakeme ile yaşattığını bu eserde kendine hâs bir üslûp ve açıklık içinde bütün olgunluğile görüyoruz. Açıklık ve olgunluk diyorum. Çünkü eser, tezad ve buhranlarla, çalkanmış devirlerin içinden, kültür kuvvetinin metanetile, ezilmeden, sakatlanmadan, yeis ve fütura uğramadan geçmesini bilmiş bir düşünce ve ilim adamının hakikî kanaatlerini, kıvamını bulmuş görgü ve tecrübelerini olanca sadakatile aksettiriyor.

Eserin bir forma tutan önsözü bile başlıbaşına bütün bir hayatın ibretlerle dolu bir hikâyesidir. Aramızda büyük bir yaş farkı olmadığı halde bu eseri okurken aldığım intibalar bana, çoğunu beraberce yaşadığımız bir mazinin nüfuzlu ve hakîm görüşlerle nekadar daha mânalı bir hal aldığını göstermiştir. Üç kısımdan ve her kısmı bir çok bab ve fasıllardan mürekkeb olan eserin başlıca muvaffakiyeti,

Türk milliyetçiliğini diğer milliyetçilerden ayıran tarihî hususîlikleri içinde şuur ve şuursuz bütün oluşlarile aksettirmekten ziyade yaşanmış tecrübeleri içinde gördüğü türkçülüğün son yarım asra yakın bir zaman zarfındaki hareketlerini bu zamanın tarihî şartları ve müşkülleri arasından hakîmane bir görüşle temaşa ve tesbit ettikden sonra bunlardan alınabilecek ibretleri bir ilim adamından beklenen vekar ve temkinle göstermekte toplanır. Bu tarzda bir eserin dilimizde emsali olmaması ona ayrıca bir kıymet vermektedir. Ziya Gökalp'in **«Türkçülüğün Esasları»** ve merhum İzzet Beyin **«Milliyet Nazariyeleri»** Türkçülük ve milliyet vadisinde yazılmış eserler olmakla beraber Profesör Mehmed Ali Aynî'nin yaptığı gibi yaşanmış tecrübelerimizin hikmet ve ibretle aksettirilmiş bir aynası değildirler. Bununla beraber üstad Ziya Gökalp'in bu husustaki en mühim yazılarına bilhassa ehemmiyet vererek eserine aynile nakletmek suretile milliyetçilik edebiyatına aid an'anemizin en mühim halkalarından birini kendi tetkik ve mütalealarına bağlamayı unutmamıştır. Eski Türklerde milliyet fikri hakkında muhterem müdekkik İsmail Hâmi Danişmendin Cumhuriyet'in bu sütunlarında 28 Nisan 1941 den itibaren bir makale silsilesi halinde çıkan yazılarını da aynile almıştır. Bunlardan gayri bütün yazılar müellifin kendi tetkik ve tetebbülerinin mahsulüdür. Eline aldığı her meselenin bilhassa millî kültürümüze hizmet edenlerin fikirlerini takip ederekden yaptığı tarihçeler ayni meseleleri bundan sonra inceliyecekler için bulunmaz bir yardımcı olacaktır. Bu eser ayni zamanda Osmanlı imparatorluğunun son devirlerinde yaşamış, gün ve ikmal görmüş mümtaz bir idare adamının gözlerile görülmüş, düşünülmüş ve yaşanmış bir tarihtir. Garb kültürüne vâkıf olduğu gibi şark kültürile de beslenmiş olması onu bugünkü nesillere çok yaklaştırmış ve en istifadeli üstadlardan biri olarak temeyyüz ettirmiştir.

Milliyetçilik bakımından meşrutiyetin Osmanlı Meclisi Meb'usanından şöyle bahsediyor: **«Orada yalnız Türk meb'usları biz Türküz demeğe cesaret edemiyorlardı. Bundan başka, bu Türk meb'usların bir çoğu medreseden yetişmiş hocalardı. Onlar aldıkları dinî terbiye iktizasından olarak kavmiyetten bahsetmeyi günah sayıyorlardı.»**

Aramızda herkesten kutlu olarak el üstünde tutulan şeriflerin geçen Umumî Harbde Mekke'deki Osmanlı askerlerile muharebeye başlamaları, Osmanlı dâvası uğrunda islâmiyet bağlılığından bir menfaat bekliyen devlet adamları için nasıl acı bir hüsran olduğunu bakınız nasıl anlatıyor:

«O halde herkes kat'iyetle anlamışdı ki, Türkün yalnız Türklüğüne ve kendi milliyetine dayanmasından başka bir kurtuluş çaresi yokdu. Ve artık o ana kadar Osmanlılık ve islâmiyet siyasetini tavsiyede musır olanların bile o kanaatleri kökünden sarsılmışdı.»

Filhakika Osmanlı İmparatorluğunda bulunan muhtelif milletler arasında milliyetçiliğe en geç sarılanlar Osmanlılık ve islâmiyet bağını muhafaza etmek ümidile Türkler olmuşdu. Bu hususda Türklerin maddî ve mânevî ne büyük fedakârlıklar yapdığını bu eser kadar bütün vesika ve delillerile gösteren temkinli ve vakarlı yazılmış bir eser okuduğumu hatırlamıyorum. Hislerimizi yuğurup yükseltmekde san'atkârların büyük kudreti olmakla beraber ilim ve düşünce adamlarının olgunlaşmış fikir ve kanaatlerile de bunları tamalaması icab ettiğini bu eseri okudukdan sonra teslim etmemek kabil değildir. Avrupalılarda gördüğümüz sağlam ve sarsılmaz ideoloji kanaatleri ve fikir içtihatları bunların hem san'at, hem de ilim ve düşünce ile tahkim edilmiş olmalarından ileri geliyor. Üstadın eserinde bu çığırın güzel ve muvaffakiyetli bir örneğini görmekle bahtiyarız. Bakınız önsözünü nasıl bitiriyor:

«Dünya, kurulduğu gündenberi hep hür ve müstakil yaşamağa ve hükmetmeğe alışmış bir milletin boynuna o

esaret zincirini geçirebileceğini nasıl tahayyül etmişti. Fakat Vahideddin'in karşısına bütün millet dikilmiş, İstiklâl Savaşına başlamıştı. Mütareke mucibince ordu dağılmıştı. Para yoktu, savaş için elzem şeyler kalmamıştı. Yalnız Türk milleti ve onun azmi, iradesi ve imanı vardı. Bunun için yabancılara köle olmamak, ve müstakil yaşamak iradesi, mukaddes bir nefha gibi milleti diriltti. Top, tüfek, para hepsi bulundu; esaret zincirleri kırıldı. Yurdun harimi ismetinden düşman sürülüp atıldı. Asırlardanberi milletin hak ve hâkimiyetini sımsıkı bağlıyan kapitülâsyonlar zinciri kırılıp atıldı. Türkün şeref ve haysiyeti bütün dünyaya tasdik ettirildi. Türklerin beşerin müşterek medeniyetine yapmış olduğu büyük hizmetler bütün cihana bildirildi. Dolmabahçe sarayında Osmanlı padişahlarının milletin en büyük adamlarına ellerini veya eteklerini değil, tahtlarının saçaklarını öptürdükleri Muayede salonunda açılan Tarih Sergisinde (1937) bu hakikatin maddî delilleri gösterildi. İşte bu değersiz risalemizde mütareke senelerindeki pek acıklı, pek hakir ve zelil vaziyetten kurtulup bugünkü yüksek ve şerefli mevkiimize erişmekliğimizin bütün sırrı milliyet duygusu ve milliyet sevgisi olduğunu göstermek maksadile yazılmıştır.»

Bundan takriben 15 yıl evvel memleketimize de uğrıyan ve doğan dünya hakkında Darülfünunda konferanslar veren dünya seyyahı filozof Kayserling; 1933 de büyük Fransız şairi Paul Valéry'nin riyaseti altında Paris'de toplanan ve Avrupa işbirliği meselelerini konuşmak üzere teessüs eden bir Fransız heyeti huzurunda verdiği konferanslar **«Dünya İnkılâbı»** adı ile Stok Kitabevinde çıkmıştır. Üstadın bizdeki milliyet zaruretleri hakkındaki fikir ve kanaatlerinin Kayserling tarafından da, daha geniş bir çapta olmak üzere, nasıl duyulduğunu arzettiğim eserin 55 inci sahifesinde şöyle görüyoruz:

«Herhalde dört melekette (bunlar Türkiye, Rusya, Almanya ve İtalyadır) görülen sür'atli teceddüdler bir çok aydınların infialini uyandırıyor, halbuki burada olan bitenlerin varmak istedikleri şey, yüksek kıymette manevî bir ifade, yeni millî bir üslûba varmak için yapılan cehidlerdir. Fransa ve İngiltere gibi teşekkül etmiş eski milletler bu üslûba çoktanberi sahibdirler, onlarda bu üslûb kendiliğinden yaşıyan bir hal almışdır. Yalnız Avrupalı milletlerden bahsetmiş olmak için diyeceğim ki Rusya, İtalya, Almanya ve Türkiye gibi yeniden teceddüd etmiş meleketlerde iş böyle değildir. Buralarda bütün emel ve iştiyakların derin mânası ve müşterek hedefi, başka yerlerde nekadar başka olursa olsun, yeni millî bir üslûb aramaktır. Çünkü Buffon'un dediği gibi: «Üslûb aynile insan olduğu gibi» ayni şey millet için de söylenerek «üslûb milletin kendisidir» diyebiliriz. Nitekim şahsî üslûbda bir şahsiyetin bütün tezahürleri, bir san'at eserinde de, onun aklî ve gayriaklî bütün unsurları mükemmelen teşekkül etmiş bir uzviyetin canlı âhenginde taazzuv ettikleri gibi bu taazzuvdan henüz mahrum olan her millet de kendine mahsus bir üslûbda taazzuv etmek ve bu sayede estetik ve ahlâkî şuur önünde kendi hususiyetlerine şahid olmak ister. Umumiyetle hayatta olduğu gibi millî hahatta da gayriaklî şeylerin hissesi aklî şeylerden daha çoktur: bunun için bir intikal ve doğum devresindeki halin son mükemmeliyetlerine çokdan erişmiş olan milletlere hoş gelmesi imkânsızdır. Levend bir adam bir ceninden tabiatile hoşlanmaz. Dahası var: İki üslûb arasında, meselâ Rubins'in üslûbile Rembrandt'ın üslûbu arasında, yahud Fransanınkile Almanyanınki arasında üslûbun tarifi iktizası bir anlama imkânsızdır. Bu plânda anlamama hem aslî, hem de normal bir hâdisedir.»

Kayserling burada Türkiyeyi Avrupadan ve Türkleri Avrupalı saydığı gibi millî hareket faaliyetlerimizi Avrupadaki

büyük milletlerin emsali faaliyetleri arasında kendine bir üslûb arıyanlardan biri olarak görüyor ki hakikat de budur.

Prof. M. Şekib TUNÇ
(Cümhuriyet: 21/Mart/1943)

— 8 —

MİLLİYET TARİHİ ve «MİLLİYETÇİLİK»

Avrupa kültür dairesinde milliyet fikrinin siyasî bir prensip kuvvetini alabilmesi ancak (Napoléon) seferlerinden itibaren tahakkuk etmiş bir vaziyet olduğuna göre, bu fikrin o kültür dairesinde ondokuzuncu asır başlarındanberi ancak bir asırlık bir tarihi var demektir. Bununla beraber, daha ilk ortaya çıktığı andan itibaren Avrupa haritasının tanziminde âmil olacak bir kuvvet mahiyetini alan bu yeni fikir o kısacık tarihi içinde bütün dünyaya aksedecek bir yayılma kabiliyeti göstermekten de hâli kalmış değildir. Fakat milliyet prensipi tıpkı elektrik gibi tarifsiz kalmış bir kuvvettir: Her millet onu kendi menfaatine göre tefsir ettiği için umumî bir tarifi yapılamamıştır; yâni milliyetin yalnız bir târifi yoktur, bir çok tarifleri vardır! Meselâ Fransızlar **«kültür»** ve Almanlar **«Irk»** esasiyle izah ettikleri halde, İsviçreliler **«Vatan»**, Rumanyalılar **«Dil»** ve Alman Protestanlığına karşı Katolik kilisesine tabi Avustury Almanları da **«Mezhep»** esasına istinat etmişlerdir! Fakat gözlerimizi Avrupa'dan ayırıp başka kıt'alara çevirecek olursak, Amerika Birleşik Devletlerinde **«Tabiiyet»**, Çinde **«Kültür»** ve Garbî Asya ile Şimalî Afrika'daki Arap âleminde de **«Dil»** mikyasının hâkim olduğunu görürüz! Tabiî memleketten memlekete ve milletten millete değişen bu mütenakız tefsirlerle târiflerin sebebi milletlerin teşekküllerinde âmil olan tarihî şartlarda aranmalıdır: Meselâ Fransız milliyeti muayyen bir ırk temeline istinat etmeyip muh-

telif ırkların birbirine karışmasından hâsıl olduğu için Fransız milliyetçilerinin ırktan bahsetmeleri kabil değildir. Tıpkı bunun gibi Alman, İtalyan ve Fransız kantonlarında ayrı ayrı diller konuşulduğu için resmî bir dil yerine bir kaç resmî dil kabul etmek mecburiyetinde kalan İsviçre için de milliyet prensipinin **«Dil»** mikyasile izahını kabul etmek, tabiî Konfederasyonun inhilâlini kabul etmek demektir. İşte her meleketin hep böyle bir takım mahallî ve hususî şeraitinden doğmuş mütenâkız telâkkilerden objektif bir netice çıkarmak, yâni bun karmakarışık vaziyetin ilmî mânâsını ifade etmek ihtiyacını hisseden Avrupa âlimleri on dokuzuncu asırda bilâkis sübjektif temayüllerle sonsuz münakaşalara girişmişler, millî hislerine kapıldıkları için tabiî hiç bir netice elde edememişler ve yirminci asra bir sürü nazariyelerden başka bir şey bırakmıya muvaffak olamamışlardır. Onun için Avrupa ilim âleminde **«Millet»** ve **«Milliyet»** gibi mefhumların ilmî tarifleri ancak son zamanlarda takarrür edebilmiştir. Paul Henry (1), Georges Weill (2), Frank Hankins (3), Dr. George Montandon (4), Robert Lowie (5), Henri Berr (6), vesaire gibi muhtelif milletlere mensup ilim adamlarının umumiyetle üzerinde ittifak ettikleri en son objektif târife göre **«Millet demek, herhangi bir esas etrafında toplanmış mütesânit bir insan kütlesi demektir.»** Etrafında toplanılan bu **«esas»** bazan Fransada olduğu gibi **«Kültür»**, bazan Almanyada olduğu

---

(1) Bkn: «Le Proplème des nationalités», 1937 Paris tab'ı, S. 9-13.

(2) «L'Europe du XIX e siècle et l'idé de nationalité», 1938 Paris tab'ı, S. 305 - 308.

(3) «La race dans la civilisation», 1935 Paris tab'ı, S. 25.

(4) «La race, les races», 1933 Paris tab'ı, S. 14 - 18 ve «Traité d'Ethnologie culturelle»,1 934 Paris tab'ı, S. 7 - 21.

(5) «Manuel d'Anthropologie culturelle», 1936 Paris tab'ı, S. 11-21.

(6) «En marge de l'histoire universelle», 1934 Paris tab'ı, S. 49-85 ve 96.

gibi **«Irk»**, bazan Romanyada olduğu gibi **«Dil»**, bazan Amerika Birleşik Devletlerinde olduğu gibi **«Tabiiyet»**, bazan eski Avusturyada olduğu gibi **«Vatan»** mefhumundan ibarî olabilir. Tabiî böyle bir tarife göre herhangi bir câmianın bir **«Millet»** sayılabilmesi için Irk birliği, Dil birliği, Dir birliği, Coğrafya birliği, Dil cmfcmcmcmçmcmm Din birliği, Kültür birliği ve Coğrafya birliği gibi dâbıtaların hepsine birden lüzum yoktur: Bir câmianın **«Millet»** sayılabilmesi için bunlardan herhangi birinin etrafında toplanılmış olması kâfidir.

Birbirine Irk, Dil, Vatan, Kültür vesaire gibi muhtelif râbıtaların yalnız biriyle bağlanmış fertlerden mürekkep bir câmiaya **«Nation = Millet»** ismi verilmesine mukabil, bu bağların hepsiyle birden bağlı cemiyetlere de **«Nationalité = Milliyet»** denir; tabiî burada **«Milliyet»** kelimesi halk ağzındaki mânâya değil, yeni ilmin izafe ettiği yeni bir mânâya gelmektedir. **«Northampton»** üniversitesi Sosyoloji Profesörü (Frank Hankins) **«La race dans la civilisation»** ismindeki eserinde **«Millet»** ve **«Milliyet»** mefhumlarının halk ağzında birbirine karıştırılmasından şikâyet ettiği için bu eserin Fransızca tercemesine mühim bir mukaddeme yazan Paris Ethnoloji Mektebi Profesörlerinden **Dr. George Montandon** bu kelimelerin ilmî mânalarını şöyle anlatır (S. VII):

«Irkın sırf bünyevî bir mefhum olmasına mukabil, (Millet) siyasî bir grup ve (Milliyet) de bünye, dil ve kültür hususiyetlerile taayyün eden tabiî bir kütledir: (Milliyet)i tayin eden âmillerden biri bazan diğerlerinden daha bâriz de olabilir. Halk, bu (Milliyet) kelimesinin mânâsını hiç bir zaman tamamiyle kavrayamamıştır; çünkü bu tâbir (Millet) kelimesine çok yakın olduğu için, hep onunla karıştırılmaktadır.»

İşte bu iltibastan dolayı **(Montandon)** **«Nationalité =**

Milliyet» yerine **«Ethnie»** şeklinin kullanılmasını teklif etmektedir.

Yeni ilmin bu telâkkisine göre **«Nation = Millet»** ve **«Nationalité = Milliyet»** veyahut **«Ethnie = Kavmiyet»** tâbirleri iki muhtelif cemiyet ifade etmektedir: Bunların birincisi yalnız bir bağla, ikincisi de muhtelif bağlarla birbirine bağlanmış fertlerden mürekkep birer câmia demektir ve tabiî ikincisi birincisinden daha sağlamdır.

Avrupa cemiyetleri bu bakımdan iki grupa ayrılabilir: Fransa, İsviçre, Belçika vesaire gibi **«Millet»** lere mukabil, Macar, Fin, Alman, Lâpon, Samoyed vesaire gibi efradı arasında muhtelif rabıtalar bulunan cemiyetlerin her biri **«Milliyet»** vaziyetindedir.

Her memlekette olduğu gibi bizde de her vesileyle kullanılan bu kelimelerin mânaları üzerinde maatteessüf henüz millî ve umumî bir ittifak hâsıl olmuş değildir. Türkçülük cereyanının son tekâmül tarihinde tesbit edilebilecek en acı vaziyet işte budur: Herkes milliyetçidir, fakat milliyetin müşterek ve mukarrer bir mânası olmadığı için şahsî telâkkilere tabi muhtelif târiflere tesadüf edilir! Bizde milliyet demek bazılarına göre **«Irk»**, bazılarına göre **«Dil»**, bazılarına göre **«Vatan»**, bazılarınca **«Turanlılık»** ve hattâ bazılarına göre de **Tabiiyet»** dir! Bilhassa son otuz yıllık neşriyat içinde bu telâkkilerin her birine aid bir çok yazılara tesadüf edilebilir. Bizim maksadımız bu muhtelif kanaatlerin herhangi birini tenkid etmek değil, yalnız ihtilâfı tesbit etmekden ibarettir. Tabiî milliyet fikrinin müşterek bir ruhî kuvvet haline gelebilmesi için her şeyden evvel bir kere mânâsında ittifak edilmelidir. Milliyetin târifine aid ihtilâf Avrupada ancak milletler arasına münhasır olduğu halde, bizde fertler arasındadır! Böyle bir vaziyette Türk milliyetinin en büyük ihtiyacı her şeyden evvel **«Milliyet»** mefhumunun umumî ve müşterek mânasını tâyin etmek lüzumunda gösterilebilir. Bizce bunun şimdiye kadar gecikmiş olması, meselenin henüz ilmî ve ciddî bir tetkik ve münakaşa mevzuu teşkil edememiş olmasından ibarettir. Mecmualarla gazeteler arasında Türkün ve Türklüğün târifi hakkında ikide bir tesadüf edilen ihtilâflar hep işte bu vaziyetin en tabiî neticeleridir.

Son zamanlarda çıkan büyük bir eser bu bakımdan geniş bir fikir ve ilim hareketine başlangıç olabilir: Otuz üç ciltlik muhteşem külliyatiyle kültür tarihimizde sarsılmaz bir âbide kuran büyük ve mümtaz âlim **Mehmed Ali Aynî'**-nin milliyet fikrini Avrupa kültür dairesiyle İslâm, Osmanlı ve Türk tarihleri bakımından tetkike hasrettiği son eserinde şöyle bir tarife tesadüf edilir (1):

«Bir millete mensup fertlerin soyları bir olur, yüzleri ve ahlâkları bir olur, yüzleri ve ahlâkları birbirlerine benzer, çok vakit ayni dili konuşurlar, onların aralarında siyasî ve tarihî bir yakınlık olur, hepsi bir toprakta otururlar. Şu halde Irk, İklim, Dil, Din, Hükûmet, Toprak insanların bir millet halinde teşekkül etmelerine yardım etmişdir.»

Muhterem üstadın bu târifi, Garp âlimlerinin yukarıda gördüğümüz **«Nation = Millet»** mefhumuna değil, **«Nationalité»** yahut **«Ethnie»** dedikleri en sıkı **«Milliyet»** veyahut **« Kavmiyet »** şekillerine tekâbül etmekdedir. Bizde milliyet mefhumunun millî mânasiyle müşterek ve umumî tarifini tesbit ederken, her şeyden evvel üzerinde durulacak nokta işte budur: İlmî mânasiyle **«Nation = Millet»** mefhumu mu, yoksa **«Ethnie = Kavmiyet»** mefhumu mu esas ittihaz edilmelidir?

Tabiî bu mühim sualin cevabı Türkiye Türkçülüğünün umumî, daimî ve müşterek mânasını teşkil edecektir: Her-

(1) Mehmed Ali Aynî, «Milliyetçilik», 1944 İstanbul tab'ı, S. 17.

halde bu büyük ve tarihî mâna, ancak en ciddî ve ilmî tedkikler ve münakaşalarla taayyün edebilir.

İsmail Hâmi DANİŞMEND
(Yeni Sabah: 9/Mart/1943)

— 9 —

MİLLİYETÇİLİK ETRAFINDA NEŞRİYAT

— Prof. Mehmed Ali Aynî'nin eseri münasebetile —

Yeni seneye girdiğimiz bir sırada milliyetçilik etrafında birkaç eser çıktı. Bunlardan biri terbiye doktoru dostum Halil Fikret tarafından neşredilen, memleketi alâkalandıracak bir çok millî ve terbiyevî meseleleri inceleyen **(Milliyet ideali ve topyekûn milli terbiye)** isimli eserdir. Bunun arkası sıra, geçenlerde Türk gençliğinin 75 inci hayat yıldönümünü kutluladığı felsefe profesörü Mehmed Ali Aynî'nin **«Milliyetçilik»** adlı eserile karşılaştık. Daha sonra bir yazıcı **«Türke doğru»** isimli bir eser çıkardı. Bunlardan üçünüsü, yeni bir şey ihtiva etmediği, bir başkasının fikirlerini sadece kötü ve hazmedilmemiş bir taklıtçilik (Bu eser hakkında bakınız: **İş Mecmuası, 30, 31, 32**) ile nakleylediği için bir tarafa bırakılırsa geriye ilk iki eser kalıyor. Her çıkan kitapta yeni bir görüş, avamî ifade ile **«yakası açılmamış»** bir bilgi arayanlar Dr. Halil Fikret'in ve Prof. M. A. Aynî'nin eserlerinde aradıklarını fazlasile bulacaklardır. Bunların içinde **«Milliyet ideali ve topyekûn milli terbiye»**-den bahsetmeyi bir başka zamana bırakarak şimdilik, 75 yaşına girmiş Türk felsefecileri tarafından uzun ömür ve bahtiyarlık dileklerile anılan felsefe Profesörünün eserini gençliğe tanıtmak istiyorum.

Her şeyden önce şunu söyliyeyim ki bu eser, yetmiş beş yaşına rağmen çalışmak ve yaratmak psikolojisi bakımından otuzluk ve kırklık fikir adamlarını bile hayret ve

hayranlık içinde bırakıyor. 415 sahifeyi ihtiva eden **«Milliyetçilik»**, iki büyük bölümden ibarettir ve her bölüm şu fasıllardan teşekkül etmektedir:

I. — Birinci fasıl **(Dil ve Milliyet)**; ikinci fasıl **(Irk ve Milliyet)**; üçüncü fasıl **(Devletin tekâmülü)**; dördüncü fasıl **(Halkçılık)**.

II. — Birinci fasıl **(Avrupada milliyetçilik)**, ikinci fasıl **(Avrupada milliyet cereyanları)**.

III. — Birinci fasıl **(Eski Türklerde milliyet)**; ikinci fasıl **(Anadoluya dair)**; dördüncü fasıl **(Türklerde din)**; beşinci fasıl **(Dine dair)**; altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu fasıllar **(İslâmî mezhebler hakkında)**.

IV. — Osmanlı İmparatorluğunu teşkil eden kavmî zümreler;

V. — Yeni Türkiye hakkında tarihî malûmat.

Bu fasılların her biri gerek görüş ve mütalâa, gerek tarihî malzeme itibarile başlı başına bir âlemdir. Eseri mütalâa etmiyenler için bir kitabiyat yazısı faydasız ve belki de zararlıdır. Buna rağmen, **«Milliyetçilik»** in bazı noktalarına işaret ederek gençlerimizi esere karşı alâkalandırmağı çok mühim sayıyorum.

İlkin müellifin **«derd»** ini anlamak gerektir. Yetmiş beş yaşını idrâk eden bir felsefe profesörü 1943 de **«Milliyetçilik»** i niçin yazmış ve neşretmiş? 1919 senesi Türkiyesini tasvir eden üstad diyor ki: «... **Para yoktu. Savaş için elzem şeyler kalmamış idi. Yalnız Türk milleti ve onun azmi, iradesi, imanı vardı. Bunun için yabancılara köle olmamak, müstakil yaşamak iradesi, mukaddes bir nefha gibi milleti diriltti... Bu eser, mütareke senelerindeki pek acıklı, pek zelil vaziyetten kurtulup bugünkü yüksek ve şerefli mevkiimize erişmekliğimizin bütün sırrı, milliyet duygusu ve milliyet sevgisi olduğunu göstermek maksadile yazılmıştır.»**

Müellif, bu suretle yarınki Türkiyenin fikir ve aksiyon

adamlarını teşkil edecek gençliğe, bildiklerini, gördüklerini anlatıyor. Onu birkaç noktada yakından takip edelim ve «derd» ile «hemderd» olmağa çalışalım.

Birinci nokta:

Lisan ve milliyet arasındaki alâka hakkında ne düşünmeli? Profesör, 1939 cihan Harbinin milletleri boğuşturan vukuatı karşısında yekpare bir Türklük mefkûresi güdüyor: **«Dil ile milliyet bir midir? Bu meselede birbirine taban tabana zıd iki nazariye vardır. Fransız filozoflarına göre dil ile milliyeti bir addetmek doğru olamaz. Alman müverrihlerine göre ise Almanca konuşan bütün kavimlerin** bir millet olarak birleşmeleri icap ettiğine hükmediyorlar.. **İki tarafın bu çetin meseleyi hal için ortaya koydukları bütün delilleri dikkatle müvazene ettim. Fransız müelliflerinin delillerinin pek kuvvetli olmasına rağmen bugün milyonlarca Türkün kendilerine her hususta tamamen yabancı milletlerin tahakkümleri altında ezildiklerini gördükçe kalbim Alman müverrihlerini haklı buluyor.»** (Sh. 26). Fakat acaba **«kalb»** in **«haklı»** bulduğu bu noktayı **«dimağ»** ve onun mahsulü olan **«ilim»** tasdik etmiyor mu?

İkinci nokta:

Osmanlı İmparatorluğunu teşkil eden müslim ve gayri müslim yabancı zümrelerin son iki asır zarfında Avrupa ve Rusya kapitalizminin elinde nasıl oyuncak olduğunu anlatan M. A. Aynî, kendisinin şahsî icraatile de alâkalı müşahedelerinin mevzuuna temas ediyor ve bugünkü Türkiyenin de bir kısım vatandaşlarına nasihat veriyor: **İki Cihan Harbi, büyük devletlerin kendi menfaatleri için küçük milletleri nasıl tahrik ve istismar ettiklerini herkes iyice anlamıştır. Benim samimî kanaatime göre Ermenilerin en hakiki dostları, uzun asırlardanberi birlikte yaşadıkları ve birlikte çalıştıkları Türklerdir. Bundan böyle geçen şeyleri**

unutup bir vatan evlâdına yakışacak surette iki unsurun tam olarak kaynaşması ve Ermenilerin bir daha ecnebi emellerine âlet olmaması temenni olunur.» (Sh. 368). Bu temenniye **«Milliyetçilik»** in okuyucuları ne derece iştirak edecekler; bilhassa kitabı okuyacak Ermeniler ne diyeceklerdir, bilmiyoruz. Acaba kökleri tarihte bulunan içtimaî bir determinizm, birkaç ileri düşünceli **«insan»** ın mantıki mülâhazalarına şimdiye kadar olduğu gibi şimdiden sonra da aldatıcı bir serap manzarası vermiyecek midir? Bununla beraber **«Allah»** ı tabiatte gören panteist Türk tefekkürünün temennisine nazarî olarak iştirâk etmemek için bir sebep yoktur. Fakat bu temenniyi nazarî de olsa içimizdeki bir başka kavmi necîbe de teşmil edebilir miyiz? 1919 da Türkiye Yahudilerinin **«Cemiyeti Akvam»** a müracaatları ve bir **«Musevi meclisi millîsi»** istedikleri hakkında M. A. Aynî'nin verdiği göz açtırıcı izahat, Türkiyedeki her çeşit Yahudi karşısında biraz gaflet içinde bulunan, çabuk unutan, ancak hâdiselerin arkası sıra kendine gelen Türk münevverini aydınlığa götürmektedir. (Sh. 374).

Üçüncü nokta:

On dokuzuncu asır, başına **«Pan»** getirilen millî cereyanların, şahlandığı ve Birinci, İkinci Cihan Harplerine istikamet verdiği bir asırdır. Yirminci asır bu istikametlerin kalın çizgilerile belirdiği bir asır oluyor. Türk mütefekkiri, bu çizgiler karşısında kendi ırkı ve milleti hesabına endişelidir. Ankaranın genç tarihçilerinden Dr. Akdes Nimet'in **(Çığır. sayı 116)** da anlattığı Panislavizm cereyanı hakkında Prof. M. A. Aynî çok dikkate şayan izahat veriyor. Başlıca meseleleri 1941 de Moskovada toplanan bir kongrede konuşulan bu cereyanın elebaşılarından olan tarihçi ile bir şairin ne dediğini **«Milliyetçilik»** de okuyalım: **«Tarihçi Şetrosmayer'e göre artık Sırp, Hırvat, Sloven, Bulgar arasında nehir ve dağ kalmamıştır.. Ya ilerlemek, yahut Roma ve**

Cermen'in esiri kalarak komşularımızın kuvvet ve azamet âletleri olmak şıklarından birini tercihe mecburuz.» (Sh. 55). Keza «Bir İslâv şahiri, Kollar ise:

Ey İlsâvya, İslâvya!
Siz, Ruslar, Sırplar
Çekler, Lehler..
Bir vatanda birleşip yaşıyarak
Ananızı sevindirin!

Diye bağırıyordu.. Bu fikrin nazarî sahadan fiilî sahaya çıkmasında en çok çalışan Ruslar olmuştur.» (Sh. 56).

Bu ve bu gibi noktalar Don'da ve Dnyper'de boğuşan orduların hattâ Tunus'ta ve Atlantikte çarpışanların ideolojilerini ne güzel aydınlatıyor!

Gerek kendimize aid meseleleri, gerek dünya vukuatını tarihî ve sosyolojik bir kadro içinde anlamak, millî problemleri candan ve gönülden düşünerek kendine gelmek ve toplanmak isteyen Türk gençleri, yetmiş beş yaşını idrâk eden Türk mütefekkirinin müstesna bir delikanlı heyecanile ve derin bir memleket endişesile dolup taşan 400 sayfalık eserini okumalıdırlar. «Düşünce» nin memleket «iş»lerine yapacağı yardımın en büyüğünü ve en devamlısını böyle bir okuma ve millî problemler içinde düşünme temin edecektir.

25/I/943

★

— 10 —

BİZDE TARİHÇİLİK

Tarih telâkkisi, cemiyetlerin tabiî ihtiyacını tatmin eden ve dasitanî şekilden pozitif şekle doğru serpilen bir cereyan halinde geliştikten sonra bile varmış olmakla mağrur bulunduğu müsbet ve ilmî safhadan sık sık inhiraf ediyor. Hele XX nci asrın ikinci çeyreği esnasında bu inhiraflar, ilim için çok alçaltıcı bile oldu. Çünkü ilim ile siyaset arasındaki âhenk bozuldu ve siyaset, ekseriya ilmin mümessillerini kendisine râmetmeğe çalıştı. O kadar ki tarihî hâdise olmaktan çıkmış, gündelik siyasî ihtiyaçların propagandacısı olmuştur. 1917 de Rusya'da, 1933 de Almanya'da, 1940 da mağlûp Fransa'da mekteplerin tarih derslerine kadar nüfuz eden **siyaset hizmetine giren tarih** düşüncesi, artık objektif görüşten pek eser bırakmamıştır, denebilir.

Zamanımızın biraz da beynelmilel olan bu hastalığından meleketimiz oldukça uzak kaldı. Bilhassa 1939 dan sonra mekteplerimizin tarih tedrisatına verilen yeni istikamet, gerek millî tarih görüşümüz itibarile ilmî bir mahiyet alıyor ve gittikçe de bu mahiyetini kuvvetlendiriyor.

Bizde asıl otoritenin, yüksek siyasî bir endişe ile bile olsa, tarih tedrisatına müdahale etmemesi, bizzat ilmin doğru, sıhhatli neticelerinin dolayısiyle millî de olabileceği fikrinden ileri geliyor. Bu cihet, işaret ettiğim gibi, bir kaç yıldanberi daha iyi anlaşılmaktadır.

Bununla beraber siyasî otoritenin tarihçiliğimizi böyle ilmî ve normal bir cereyana bırakmasına rağmen ötede, beride Türk tarihçiliği için zararlı olacak bazı satırların yazıldığına rastlıyoruz. **«Millet»** mecmuası gibi az zamanda muhitte iyi tesirler uyandıran bir neşriyat organında da bu neviden satırlara maalesef tesadüf etmekliğimiz, meseleye parmak basmak için bir vesile teşkil ediyor.

İlkin «**Millet**» in (**hatâ**) iye işaret ettiği hâdiseyi haber vereyim:

Bu sene başında Eminönü Halkevine mensup bir kısım Üniversite gençleri, Profesör M. A. Aynî'nin 75 inci yıldönümü münasebetile bir toplantı tertip etmişlerdi. Yine o sı-

rada elli sene evvel yazı yazmış kalem sahiplerinin müşterek jübilesi kutlulanırken, bu profesöre de müstesna bir yer ayrılmıştı. Her iki toplantıda Türk milletinin harsî gelişmesine hizmet etmiş şahsiyetlere karşı saygı nişaneleri gösterilmiştir. Bu saygıdan, vazifelerini ifa etmiş ve kenara çekilmiş olan jübile mevzuu şahsiyetlerden ziyade gençliğin istifade ettiği şüphesizdir. Halbuki ismini zikrettiğim mecmuaya bakılırsa Prof. M. A. Aynî için yapılan merasim yerinde değilmiş! Bu yerinde olmayış, sadece muhterem bir profesörün ilmî çalışmalarının kıymetsizliğinden dolayı olsa belki fikir serbestîsi, dolayısile bir dereceye kadar kabul edilebilecek bir düşünce olabilirdi. Hayır! Asıl mesele şudur: Profesörün bir kitabında **«Başkımcılık»** varmış! Bilmem hangi gazete bu yazısında bu noktadan bahsetmiş. **«Miliet»** mecmuası, B. K. imzalı olan bu yazıyı mal bulmuş magribî gibi **(iyi)** ve **(önemli!)** bulduğunu kaydeyledikten sonra nakiller yapıyor! Nakiller uzun olduğu için artık asıl yazıya başvurmağa lüzum kalmamaktadır: **«Geçen gün büyük bir tantana ile Üniversite felsefe gençleri tarafından jübilesi yapılan Prof. Mehmed Ali Aynî (Milliyetçilik) eserinde Türkün fikir ve hareket sahasında en kıymetli kazançlarını Arnavut kanına bağlamaktadır** (1)» netice anlaşılıyor: Hayat ve fikrî mesaisi tebcil edilen profesör **«Korkunç bir hatâ»** işlemiş imiş! Onu **«Türklüğe örnek olarak»** tanıyanlar ise **«daha korkunç, daha büyük bir hatâ»** ya düşmüşlermiş!

Görülüyor ki neticede verilen hüküm gerçekten ağırdır. Yalnız, bir fikir adamını değil, bir zümreyi alâkalandıran, icabında milliyetci Türkiye devletinin bütün ilim ve politika makamlarını da ilgilendirmesi icabeden bu hükmü şimdi ele alalım.

Siyasî tarihimizin mühim bir hâdisesi olan 1908 inkılâbının içyüzü başlıbaşına bir âlemdir. Bu inkılâbın mahiyeti ve saikleri nedir? Bu saikler ne derece Türk kütlesinin hakikî ihtiyaçlarına istikamet veriyordu? Resne dağlarında kopan fırtına, **Tanzimat** devrini 1923 e kadar uzatan bugünkü Cumhuriyet Türkiyesinin tarih görüşü için nasıl bir kıymet taşıyor? Her biri başlıbaşına bir mesele olan bu istifhamlar, kültür ve medeniyet tarihimizin yılmak bilmez amelelerini beklemektedir. Bunu bekliye dururken yetmiş beş yaşında bile fikrî yaratıcılığını muhafaza eden bir felsefe profesörü, idarî vazifeleri itibarile çok zengin olan müşahede ve hâtıralarını, Türk matbuatı tarafından büyük bir alâka ile karşılanan **«Milliyetçilik»** isimli eserinde bize tebliğ etti. Bu notlar arasında şu satırlar da var: **««10 Temmuz 1908 hareketine tekaddüm eden devrede... Manastırda kırk kadar İttihad ve Terakki Cemiyeti murahhası, Firzovik'e gitmişler, orada toplanmış bulunan Arnavudların ileri gelenlerine Abdülhamide hitaben bir telgraf çektirmişlerdi. İleride ahvalini yazacağım Arnavud Bolati'nin de imzasını taşıyan bu telgraf, padişahın Kanunu Esasi'yi ilân edip etmemek hususundaki son ve hafif tereddüdünü de kırdığından o kanunun yürürlüğe konmasını kabul etmişti (2)».**

İşte yukarıdaki hükmün dayandığı hâdiselerin başlıcası budur. B. K. imzalı **yazar** herhalde, şöyle de düşünerek sinirlenmiş olmalıdır: 10 Temmuz hürriyet hareketi niçin Arnavudların eseri olsun? Nitekim şöyle yazmış: **«Bugünkü hürriyetin mayası 1908 olduğuna göre, profesörün fikrince,**

(1) Bak. Millet mecmuası, Ankara, sayı 14.

(2) Bak. M. A. Aynî: Milliyetçilik 1943, sah. 274. Muharrir, hürriyetin ilânına tekaddüm eden bu müzakereler hakkında Sait ve Kâmil Paşaların «hatırat» ında malûmat bulunduğunu kaydediyor. Maamafih bugün hayatta olan birçok eski devlet ve hükûmet adamları, bu vak'a hakkında canlı bilgilere sahiptirler. Burada o zamanlar ismi geçen kasabada bulunan Van meb'uslarından Sayın Bay Haydarı zikredebiliriz.

biz bugünkü Arnavudlar sayesinde hür yaşamakdayız!» Bize meşhur «**Nisan yağmuru**» hikâyesini hatırlatan bu çarpık ve küstah mantık, bu şüpheli, sahte millî ahlâk, böylece 76 yaşına giren bir profesörle beraber, onun hakkında söz söyliyen ve yazı yazan hocaları ve talebeleri, aklınca, hatâya, dalâlete düşmüş saymaktadır!

Firzovik'deki toplantıdan ve çekilen telgrafdan akla ve idrâke sığmıyacak hükümler çıkaran ve maalesef bu hükümlerini neşredecek gazete ve mecmuayı da bulan **yazar** (Zira böyle birisine muharrir demeğe dilimiz de varmıyor), nasılsa gözüne ilişen Firzovik toplantısından bahsedilen 274 üncü sahifeden sonraki sahifeleri okusaydı ne kendisi beyhude yere sinirlenecek, ne de **76** yaşına girmiş bir Türk fikir adamını yersiz ve insafsızca lekeliyecek çirkin hükmünü ortaya atacaktı. Mademki **yazar,** kendisine hemen baltaya sarılır gibi kalemi aldırtan satırların devamını okumıyarak sadece ekzantrik bir harekette bulunmak, Üniversite konferans salonundaki ve Eminönü Halkevindeki jübilelerin mevzuu olan felsefe profesörile etrafında toplananları bir çırpıda hatâya düşmüş göstererek nazarı dikkati celbeylemek istiyor, o halde biz bu sahifeleri kendisinin ve kendisini takip eden gafillerin gözüne batacak şekilde tekrar edelim. Bu tekrardan ve onu takip edecek izahtan sonra çarpık mantık sahibi olan yazarla beraber «**Millet**» mecmuası, asıl kendilerinin «**büyük ve korkunç bir hatâ**»ya düştüklerini belki idrâk ve itiraf ederler, ümidindeyiz.

— 11 —

BİZDE TARİHÇİLİK

Tarihî hâdiseleri araştırırken gerek bu hâdiselerin cereyan ettiği umumî muhiti ve «**zaman**» ı, gerek hâdiseler hakkında fikir yürütenlerin mantıkını toptan gözönüne

Üstadın son resimlerinden.

almak, en basit bir mitoloji kaidesidir. Prof. M. A. Aynî'nin, 1908 inkılâbına ilişen müşahede ve mütalealarile, bunları muhtevi eseri hakkında da ayni kaideye tâbi olmak lâzımdır.

Firzovik'den Abdülhamide 1908 Haziranında çekilen telgrafla bu telgrafı takip eden siyasî hâdiseler üzerinde Türkten başka bir **«kavmi necibe»** de müessir olmuş olabilir. İmparatorluklar, imparatorluğun içtimaî bünyeleri icabı olarak çeşitli kavimlere ve tariflere mâliktirler.

1943 ün yabancı unsurlardan temizlenmiş Türkiyesinde hâkim mantık ile 1908 vukuatını düşünmek, baştan başa bir hatâdır Diğer taraftan bu neviden tarihî hâdiseleri yoklıyan müelliflerin umumî **«sezgi»** si; hâdiseler etrafındaki hükümlerini, hattâ bu müelliflerin gizli veya açık kavmî duygularını da aydınlatacağı için, çok mühimdir.

O halde ilmî hüviyeti bizce meçhul olan, fakat fikirleri **«Millet»** mecmuasınca her nedense **«iyi»** ve **«Önemli»** sayılan B. K. nın Üniversitemizin ve tefekkür hayatımızın, Türkiye çapına göre, hususî bir değere sahip, otuz kadar eser vücude getirmiş bir uzvunun millî ve kavmî hisleri hakkında sinsi ve hâin bir tarzda ileri sürdüğü hüküm, böyle bir aydınlatma işini zarurî kılıyor (1). **«Milliyetçilik»** müellifini dinliyelim:

«Balkan ve nihayet Birinci Cihan Harbinden sonra İtilâf Devletleri, Arnavudluğun mühim bir parçasını yeni teşkil ettikleri Yugoslav devletine ihsan etmişlerdi. Şimalinde Üsküp, Orhaniye «Koçanil, Vilciterin, Kalkandelen, Firzovik, Mitreviçe, İpek» gibi yerlerdeki serkeş Arnavudlar ve onların bayrakdarları Yugoslav devletinin tâbiiyetine girmişlerdi. Fakat hani bizim zamanımızdaki gürültü ve nümayişleri, çarşıları kapamaları, vergi vermemek, silâhları teslim etmemek, nüfus yazdırmamak gibi serkeşlikler? Valiyi, mutasarrıfı, kaymakamı istemeyiz gibi yaygaralar, Av-

(1) Bu eserler için bak. İş Mecmuası, 32.

rupa matbuatında sık sık hayretle okuduğumuz (Arnavudlar hakkında zulümler yapılıyor, köyleri yıkılıyor) gibi.... şikâyetler? Hani Arnavud mektepleri, hani Arnavudça alfabe dâvası? Yugoslavya hükûmeti o gibi hareketleri cezalandıracağını herkese iyice anlatmıştı. Bu halde ya kuzu gibi oturmak ve çocukları mahallinde açılan Sırp mekteplerine ve daha sonra Belgrad Üniversitesine göndermek ve Sırbistanın Arnavudluğa getirdiği medeniyeti beğenip övmek, veyahut pılıpırtıyı toplayıp yine Türklerin şefkat kanadı altına sığınmak lâzımdı. Bugün İstanbulda, Bursada, İzmirde, Konyada... bir çok İpekli, Yakovalı, Priştineli, Debreli, Arnavudların bu ikinci şıkkı tercih ederek yurdumuza geldikleri ve hâlâ gelmekte oldukları ibretle görülüyor. Bu satırları yazdığım sırada bazı Arnavud beylerile aramda geçen bir konuşmayı hatırladım.

1912 senesi Haziranında teftiş için gitmiş olduğum Berat'tan Avlonya üzerinden Yanyaya dönüyordum. Delvine'de mutasarrıf mütekaitlerden Mehmed Ali paşanın konağına misafir edilmiştim. Paşa akşam yemeğinden sonra bana gece yatak odama geleceğinden uyumamaklığımı rica etti. Hakikaten konakta el ayak çekildikten sonra Mehmed Ali paşa sessiz ve sadasız büyük bir korku içinde odama girmişti. Ben de onu bekliyordum. Sözü uzatmaksızın Arnavud komitecilerinden ve kendi oğlu Avni'den şikâyet etti. Bu adamlar paşaya «eğer Türklere sadakat edersen seni öldürürüz ve konağını da yakarız» diye tehdit ediyorlarmış. Bu ihbar üzerine Yanyaya avdetimde oraya çıkardığım bazı münevver genç Arnavudlara Yanya gölü içindeki odada bir ziyafet vermiştim. Onlara takip ettikleri bu maksadın umumen devlet ve hususile Arnavudluk için doğuracağı vahim neticeleri anlatmağa çalıştığım sırada içlerinden birisi bana şöyle demişti: «Avrupa devletleri Türkleri Avrupadan çıkaracaklar. Halbuki biz Otoktonuz. Eğer sizlerle birleşirsek bizi de çıkarırlar. Biz ise yurdumuzda kalmak istiyoruz»

demişti. Onlardan bir kaçına senelerden sonra tesadüf ettiğim vakit sormak istemiştim: «— Hani Otokton idiniz? Neye oralarda kalmadınız?» Fakat halinden, tavrından o vakit aldatılmış olduğunu bana îma eder şekilde bir nişane sezdiğim için susmuştum. Her ne hal ise şimdi içimizde; bazıları muhtelif fabrikalar açarak ve başka kârlı işler tutarak zengin olmuş olan bu adamların; bundan sonra Türklüğü tamamen benimsemeleri icabettiği düşüncelerini umarız.»

Ortada dedikodu çıkaran şahsın her nedense okumadığı veya şüpheli bir maksatla okumak istemediği bu sahife üzerinde işarete değen nokta şudur. Müellif Türklerle «serkeş Arnavudları» karıştırmakta, Türklüğün menfaatlerini temsil etmektedir. Diğer taraftan eserin büyük bir kısmında, Ziya Gökalp'in milliyetçilik hakkındaki düşünceleri tekrar ediliyor (1). İsmi ve muhtevası, derin bir Türklüğün sevgisile, günümüzün gençliğinde bile görülmiyen ateşli bir Türkçülük düşüncesile dolup taşan bir eserin sahibi hakkında etrafa şüpheler ve dedikodular dağıtmak, olsa olsa ancak neşriyat sahasında eksantriklik yapmak ve kendisinden bahsettirmek sevdasile izah edilebilir. Eğer Prof. M. A. Aynî'nin millî endişelerinden yüzde birine olsun, B. K. imzalı yazı sahibi mâlik olsaydı hayatının elli yılını memleket kültürü ve memleket işleri uğrunda seferber etmiş bir fikir ve idare adamını lekelemek yerine, onun kendi ifadesile **«Türklüğü tamamen benimsemiyen»** yabancı tayfalar karşısında bugün duyduğu azaba iştirâk edecek ve Profesörle beraber bu benimsemenin ve benimsetmenin yollarını arıyacaktı. Fakat 1943 de Türk gençliğinin kendiliğinden vâki olan bir tebcil hareketine karşı gelen, ve bu karşı gelişini, jübilelere iştirâk eden Türk kitlesinin kudsî hissiyatile alay ederek jübile mevzuu olan şahsiyetin millî haysiyetile de

(1) Bak. Milliyetçilik, sah. 291.

oynamağa kadar ileri götüren şüpheli ve çarpık mantıklı bir yazardan bu iştirâki beklemek de doğru değildir (1).

Tekrar edelim: Bizi asıl müteessir eden nokta, hüviyeti meçhul ve ruhan hasta olduğu aşikâr olan birisinin bir gazetede yazdığı çirkin dedikodudan ziyade, bu kötü şayianın ciddî ve nasyonalist bir meleket mecmuasında «iyi» olarak karşılanmasıdır. «Millet« i biraz daha ciddî, bilhassa memleket meselelerile meşgul olanlar hakkında daha «ahlâklı», sinirlendirici heyecanlardan kurtulmuş, fikrin ve objektif görüş kalburundan geçmiş düşüncelerin yazıcısı ve çarpık, jurnalcı zihniyet sahiplerile mücadele eder görmek istiyoruz.

Prof. Z. F. FINDIKOĞLU

— 12 —

ÜSTADIN ESERLERİ

Üstadın eserleri hakkında, munasebet geldikçe, izahat vermiştim. fakat tam bir fihristini yapamamıştım. «İş» mecmuasında Halid Ayhan imzasile çıkan yazı bu noksanı telâfi edecek mahiyettedir. Kitabım için, bazı yerleri, bir tekrardan ibaret gibi. Öyle olmakla beraber, aynen iktibasdan kendimi alamadım:

Hayatının LXXV inci yıl dönümünü yâdettiğimiz muhterem Profesör Mehmed Ali Aynî'nin 1886 da başlayan ve 1943 de de devam etmekte bulunan çok bereketli neşriyatının oldukça tam bir listesini hazırlamak hususunda gerçekden müşkülâta uğradık. Memlekette tam ve ilmî bir teşkilâta sahip bir memleket kütüphanesi mevcut olsaydı

(1) Profesör M. A. Aynî'nin beynelmilel felsefe kongrelerine yaptığı tebliğlerde, kültür sahasındaki Türkçülüğü çok aşikârdır. Yakında neşredeceğim bir araştırmada Profesörün 1900 de Kastamonu'daki İktisadî Türkçülük sahasında gördüğü müsbet işlerden bahsedeceğim.

Bu işlerin Kastamonu halkı arasında hâlâ şükranla yâdedildiği görülüyor. B. K. imzalı yazı sahibine, bilhassa «Millet» mecmuası muharririne küçük bir seyahat yapmasını, Kastamonu halkı ile, yani «Millet» ile temas etmesini tavsiye ederiz.

bu iş pek kolay olacak idi. Bununla beraber bizzat Profesörle yaptığımız görüşmeler neticesinde hazırlanan aşağıdaki listenin, kitaplara ait olan kısmının tam olduğunu zannediyoruz. Bir ikinci vesile ile bu listenin eksik kalan tarafı ile, mecmua ve gazetelerdeki etüdlere ve makalelelere ilişen kısımlarını tamamlamak isteriz.

Yarım asrı geçen bir müddet içinde vücude gelen bu eserleri kronolojik veya sistematik usullere göre hazırlama şekillerinden evvelkisini tercih ediyoruz. Sistemli bir listeyi, Profesörün bütün külliyatı ile karşılaştıktan sonra yapmak daha doğru olacaktır. Keza terceme ve telif bakımlarından bir tasnif vücude getirmek işini de, böyle tam bir listeye talik etmeği münasip buluyoruz.

I. — **E s e r l e r i :**

1— Nazarî ve Amelî İstatistik, (Maurice Block'dan terceme, 1886, Sf. 1-245, İstanbul, Karabet Matbaası. (Bu eser, şimdiki malûmatımıza göre, bizde vücude getirilen ilk Avrupavari istatistik kitabıdır. Terceme, kısaltma suretile yapılmıştır. Sonradan yapılan tercümelerde Fransızca İstatistique'in «İhsaiyat» diye terceme edildiği malûmdur.)

2— Malûmatı Nafiai Fenniyye, 1890, Sf. 1-70, Halep Vilâyet Matbaası, (Bu eser, M. A. Aynî Beyin Halep İdadî Müdürü iken okuttuğu derslerden ibarettir.)

3— Küçük Umumî Tarih, Kastamonu Vilâyet Matbaası, Sf. 1-220, **E. Lavisse**'den terceme, 1897.

4— Fakir, 1897, Kastamonu Vilâyet Matbaası, Sf. 1-250. (Bu eser, Hindistan fakirleri hakkında Fransızca yazılmış bir eserden tercemedir.)

5— Tarihi Edebîi Âlem, 1897, **Loliée**'den terceme, Kastamonu Vilâyet Matbaası, Sf. 1-217. (Bu eseri Abdülhamid neşrinden dört ay sonra toplattırıp imha ettirmiştir. Çünkü içinde - Maarif Nazırlığı tarafından gayet dikkatli bir şekilde basılmasından evvel - ne kadar hürriyet, vatan, millet, terakki gibi kelimeler varsa çıkarılmış olmasına rağ-

men, umum mündericatı o zamanın siyasetine uygun görülmemiştir.)

6— Ziraat Dersleri, 1917, Kastamonu Vilâyet Matbaası, Sf. 1-155, (Bu eser Yüzbaşı Kemâlettin ile beraber terceme edilmiştir.)

7— حجة الاسلام امام غزالى 1908, Matbaai Âmire, İstanbul, Sf. 1-367. (Bu eser Fransız müsteşriklerinden **Baron Carra de Vaux**'nun **«Gazali»**ye ait eserinden serbest ve ilâveli terceme yolu ile nakledilmiştir. Eser daha evvel Beyrut'da neşre başlanmış, fakat ancak bir forma neşredilmişti.)

8— Hükmü Cumhur, 1910, Kader Matbaası, Sf. 1-185, İstanbul.

9— Urfiyatı Siyasiyye ve Ahlâkiyye, **Maurice Block**'dan terceme, 1910, Sf. 1-70.

10— İlim ve Felsefe, 1913. **Ch. Bordell**'den terceme, Matbaai Âmire, Sf. 1-146. (Mukaddimesinde Darülfünun ilmi kelâm müderrisi Harputî Abdüllâtif Ef. ile Konyada dergâhi Mevlânâ postnişini Velet Çelebinin takrizleri olduğu gibi, o zamanki matbuatta kitap hakkında baş makaleler intişar etmiştir. Bu eser Türkiyede Pozitivizm etrafında intişar etmiş yazıların ve eserlerin en mühimlerinden biridir.)

11— Farâbî, 1914, Matbaai Âmire, Sf. 1-73.

13— İntikat ve Mülâhazalar, 1915, İstanbul, Sf. 1-251.

13— Ruhiyat Dersleri, 1916, Matbaai Âmire, Sf. 1-496. (Bu eser Türkiyede terceme edilen ruhiyat kitaplarının en mühimlerinden biri ve belki birincisidir. Bu kitap hakkında Ahmed Naim Beyin dikkate değer bir kitabiyatı Edebiyat Fakültesi Mecmuasının 1926 da intişar eden ikinci sayısının Sf. 244 ünde bulunmaktadır.)

14— شيخ الاكبر , 1923, Evkafı İslâmiyye Matbaası, Sf. 1-186, (İslâm tasavvuf âleminde fevkalâde mühim bir sima olan ve neşrettiği fikirlerden dolayı bazı medrese âlimleri tarafından teklif olunduğu halde diğer bir çok mühim şahsiyetler tarafından son derece tebcil olunan, bu sebeple kendisine **«Şeyh Ekber»** denilen Muhiddini Arabî'nin ilmî ve ahlâkî hayat ve fikirleri hakkında pek mücmel bir tarzda bir fikir vermek için yazılmıştır. Alman müsteşriklerinden Niberg ile Kembriç üniversitesi muallimlerinden Nicolson Muhiddini Arabî'nin eserlerini tedkik, bazılarını aynen ve tercemesile beraber teşrettiklerinden Şeykül'ekber pek ziyade mâruftur. Mehmed Ali Aynî'nin bu eserini Osmanlı Devleti Büyük elçilerinden mülga darülfünun hukuk müdderrisi A. Reşit Bey Fransızcaya terceme ederek Pariste neşrettiği vakit bu kitap hakkında Fransızca, Almanca, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca dillerile münteşir ilim mecmualarında bir çok tenkid ve mütalâalar çıkmıştır.)

15 — Hacı Bayramı Veli, 1924. Evkaf Matbaası, Sf. 1-149. (Ankarada medfun bulunan ve Bayramiye tarikatinin müessisi olan Hacı Bayramı Velinin nasıl feyiz aldığını, ahlâkî ve terbiyevî tarikatının neden ibaret olduğunu ve onu takip eden Bayramiye ricalinin tercemei halleri ile eserlerini gösteren bu eserin baş tarafında ilmin aksamı hakkında malûmat vardır.)

16— Reybîlik, Bedbinlik, Lâiklik nedir?, 1924, Sf. 1-200.

17— Felsefe Tarihi, 1925, Darülfünun taş basması, Sf. 1-65.

18— Tasavvuf Tarihi, 1926, Millet Matbaası, Sf. 1-350.

19— İstanbul Darülfünunu Tarihi, 1926, Sf. 1-80.

20— Türk Mantıkçıları, 1928, Sf. 1-14.

21— Ahlâk Dersleri, Evkafı İslâmiye Matbaası, 1930, Sf. 1-160.

22— Celâlüddin-i Devvanî, 1930, (Belçikada Louvain Üniversitesi tarafından bastırılmıştır.)

23— Muhiddini Arabî'nin Felsefesi, 1935, Sf. 1-105. (Pariste fransızca olarak bastırılmıştır.)

24— İsmail Hakkı, Paris, 1933, Sf. 1-99.

25— Demokrasi Nedir?, 1938, Milliyet Matbaası, Sf. 1-200.

26— Her gün bunu Oku, 1938, Halk Matbaası, Sf. 1-60.

27— Abdülkadiri Geylânî: Un grand Saint de l'Islam, 1939, Paris. Sf. 1-257. (Bu eser Simore - Münir ile birlikte yazılmıştır.)

28— Türk Ahlâkçıları, 1939, Sf. 1-247.

29— Siyasî Tarih Dersleri, 1939, Harp Akademisinde takrir olunan dersler, Akademi Matbaası.

30— Milliyetçilik, 1943, Maarif Matbaası, Sf. 1-500.

II. — Etüdleri :

Mehmed Ali Aynî'nin makale kadrosunu aşan ve her biri bir risale mevzuu olan yazıları muhtelif mecmualarda intişar etmiştir. Bu mecmualarından başlıcaları ve içindeki araştırmalar şunlardır: (1).

A. — Edebiyat Fakültesi Mecmuası:

— Osmanlı Darülfünunu, 1332-1916, Sayı 1, Sf. 1-11.

— Marifetnâme müellifi Şeyh İbrahim Hakkı, 1332 - 1916, Sayı 2, Sf. 117-130.

Kendi sahalarında çok kıymetli olan bu iki etüdden başka şu bibliyografiler vardır:

— Felsefei İlmiye, **A. Bertrand**, terceme eden: **Salih Zeki**, 1931, İstanbul. (Ed. Fak. Mec., Sayı 1, Sf. 110-111.)

— İlmî Terbiyei Etfal, **Carré ve Liguet**, terceme eden: **Necmeddin** Sadık, 1933, İstanbul (Ed. Fak. Mec., Sayı 1, Sf. 111-112.)

— İlmin kıymeti, **H. Poincarré**, terceme eden: **Salih Zeki**, 1331, İstanbul. (Ed. Fak. Mec., Sayı 1, Sf. 112-113.)

— Vahdeti vücud, yayan: **Ferid**, 1331, İstanbul. (Ed. Fak. Mec., Sayı 1, Sf. 113-114.)

— Tarihi Felsefe, **Abbé Barbe**'dan terceme eden: **Buhur İsrail**, 1331, İstanbul. (Ed. Fak. Mec., Sayı 6, Sf. 608-620). (Bu kitabiyat, daha ziyade tercemeyi takdir eden Prof. M.

(1) Makalenin tertibini bozmamak için aynen aldım. A. K. A.

1. Üstadın Kızıltopraktaki evinin bahçesinde.
2. Sağ başta, İstanbul Gümrük Başmüdürlüğünden mütekaid Hacı Hüseyin Vassaf (Bu eserin yazılması esnasında «Aynülhayat» adlı kitabından faydalandığımızı mukaddemede söylediğimiz zat).
3. Ortada üstadın torunu Ahmed Halim; tüccardan Muzaffer Halimin oğlu; bugün Filâdelfiyada Filko şirketinde televiziyon Şube Müdürü, yüksek mühendis.

Emin'in Sayı 5, Sf. 535 de yazdığı bir kitabiyata cevaptır.)

B. — İlâhiyat Fakültesi Mecmuası:

-- İlim ile din arasındaki münazaa, C. I, S. 1.
— İsmail Hakkı'ya dair, C. 2, S. 9.
-- Altıncı Beynelmilel Felsefe-Kongresi, C. 2, S. 7.
— Türk Mantıkçıları, C. 3, S. 10.
— Karmatlara dair yazılmış kitaplar, C. 3, S. 11.
— Nefs kelimesinin mânaları, C. 4, S. 14.
— İslâm Bibliyografları, C. 5, S. 22.

III. — Makaleleri:

Makalelerin yalnız intişar ettiği mecmua ve gazetelere işaret etmekle iktifa edelim:

1— Fağfur; 2— Millî Mecmua; 3— Akşam gazetesi, 1918-1924; 4— Yeni Gün, Ankara, 1922-23; 5— Milliyet, 6— Cumhuriyet gazeteleri.

Muhterem üstadın makale külliyatı, bazılarénnı isimlerini zikrettiğimiz bu gibi mecmua ve gazetelerin son 15 yıllık kolleksiyonunda bulunmakta ise de bunlara ayrı ayrı işaret etmek işini bir başka zamana bırakıyoruz. Kıymetli Profesörün bundan başka neşretmeğe hazırlandığı bir çok ilmî ve felsefî eserlerinin taslak halinde bulunduğunu da söyliyelim. Bu arada « [illegible] » tercemesini bilhassa zikretmek isteriz. Bu tercemenin biran evvel neşri, siyasî tarihimizi ve dolayısile siyasî fikirler tarihçemizi alâkadar edebilir.

HATİME

Hayat ve eserleri hakkında hazırladığım notları, basılmadan önce, üstada takdim etmiş, mutalâa ve müsaadesini istemiştim. Bana, son zamanda, verdikleri cevabı, kıymetli bir bergüzar olarak, aynen neşrediyorum:

«Aziz dostum Ali Kemalî Aksüt'e:

«Kütüphanelerimizde hal tercemelerine aid bir çok kitaplar vardır. Fakat bunların hepsinde takip olunan usul birbirinin aynıdır. Çünkü hepsi hâdiseleri senelerine göre saymaktan ibaret görünüyor. Bu bakımdan, sizin bu kitabınız o eski hal tercemelerine hiç benzemiyor. Şu halde, siz bu vâdide yepyeni bir çığır açmış bulunuyorsunuz. Bu büyük başarınız için sizi tebrik ederim.

Kitabınızın diğer bir bakımdan da başka bir değeri vardır. Bu onun tamamen samimî ve hasbî olmasıdır. Bilirsiniz ki fiillerimizin kıymeti onların ihlâsına göre ölçülür. Bâkî'nin, Nef'i'nin, Nedim'in, Nâbi'nin divanlarında gördüğümüz kasidelerin hiç birinde zerre kadar bir ihlâs göremiyoruz. Çünkü onların hemen hepsi ya alınmış bir ihsana teşekkür veya bir ihsanı koparmak için yazılmıştır. Meselâ zavallı Nâbi, ihtiyarlığında kesesi boş, başı kabak tam bir müflis halde kalmış, bahar mevsiminde ağaçlar yeniden giyinip kuşandığı ve bayramda herkes yeni elbise giydiği halde kendisi yeni bir elbise bulamamış, musahip Mustafa Paşaya bu acıklı halini haber vermek için sunduğu kasidede ne diller dökmüştü! (1).

Halbuki, sizin kitabınız bu eski ve muhlis dostunuzu yalnız taltif için değil, hem onun sevgili yurduna yapmağa

---

(1) *Yazık değil mi olam ser bürehne kîse tehî*
Tamam müfsis-i bî hanıman garîb diyar
Bu fasl-ı id-ü bahar içre kim umum üzere
Libası taze giye cümle âdem-ü eşcâr
Vücud-i halkda gördükçe câme-i renğin
Vücud-i gark ederim reşk-i gayrete naçâr
Seza mıdır ki olup derd-i yeisle hasta
Vücudim eyliye zerrin tahassür-i dinâr
Yeter şikâyeti terket niyâz edüp el aç
Duay-i devletine ey şikeste Nabi zâr

çalıştığı hizmetleri vesilesiyle yeni nesli çalışmağa ve yükselmeğe teşvik etmek, ve hem onlara mutlakiyet ve meşrutiyet idarelerine aid olduğu halde, gün geçtikçe öğrenilmesi güçleşecek bir çok faydalı noktaları öğretmek gibi vatanî bir maksadla yazılmışdır. Bu bakımdan kitabınıza mutlakiyet ve meşrutiyet devirlerine aid tarihî bir vesika dahi denebilir.

Erzincan valiliğinde bulunduğunuz zaman bir çok emekler çekerek yazıp neşre muvaffak olduğunuz «Erzincan Tarihi» ile Tercemeye aid kitabınızın ve diğer eserlerinizin memleket evlâdına te'min ettiği faydalar büyükdür. Hele son çıkan «Avrupanın Siyasî Tarihi» millî kütüphanemiz için önemli bir kazanç olmuştur.

Resmî ve hususî o kadar çok işleriniz arasında vakit bulup tertip ve neşre muvaffak olduğunuz bu kitabla bir kere daha isbat etmiş olduğunuz edebî kudret ve faaliyetinizden dolayı sizi tebrik ve hakkımda beslediğiniz kıymetli teveccüh ve sevgi için de samimî teşekkürlerimin kabulünü rica ederim. 21/Mayıs/1944

Mehmed Ali Aynî»

İşte faaliyet ve hizmetle dolu bir ömür. Milletine ve vatanına faydalı olarak yaşayanlara ne mutlu!

SON

BİR DÜZELTME

Kitabımızın altıncı sahifesinde yazılı **Serfice** manzumesinde bazı yanlışlıklar görülmüş; üstad Tahir Mevlevî himmet ederek bunları tashih ve manzumeyi şerh etmiştir. Gençlerimizin istifadeleri için, manzumenin doğrusunu ve Tahir Olgun'un şerhini, kendisine hassatan teşekkürlerle, aşağıya koyuyorum:

Âşık Çelebi'nin Meşairüşşuarasından:
Canfeza olup demi bad-i simat-ı Serfiçe
Ruhperverdir nem-i âbı hayat-ı Serfiçe
Hikmetâmiz olsa nola sözlerim Lokman gibi
Bana söyler hal dilile nebat-ı Serfiçe
Ben de pençeh genc-i pür zer bağladım ki aynı mal
Cem'i maletdiyse nola ger kudat-ı Serfiçe
Zan sebep ki şiir-ü inşahâ deranca cem-i şüd
Şüd müverrah in heme ba «varidat-ı Serfiçe».
970

Serfiçe'nin lâtif havası; hayat artırır, âbı hayat gibi suyu da can besler.

Manzum ve mensûr yazılarım, Lokman hekimin sözleri gibi hakîmane olursa çok mu? Serfiçe'nin nebatatı, bana hal dilile söylemektedir.

[Gûya her ot, kendisindeki hassayı Lokman hekime haber verir, o da hastalarını kendilerine ilâç olup yarayacak otla tedavi edermiş. Âşık Çelebi, bu beyit ile o rivayete telmih ediyor.]

Benden evvelki Serfiçe kadıları mal topladılarsa, ben de maldan daha kıymetli eserlerimle altın dolu elli hazine elde ettim.

Şiir ve inşaya dair yazdıklarımı burada tertip ettiğim için onların toplanmasına Hicrî 970 tarihini gösteren **«Varidatı Serfiçe»** terkibi tarih düştü.

FİHRİST

İTİZAR

Bütün gayretlerimize rağmen kitabımızda bazı tertib hataları olmuştur. Meselâ: 537-544 üncü sahifelerinin 337-344 olduğu ve 494 üncü sahifeden itibaren mündericatın fihriste geçmediği görülmüştür.

Yukarıda gösterildiği gibi tashihini rica eder ve özür dileriz.